

№1 (50) 2014

Журнал засновано
в лютому 2001 року

Founded in February,
2001

Україна у світовій історії

Ukraine in the World History

Науковий та науково-практичний
журнал

Засновник і видавець

Національний науково-дослід-
ний інститут українознавства
та всесвітньої історії

Періодичність

раз на три місяці

Головний редактор

Анатолій Чайковський,
директор ННДІУВІ, доктор
історичних наук, професор

Заступник головного

редактора Юрій Ганжуров,
заступник директора ННДІУВІ,
доктор політичних наук,
професор

Scientific, Research and Practice
Journal

The founder and publisher

National Research Institute of
Ukrainian Studies
and World History

Published

once in three months

Anatolii Chaikovskiy

editor in chief, director of the
Institute, Doctor of Historical
Sciences, professor

Yuriy Hanzhurov

deputy editor, deputy director
of the Institute, Doctor of
Political Science,
professor

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до норм чинного Правопису, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті в галузі історичних наук зараховуються як фахові згідно з постановою Президії ВАК від 06.10.2010 року №1-05/6.

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 20379-10179ПР від 19.11.2013 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Редакційна колегія:

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

головний редактор, голова колегії,
доктор історичних наук, професор

Баран В. Д. — доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАНУ

Богдалскі Піотр — доктор юридичних наук
(м. Щетно, Польща)

Борисенко В. К. — доктор історичних
наук, професор

Водоп'янов П.О. — доктор філософських
наук, професор, член-кореспондент НАНБ
(м. Мінськ, Білорусь)

Воронін В. М. — доктор історичних наук

Ганжуров Ю.С. — доктор політичних наук,
професор

Гримич М. В. — доктор історичних наук,
професор

Колпакіді О.І. — історик, політолог
(м. Москва, Росія)

Коцур В. П. — доктор історичних наук,
професор

Крисаченко В.С. — доктор філософських
наук, професор

Мушинка М.І. — доктор філологічних наук,
професор, академік НАНУ (м. Пряшів,
Словаччина)

Пономаренко А.Ю. — кандидат філологіч-
них наук

Потильчак О. В. — доктор історичних
наук, професор

Салата О.О. — доктор історичних наук, доцент

Сидоров С.В. — доктор військових наук,
професор

Степанов В.В. — доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент РАН
(м. Москва, Росія)

Табачник Д.В. — доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАПрНУ

Уткін О.І. — доктор історичних наук,
професор

Філоненко С.І. — доктор історичних наук,
професор (м. Воронеж, Росія)

Христов Петко — доктор етнології, доцент
(м. Софія, Болгарія)

Шевченко В.Ф. — доктор історичних наук,
професор

Шевченко А.Є. — доктор юридичних наук,
професор

Щербак М. Г. — доктор історичних наук,
професор

Editorial board:

Anatolii CHAIKOVSKIY

Chief Editor, Head of Board,
Doctor of Historical Sciences, professor

Baran V.D. — Doctor of Historical Sciences,
corresponding member of the National Academy
of Sciences of Ukraine

Bohdalski Piotr — Doctor of Juridical Science
(Szczytно, Poland)

Borysenko V.K. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Vodopianov P.O. — Doctor of Philosophical
Sciences, professor, corresponding member of
the National Academy of Sciences of Byelorussia
(Minsk, Byelorussia)

Voronin V.M. — Doctor of Historical Sciences

Hanzhurov Yu.S. — Doctor of Political Science,
professor

Hrymych M.V. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Kolpakidi O.I. — historian, political expert
(Moscow, Russia)

Kotsur V. P. — Doctor of Historical Sciences, professor

Krysachenko V.S. — Doctor of Philosophical
Sciences, professor

Mushynka M.I. — Doctor of Philological Sciences,
professor, member of the Academy of Sciences
of Ukraine (Prešov, Slovakia)

Ponomarenko A. Yu. — Candidate of Philological
Sciences

Potylchak O. V. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Salata O. — Doctor of Historical Sciences,
associate professor

Sidorov S.V. — Doctor of Military Science, professor

Stepanov V.V. — Doctor of Historical Sciences,
professor, corresponding member of the Russian
Academy of Sciences (Moscow, Russia)

Tabachnyk D.V. — Doctor of Historical Sciences,
professor, corresponding member of the National
Academy of Juridical Sciences of Ukraine

Utkin O.I. — Doctor of Historical Sciences, professor

Filonenko S.I. — Doctor of Historical Sciences,
professor (Voronezh, Russia)

Khrystov Petko — Doctor of Ethnology, associate
professor (Sophia, Bulgaria)

Shevchenko V.F. — Doctor of Historical
Sciences, professor

Shevchenko A. Ye. — Doctor of Juridical
Science, professor

Shcherbak M.H. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Шановні колеги!

Презентуємо науково-практичний журнал «Україна у світовій історії». Його тематика і спрямованість визначені вже самою назвою: Україна у повноті її світоглядно-історичних репрезентацій та світова історія як простір реалізації української ідеї.

Важливо відзначити, що часопис, з одного боку, продовжує традиції добре знаного в Україні і світі журналу «Українознавство», з другого – збагатився новими рубриками: до 200-ліття Великого Кобзаря, студії з всесвітньої історії, військова історія та ін. Отже, маємо суттєве розширення кола наукових досліджень, до якого включено цілий контекст світової історії.

До складу редколегії журналу ввійшли провідні науковці України і зарубіжжя, які своїм авторським доробком зробили значний внесок у розвиток сучасної науки.

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що представлені дослідницькі матеріали, в яких розкриватимуться результати ваших наукових здобутків, будуть структуровані відповідно до методологічних засад сучасної науки про українознавство та всесвітню історію. Перевага надаватиметься матеріалам, у яких висвітлюється весь процес наукового аналізу: від творчого задуму до заключного його етапу, сформульовано висновки, розкрита складність творчих пошуків, цікавим та яскравим статтям, які б привернули увагу науковців України та світу.

До публікації прийматимуться наукові статті українською, російською та англійською мовами, які друкуються вперше, проблемно-узагальнюючого характеру, а їхні висновки мають спиратися на оригінальні практичні дослідження.

Подані матеріали повинні містити:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх джерел досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті просимо оформлювати відповідно до вимог (див. на сайті ННДІУВІ).

Сподіваємося, що наш часопис стане помітним явищем на шляху розвитку науки і освіти країни, джерелом отримання наукових знань і способом залучення молоді в науку.

Редакція журналу

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. ШЕВЧЕНКА
TO THE 200TH ANNIVERSARY OF TARAS SHEVCHENKO'S BIRTH

Гула О.
«Хата на Приорці»: Т. Шевченко
в пам'яті населення київської
околиці

11

Hula O.
«House in Priorka»: T. Shevchenko in
the Memory of Population
of Kyiv Suburbs

УКРАЇНА-ЕТНОС
UKRAINE-ETHNOS

Баран В., Томенчук Б.
Археологічні дослідження
слов'яно-руських старожитностей
Давнього Галича
(червень—жовтень 1994 р.)

19

Baran V., Tomenchuk B.
Archaeological Researches
of Slavo-Ruthenian Antiquities
of Ancient Halych
(June—October 1994)

Фігурний Ю.
Націєтворча діяльність
П. Конашевича-Сагайдачного

29

Fihurnyi Yu.
State-Building Activity of
P. Konashevych-Sahaidachnyi

Жовтий С.
Відображення міфологічних
уявлень про вампірів у житті
українців другої половини
XVII — початку XIX століття

46

Zhovtyi S.
Representation of Mythological
Images of Vampires in the Life of the
Ukrainian People in the Last Half of
the 17th — Early 19th Centuries

Семенова О.
Вироби зі шкіри та хутра
в традиційній обрядовості
українців Середньої
Наддніпрящини в кінці
XIX — на початку XX століття

55

Semenova O.
Production of Tanning Handcraft
Industry in the Ukrainian Traditional
Ceremonies of the Middle Overdnipro
Land in the Late
19th — Early 20th Centuries

Косило Л.
Міфологічні вірування українців
про дерева

67

Kosylo L.
Trees in Mythological Beliefs of the
Ukrainian People

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
HISTORICAL STUDIES

Ганжуров Ю.
Соціальна природа законотворення
в контексті цивілізаційної
глобалізації України

75

Hanzhurov Yu.
Social Nature of Law Making in
the Context of Civilizational
Globalization of Ukraine

Крисаченко В., Дякова О.
Історична динаміка чисельності
єврейської спільноти в Україні

92

Krysachenko V., Diakova O.
Historical Dynamics of the Jewish
Population Change in Ukraine

Солдатенко В.
Українська соборність: ідея
й досвід її реалізації в 1919 році
у сучасному науковому
дискурсі

104

Soldatenko V.
Ukrainian Conciliarism: Idea
and Experience of Its Realisation
in 1919 in Contemporary
Scientific Discourse

Турпак Н.
Геостратегічні ідеї
Володимира Вернадського

123

N. Turpak
Geostrategic Ideas
of Volodymyr Vernadskyi

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА
UKRAINIAN NATIONAL CULTURE

Горенко Л.
Особливості менеджменту
в сфері культури:
українознавчий підхід

133

Horenko L.
Cultural Management Peculiarities:
Approach in the Context
of Ukrainian Studies

Зарецький О.
Київ Алли Горської

144

Zaretskyi O.
Kyiv of Alla Horska

Коротя-Ковальська В.
Естетичне та світоглядне
формування культурної
особистості

157

Korotia-Kovalska V.
Aesthetic and Ideological
Formation of Cultural
Personality

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ
MILITARY HISTORY

Салата О.
Проблема інформаційного
протистояння нацистської
Німеччини та Радянського Союзу
в зарубіжній історіографії

166

Salata O.
Problem of Informational
Confrontation of Nazi Germany
and Soviet Union in the Foreign
Historiography

Уткін О.
Україна в експансіоністських
планах фашистської Німеччини:
витоки, трансформація, сутність

177

Utkin O.
Ukraine in Expansionistic Plans of
Fascist Germany: Sources,
Transformation, Essence

Чайковський А.
Радянсько-польські військово-
політичні відносини напередодні
та в умовах Другої світової війни

194

Chaikovskiy A.
Soviet-Polish Military and Political
Relations Before and During
World War II

УКРАЇНА І СВІТ
UKRAINE AND THE WORLD

Смольницька О.
Архетип Божественної Дитини
в прозі Віри Вовк

215

Smolnytska O.
The Archetype of the Divine Child
in the Prose of Vira Vovk

Шевченко Т.
Освіта єпархіальних священників
Католицької церкви
у Речі Посполитій
ранньомодерного часу:
організація навчання
та викладацький склад

226

Shevchenko T.
Education of Diocesan Priests of
the Catholic Church in the Polish-
Lithuanian Commonwealth of
the Early Modern Period: The
Organization of Learning and
Academic Staff

ЕКСПЕДИЦІЙНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
EXPEDITIONAL UKRAINIAN STUDIES

Зеленчук І.
Слідами українського
художнього кінофільму
«Тіні забутих предків»

241

Zelenchuck I.
In the Wake of Film
«Shadows of the Forgotten
Ancestors»

Зеленчук Я.
Гуцульщина в роки
Першої світової війни

250

Zelenchuk Ya.
Hutsul Region During the
World War I

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Ярошинський О.
Новий здобуток вивчення
соціальної історії України
ранньомодерної доби

259

Yaroshynskiy O.
New Achievement in the
Research of Social History of
Early Modern Ukraine

Чайковський А.
Заручниця великого
протистояння

271

Chaikovskiy A.
Hostage of the Great
Confrontation

Уткін О.
Ґрунтовне дослідження долі
України у Великій війні
1914–1918 років

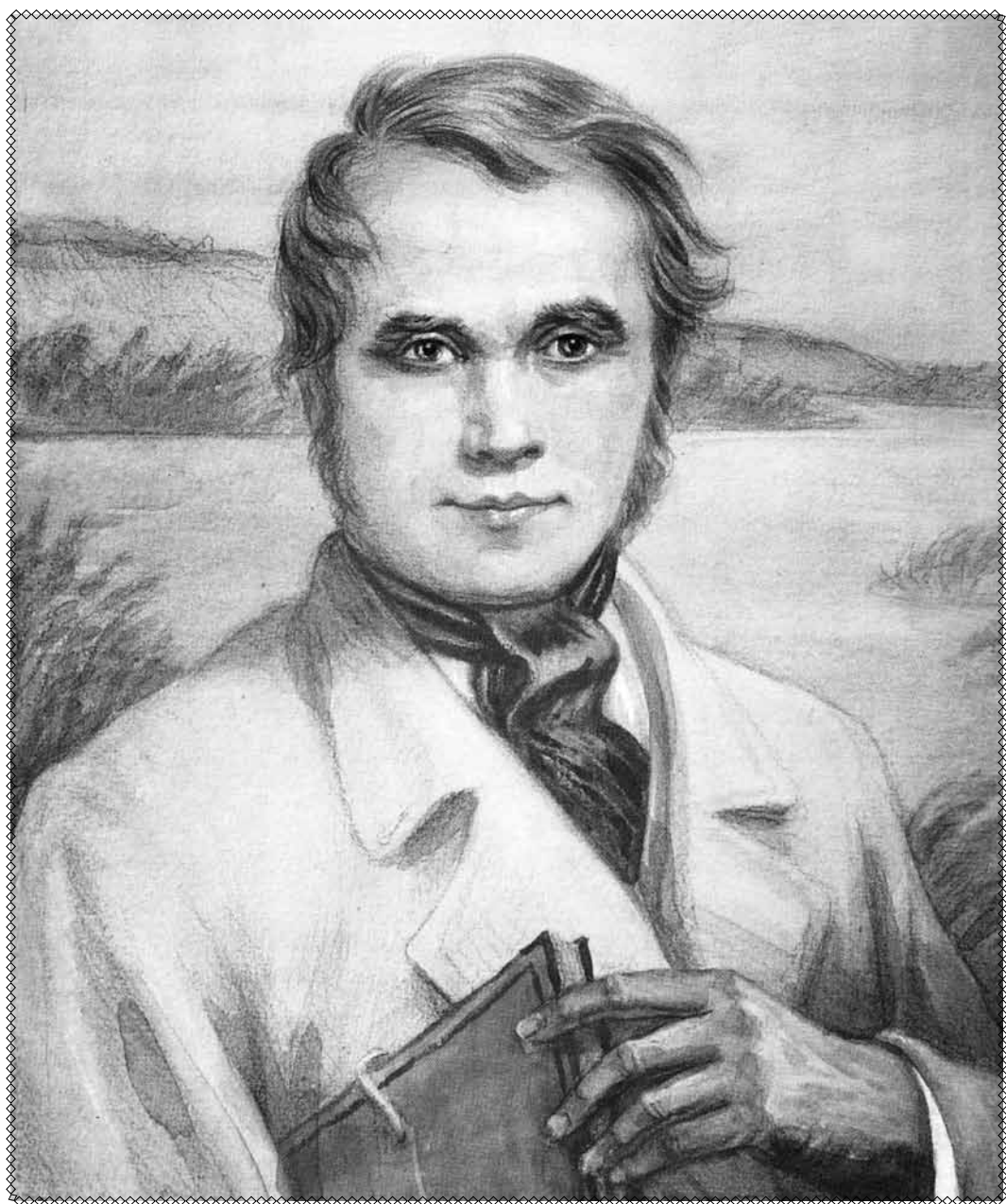
280

Utkin O.
Foundational Research of the Fate
of Ukraine in the War of
1914–1918

**Сушко О., Потильчак О.,
Ветров І.**
Модерна історична поема чи епос
українського народу?

286

**Sushko O., Potylchak O.,
Vietrov I.**
Modern Historical Poem or Epos of
the Ukrainian People?

Художник Василь Касян

*200 років
з дня народження
Великого Кобзаря*

Високоповажна наукова громадо!

Шевченкові ювілеї в історичному бутті українського народу завжди правили за віхи, які дозволяли чітко визначити і найадекватніше схарактеризувати наше місце на шляху національного поступу. Так було за часів царату, коли вшанування 100-річчя Тараса Шевченка було затьмарене цензурними заборонами та поліцейськими репресіями, так було в епоху Визвольних Змагань, у добу війн і лихоліть, на які таким щедрим для українців було водночас героїчне і трагічне ХХ ст., і саме у такий спосіб осмислюємо ми планетарний феномен автора «Катерини» та «Тайдамаків» вже в незалежній Україні, з'яву якої він провістив своїм геніальним поетичним словом.

200-річчя від дня його народження – то одна з найвизначніших подій у громадсько-політичному та культурному житті нашої держави, яка дає нагоду зробити важливі висновки і накреслити нові перспективи духовного розвитку українського суспільства. Тож висока закономірність бачиться у тому, що цілий 2014-й в Україні на загальнодержавному рівні проголошено Роком Тараса Шевченка. Це – рік ювілею людини, яка у просторі світової цивілізації і культури уособлює найвищі злеті нашої національної ідеї, людини, пророче слово якої стало не лише епохою в історії української літератури та культури, а й переконливим свідченням державної суверенності України.

*Благословен той день і час,
Коли прослалась кимимали
Земля, яку сховає Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами, –
писав у час великих випробувань для нашої землі Максим Рильський.*

Т нині, коли Україна знову постала перед новими викликами та небезпеками, слово генія, який першим провістив «Встане Україна», знову і знову повертає народові віру в себе і певність у власних силах.

Особливої ваги й значення цей ювілей набуває для вчених, назагал – усіх, хто працює в царині освіти і науки. Адже геніальний український поет і художник, життю та творчості якого присвячено тисячі й тисячі поважних наукових студій, продовжує лишатися предметом пильної уваги дослідників. Шевченко постає завжди знаним для кожного ще зі шкільного «Букваря» – і водночас незбагненим у своїй геніальності. Саме з огляду на це шевченкознавство і окреслюється одним із найперспективніших напрямів української гуманітаристики. Планетарного рівня поет, обдарований художник-новатор, історик, етнограф, громадсько-політичний діяч – усе це Тарас Шевченко. Але найперше він – Великий Кобзар, життя і слово якого на всіх континентах і для всіх народів уособлюють невмирущий дух України. Своїм життєвим подвигом і неперевершеним поетичним генієм Шевченко утвердив Україну як гідну свого покликання та історичної місії суверенну націю у спільноті інших суверенних націй. Словом та іменем великого поета насажена енергетика найвизначніших історичних злетів українства у XIX і XX ст., і нині, на початку III тисячоліття, його високий Чин продовжує утверджувати та зміцнювати українську державність. Маємо цілим українським загалом напружено працювати і зробити все, аби бути гідними цього високого Шевченкового імені.

Колектив

*Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії*

УДК 908(0758)

**«ХАТА НА ПРИОРЦІ»:
Т. ШЕВЧЕНКО В ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ОКОЛИЦІ***

Оксана ГУЛА

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії ННДІУВІ*

Анотація. *Стаття присвячена реконструкції культурного простору Т.Г. Шевченка на матеріалах епізоду з останнього відвідування ним українських земель у 1859 р. Розглянуто історичне минуле однієї з тодішніх київських околиць – Приорки, де Т. Шевченко проживав протягом двох тижнів. На основі даних з історичного минулого цього району зроблено спробу відтворити культурний фон повсякденності видатного діяча українського національного відродження, а також безпосередній вплив особистості митця на широкі верстви народу. Окрема увага приділена дослідженню місця Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Приорки та ролі громадськості в створенні музею «Хата на Приорці». Визначено значення закладу для збереження історико-культурної спадщини цієї місцевості.*

Ключові слова: *пам'ять, Т.Г. Шевченко, Приорка, музей.*

**«ДОМ НА ПРИОРКЕ»:
Т. ШЕВЧЕНКО В ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ КИЄВСЬКОЇ ОКРАИНИ**

Оксана ГУЛА

*кандидат історических наук,
старший научний сотрудник отдела всемирной истории ННИИУВИ*

Аннотация. *Статья посвящена реконструкции культурного пространства Т.Г. Шевченко на материалах эпизода из последнего посещения им украинских земель в 1859 г. Рассмотрено историческое прошлое одной из тогдашних киевских окраин – Приорки, где Т. Шевченко проживал в течение двух недель. На основе данных из исторического прошлого этого района сделана попытка воссоздать культурный фон повседневности выдающегося деятеля украинского национального возрождения, а также непосредственное влияние личности художника на широкие слои народа. Отдельное внимание уделено исследованию места Т. Шевченко в исторической памяти населения Приорки и роли общественности в создании музея «Дом на Приорке». Определено значение заведения для сохранения историко-культурного наследия этой местности.*

Ключевые слова: *память, Т.Г. Шевченко, Приорка, музей.*

**«HOUSE IN PRIORKA»: T. SHEVCHENKO
IN THE MEMORY OF POPULATION OF KYIV SUBURBS**

Oksana HULA

*Candidate of Science in History,
senior research associate of Department of World History of NSRIUWH*

* Висловлюємо особливу подяку за надану інформацію завідувачці меморіального будинку-музею Т.Г. Шевченка Н.Наумовій.

Annotation. *The article is devoted to reconstruction of T. Shevchenko's cultural space on the materials of his last visit to Ukraine in 1859. History of Priorka, one of the then suburbs of Kiev where T. Shevchenko had lived over a period of two weeks is considered. On the base of the history of the region author made attempt to show cultural background of everyday life of prominent figure of the Ukrainian national revival, as well as a direct social impact of the artist. Special attention is paid to the research of T. Shevchenko's place in the historical memory of Priorka's population and role of the society in creation of the museum «House in Priorka». Significance of the institution for the preservation of historical and cultural heritage of the area is determined.*

Key words: *memory, T. Shevchenko, Priorka, museum.*

Дослідження проблем історичної пам'яті надзвичайно актуальні в сучасній українській та світовій гуманітаристиці. Це є наслідком антропологічного повороту в історичній науці, сутність якого полягає у прагненні дослідження особистості на протигагу дослідженням мас, що домінували в науці до цього. До того ж проблема історичної пам'яті певного соціуму тісно пов'язана з проблемою ідентичності, а отже, має велике значення для конструювання національного міфу, альфи й омеги буття нації.

Постать Т. Шевченка є багато в чому уособленням української національної ідеї. Ця обставина справляє значний вплив на сприйняття видатного митця в нинішньому суспільстві. Здебільшого його образ формується в суспільстві з погляду сучасності та призначений обслуговувати переважно ідеологічні потреби. Метою статті є зрозуміти підвалини цього становища, а також з'ясувати власне Шевченкову особисту соціокультурну ідентичність; завданням – дослідження постаті Т. Шевченка в колективній пам'яті мешканців місцевості, де митець прожив певний час.

Серед дослідників, які зверталися до даної проблематики, варто виділити С. Єкельчика та О. Міллера [1, 3]. У своїх працях вони розглядають формування образу Т. Шевченка в колективній пам'яті населення України взагалі. До

того ж основною метою цих праць є розкриття українського питання на теренах Російської імперії.

Звичайна сільська хата, розташована на розі вулиць Вишгородської та Білицької, – ось і все, що залишилося від забудови одного з історичних районів м. Києва – Пріорки. Автор праці «Опис міста Києва» М.Закревський вказує, що ця назва походить від слова «пріор» – настоятель домініканського монастиря, що знаходився на Подолі, навпроти Фролівського, якому певний час належали ці землі. Тут мали свій замський будинок католицькї пріори, місцеві жителі називали його «замок», звідки назва «Замковище» та вулиця Замковецька [4].

Перший опис Пріорки як місцевості зробив генеральний проповідник домініканського монастиря Петро Розвадовський у 1629 р. В його описі згадується село Яцківка, залишки млина та вірменської церкви (в часи гонінь вірмени випросили собі тут земельну ділянку). Поселення Яцківка (Іоакінфівка) було засноване домініканським ченцем Яцеком (Іоакінфом) Одровонжем (1183 – 1257), який одночасно є засновником Богородичного домініканського монастиря на Подолі (виник між 1222 – 1226 рр.). Згодом канонізований католицькою церквою, він став очільником місіонерської діяльності домініканців на руських землях.

З 1650-х років вона належала, за одними даними, київському полковнику Павлу Яненку-Хмельницькому та його нащадкам, серед яких був брат гетьмана Дем'яна Многогрішного Пилип, за іншими – Братському монастирю, а з 1701 р. – київському магістрату. Крім того, слобідка ще тривалий час залишалася предметом суперечок між магістратом і козацькою адміністрацією. У 1790 р. Пріорці був наданий офіційний статус села і водночас – одного з кварталів київської поліції. Вже у 1834 р. Пріорку включили до складу м. Києва. Пізніше кияни трактували назву «Пріорка» по-своєму, виводячи її зі слова «приорати», себто приєднати до міста. У першій половині ХХ ст. Пріорка фактично злилася з Куренівкою, Мостищем і Западинкою, тобто остаточно перестала існувати як окреме селище. У 1950 – 1980 рр. майже всю історичну забудову на Пріорці було

ліквідовано, натомість зведено висотні житлові будинки [6, 57].

Спеціалізацією околиці на середину ХІХ ст. залишалися городництво, садівництво, ягідництво, виноградарство, цим місцеві жителі займалися ще донедавна: вирощували редиску, салат, огірки, помідори, баклажани та продавали свої продукти на базарах. Процвітало тут і кустарне виробництво: гончарство, бондарство, люди тримали винокурні та варили пиво.

Саме тут Т. Шевченко винайняв на два тижні одну кімнату приватного на той час будинку. Варто зауважити, що поет перебував в Україні протягом двох літніх місяців 1859 р. і це був останній його візит на батьківщину. Ще у травні того ж року він подав до Академії мистецтв «Прощення»: «Покорнейше прошу правление императорской Академии художеств выдать мне вид на проезд в

губернії: Киевскую, Черниговскую и Полтавскую сроком на пять месяцев, для поправления здоровья и рисования этюдов с натуры» [9, 34]. Отримавши дозвіл, Т. Шевченко на початку червня відвідав Суми, Лебедин, Пирятин, Переяслав. Наприкінці липня він прибув до Києва [7, 328].

У серпні 1859 р., востаннє перебуваючи в Києві, Т. Шевченко жив у цій хаті перед своїм від'їздом до Петербурга. Дуже цікавим є дослідження питання київського оточення поета того періоду: тут жили друзі і знайомі ще з 1840-х років: М. Іванишев, О. Сенчило-Стефановський, І. Красковський. За короткий час перебування в місті у поета з'явилися нові знайомі: священник Свято-Троїцької церкви, що взяв Тараса на поруки, Ю. Ботвиновський, молодий купець з Подолу Балабуха, можна назвати і самого губернатора І. Васильчикова, що

удостоїв поета аудієнції. У Києві в той час жив і працював друг петербурзької юності художник І. Сошенко, якого Тарас відвідував у будинку на Сінній площі при Стрітенській церкві. Саме тут Шевченко і познайомився зі своїм майбутнім біографом, інспектором 2-ї Київської гімназії Михайлом Корнійовичем Чалим. Менш відомі постаті з київського оточення – кравець Чепіга з Куренівки, пізніше співробітник «Основи», діяч недільних шкіл Петро Лобко, козак Ничипір Недоля з Пріорки [4].

Про цей період його життя розповідає у своїй книзі «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» М. Чалий, добрий приятель поета. Перший біограф Шевченка, він у розділі книги, що торкається перебування митця на Пріорці, використовує спогади господині хати Варвари Матвіївни Пашковської, записані її сестрою Стефанією Крапівіною (літературний псевдонім, за чоловіком – Лобода) та надруковані у газеті «Пчела» (№42 за 1875 р.). Варвара Пашковська, що жила у 1859 р. з сім'єю на Пріорці, продиктувала ці спогади ще 1862 р., описавши своє перше враження від зустрічі з поетом, який за чиєюсь порадою чи просто так прийшов до її будинку і на питання, хто він такий і що хоче, оригінально пояснив: «Як бачите чоловік... йшов, йшов, бачу хатка стоїть, не то панська, не то мужицька, біла-біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а на дворі дитячі сороченята сушаться та й рукавчатами махають, ніби кличуть мене до себе, от я й зайшов умовитися за квартиру і попросити хазяйку погодувати мене в борг...» [2, 7]. Її спогади зовсім не торкаються політичних, суспільних чи літературних аспектів, що трохи драгувало літературознавців та дослідників

радянської доби. Адже мемуаристка оповідала ніби не про великого поета, а про звичайну людину, більше наголошуючи на його звичках, побуті, характерних рисах та кулінарних уподобаннях. З них поет постає вразливою людиною з ніжною, відкритою, доброю душею, і ми впізнаємо ці риси, порівнюючи її спогади зі спогадами сучасників Шевченка та його самого.

Варвара Матвіївна була освіченою жінкою, звичайно ж, знала поезії Шевченка, могла напам'ять читати «Наймичку». Все своє життя після від'їзду поета вона пишалася тим, що дала йому притулок у своїй хаті. Її скромні спогади позначені глибокою симпатією до поета. Вона згадує, що улюбленими стравами Шевченка був справжній борщ, затертий пшонцем та затовчений старим салом, вареники з сиром з гречаної муки та пшоняна каша. Він любив вставати вдосвіта, а пізно ввечері гуляв по саду. Зайшовши провідати господиню, просив «заспівати хорошу пісню про Сагайдачного». Водночас варто відзначити поширені серед місцевої людності численні легенди та перекази, пов'язані з періодом перебування митця на Пріорці. Особливо жителі люблять розповідати історію, коли Т. Шевченко пригостив місцевих дітлахів смачними цукерками: «А Тарас Григорович був сам не свій: бігав, метушився, реготався, пустував. Дорослі люди дивилися збоку на це гульбище й голосно казали, що «старий, мабуть, тее... трошки божевільненький» [8]. Збереження у народній пам'яті таких, здавалося б, дрібних повсякденних історій свідчить про глибинну національну природу Т. Шевченка.

Власне будинок з того часу зазнав певних змін, адже піддавався

переплануванням. Хата довгі роки була комунальною квартирою. Згодом, у 1989 р., зусиллями небайдужих до історії життя і творчості Т. Шевченка людей будинок було перетворено на музей [5]. Його інтер'єр максимально наближено до Шевченкового культурного простору. Це стало можливим завдяки, насамперед, шанувальникам творчості митця, а також жителям Пріорки, які дарували музею антикварні речі, що хоча б опосередковано могли відтворити обстановку того часу. Головне ж покликання музею – показати не помпезність, розкіш борця за національну ідею, а просте, буденне життя насамперед людини тяжкої долі та видатного таланту.

Отже, приділення уваги до періоду проживання Т. Шевченка на Пріорці дає можливість вельми чітко окреслити культурно-цивілізаційну та соціальну ідентичність великого митця. Не випадково він зняв собі житло на київській околиці, що на той час була населена переважно селянами та дрібними ремісниками. Саме в такому соціокультурному середовищі, як свідчать спогади

очевидців, поет почував себе вільно та комфортно. Можливо, соціальне становище населення Приорки (незакріпаченої людності, що платила лише державні податки та проживала за рахунок власної праці) уявлялось йому ідеалом соціального устрою майбутньої України. Крім того, сусіди Т. Шевченка були ознайомлені з його творчістю, високо її оцінювали. Цей факт свідчить про потужний вплив Кобзаря не тільки на елітарні верстви українського суспільства, а й на широкі маси трудівників. Усвідомлення цього призводить до необхідності корекції широко розповсюдженої думки про нації як про уявні спільноти: процес цей проходить у тому числі й за об'єктивних чинників, до нього залучаються, почасти несвідомо, вся людність, всі соціальні верстви певної місцевості. Метанаратив ідентичності конструює вся нація, частково навіть деформуючи текст конкретного автора, вкладає у нього нові смисли.

Музей «Хата на Приорці», відвіданий нами в рамках проекту з експедиційного українознавства, плекає образ саме того Кобзаря – мешканця однієї з околиць Києва середини ХІХ ст. Тут можна звернутися до витоків українського національного міфу, а також усвідомити його проекцію на сучасність – наочно побачити, яке місце займає постать Т. Шевченка в колективній пам'яті мешканців Приорки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Єкельчик. – К.: Видавництво «КІС», 2010. – 270 с.
2. Крапивина С. Кілька слів про Тараса Шевченка / С. Крапивина. – Х.: Л-ра і мистец., 1931. – 47 с.

3. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ века) / А. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 287 с.

4. Наумова Н. Хата на Приорці / Н. Наумова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2003/hata-na-priortsi.htm>

5. Наумова Н. Історія створення відділу НМТШ «Хата на Приорці» / Н. Наумова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.21st-century.org.ua/main/museums/Hata_na_Priortsi1.htm

6. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник / Л. Пономаренко, О. Різник. – К.: Павлім, 2003. – 98 с.

7. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814 – 1861 / [за ред. Є.П. Кирилюка]. – К.: Вища школа, 1975. – 432 с.

8. Чалий М. Т.Г. Шевченко на Україні в 1859 році / М. Чалий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog67.htm>

9. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / Т.Г. Шевченко. – Харків: Вид-во КСД, 2010. – 720 с.

REFERENCES

1. Yekelchuk S. Ukrainofily: svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny ХІХ stolittia / S. Yekelchuk. – K.: Vydavnytstvo «KIS», 2010. – 270 s.
2. Kravynyna S. Kilka sliv pro Tarasa Shevchenka / S. Kravynyna. – Kh.: L-ra i mystets., 1931. – 47 s.
3. Miller A. «Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraya polovina ХІХ veka) / A. Miller. – SPb.: Aleteyya, 2000. – 287 s.
4. Naumova N. Khata na Priortsi / N. Naumova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2003/hata-na-priortsi.htm>
5. Naumova N. Istoriia stvorennia viddilu NMTSh «Khata na Priortsi» / N. Naumova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.21st-century.org.ua/main/museums/Hata_na_Priortsi1.htm

6. Ponomarenko L., Riznyk O. Kyiv. Korotkyi toponimichnyi dovidnyk / L. Ponomarenko, O. Riznyk. – K.: Pavlim, 2003. – 98 s.

7. Taras Shevchenko. Dokumenty ta materialy do biohrafii 1814 – 1861 / [za red. Ye.P. Kyryliuka]. – K.: Vyscha shkola, 1975. – 432 s.

8. Chalyi M. T.H. Shevchenko na Ukraini v 1859 rotsi / M. Chalyi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog67.htm>

9. Shevchenko T.H. Kobzar. Povna iliustrovana zbirka / T.H. Shevchenko. – Kharkiv: Vyd-vo KSD, 2010. – 720 s.

O.Hula

«House in Priorka»: T. Shevchenko in the Memory of Population of Kyiv Suburbs

Abstract

Research of Taras Shevchenko's personality in the collective memory of the Ukrainian people is important for understanding of way of construction of national identity. To solve this problem it is necessary to turn to the analysis of the impact of the first carriers of a certain identity on their socio-cultural environment and to explore the experience of perception of the new meta-narrative of own existence by broad social strata. It is quite evident through the example of numerous communities with their well-defined regional peculiarities. Priorka was Kyiv outskirt, where Shevchenko lived in August 1859 and had closely contacts with local population; the region kept the image of the artist without significant deformations.

Author analyzed the memories of witnesses of Shevchenko's living in Priorka, including those which are far from literary and artistic surrounding. The creation of museum «House in Priorka» and the role of local communities in this process are examined. Author established circle of contacts of the artist during his stay in Kyiv. It was extremely broad and included representatives of all strata of the society in those days. This indicates a truly national character of Taras Shevchenko's personality. It is established that original image of the great artist which embodies experience of everyday communication with this great personality still remains in the collective memory of the population of Priorka.

Варвара Матвіївна була освіченою жінкою, звичайно ж, знала поезії Шевченка, могла напам'ять читати «Наймичку». Все своє життя після від'їзду поета вона пишалася тим, що дала йому притулок у своїй хаті. Її скромні спогади позначені глибокою симпатією до поета. Вона згадує, що улюбленими стравами Шевченка був справжній борщ, затертий пшонцем та затовчений старим салом, вареники з сиром з гречаної муки та пшоняна каша. Він любив вставати вдосвіта, а пізно ввечері гуляв по саду. Зайшовши провідати господиню, просив «заспівати хорошу пісню про Сагайдачного».

Слово про Кобзаря

*Любив Тарас Шевченко малювати,
Фантазувати теж він любляв.
Та доля зла звела його в могилу,
Останніх слів він так і не сказав.
Робив у пана злого і страшного,
Жив серед вічної біди,
Допоки вірні друзі Кобзареві
Не викупили з рабства назавжди.
Омріяні слова почув Шевченко,
Відчувши волю для рядків своїх,
Та вільним був недовго, і не стало
Його для друзів, рідних і близьких.
Сумуємо за ним, бо вже немає
Поета, що зазнав свого кінця,
Але Шевченку віддані навіки
В поезію залюблені серця!*

Катя Чайковська,
учениця 5-Б класу
школи №177 м.Києва

УДК 904(477) «9/12»

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА (ЧЕРВЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1994 р.)**

Володимир БАРАН

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник відділу української етнології ННДІУВІ

Богдан ТОМЕНЧУК

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології й археології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Анотація. У статті аналізуються охоронні археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей Давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області, які проводилися в червні–жовтні 1994 р. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України, співробітниками обласного краєзнавчого музею та Прикарпатського університету під керівництвом В. Барана (м. Київ) і Б. Томенчука (м. Івано-Франківськ). Розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища підтвердили висновки, зроблені на основі вивчення південної лінії оборони, а саме про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) у X–XI ст.; 2) у XII–XIII ст.; 3) у пізньому середньовіччі (XVII ст.).

Ключові слова: Україна, українці, Давній Галич, Крилоське городище, археологічні дослідження, артефакти.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНО-РУССКИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДРЕВНЕГО ГАЛИЧА (ИЮНЬ–ОКТАБРЬ 1994 г.)**

Владимир БАРАН

доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины,
ведущий научный сотрудник отдела украинской этнологии ННИИУВІ

Богдан ТОМЕНЧУК

кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и археологии
Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаника

Аннотация. В статье анализируются охраняемые археологические исследования славяно-русских старожитностей Древнего Галича в с. Крылос Галицкого района Ивано-Франковской области, которые проводились в июне–октябре 1994 г. Галицкой славяно-русской археологической экспедицией Института археологии НАН Украины, сотрудниками областного краеведческого музея и Прикарпатского университета под руководством В. Барана (г. Киев) и Б. Томенчука (г. Ивано-Франковск). Раскопки западной оборонительной линии центральной площадки городища подтвердили выводы, сделанные на основе изучения южной линии обороны, а именно о существовании 3-х строительных этапов сооружения оборонительных систем: 1) в X–XI в.; 2) в XII–XIII в.; 3) в позднем средневековье (XVII в.).

Ключевые слова: Украина, украинцы, Древний Галич, Крылосское городище, археологические исследования, артефакты.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF SLAVO-RUTHENIAN ANTIQUITIES OF ANCIENT HALYCH (JUNE-OCTOBER 1994)

Volodymyr BARAN

Doctor of Science in History, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, leading research associate of Department of Ukrainian Ethnology, NRIUSWH

Bohdan TOMENCHUK

Candidate of Science in History, Associate Professor of Chair of Archaeology and Ethnology, V. Stefanyk Carpathian National University

Annotation. *The aim of the research is to analyze rescue archaeological researches of Slavo-Ruthenian antiquities of Ancient Halych in Krylos of Halych district Ivano-Frankivsk region which were held in June and October, 1994 by Halych Slavo-Ruthenian archaeological expedition of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, representatives of regional museum and Carpathian University. The expedition was headed by V. Baran (Kyiv) and B. Tomenchuk (Ivano-Frankivsk). Excavation of the western defense line of the central area of the settlement confirmed the conclusions drawn from the research of the southern line of defense, namely, the existence of 3 stages of building construction defense systems: 1) in the 10th – 11th centuries; 2) in the 12th – 13th centuries; 3) in the Late Middle Ages (in the 17th century).*

Key words: *Ukraine, the Ukrainians, Ancient Halych, Krylos settlement, archaeological researches, artifacts.*

Польові дослідження слов'яно-руських старожитностей Давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області проводилися в червні–жовтні 1994 р. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України, представниками обласного краєзнавчого музею та Прикарпатського університету. Основні роботи виконувалися студентами-практикантами II курсу історичного факультету Прикарпатського університету (керівник практики – викладач І. Кочкін). Експедиція працювала на бюджетні кошти, виділені управлінням культури облвиконкому через Івано-Франківський краєзнавчий музей (відділ археології).

Метою дослідження експедиції було продовження вивчення слов'яно-руських старожитностей Давнього Галича в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочате на початку 90-х років ХХ ст.

Розкоп I закладено в урочищі Над Стінкою, яке знаходиться на 1000 м на захід від с. Крилос. Тут, на високому березі (тераси) р. Луква (стариці), розміщене багатощарове поселення, яке виявлене і шурфоване в 1993 р. У зв'язку з тим, що на час розкопок поселення було зайняте під присадибні ділянки мешканців села, розкоп закладено в північно-східній частині поселення, на його краю.

Розкоп 8x10 м орієнтований довшою стороною по осі Північ–Південь. У процесі розкопок, у першому штиху, зібрано незначну кількість кераміки культури фракійського гальштату та черняхівської культури. В другому штиху також виявлено одинокі фрагменти кераміки черняхівської культури, фракійського гальштату та рубежу н. е., а також XII–XIII ст. На рівні третього штиха (-0,40–0,60 м) культурний шар зникає і починається чистий передматерик і материк. Слідів жодних об'єктів не виявлено.

У південно-східній частині розкопу зроблено прирізку 4x4 м. Тут, у кв. 6В на глибині 0,40 м, виявлено невелику яму округлої форми діаметром 0,60 м. Стінками прямі, дно рівне, глибина 0,20 м від рівня виявлення (0,60 м від сучасної поверхні). Яма заповнена дрібними уламками кераміки культури фракійського гальштату.

В кв. 6-7 Г на глибині 0,40 м від сучасної поверхні відкрито частково споруду, яка була заповнена темною сажистою землею з дрібними уламками глиняної обмазки, вугликами та фрагментами ліпної фракійської кераміки. Стінки споруди прямі, долівка рівна, глибина 0,70 м від сучасної поверхні. Споруда в східній частині заходить в стінку розкопу.

До прирізки розкопу закладено ще один розкоп 8x8 у південно-східній частині. Стратиграфія цієї ділянки аналогічна попередній. У першому, другому штихах знайдено лише окремі маловиразні фрагменти кераміки черняхівської культури та фракійського гальштату.

Таким чином, даний розкоп виявився закладеним на самому краю поселення і дав, на жаль, дуже обмежений археологічний матеріал. У наступному сезоні необхідно виділити спеціальну площу

під розкопи в центральній частині багатощарового поселення.

Розкоп II закладено в урочищі Царинка-Винниця, яке знаходиться на правому березі р. Луква, під Крилоським городищем, біля старого ставу. Розкоп розміщений на віддалі 15 м північніше струмка, який витікає з «Княжої крилиці». Розкоп примикав до катодної газопровідної траншеї, де у викидах з неї було виявлено кераміку XII–XIII ст. Розкоп 7x4 м орієнтовано довшою стороною по осі Захід–Схід. Зверху, до глибини 0,70 м від сучасної поверхні, простежено чистий сірий намулистий шар. В його основі (-0,70 м) залягав прошарок, сильно насичений корінням дерев та вугликами. Під ним розміщений культурний шар товщиною 0,60–0,70 м. Він являв собою торф'яний чорнозем із включенням кераміки XII–XIII ст. та кісток. Залишків споруд не виявлено. Ця ділянка зараз дуже зволожена і постійно підступають підземні води.

Очевидно, тут у XII–XIII ст. була частина поселення-посаду княжого Галича. Після загибелі міста, коли були знищені захисні споруди на р. Луква, ця територія зазнала затоплення, і життя тут більше не відновлювалося.

Розкоп III закладено в урочищі Воскресенське, яке знаходиться на північному сході околиці села, на високому пагорбі, навпроти урочища Золотий Тік.

Урочище має вигляд невеликого майданчика видовженої (по осі Північ–Південь) еліпсної форми, який є мисом, піднятим на рівень +10+15 м над рівнем долини правого берега Мозолевого потоку. Поверхня має нахил (-50–1000 см) зі сходу на захід та з півночі на південь. Розмір майданчика – 65x30x50 м. Західний схил ескарпований. Зі сходу схил

обмежений ярмом-дорогою. В'їзд розміщений з півночі.

На схід від майданчика (через дорогу) розміщений ще один укріплений майданчик. У цілому тут, в урочищі Воскресенське, в XIII ст. знаходився, очевидно, невеликий монастирський комплекс з дерев'яною ротондою-усипальницею та кладовищем.

У центральній частині майданчика в XIX ст. Л. Лаврецьким, у 1941 р. Я. Пастернаком, а згодом, у 1980 р., О. Іоаннісяном (м. Санкт-Петербург) та Ю. Лукомським (м. Львів) було досліджено залишки кам'яних фундаментів дерев'яної ротонди. О. Іоаннісяном перед розкопками храму була закладена траншея шириною 2 м по осі Північ-Південь з метою точної локалізації будівлі. Тоді ним було тут виявлено багато давніх поховань.

У 1994 р. нами було закладено невеликий розкоп 13х3 м (по осі Захід-Схід) на віддалі 6 м на північ від ротонди. Розкоп перетнув (упоперек), таким чином, увесь майданчик. У середній частині розкопу виявлено сліди траншеї О. Іоаннісяна.

Вже на глибині 10–15 см східної частини розкопу з'явилося поховання. Тут зафіксовано 2 рівні поховань: пізніший і раніший. А в цілому вони відносяться до XIII ст. Пізніші поховання порушили попередні, внаслідок чого кістки останніх були зсунуті до краю ям пізніших поховань. Якоюсь мірою це дає приблизні розміри ям. Але, з іншого боку, ми можемо брати до уваги лише ці пізніші поховання. Вони здійснені на одному рівні з ранніми (на рівні передматерика) і є в цілому дуже неглибокими, а саме 10–35 см.

По краю східної ділянки майданчика проходила кам'яна доріжка від північного центрального входу до ротонди,

повертаючи в місці траншеї до останньої направо (до південного заходу). Доріжка шириною 2 м стоїть на кам'янистій материковій основі і побудована з каміння – гальки та білого каміння – опоки.

Зліва і справа до доріжки врізаються пізніші поховання. Поховання 1 виявлене на глибині 20 см. Витягнуте тілопокладення, голова повернута вправо, права рука лежить на тазу, ліва – вздовж тіла. Стать жіноча (дитяча), яма не читається, злегка заглиблена в кам'янисту основу.

З півдня, по краю ями, є декілька кісток, в т. ч. тазова кістка більш раннього поховання (знищеного поховання 1). Поховання заходить у східну стінку розкопу. Поховання 2, 3, 4, 5 сильно знищені і фіксуються лише окремими скупченнями кісток.

Поховання 6 виявлене на глибині 10–15 см. Витягнуте тілопокладення, череп зберігся частково, повернутий прямо, ліва рука лежить на тазу, права – на грудях. Стать чоловіча, доросла. Поховання в східній частині злегка порушило доріжку. По краю могильної ями знаходяться кістки більш раннього поховання, а саме: з південної сторони – великі кістки скелета, з північної – кістки таза та двох черепів. Один череп жіночий, другий сильно пошкоджений. З півночі до поховання 6 примикає (на віддалі 70 см) ще одне поховання. Збереглися лише кінцівки ніг, решта знищено похованням 10.

Поховання 10 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення, голова повернута вліво, права рука лежить на животі, а ліва – на грудях. Стать чоловіча, вік більше 30 років. Довжина скелета близько 160 см. В засипці ями знайдено 2 цвяхи, очевидно, від труни. З північної

сторони до поховання примикає розвал кісток та череп більш раннього зруйнованого поховання. Під стінкою розкопу розміщене ще одне сильно зруйноване поховання (-45 см), яке фіксується скупченням розрізнених кісток та черепа.

Поховання 11 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення. Орієнтація Південь–Захід – Північ–Схід. Голова лежить прямо, руки знаходяться на животі. Поховання скелета близько 155 см, стать жіноча, вік більше 30 років. Поховання також є пізнішим, оскільки знищило декілька більш ранніх, кістки яких розміщені вздовж ями, а 2 черепи лежать у головах покійника.

Отже, всього на ділянці 5,5х3 м (крім доріжки) знаходиться близько 17 поховань. Більша частина з них знищені пізнішими захороненнями. Розчистка старої ділянки траншеї О. Іоаннісяна виявила суцільний завал людських кісток на глибині 15–30 см.

У західній ділянці розкопу проходить значне пониження поверхні і, крім того, тут засвідчено культурний шар XII ст. На цій ділянці розкопу зафіксовано 2–4 горизонти поховань, що ще більше утруднило наші дослідження, оскільки всі попередні знищені найпізнішими. Вони в основному мають зараз вигляд скупчень кісток по краю могильних ям або просто складені в одній купці.

Поховання 18 виявлено на глибині 60 см. Витягнуте тілопокладення, голова лежить прямо, права і ліва рука – на тазу. Довжина скелета близько 135 см. Стать жіноча, вік дитячий. Зліва, на віддалі 15 см від поховання 18, знаходиться поховання 19. Воно розміщене паралельно похованню 18, на тому ж рівні, що є ознакою їх одночасовості.

Поховання 19 – витягнуте тілопокладення, голова повернута вправо, ліва рука лежить на животі, права – на грудях. Стать жіноча, вік більше 30 років. Довжина скелета 163 см.

Поховання 21 виявлене на глибині 30 см. Витягнуте тілопокладення, голова повернута вліво, дві руки сильно зігнуті в ліктях догори, вертикально. Стать чоловіча, вік більше 30 років. Зліва і справа від поховання, на краю могильної ями, розміщено багато кісток і 3 черепи із зруйнованих раніше поховань.

Поховання 22 знаходиться під північною стінкою розкопу, на глибині 60 см. Витягнуте тілопокладення, голова лежить прямо, обидві руки – на животі. Стать жіноча, вік більше 30 років. Довжина скелета 148 см. По обидві сторони ями розміщено багато кісток і 4 черепи з ранніх поховань, зруйнованих останнім (3 черепи біля правої ноги і біля голови праворуч).

Поховання 23 виявлене в центральній частині західної ділянки розкопу (3-й горизонт). Витягнуте тілопокладення з сильним відхиленням від осі Захід–Схід, а саме Південь–Захід – Північ–Схід. Голова повернута ліворуч, права рука лежить на животі, ліва – на тазу. Ноги заходять під поховання 21. Стать чоловіча, вік більше 30 років.

Між двома останніми похованнями, на рівні поховання 23, вище поховання 22, розчищена велика купа кісток та 5–6 черепів.

Поховання 20 (горизонт 2) знаходиться в південно-західному куті розкопу, виявлене на глибині 70 см. Витягнуте тілопокладення зі значним відхиленням, а саме орієнтоване по осі Південь–Захід–Північ–Схід. Голова повернута прямо, ліва і права рука лежать на животі. Стать

жіноча, вік дитячий, довжина скелета 120 см. Поховання знищило поховання 1 горизонту. На краю могильної ями розміщені скупчення кісток більш раннього, знищеного ним, поховання. Нижче 5–6 см в радіусі голови розчищено череп раннього поховання. Ще один череп виявлено в куті розкопу, на тому ж рівні. Зверху, над похованням – 50 см, було засвідчено залишки ще одного поховання (очевидно, горизонт 3 або 4), яке погано фіксувалося.

Поховання 24 виявлене в північно-західному куті розкопу, на глибині 50 см. Витягнуте тілопокладення, голова розчищена під стінкою розкопу, руки складені на животі. Стать не визначена, вік дитячий. Вище поховання (- 40 см) розчищено окремі скупчення розрізаних кісток зі знищених поховань.

Таким чином, біля ротонди, в урочищі Воскресенське, виявлено сліди кладовища, яке було синхронне храму XIII ст. Кладовище існувало довго, засвідчено 3–4 горизонти поховань. Останні могли тут проводитися до початку XIV ст. Збереження людських кісток надзвичайно погане: сильно понижене оранкою, а також пізнішими захороненнями, які зруйнували ранні. Обряд типово християнський, поховання безінвентарні. Могильні ями доходять до рівня материка-передматерика, а в цілому не дуже глибокі. Контури ям не простежуються, тому розміри не визначені. Лише в одному місці знайдено декілька цвяхів, які говорять про існування в окремих випадках дерев'яної труни. Поховання здебільшого по статі – жіночі, лише декілька чоловічих та дитячих. Звертає увагу на себе факт руйнування попередніх ранніх поховань, кістки яких просто без будь-якого порядку розсувались на краї

ям, а інколи згрібались по 2–3 особи в одну купу. Тому розкопки і розчистки поховань дуже важкі, а остеологічний матеріал поганий для антропологічних визначень.

У 1994 р. в Крилоському городищі, урочищі Сад, було продовжено охоронні археологічні розкопки в західній частині центрального майданчика городища. Зокрема, вивчалися західні лінії укріплень, дослідження яких було розпочато В. Ауліхом. Проте дослідник залишив поза увагою розкопки крайніх ділянок схилів, що не дало йому можливості зробити правильних висновків щодо складної стратиграфії західних укріплень. Ці невеликі недокопані ділянки і стали метою наших досліджень.

Траншея 1 розміром 8x2 м закладена на західному схилі в урочищі Сад і була продовженням траншеї В. Ауліха, закладеної ним у 1976 р. на рівній площадці між двома західними ескарпами. Траншея В. Ауліха дійшла лише до східного ескарпу. Вона прокопана до материка на глибину від 0,40 на західному схилі ескарпу до 2,80 м – на його гребені.

1-й горизонт (ранній, X–XI ст.) залягав на глибині 2,70 м від сучасного рівня гребеня ескарпу. Він знаходився на поверхні давнього передматерика сірого кольору. На віддалі 1,90 м від східної стінки траншеї виявлено сліди повздовжнього рівчака шириною 40 см, який було вкопано в передматерик і материк на 50 см. Можливо, він являє собою залишки оборонної дерев'яної стінки, заглибленої на одну колоду в землю. На віддалі 2 м на захід від нього виявлено ще одну повздовжню траншеєвидну яму шириною 1,70 м, яка була заглиблена на 90 см до рівня материка. В заповненні було багато вугликів.

У східній частині траншеї виявлено сліди заповнення будівлі X–XI ст., в якій знайдено фрагменти кераміки, кістки, вуглики. Над рівнем передматерика зафіксовано шар жовто-сірої чистої щільної підсипки товщиною 30–40 см. На ньому залягав культурний шар XII–XIII ст.

2-й будівельний горизонт (XII–XIII ст.). Очевидно, після знищення оборонних будівель X–XI ст. була зроблена на їх рештках підсипка-платформа для оборонних стін XII–XIII ст. Товщина культурного шару 2 горизонту в траншеї становила 10–20 см. Особливо чітко він простежується в східній частині траншеї. В центральній частині траншеї виявлено сліди великої зрубної будівлі, яка фіксується двома повздовжніми рівчакми і одним поперечним. Ширина рівчаків 40–50 см і глибина 30–40 см. В них знаходились вкопані нижні вінці зрубної стіни. В заповненні знайдено багато вугликів. Ширина будівлі 4,80 м (внутрішня). Вона стояла на рівній платформі, на краю берега схилу. Зовнішня стінка для підсилення була опущена на 1,40 м нижче загального рівня, на схилі ескарпу. Біля внутрішньої стіни, на віддалі 70 м від неї, виявлено черинь печі діаметром 50 см. Біля східного краю череня фіксуються залишки згорілої дерев'яної колоди діаметром 15 см. Біля печі знайдено окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Піч знаходилась у північно-східному куті пустотілого оборонного зрубу-стіни.

3-й горизонт (пізньосередньовічний). У цей час проведено найбільші будівельні роботи в західній частині центрального майданчика городища. На місці знищених укріплень XII–XIII ст. було зроблено кам'яну вимостку – основу під нові укріплення. Вимостка являла собою шар каміння-гальки і цегли

(з розмірами: ширина 12 см, товщина 8,5 см) товщиною 20–25 см. На ній, між камінням, виявлено окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя. У місцях рівчаків від зрубних стін давньоруського часу простежується деяке просідання кам'яної вимостки. На цій кам'яній підоснові і були споруджені потужні дерев'яно-земляні стіни-вали. Зокрема, в зовнішній частині над схилом був насипаний вал із щільно утрамбованої білої дрібноколотої опоки (вапняка). Ширина валу 4,5 м, висота в східній частині до 2 м. З внутрішньої сторони цієї стіни-валу знаходився ще один вал, насипаний із щільно утрамбованої жовто-сірої глини. Ширина валу 4,5–5 м. Внутрішня частина валу виявлена в траншеї В. Ауліха. В ній же, перед валом, простежено невелику кам'яну вимостку-доріжку шириною 1,5 м. На жаль, В. Ауліх не розібрався в складній стратиграфії цієї ділянки укріплень і датує даний комплекс лише давньоруським часом (XII–XIII ст.). Крім того, археолог у своєму звіті, опублікованому у Львові в 1997 р., на сторінках 23–24 робить висновок про існування тут зовнішнього валу і внутрішнього рову.

Таким чином, наші розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища підтвердили висновки, зроблені на основі вивчення південної лінії оборони, а саме про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) у X–XI ст.; 2) у XII–XIII ст.; 3) у пізньому середньовіччі (XVII ст.).

Якщо траншея №1 є продовженням траншеї В. Ауліха з західного боку і її завданням було розкрити структуру крайньої західної оборонної лінії, то траншея № 2 є продовженням шурфу В. Ауліха із східного боку. Вона розкриває підніжжя

східного схилу ескарпу. Траншея № 2 знаходиться в 14,20 м від траншеї № 1 по лінії шурфу В. Ауліха. Прив'язуючи її до згаданого шурфу, ми вклинились у цей шурф В. Ауліха на довжину 80 см. Загальна довжина траншеї № 2 становила 5,50 м, ширина – 1 м.

Під дерновим шаром відкрито чорноземний прошарок до глибини 0,45 м. Він залягає безпосередньо на глиняному материка, що вказує на те, що площадка шириною 17 м була спланована і вирівняна під забудову у пізньому середньовіччі. Вона прекрасно збереглася по периметру схилу-ескарпу і добре виділяється на сучасній поверхні. Східний край площадки шириною 2,5 м дещо підвищений (на висоту до 60–35 м). Розкопками встановлено, що біля підніжжя ескарпу знаходилась кам'яна вимостка по всьому периметру шириною 2,40 м. Вона являла собою шар великих, спеціально підібраних каменів-ріняків товщиною 10–20 см, викладених в один шар. Між камінням в окремих місцях є забудова з дрібної гальки та дрібноколотого щебеню. Окреме каміння було пропалене і покрите сажистим прошарком. Очевидно, воно взяте із більш ранніх зруйнованих і згорілих споруд (печей). Між камінням розчищено фрагменти кераміки як пізньосередньовічного часу, так і XII–XIII ст. Над вимосткою у стінці траншеї чітко простежуються включення глиняної обмазки, дрібної гальки, вугликів. Це результат напливу з верхнього майданчика городища. Дана кам'яна вимостка, очевидно, відіграла роль кам'яної доріжки (шириною 2,40 м), яка проходила вздовж підніжжя схилу ескарпу і датується XVII ст.

Траншея № 3 прокладена по лінії траншей № 1 – № 2 у верхній частині

східного ескарпу. Східний край траншеї доходить до поперечної (північно-південної) траншеї В. Ауліха. Довжина траншеї 5,5 м, ширина – 1,5 м. Під дерновим шаром знаходиться темний прошарок товщиною 0,70 м з включенням пізньосередньовічної кераміки. На глибині 0,70 м в основі цього прошарку, в кв. 2, відкрито залишки глиняної печі. Устя орієнтоване в пд.-сх. напрямку. Ширина печі 0,55 м, довжина устя 0,40 м, ширина – 0,38 м. Стінки печі збереглися на висоту до 10 см. Їх товщина 5–7 см. Товщина череня 4–5 см. У печі виявлено фрагменти пізньосередньовічної кераміки та уламки пізньосередньовічної цегли товщиною 5,5 см, ширина 16 см, довжина не збереглася.

У західній частині траншеї (кв. 2–3) нижче насипаного шару іде чорноземний сажистий прошарок товщиною 10–20 см, нижче – перехідний шар товщиною 0,40–0,50 м і на глибині 1,35 м починається глиняний материк. Судячи з даної стратиграфії, верхній край ескарпу був насипаний (спланований) у пізньосередньовічну добу. Дещо складніша стратиграфія виявлена в східній частині траншеї. Тут під шаром пізнього середньовіччя, який закінчується згаданою пічкою, чітко виділяється сажистий чорноземний прошарок товщиною 20–30 см з керамікою XII–XIII ст. Нижче простежується змішаний з жовтуватою землею із включенням кусків обвугленого дерева шар. Він виглядає як підсіпка, зроблена для вирівнювання площі в XII–XIII ст., оскільки залягає на коричнево-темному однорідному заповненні більш раннього житла. В траншеї розчищено його південну стінку у вигляді суцільної, досить добре збереженої колоди на глибині 1,85 м від сучасної поверхні. Довжина

відкритої частини колоди 1,5 м, товщина 10 см.

У західній частині колода заходить під пічку, де розміщений південно-західний кут цього напівземлянкового житла. Східна частина житла, очевидно, потрапила в старі шурфи В. Ауліха. Житло за відкритою його південною частиною в нашій траншеї було заглиблене в материк на 0,75 м. Долівка материкова. На долівці лежить вуглистий прошарок товщиною 10–12 см. Тут виявлено декілька дуже фрагментованих уламків посуду X–XI ст.

Таким чином, можна зробити такі висновки:

1. Розкоп I закладений в урочищі Над Стінкою, яке знаходиться на 1000 м на захід від с. Крилос. Тут, на високому березі (тераси) р. Луква (стариці), розміщене багаточислове поселення, яке виявлено і шурфоване в 1993 р. Розкоп I виявився закладеним на самому краю поселення і дав, на жаль, дуже обмежений археологічний матеріал.

2. Розкоп II закладено в урочищі Царинка-Винниця, яке знаходиться на правому березі р. Луква, під Крилоським городищем, біля старого ставу. Очевидно, тут у XII–XIII ст. була частина поселення-посаду княжого Галича. Після загибелі міста, коли були знищені захисні споруди на р. Луква, ця територія зазнала затоплення, і життя тут більше не відновлювалося.

3. Розкоп III закладено в урочищі Воскресенське, яке знаходиться на північному сході околиці села, на високому пагорбі, навпроти урочища Золотий Тік. Біля ротонди в цьому урочищі виявлено сліди кладовища, яке було синхронне храму XIII ст. Кладовище існувало довго, засвідчено 3–4 горизонти поховань.

Останні могли тут проводитися до початку XIV ст. Збереження людських кісток надзвичайно погані: сильно понижені оранкою, а також пізнішими захороненнями, які зруйнували ранні. Обряд типowo християнський, поховання безінвентарні. Могильні ями доходять до рівня материка-передматерика, а в цілому не дуже глибокі. Контури ям не простежуються, тому розміри не визначені. Знайдено декілька цвяхів, які говорять про існування в окремих випадках дерев'яної труни. Поховання здебільшого по статі – жіночі, лише декілька чоловічих та дитячих. Звертає увагу на себе факт руйнування попередніх ранніх поховань, кістки яких просто без будь-якого порядку розсувались на краї ям, а інколи згрібались по 2–3 особи в одну купу. Тому розкопки і розчистки поховань дуже важкі, а остеологічний матеріал поганий для антропологічних визначень.

4. У 1994 р. в Крилоському городищі, в урочищі Сад, було продовжено охоронні археологічні розкопки в західній частині центрального майданчика городища. Зокрема, вивчалися західні лінії укріплень, дослідження яких було розпочато В. Ауліхом. Проте дослідник залишив поза увагою розкопки крайніх ділянок схилів, що не дало йому можливості зробити правильних висновків щодо складної стратиграфії західних укріплень. Ми, у свою чергу, намагалися дослідити ці лакуни (недокопані ділянки). Наші розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища підтвердили висновки, зроблені на основі вивчення південної лінії оборони, а саме про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) у X–XI ст.; 2) у XII–XIII ст.; 3) в пізньому середньовіччі (XVII ст.).

V. Baran, B. Tomenchuk

Archaeological Researches of Slavo-Ruthenian Antiquities of Ancient Halych (June-October 1994)

Abstract

In June and October, 1994 Halych Slavo-Ruthenian archaeological expedition of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine together with representatives of the Ivano-Frankivsk Regional Museum and Carpathian University under the direction of V. Baran and B. Tomenchuk continued researches of Slavo-Ruthenian antiquities of Ancient Halych initiated in the early 90's of the 20th century. In the course of research three separate excavations were established and excavations of Krylos settlement were continued. Excavation I appeared to be laid in the tract (urochyshche) «Above the Wall», which is located 1,000 m to the west of the village Krylos. A multilayered settlement which was found and trenched in 1993 is located on the bank of the Lukva river. Excavation I was laid on the edge of the settlement and gave unfortunately very limited archaeological material. Excavation II was laid in the tract «Tsarynka-Vynnytsia» which is situated on the right bank of the Lukva under Krylos settlement, next to the old pond. Obviously, a part of the settlement, the position of the Prince of Halych, was situated here in the 12th – 13th centuries. After fall of the city when defenses on the river Lukva were destroyed, this territory was drowned and life has no longer existed here. Excavation III is in the tract «Voskresenske» which is located on the northeast edge of the village on a high hill opposite the tract «Golden Thrashing-Floor». Near rotunda traces of the cemetery which is coincident to church of the 13th century were found. Cemetery existed for a long time and it had 3–4 layers of graves; the last of them could be dated the early 14th century. The condition of human bones is extremely bad as they were severely damaged by tilling and later burials. The toolless burial rite had typical Christian features. In 1994 in the western part of the central square of the tract «Sad» rescue archaeological excavations were continued. They confirmed the conclusions drawn on the base of research of the southern line of defense, namely, the existence of 3 stages of building construction defense systems: 1) in the 10th – 11th centuries; 2) in the 12th and 13th centuries; 3) in the Late Middle Ages (in the 17th century).

«Найбільшим ділом Сагайдачного було поєднання козацької політики з стремлінням української інтелігенції. Сагайдачний, як мало хто з його сучасників, поєднував у своїй особі тенденції двох найактивніших груп українського громадянства — козаччини і міщансько-духовної інтелігенції. Як вихованець острозької школи, він у самому джерелі пізнав задуми тогочасних організаторів української культури, а пізніше ввійшов у тісний зв'язок з гуртом київських освітніх діячів...»

УДК 94(477) (092) «15/16»

НАЦІЄТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ П. КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізується націєтворча діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного. В умовах посилення польської влади в Україні козаки під керівництвом П. Сагайдачного виступили гарантом збереження традиційної культури і православної віри українців. Цілеспрямована політика залучення козацтва до вирішення важливих завдань щодо збереження Руської православної церкви й української самобутності, яку непохитно провадив П. Конашевич-Сагайдачний, поступово почала давати свої позитивні наслідки. Українське козацтво внаслідок цих виважених дій стало провідною військово-політичною, державотворчою елітою українського народу і державницьким сталевим стрижнем вітчизняного націєтворення у першій половині XVII ст.

Ключові слова: Україна, українці, П. Конашевич-Сагайдачний, українське націєтворення, домодерна нація, «козацька нація», козаки.

НАЦИЕСОЗИДАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ П. КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Юрий ФИГУРНЫЙ

кандидат исторических наук,
заведующий отделом украинской этнологии ННИИУВИ

Аннотация. В статье анализируется нациесозидательная деятельность Петра Конашевича-Сагайдачного. В условиях усиления польской власти в Украине казаки под руководством П. Сагайдачного выступили гарантом сохранения традиционной культуры и православной веры украинцев. Целенаправленная политика привлечения казачества к решению важных задач по сохранению Русской православной церкви и украинской самобытности, которую стойко вел П. Конашевич-Сагайдачный, постепенно начала давать свои положительные результаты. Украинское казачество вследствие этих взвешенных действий стало ведущей военно-политической, государственной элитой украинского народа и стальным стержнем отечественного нациообразования в первой половине XVII в.

Ключевые слова: Украина, украинцы, П. Конашевич-Сагайдачный, украинское нациесозидание, современная нация, «казацкая нация», казаки.

STATE-BUILDING ACTIVITY OF P. KONASHEVYCH-SAHAYDACHNYI

Yuriy FIGHURNYI

Candidate of Science in History,
Head of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. *In the paper author analyzed state-building activity of Petro Konashevych-Sahaidachnyi. In conditions of growth of Polish power in Ukraine the Cossacks under the leadership of P. Sahaidachnyi acted as guarantors of maintenance of traditional culture and Ukrainian Orthodoxy. Deliberate policy of involving the Cossacks into maintenance of Orthodox Church and the Ukrainian identity which was firmly led by P. Konashevych-Sahaidachnyi gradually began to give positive results. The Ukrainian Cossacks owing to such well-thought actions turned into leading military, political and state-building elite of the Ukrainian nation and stronghold of nation-building process in the first half of the 17th century.*

Key words: *Ukraine, the Ukrainians, P. Konashevych-Sahaidachnyi, Ukrainian nation-building, pre-modern nation, Cossack nation, Cossacks.*

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – доленосна епоха в поступальному розвитку України й українців. Вона розпочалася з гіркоти поразок перших козацьких повстань 90-х років XVI ст. під проводом К. Косинського і С. Наливайка, а завершилася успішним початком Хмельниччини (Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу під керівництвом Б. Хмельницького). У цей історичний період Україна з географічного поняття далекої країни Речі Посполитої (її «всхідніх кресів») поступово перетворюється на важливу геополітичну реальність, а саме на самодостатній етноспільнотний протодержавницький організм, який дуже швидко розвивається й самоорганізується, а тодішні українці («руські», «русини») розпочинають усвідомлювати свою самобутність, окремішність і право на самостійне існування, що, зрештою, і посприяло формуванню в їх середовищі домодерної європейської «козацької нації». Зрозуміло, що ці важливі українські націєтворчі процеси відбулися не одразу, а тривали з кінця XVI ст. та всю першу половину XVII ст., врешті-решт, їхні кількісні показники трансформувалися в якісно-новаційні зміни доби Хмельниччини. На нашу думку, вагому роль в активізації цих процесів відіграв Петро Конашевич-Сагайдачний. В умовах

посилення етнічного, релігійного, соціального, економічного тиску польської влади в Україні козаки під керівництвом П. Сагайдачного виступили надійним гарантом збереження традиційної культури і звичаїв українців, їх рідної мови, православної віри й самобутності.

Актуальність дослідження заявленої нами проблематики полягає в тому, що, вивчаючи націєтворчу діяльність П. Сагайдачного в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося фахово осягнути важливі події минувшини нашої Батьківщини, але й професійно переосмислюємо їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України, українців і світового українства. Новизна наукової праці виявляється в тому, що, попри значну наявну кількість напрацювань, присвячених П. Сагайдачному, на жаль, майже відсутні узагальнені концептуальні праці, в яких на достатньому теоретичному рівні, а головне комплексно аналізується позитивна роль козацького очільника у тогочасних вітчизняних націєтворчих процесах. Об'єктом дослідження є Україна, українці в їх поступальному часопросторовому розвитку; предметом – осягнення націєтворчої діяльності П. Сагайдачного в українознавчому вимірі. Хронологічні межі дослідження охоплюють часовий період кінця XVI – початку XVII ст. та

обумовлені життям і націєтворчою діяльністю П. Конашевича-Сагайдачного. Географічні межі праці пов'язані передусім із сучасною територією Української держави.

Це дослідження реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі», керівником якої є доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України В. Баран. Вона виконується в ННДІУВІ відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Вивчення заявленої проблематики передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан фахової розробки теми, її джерельну базу та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) здійснити аналіз концептуальних понять, дотичних до проблем українського націєтворення; 3) простежити вагому роль П. Конашевича-Сагайдачного в українських націєтворчих процесах першої половини XVII ст.; 4) охарактеризувати найважливіші здобутки козацького гетьмана.

Проведений аналіз джерел, досліджень і публікацій, у яких було започатковано і продовжено дослідження даної наукової проблеми і на які мав змогу опиратися автор, засвідчив, що заявлена ним проблематика потребує подальшого вивчення. У свою чергу наведемо лише найвагоміші, на наш погляд, праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої теми: Петро Сагайдачний. – К., 1992; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) //

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5; Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004; Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006; Фігурний Ю.С. Державотворча і націєтворча діяльність П. Конашевича-Сагайдачного в українознавчому вимірі. – К., 2011; Тома Л.В. Петро Конашевич Сагайдачний. – Харків, 2011; Комарницький С. Герой Кафи, Москви і Хотина: до 390-річчя Хотинської війни 1621 р. – Чернівці, 2011; Макаровський І.П. Гетьман Петро Сагайдачний на сторожі України (до 390-річчя від дня його смерті). – Івано-Франківськ, 2012; Сас П.М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2012 та ін.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі нами був задіяний один із головних наукових методів пошуку верифікованої (перевіреної) істини – принцип історизму, себто неупереджене висвітлення й характеристика українського націєтворення у першій чверті XVII ст. та роль у ньому П. Конашевича-Сагайдачного. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як вплинула націєтворча діяльність козацького ватажка на процес становлення українського етносу, поступальний розвиток вітчизняного козацтва (запорожців, реєстровців і нереєстровців) і Запорозької Січі як військово-політичного об'єднання козаків і прообраз Української козацько-гетьманської держави (Гетьманщини) та зародження домодерної козацької (української) нації в контексті тогочасних важливих міжнародних європейських і світових подій.

Вивчення цієї важливої наукової теми розпочнемо з характеристики базових засадничих понять, на яких ґрунтується наше дослідження. Так, «нація» – це певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці, а саме творення і будівництва власної держави. Дефініцію «українське націєтворення» трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ним власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин. Разом з тим слід дещо уточнити використання цих понять щодо досліджуваного нами періоду – пізнього середньовіччя – раннього нового часу. У цей час не весь український народ виступає на арену політичного життя, а лише його провідна верства – аристократія (державці, військовики і церковники). Під терміном «українознавчий вимір» ми розуміємо визначення й осягнення концептуальної сутності, історичної величини і наукового значення досліджуваної проблеми (у цьому випадку – українських націєтворчих процесів у кінці XVI – на початку XVII ст.) у цілісному й неперервному взаємозв'язку з Україною, українцями і світовим українством у цивілізаційному часопросторі.

Характеризуючи українські націєтворчі процеси в кінці XVI – на початку XVII ст., вкотре наголосимо про їх нерозривний взаємозв'язок з етнічними і державотворчими процесами, а головним, архіважливим завданням вітчизняного етнодержавонацієтворення було відновлення української державності

та формування із розрізнених станів і прошарків тогочасного українського соціуму (шляхти, духовенства, міщан, селян і козаків) згуртованої домодерної нації. Автор переконаний, що головним каталізатором, який кардинально пришвидшує націєтворчі процеси й формує та скріплює власну державу, є політичні, військові та релігійно-інтелектуальні еліти. З середини XIV до середини XVI ст. такою провідною верствою в українському етносі намагалась бути руська (українська) шляхта – магнати, середньозаможне і бідне панство, вище і середнє православне духовенство. Проте, починаючи з другої половини XVI ст., ця еліта майже повністю позбувається власних державницьких прагнень та навіть не робить ніяких спроб зберегти хоча б якусь автономію для українських етнічних земель, а переймається лише своїми вузькостановими інтересами. Це наочно продемонстрував процес підготовки, обговорення і прийняття міждержавної Люблінської унії в 1569 р., саме тоді українська аристократія, обстоюючи в основному свої права, використовуючи тогочасну політичну кон'юнктуру, як мінімум могла забезпечити юридичну автономію українських етнічних земель, як максимум – відстоювати і пропагувати ідею Речі Посполитої (Республіки) не двох народів – поляків і литовців, а трьох – включно з українцями (руськими). Але цього, на превеликий жаль, не сталося, тому козацькі повстання в кінці XVI ст. під орудою К. Косинського і С. Наливайка стали провісниками майбутніх змін. Хоча ці збройні козацькі виступи вона з вагомою допомогою польських «класових братів» знешкодила, проте сама проблема «провідної верстви» залишалася не вирішеною. Тому

вже в першій половині XVII ст. українське козацтво, очолюване П. Сагайдачним, по праву стало провідним станом українського етносу загалом і тогочасного українського суспільства зокрема. Навіть сама звитяжна доля і героїчна життєдіяльність П. Сагайдачного яскраво підтверджують нашу думку, коли він виключно внаслідок особистої цілеспрямованості і наснаженості став загально-визнаним лідером українського народу в першій чверті XVI ст., залишивши далеко позаду представників руської магнатерії з родин Острозьких, Заславських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Пронських, Сангушків, Четвертинських, Чорторійських та ін., тим паче, що переважна їх більшість на той час вже остаточно окатоличилась і сполонізувалась й тим самим була втрачена як для українського визвольного руху, так і вітчизняного націєтворення.

Автор вважає, що у більшості випадків народ стає нацією внаслідок саме революційних, а не еволюційних змін, і наявність власної держави та певного рівня консолідації (згуртування) того чи іншого етносу навколо так званої національної ідеї надзвичайно пришвидшує націєтворчі процеси. Загалом у всесвітньо-історичному розвитку етнічних спільнот саме алгоритм утворення і становлення націй через і за суттєвої допомоги національних держав став найбільш типовим і дієвим. Ми хочемо наголосити, що це націєтворення активно прискорювалося завдяки тим позитивним обставинам, що тут нації створювалися переважно на ґрунті гомогенного (однорідного) етносу (народу) у мовному, релігійному, культурному і расовому аспектах. Врешті-решт,

так формуються англійська, французька, іспанська, польська, російська та багато інших націй. Разом з тим багато етносів як у Європі, так і у всьому світі, що на той час не мали власної державності чи втратили її раніше внаслідок політичних, військових, династичних тощо причин, мали теж реальні можливості стати націями, але при цьому спочатку їм треба було позбавитися іноземного поневолення, відновити втрачену суверенну державу, розбудувати державні органи влади та їх розподіл на виконавчі, законодавчі й судові гілки та об'єднати розрізнені стани і прошарки суспільства в єдину націю, консолідовану спільною національною ідеєю, а саме – збереження, захист і поступальний розвиток власної національної держави. Саме таким шляхом пішов голландський етнос у другій половині XVI ст. Нідерландська національна революція 1556–1609 рр. поєднала у собі національно-визвольну війну супроти абсолютистської іспанської монархії та антифеодалну боротьбу революційно налаштованих мас і зрештою призвела до створення першої в Європі й у світі незалежної буржуазної голландської держави – Республіки Об'єднаних провінцій. Символічно, що вона отримала міжнародне визнання в 1648 р., саме тоді, коли на теренах України розпочалася Хмельниччина (1648–1657 рр.). На превеликий жаль, всеукраїнський здвиг не досяг таких успішних результатів, як голландський, і головна невдача українців полягала в тому, що створена ними «през шаблю» Українська Козацько-Гетьманська Держава, на відміну від Республіки Об'єднаних провінцій, не змогла відстояти і зберегти свою суверенність,

а увійшла на правах обмеженої автономії до складу Московського царства, а згодом, у другій половині XVIII ст., була остаточно ліквідована метрополією. Але все це буде згодом, а поки що українці хоча і відставали у державотворенні від більш успішних на даний історичний відрізок часу (перша половина XVII ст.) сусідів – ляхів, литвинів, московитів, молдаван, кримських татар та ін., проте завдяки новій державотворчій верстві свого бездержавного етносу – козацтву – отримали реальні можливості не тільки ліквідувати це відставання, а й шанс, врешті-решт, вибороти «державну бронзу» і створити власну козацьку (українську) націю!

Саме цими нагальними проблемами, на наше тверде переконання, насамперед і переймався П. Сагайдачний. Під його безпосереднім керівництвом розрізнені козацькі загони та підрозділи поступово перетворювалися у цілком боездатне військо, яке з часом стало головною рушійною силою українських державотворчих змагань (ще раз нагадаймо, що чорноморська флотилія чайок і козацька регулярна піхота на той час були одними з найкращих не тільки у Європі, а й в усьому світі). Разом з тим не можна перебільшувати реальний вплив П. Сагайдачного як козацького очільника на тогочасний строкатий український соціум – магнатів, шляхту (середню, дрібну), духовенство (православне й уніатське), купецтво, міщанство, селянство. Чи мав він змогу опертися на одностайну підтримку суспільства – питання риторичне, коли його ж, по суті, найпалкіші і найвірніші соратники – козаки – раз у раз то вибирали, то скидали Петра з гетьманства. Ми переконані, що ця роз'єднаність козацтва – на реєстрове,

а те, у свою чергу, ділилося на городове і низове; і на нереєстрове (т. зв. «випищики»), а через деякий час і запорізьке – стала для нього фатальною і зрештою призвела до його ослаблення, дискредитації й поразки. Проте П. Сагайдачний, на нашу думку, прекрасно розумів силу і слабкість українських козаків, тому не тільки прагнув об'єднати і згуртувати козацтво навколо провідної ідеї, якою на той час, безсумнівно, була оборона і захист православної християнської віри як від уніатів, католиків, так і від мусульман, а й намагався інкорпорувати (ввести) Військо Запорізьке на правах провідного політичного і військового стану в українське суспільство. Тим самим козацтво мало стати тим стрижнем, навколо якого об'єднувалися і гуртувалися всі інші верстви, страти і прошарки України першої половини XVII ст., згодом за його ж активною допомогою український етнос мав перетворитися на українську націю.

Але цей шлях перетворення козаків у провідну силу суспільства не був таким простим і прямолінійним. Так, своєю відвагою і мужністю вони вже здобули повагу серед українців. З ними як з потужною і фаховою мілітарною силою вже мусили рахуватися і вороги, і т. зв. «союзники-спільники». Їхній політичний і військовий потенціал вже з острахом констатувала сполонізована руська (українська) магнатерія і шляхта. На них з надією і довірою звернули свій погляд українське патріотично налаштоване панство, православне духовенство і міщанство. Ними вже починає прагнути бути українське селянство, як закріпачене, так і вільне. Все це так, але, щоб стати провідною елітою України, треба бути духовно і культурно

наснаженим і перейматися нагальними потребами свого народу. Натомість вітчизняне козацтво до Сагайдачного не дуже переймалося інтересами українського етносу. Проте з висуненням уродженця Самбірщини на чільні позиції серед козацької старшини ситуація починає кардинально змінюватися. Перше, що він зробив для здобуття козаками статусу політичного гегемона і безсумнівного лідера українського народу, – вступив з усім Військом Запорозьким до Київського братства, тим самим офіційно задекларував позицію козацтва щодо захисту як утискуваної уніатами православної віри, так і занехаяної української культури.

Ось так цю подію прокоментував вітчизняний історик М. Аркас (1852 – 1909): «Після смерті князя Константина Острозького у 1608 р., православна Україна осталася без своїх митрополитів та єпископів, котрі перейшли на унію, і не мала собі оборонця; братства духовні, про них річ буде далі – хоч і боролися з унією, але великої сили вони не мали. Гетьман, братчик найстарішого в Україні Львівського Ставропігійського братства, сам пристав і все військо козацьке вписав братчиками до Київського Богоявленського братства. Тоді найважливішою справою всенародною вважалося обороняти православну віру, бо вона була мов би знаком Української народности супроти Польської. Боронячи віру, козаки виступали оборонцями самостійности своєї національности» [2, 147].

Український вчений І. Крип'якевич, аналізуючи цей доленосний крок очільника козаків, стверджує: «Найбільшим ділом Сагайдачного було поєднання козацької політики з стремлінням української інтелігенції. Сагайдачний, як мало

хто з його сучасників, поєднував у своїй особі тенденції двох найактивніших груп українського громадянства – козаччини і міщансько-духовної інтелігенції. Як вихованець острозької школи, він у самому джерелі пізнав задуми тогочасних організаторів української культури, а пізніше ввійшов у тісний зв'язок з гуртом київських освітніх діячів. Щоб піднести значення київського братства, він вписався в його члени разом з цілим Запорізьким Військом, і так узяв цей культурний центр під свій протекторат. Врешті в 1620 р. під опікою Запорізького Війська була висвячена нова православна ієрархія. Так разом, в одному фронті, стало міщанство, духовенство і козаччина; стремління, що йшли досі розірвано, поплили єдиним, спільним річищем. Союз козаччини з інтелігенцією скріпив обидві сторони. Міщанство і духовенство відчули за собою підпору мілітарної сили і могли далеко сміливіше і енергійніше проводити свої плани – це збільшило їх активність. З другого боку, козаччина вийшла поза тісне коло своїх класових інтересів і в свою програму включила загальнонаціональні справи – оборону церкви і культури» [5, 164].

Наступним кроком П. Сагайдачного щодо остаточного визнання за українським козацтвом провідної і потужної військово-політичної сили стало відновлення під його безпосереднім керівництвом і патронатом вищої православної ієрархії, а саме висвячення нових православних ієрархів і, отже, реальне відродження в Україні Руської (Української) православної церкви. Цією рішучою і добре проведеною акцією П. Сагайдачний не тільки ще раз показав усім, а насамперед польській владі й руській магнатерії та її спільникам, хто є справжнім

господарем в Україні, а й за ким (за козацтвом!) майбутнє. Доречно нагадати, що цим питанням (відновленням статусу православної церкви на українських етнічних землях та її життєдіяльності) вже понад двадцять років переймалися й намагалися позитивно вирішити найбільш свідомі представники руської (української) православної шляхти, проте всі їх клопотання і бажання польськими урядовцями й уніатськими ієрархами ігнорувалися і відкидалися. З цього приводу М. Грушевський зазначає: «Обставини українського життя зробили сю справу незмірно пекучою вже від кільканадцяти літ. По тім як майже цілий єпископат український і білоруський покинув православну церкву, з проголошенням унії, православні в першій запалі хотіли добити ся, аби сих Владиків-відступників відсуджено від їх урядів і на єпископські місця посаджено кандидатів православних. Сей плян і запал розбив ся одначе о залізну рішучість правительства Жигимонта III не попускати православним вважати владиків-уніатів за правосильних голов «руської» чи «грецької віри» Польсько-литовської держави, котрих позиції їх прилученне до католицької церкви не уняло нічого. По десяти літах заходів в сїм напрямі православні переконали ся, що се справа страчена... А тим часом правительство, маючи на православних катедрах уніатів, міцно стояло на тім, що сї владики являють ся єдино законними і правосильними духовними властями для православних, повинні мати власть і послух у них і у всіх церковних інституціях своєї єпархії. Сфальшувавши конституцію 1609 р. і віддавши всі спори між православними і уніатами під юрисдикцію духовного департаменту трибуналу, де перевагу

мали католицькі духовні, правительство поставило православних в становище просто безвихідне. Всі процесії ведені з уніатськими владиками, з їх претензіями на православні церкви, монастирі, братства, маєтності і т. ин., на власть і юрисдикцію над православними, незмінно програвали ся. Всі протести православних, їх заходи на всіх соймах другого десятиліття XVII в., зіставали без скільки небуть замітного успіху. Опозиційний рух серед загалу шляхти ослаб, і домагання і протести православних депутатів не знаходили енергічної піддержки навіть в польській палаті. Проект закону в інтересах православних прийнятих нею на соймі 1613 р., не був прийнятий правительством. На соймі 1615 р. домагання православних були підтримані тільки опозиційною групою послів, яка й розірвала сойм, не можучи добити ся задоволення православних і дісидентів. Безрезультатно пройшов і новий сойм (1616)... Десятилітні заходи православної шляхти на парламентарній арені таким чином не привели до нічого. Справа православної церкви зістала ся в тій же безвиходности, і навіть надії на можливий вихід з неї маліли й зникали в міру того, як рідшали ряди православних шляхтичів українських і білоруських. «Ваше духовенство вело свою справу тільки за помічу світських людей, але тих сильніших помічників вам самітно убуває, а інших не прибуває», писав в 1617 р. уніатський полеміст арх. Кревза, і православні мусіли болюче відчувати справедливість сих слів» [3, 428–431].

Отже, тогочасний уніатський священик дуже влучно охарактеризував той критичний стан, в якому перебував український етнос внаслідок того, що його еліта, аристократія дії й духу,

катастрофічно вироджується, полонізується і зникає, втрачаючи свій державотворчий і націєтворчий потенціал, а разом з нею розпочинають набирати оберти колонізаційні й асиміляційні деструктивні процеси. Саме тому для руського (українського) народу на початку XVII ст. постали руба питання про виживання і щодо заміни керівної еліти в ім'я свого майбуття й цивілізаційної перспективи України не тільки як країни і географічної території, а насамперед як перспективної держави та геополітичної й геостратегічної реальності, а українців – як домодерної (модерної) нації. Але, окрім провідної верстви, для успішного формування домодерної нації конче необхідна так звана національна ідея, проте вона розпочинає зароджуватися в середовищі європейських інтелектуалів лише в кінці XVIII – на початку XIX ст., активно формується протягом XIX ст., щоб уже у XX ст. стати панівною в усьому світі. Якщо відкинути всі міфи, казки і вигадки, пов'язані з концептуальним наповненням дефініції «національна ідея», то її головна і визначальна сутність полягає в тому, що кожен етнос (народ, етнічна спільнота) на планеті має законне право на самостійне суверенне існування в незалежній державі як титульна і повноправна державницька нація. Разом з тим у досліджувану нами добу пізнього середньовіччя і ранньомодерні (нові) часи таке розуміння і сприйняття національної ідеї перебувало лише у зародковому стані. Проте у тогочасних європейських, азійських, північно- і південноамериканських, африканських тощо соціумах була панівною релігія у своїх численних проявах – релігійна ідеологія, релігійне мислення, релігійна ідентифікація, релігійно-сакральна

пріоритетність та інші її проєкції на суспільне й державне буття. Ми переконані, що Берестейська міжцерковна унія стала ідеологічним вибухом, каталізатором, поштовхом, який розбудив не тільки сплячу і стагнуючу Руську православну церкву та її ієрархів, а й увесь тогочасний руський (український) етнос і суспільство з усіма його станами, верствами, стратами, прошарками – аристократію як правлячу еліту (магнатерія, заможна і бідна шляхта), духовенство як сакральну еліту (православні, уніати, католики і протестанти), а також і козацтво (реєстрове і нереєстрове), і міщанство (патриції, купці, ремісники, плебс), і селянство (кріпаки і вільні селяни-поселенці). Оскільки Руська православна церква у ті часи була не тільки пересічною релігійною організацією, а й справжнім виразником, духівником, етносакральним, етнокультурним і етносоціальним підґрунтям українського народу, то відстоювання і захист її самобутності й права на існування ставало, без сумніву, одним із найважливіших факторів вітчизняного етнодержавонацієтворення. А те, що українські козаки по праву посіли чільне місце у цій безкомпромісній боротьбі, стало, на нашу думку, закономірним наслідком виваженої і поступальної політики, яку наполегливо втілював у життя козацький очільник П. Сагайдачний. Разом з тим ми не хочемо і не будемо ідеалізувати козацтво. У першій чверті XVII ст. воно лише формувалося як певний соціальний військовий стан, а своє прагнення до лідерства не завжди могло підкріпити послідовними державницькими діями. До того ж розподіл українських козаків на реєстровців і нереєстровців (випищиків), заможних і бідних тощо не сприяв їх згуртованості

й політичній консолідації, і лише наполегливість, послідовність, мудрість і розважливість П. Сагайдачного поступово і неухильно перетворювали козацтво на провідну етнодержавонацієтворчу верству українського етносу, якою воно і стало, врешті-решт, у середині XVII ст. З приводу цього Д. Дорошенко наголошує: «Однак Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалося, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги. У той час коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходять з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-литовського табору, а у міщанства вже не вистачає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, – козаччина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності. Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закрески, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козаччини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі» [4, 208].

Для розуміння складності й гостроти націєтворчих процесів першої половини XVII ст., на нашу думку, важливо й

те, хто саме був ініціатором висвячення нових православних ієрархів. М. Грушевський переконаний, що його замислило київське духовенство, а козацтво було лише простим виконавцем їх потаємних задумів: «Тому в київських кругах, коли тут довідалися про переїзд Теофана, сама собою мусіла виникнути гадка – при помочи єрусалимського патріарха відновити православну ієрархію, самовільно, на власну руку, користаючи з опіки й протекції козаччини, що робила тут «яко на Україні» справу православних незайманою для правительствених і уніатських чинників. Переговори і наради ведені в сій справі, розуміють ся, пропали для нас, як пропало майже все з того неофіційного, інтимного життя сих кругів. Бачимо тільки, що духовенство київське рішило в переведенню сеї справи явно не виступати, з огляду на можливі репресії за се з боку правительства, а все взяла на себе козачина, по часті київське брацтво» [3, 432].

Дослідниця В. Яковенко так оцінює роль українського козацтва у релігійному житті руського народу тогочасних українців: «З іншого боку, поряд із Києвом існувала сила, до якої міщани зверталися у скрутні по допомогу вже з кінця XVII ст. – Запорозька Січ. Зокрема, одним з таких звернень було й запрошення у 1609 р. запорожців, аби ті знешкодили Грековича – як надто активного намісника унійного митрополита. До послуг козаків удавався, серед іншого, й архімандрит Єлисей Плетенецький, який 1613 р. за їх допомогою збройно відбив маєтки Києво-Печерського монастиря, сконфісковані унійним митрополитом. За часів архімандритства Єлисея Плетенецького вперше заявила про себе ще одна церковна інституція, що стала сполучною

ланкою між київськими архієреями та козаками. Йдеться про Трахтемирівський монастир, розташований на безлюдних урвищах над Дніпром неподалік від Канева. Патроном монастиря вважалося Військо Запорозьке, а з 1616 р. його ігуменом став князь Єзекиїл Булига-Курцевич – людина, близька до київської церковної верхівки, впливова й освічена (у метриці Падуанського університету, де вчився князь, він під 1600 р. записав своє ім'я по-руськомому). Сам монастир, маючи статус «військового запорозького», був традиційно не стільки релігійною інституцією, скільки козацькою резиденцією на пограниччі між «волостю» та Дніпровим Низом. Тут зберігалися військова скарбниця, клейноди й арсенал, провадилися старшинські ради, діяв шпиталь для старих і покалічених запорожців. З утвердженням у Трахтемирові Булиги-Курцевича козацька святиня стала на певний час посередником між Січчю та церковним Києвом – місцем, де київські ієрархи зустрічалися з козацькими ватажками, впливаючи на козацькі голови й обговорюючи плани спільних дій. У переносному сенсі можна сказати, що саме в Трахтемирові започаткувалося прилучення козаків до релігійних і ширше – суспільних потреб руської спільноти. Це була досить радикальна метаморфоза лицарів Степу, доти наскільки мало пов'язаних із церковним життям, що ще наприкінці 1570-х рр. курйозно стверджувалося, нібито «релігії вони переважно магометанської». Натомість, на початку 1620-х – зусиллями киево-печерських ієрархів – Православна Церква почала крок за кроком цілеспрямовано «нострифікувати» козацтво, підкреслюючи, що це – люди «нашого роду, наші брати й правовірні християни». До

цього свідомісного перевороту ми ще далі повернемося, а тут лише зазначимо, що опір спробам запровадити в Києві унію та підтримка архімандрита Єлисея Плетенецького стали першою ознакою проникнення у козацьке середовище уявлень про цілком нову для себе місію – оборонців Православної Церкви та «стародавнього руського звичаю». Ось за такого розкладу сил київські ієрархи, в порозумінні з тодішнім гетьманом Петром Сагайдачним і козацькою старшиною, зважилися на ризикований крок» [10, 240–241].

Загалом, погоджуючись з аргументацією цитованих вище учених щодо важливої ролі київського духовенства у перетворенні українських козаків на послідовних захисників ортодоксальної православної церкви, ми все ж переконані, що така тенденція була домінуючою лише до появи П. Сагайдачного на верхніх щаблях козацької старшинської верхівки. Проте з висуненням його на чільні позиції в козацькому проводі ситуація докорінно й кардинально змінюється. Випускник Острозької академії, палкий прихильник Руської православної церкви, безкомпромісний поборник руської (української) самобутності, одним словом – національно свідомий українець, він активно переймається нагальними проблемами буття і життєдіяльності тогочасних українців. Розуміючи, що руська магнатерія і шляхта остаточно втрачають (якщо вже не втратили) моральне і реальне право бути елітою (провідною політичною і військовою верствою) українського етносу, П. Сагайдачний розпочинає й активізує процес залучення козацтва до вирішення найгостріших і найрезонансніших проблем суспільства й народу, щоб з часом перетворити

його на формотворчий базис і стрижень козацької (української) нації. Споглядаючи, як уже майже два десятиліття православна шляхта безрезультатно намагається відновити діяльність і законність Руської православної церкви, спостерігаючи, як рік за роком вона втрачає і ієрархів, і вірних, і становлення в суспільстві, аналізуючи безсистемні рішення і дії як руської шляхти, так і православного духовенства, П. Сагайдачний, на наше тверде переконання, підготував власний план боротьби з унією й порятунку православ'я. Цей план дій згодом мав відновити домінуючу роль Руської православної церкви в Україні, перетворити козацтво на провідний стан соціуму, сприяти консолідації українських етнічних земель для набуття ними спочатку автономного статусу, а в перспективі – незалежної держави чи суверенного члена польсько-литовсько-руської конфедерації Речі Посполитої трьох (а не двох, як раніше) народів та, зрештою, згуртувати українців і трансформувати етнос у козацьку (українську) державницьку націю. Першим кроком на цьому нелегкому шляху було створення П. Сагайдачним боєздатних збройних сил (чорноморської флотилії чайок, козацької піхоти тощо). Наступним – перевтілення козацтва із виключно військового прошарку на домінуючу державо-націєтворчу потугу, яка буде в змозі не тільки очолити українців, але й об'єднати їх зусилля у вирішенні нагальних конфесійних, етнічних, державотворчих і націєтворчих проблем. А остаточною – відновлення української державності у форматі Козацько-Гетьманської держави та створення козацької (української) нації. Ми переконані, що цей план дій був не одномоментний, а розрахований на тривалий

проміжок часу, проте чи був він концептуально викладений, чи існував лише у загальних рисах. Але в одному ми впевнені стовідсотково, що видатний козацький зверхник намагався впроваджувати в життя свої наміри до останнього подиху. Про це свідчать і вся його націєтворча діяльність, і останні місяці перед смертю (листи до польського короля і, врешті-решт, заповіт). Проведена П. Сагайдачним Московська військова кампанія 1618 р. яскраво продемонструвала не тільки міць і звияжність козацької зброї, а й потенційну здатність козацтва та його зверхників стати в авангарді українських державотворчих і націєтворчих процесів у першій половині XVII ст. Знаючи про перебування в Московському царстві єрусалимського патріарха Феофана (Теофана), П. Сагайдачний замислив, а згодом впевнено реалізував свій сміливий план щодо висвячення православних ієрархів за його допомогою. Саме для цього, а не для підпорядкування московітам козацький очільник послав на початку 1620 р. посольство до володаря Московії. Під прикриттям перемовин з московськими боярами керівник посланців Петро Одинець, за таємним наказом Петра Сагайдачного, налагодив стосунки з патріархом Феофаном і, ймовірно, провів з ним попередні консультації з цього питання. Весь комплекс заходів (узгодження спільних дій козацтва і духовенства, спілкування з Феофаном, сприятлива внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація тощо), врешті-решт, і посприяв втіленню в життя сміливого задуму козацького лідера, а саме відновлення православної ієрархії під патронатом українського козацтва.

Перебіг цієї визначальної і доленосної події вітчизняного націєтворення

так охарактеризував Д. Яворницький: «З Москви Феофан тримав шлях у міста Малої Росії. Коли він з Путивля доїхав до Густинського монастиря, поблизу Прилук теперішньої Полтавської губернії, то там його зустрів гетьман Сагайдачний і супроводив до Києва. «Аки пчелы матку свою, тако святейшаго отца и пастыря овцы словесныя от волков противных стражаху...» Цим приїздом патріарха єрусалимського Феофана і намислив скористатися гетьман Сагайдачний: він звернувся до нього з проханням висвятити митрополита для міста Києва. Проте, патріарх Феофан, остерігаючись польського короля та єзуїтів, а також не маючи на те дозволу константинопольського патріарха, котрому віддавна була підпорядкована Київська митрополія, довго вагався. Одначе, тодішні події в Польщі допомогли Сагайдачному схилити на свій бік патріарха і здійснити свої наміри... (у жовтні 1620 р. – Ю.Ф.). Феофан із своїми супровідниками – софійським митрополитом Неофітом і стогонським єпископом Авраамієм висвятили ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького київським митрополитом, ігумена Межигірського монастиря Ісайю Копинського – єпископом перемишльським, грека Авраамія – єпископом туровським і пінським, архімандрита Трахтемирівського монастиря Іезекііля Курцевича – єпископом Володимирським, архімандрита братського святодухівського віленського монастиря Мелетія Смотрицького – архієпископом полоцьким, ігумена Ісакія Борисковича – єпископом луцьким і острозьким, ігумена Паїсія Іпполитовича – єпископом Холмським і белзьким. Усі вони в переважній більшості згодом стали великими борцями за православну віру й

руський народ... Відтоді південноруське козацтво і стало опорою православ'я і народності в Малій Росії, відтоді південноруський народ свідомо розпочав боротьбу за віру і народність не лише з католиками й уніатами, а і з ополяченими, окатоличеними, обуніаченими українськими панамі і підпанками» [9, 50–51]. З цією думкою історика-козаковедця погоджується сучасний дослідник-українознавець С. Плохій: «Піднявши прапор захисту православ'я, козащина торувала собі шлях до вступу в «клуб» традиційної еліти руського суспільства – князівства та шляхти, які з кінця XVI століття активно боролися проти унії. Захист православної церкви та допомога в цій справі з боку козацчини могли стати, і згодом таки стали для неї перепусткою до цього соціального ексклюзивного «клубу» [6, 149].

Також ми хочемо надати слово Д. Дорошенку: «По від'їзді патріарха до виконання своїх функцій міг приступити хіба сам митрополит Іов, що сидів у Києві під охороною козаків. Решта владик, крім М. Смотрицького, не зважувалась їхати до своїх кафедр. Про затвердження їх не могло бути поки й мови: їх уважано за самозванців і проти них оголошено репресії. Митрополит Іов Борецький разом з новопоставленими владиками видав тоді свій знаменитий протест (знайдений і опублікований проф. П. Жуковичем у збірнику «Статті по Славяновѣдѣнію», виданому в 1910 р.). В цій «протестації» з дня 28.IV.1621 р. православні владика рішуче протестували проти оповіщення патріарха Теофана турецьким шпіоном й ворохобником, вияснили історію свого висвячення, цілком згідного з канонами, протестували проти переслідування православних уніатським духовенством

на Білій Русі, на Берестейщині, Волині й Галичині та попереджали, що всі ці гвалти й насильства можуть причинитись до розрух і що в цих розрухах будуть винні уніати. Що особливо цікаво в цій протестації, так це цілий уступ, присвячений характеристиці козаччини: «Щодо козаків, – говориться там, – то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні християне... Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію і Лірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погане, а як християне: мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невірників... Це певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамі, король еспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорізьке своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують своїм ділом». Ці слова показують, що на Україні з початку XVII ст. ясно жила в свідомості освічених людей ідея тягlosti й неперервності українського історичного процесу,

але вони показують також і те, що союз української інтелігенції з козацтвом був уже dokonаним фактом: тільки спираючись на власну національну озброєну силу, могли владики заговорити такою сміливою мовою» [4, 210].

Проте після успішного завершення звитязної Хотинської кампанії 1621 р. польський король та його оточення почали відмовлятися від тих обіцянок козацтву і православному духовенству, які вони давали ще влітку того року. Але в цій непростій ситуації найбільш неприємним було навіть не це дворушництво Варшави, а те, що П. Сагайдачний внаслідок поранення на цій війні невиліковно захворів і з кожним днем втрачав життєдайні сили. Разом з тим він до останнього подиху боровся і відстоював українські інтереси. В. Смолій зазначає: «Бій під Хотином став останнім на багатому ратними подвигами життєвому шляху П. Сагайдачного. Поранений в одній із вересневих сутичок із ворогом, гетьман довго й важко хворів. У середині листопада 1621 р. його привезли до Києва (К. Сакович пише: «...на том же плячу тот наш гетьман пострелений приехал до Києва, наполь умерлий»). Проте, смертельно хворий гетьман не усунувся від участі в суспільно-політичному житті. З-поміж інших невідкладних завдань він вважав необхідним домогтися визнання королівським урядом церковної ієрархії, відновленої ерусалимським патріархом Феофаном в Україні. З цією метою на початку 1622 р. до Варшави виїхало особливе козацьке посольство, яке клопотало на засіданнях сейму про знищення унії і «заспокоєння православних». Одночасно гетьман написав два листи польському королю. Лояльні за формою, вони водночас містили тверду

вимогу припинити переслідування й «озлоблення» козаків, а також покласти край розповсюдженню уніатства на українських землях» [8, 239].

Поряд з цим у вітчизняній історіографії існує неоднозначне трактування останніх місяців життя славетного гетьмана. Так, О. Реєнт та І. Коляда стверджують: «В історичній літературі щодо цього склався певний стереотип, який до кінця не подоланий і сьогодні. Мовляв, Сагайдачний вже не міг вийняти з піхов шаблю на захист України, але ж мав славу і незаперечний авторитет полководця і тому не марнував останні дні свого життя і писав до польського короля листи з політичними вимогами. Подібна точка зору про те, що «годилося» робити Сагайдачному на смертному одрі, сформувалася, очевидно, під впливом літопису С. Величка, в якому наведені останні листи Сагайдачного до польського короля. Так, у передсмертному листі Сагайдачного до Сигізмунда III (березень 1622 року) гетьман нібито вимагає від короля видання спеціального універсалу, який би обезпечив козаків од утисків шляхти і назажди покінчив з унією. Але постає питання: чи існував такий лист? Можливо, так само, як і багато інших документів, що увійшли до літопису С. Величка, він був вигадкою козацького літописця. Бо тяжко хворому було вже не до земних турбот. Гетьман помирав. Це зрозумів і він сам, і ті, хто його оточували. За п'ять днів до кончини гетьман склав заповіт, за яким великі суми грошей одписав Львівському братству (1,5 тисяч польських золотих «на науку і на цвиченье бакалавров учених»), Київському братству, різним церквам і монастирям» [7, 55].

Ми з такою позицією не погоджуємося і вважаємо, що П. Конашевич-

Сагайдачний був не пересічною по статтю у вітчизняній історії, а видатним політичним, військовим і громадським діячем, який усе своє свідоме життя присвятив відновленню української державності й творенню козацької (української) домодерної нації. Саме тому його вчинки були діями впевненого в собі державотворця, полководця, політика і дипломата. До речі, про справжню сутність гетьмана свідчить і заповіт. Аналізуючи останню волю козацького очільника, В. Антонович наголошує: «До нас дійшов заповіт Петра Конашевича, писаний у Києві. В цьому заповіті більш виявляються ідеали та світогляд цього чоловіка і відносини його до народної справи. На першому плані у нього стоїть діло просвіти. Сам чоловік освічений, Сагайдачний силу народу добачає у просвіті та самосвідомості і намічає той шлях, яким вона повинна прямувати. Значну частину свого добра він жертвує на школи: львівську, київську й інші. Ще за свого життя Сагайдачний у Києві заложив школу, що десять літ після його смерті стала зватися Києво-Могилянською колегією. Своім політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському житті, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу» [1, 83].

Помер П. Конашевич-Сагайдачний у Києві 20 квітня (10.04 за ст. ст.) 1622 р. і був похований з почестями у Бого-явленській церкві Києво-Братського монастиря. Ця смерть документально

була зафіксована в поминальнику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря: «Року 1622, квітня 10 дня, благочестивий муж, пан Петро Конашевич Сагайдачний, війська його королівської милості запорозького, після багатьох знаменитих воєнних послуг і перемог, на ложі своїм простягнув нозі свої, повернувся до отців, з добрим сподіванням, сповнений добродійних справ і милостині, у Києві. Похований при церкві школи Слов'янської на Подолі, з почеснями, в домі братства церковного» [9, 59].

Отже, послідовна і цілеспрямована політика залучення козацтва до вирішення важливих завдань щодо збереження Руської православної церкви й української етнічної самобутності, яку непохитно провадив П. Конашевич-Сагайдачний, поступово почала давати свої позитивні наслідки, а українське козацтво внаслідок цих виважених дій по праву ставало провідною військово-політичною, державотворчою елітою українського народу і державницьким сталевим стрижнем вітчизняного етнодержавонацієтворення у першій половині XVII ст. Хоча реальна ситуація в Україні після висвячення православних ієрархів залишалася досить складною і неоднозначною, але ті зміни і зрушення, що почали відбуватися як у свідомості й старшини, й козацьких мас, так і у світоглядних орієнтирах і православного духовенства, і міщанства, і селянства, і навіть шляхетства, а значить, і загалом в українському суспільстві, стали незворотними й, зрештою, призвели згодом до створення Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини) та козацької (української) домодерної нації в середині XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / В.Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
2. Аркас М.М. Історія України-Русі. – 3-те факс. вид. / М.М. Аркас. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Т. VII: Козацькі часи – до Р. 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – 640 с. (Репринтне видання).
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
5. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
6. Плохий С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохий; пер. з англ. – К.: Критика, 2006. – 496 с.
7. Реєнт О.П. Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2008. – 416 с.
8. Смолій В. Петро Сагайдачний / В. Смолій // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 231–240.
9. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. Яворницький; пер. з рос. // Історичні постаті України. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 24–64.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – [2-ге вид., перероб. та розшир.]. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

REFERENCES

1. Antonovych V.B. Pro kozatski chasy na Ukraini / V.B. Antonovych. – K.: Dnipro, 1991. – 240 s.
2. Arkas M.M. Istoriiia Ukrainy-Rusi. – 3-tie faks. vyd. / M.M. Arkas. – K.: Vyscha shkola, 1993. – 414 s.
3. Hrushevskiy M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy / M.S. Hrushevskiy. – T. VII: Kozatski chasy – do R. 1625. – K.: Naukova dumka, 1995. – 640 s. (Reprintne vydannia).
4. Doroshenko D.I. Narys istorii Ukrainy / D.I. Doroshenko. – Lviv: Svit, 1991. – 576 s.
5. Krypiakevych I.P. Istoriiia Ukrainy / I.P. Krypiakevych. – Lviv: Svit, 1990. – 520 s.

6. Plokhii S. Nalyvaikova vira: Kozaky ta relihiia v rannomodernii Ukraini / S. Plokhii; per. z anhl. – K.: Krytyka, 2006. – 496 s.

7. Reient O.P. Usi hetmany Ukrainy / O.P. Reient, I.A. Koliada. – Kharkiv: Folio, 2008. – 416 s.

8. Smolii V. Petro Sahaidachnyi / V. Smolii // Istoriiia Ukrainy v osobakh: Lytovsko-polska doba. – K.: Ukraina, 1997. – S. 231–240.

9. Yavornytskyi D. Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi / D. Yavornytskyi; per. z ros. // Istorychni postati Ukrainy. – Odesa: Maiak, 1993. – S. 24–64.

10. Yakovenko N. Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy / N. Yakovenko. – [2-he vyd., pererob. ta rozshyr.]. – K.: Krytyka, 2005. – 584 s.

Yu. Fihurnyi

State-Building Activity of P. Konashevych-Sahaidachnyi

Abstract

Petro Sahaidachnyi is outstanding personality not only in Ukrainian but also in the world history. He created a solid foundation of the Ukrainian statehood when reformed Cossack separate detachments into capable regular army which numbered 20 – 40 thousand Cossacks. Hetman conducted active international policy by both diplomatic and military means. Petro Sahaidachnyi also conducted deliberate domestic policy of transformation of the Ukrainian lands, at first as autonomous entity within the Polish-Lithuanian Commonwealth with its own army, judicial and administrative systems etc. In the future he saw Ukraine as the third equal partner in the federation along with the Polish Crown and Grand Duchy of Lithuania. Sahaidachnyi made Cossacks a part of the Ukrainian historical arena when combined military power with intellectual potential of educated Orthodox clergy and mobile, well-organized middle class (bourgeois) therefore he began the process of consolidation of the Ukrainian society. Sahaidachnyi started the process of involving the Cossacks into decision of the most critical problems of the society and the nation in order to turn them into basis and stronghold of the Cossack (Ukrainian) nation. The next step was revival of the Ukrainian Orthodox Church under leadership of Hetman and protectorship of the highest Orthodox hierarchy. Premature death of Sahaidachnyi was extremely painful loss for Ukraine and Ukrainian people as well as for Ukrainian state-building, because Ukrainian ethnos lost popular leader, acknowledged by both friendly and hostile countries. Petro Konashevych-Sahaidachnyi was a prominent political, military and public figure who devoted his life to revival of the Ukrainian statehood and creation of the Cossack (Ukrainian) pre-modern nation.

«До нас дійшов заповіт Петра Конашевича, писаний у Києві. В цьому заповіті більш виявляються ідеали та світогляд цього чоловіка і відносини його до народної справи. На першому плані у нього стоїть діло просвіти. Сам чоловік освічений, Сагайдачний силу народу добачає у просвіті та самосвідомості і намічає той шлях, яким вона повинна прямувати. Значну частину свого добра він жертвує на школи: львівську, київську й інші. Ще за свого життя Сагайдачний у Києві заложив школу, що десять літ після його смерті стала зватись Києво-Могилянською колегією...»

УДК 39(=161.2)(477)

ВІДОБРАЖЕННЯ МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВАМПІРІВ У ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Сергій ЖОВТИЙ

кандидат історичних наук,

науковий співробітник відділу культурологічних досліджень ННДІУВІ

Анотація. У статті проаналізовано властиві для українського народу уявлення про упирів (вампірів), на основі яких можна простежити характерні риси цього міфологічного образу української традиційної демонології. Дослідження ґрунтується на матеріалах, які дають змогу встановити прояви подібних вірувань у реальному житті українців другої половини XVII – початку XIX ст. Йдеться, в першу чергу, про факти фізичної розправи над особами, запідозреними громадою у «вампіризмі». Отримані результати дослідження дають підстави вважати, що такі вчинки були характерні для суспільства у часи лихоліть, коли людська уява не могла пояснити і убезпечити себе від поширення епідеміологічних хвороб, природних катаклізмів та інших бід.

Ключові слова: упир, вампір, ритуальне вбивство, міфологічні уявлення, демонологічний персонаж.

ОТОБРАЖЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ВАМПИРАХ В ЖИЗНИ УКРАИНЦЕВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII – НАЧАЛА XIX ВЕКА

Сергей ЖОВТЫЙ

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела культурологических исследований ННИИУВИ

Аннотация. В статье проанализированы свойственные украинскому народу представления об упырях (вампирах), на основе которых можно проследить характерные черты этого мифологического образа украинской традиционной демонологии. Исследование основывается на материалах, которые позволяют установить проявления подобных верований в реальной жизни украинцев второй половины XVII – начала XIX в. Речь идет, в первую очередь, о фактах физической расправы над лицами, заподозренными общиной в «вампиризме». Полученные результаты исследования дают основания считать, что такие поступки были характерны для общества во времена лихолетий, когда человеческое воображение не могло объяснить и обезопасить себя от распространения эпидемиологических болезней, природных катаклизмов и других бед.

Ключевые слова: упырь, вампир, ритуальное убийство, мифологические представления, демонологический персонаж.

REPRESENTATION OF MYTHOLOGICAL IMAGES OF VAMPIRES IN THE LIFE OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN THE LAST HALF OF THE 17TH – EARLY 19TH CENTURIES

Serhiy ZHOVTYI

Candidate of Science in History,

research associate of Cultural Studies Department of NRIUSWH

Annotation. *The article considers usual for the Ukrainian people images of vampires on the base of which we can determine character features of this mythological image of the Ukrainian traditional demonology. The research is based on the materials which enable to determine appearance of such beliefs in real life of people in the second half of the XVII – early XIX centuries. This refers firstly to facts of public violence against persons suspected in vampirism. The results obtained enable us to consider that such behavior was usual for the society in the trouble years when people could not explain and protect themselves from epidemics and natural disasters.*

Key words: *vampire, ritual murder, mythological images, demonological figure.*

Міфологічні уявлення українського народу є надзвичайно глибокими і розгалуженими. Протягом тисячоліть народна уява створила цілий пантеон демонологічних образів, які часто знаходили відображення у реальному житті людини. Коли народна уява не могла пояснити незрозумілі їй аномальні події, які вторгалися у звичний ритм життя, як то, наприклад, природні катаклізми, раптові хвороби і смерть, стихійні лиха та ін., на допомогу приходили вірування у негативну діяльність міфологічних «нечистих» сил. Саме з такими обставинами життя людини пов'язані вірування в існування упирів, або ж вампірів, у злодіяннях яких крилося пояснення людських бід.

Народна уява не задовольнялася лише тим, що визнавала існування упирів, а намагалася прив'язати їх до реальних особистостей, особливо під час великих суспільних лих, коли уявлення людей відшукувало винних у цих бідах у своєму середовищі. До кола упирів зазвичай зараховували людей, які чимнебудь відрізнялися від інших, зокрема калік, знахарів, померлих «не своєю смертю», тих, що характеризувалися злим норовом, але в часи лихоліття будь-хто міг бути визнаний упирем, все залежало від збігу обставин [1, 378].

Вірування в існування упирів знайшли своє відображення в історичних, етнографічних та археологічних джерелах, пізніше – у наукових публікаціях. Таким чином, метою статті є проаналізувати прояви цих вірувань у реальному житті людини, а також факти звинувачень конкретних осіб у тому, що вони є упирями, і подальші дії щодо них.

Встановлено, що такий міфологічний персонаж, як вампір, або упир, був надзвичайно поширений у народній уяві на території України. Це твердження базується в першу чергу на матеріалах XVIII – першої половини XIX ст. Вірування в існування упирів було тісно пов'язане із можливістю потойбічного існування, і найчастіше доказом перетворення людини на упиря ставала ексгумація її решток. Разом з тим будь-яка людина, що відрізнялася фізично від інших представників суспільства, відзначалася за життя особливою злістю, або якщо загинула неприродною смертю, теж могла бути визнана упирем. Поширенню серед людей вірувань в існування упирів багато в чому сприяли надзвичайні ситуації, такі як природні катаклізми, епідемії тощо, і намагання знайти спосіб їх припинення, в тому числі винуватця. Образ вампіра в уявленнях українців має багато спільних або ж абсолютно

тотожних рис порівняно з іншими народами Центральної і Східної Європи. Це ж стосується й етимології самого визначення «вампір», або «упир», тому можна припустити, що такі уявлення мають спільне походження [2].

Ці твердження ґрунтуються передовсім на значній кількості опублікованих народних переказів та легенд про упирів, а також на матеріалах судових справ про самосуди, вчинені щодо осіб, у яких вбачали упирів. Такі публікації, як «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» за ред. П. Чубинського (1872–1878); В. Антонович «Колдовство: Документы, процессы, исследования» (1877); М. Драгоманов «Малорусские народные предания и рассказы» (1876); І. Франко «Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.» (1890); Б. Грінченко «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895); В. Гнатюк «Материалы по галицко-русской демонологии» (1904) та ін., слугують важливим джерелом дослідження даної проблеми.

Про найбільш ранні випадки проявів таких вірувань на території України свідчить археологія. Так, під час археологічних розкопок у кінці 60-х років ХХ ст. на Старокиївській горі було виявлено дивне поховання: в одному з помешкань Х – початку ХІ ст. під підлогою на глибині 1,80 м виявлено жіночий кістяк, простягнутий на спині головою на північ. Судячи із залишків дерева, поховання, очевидно, знаходилось у труні. У частині поперека тіло було наскрізно пробите великим залізним цвяхом довжиною більше 8 см, шириною до 1 см, кінець якого був загнутий із зовнішньої сторони дна труни. Цілком імовірно, що

це поховання пов'язане з ритуалом «по смертного убивання» покійного упиря. Незвичайна орієнтація поховання (голова на північ), пробивання цвяхом і глибина нижче звичайного захоронення, тим більше, на території помешкання, різко виокремлює дане поховання з усіх інших на Старокиївській горі [4, 97].

Проте одними із перших письмових свідчень уявлень українців про упирів є документи іноземного походження, датовані серединою – кінцем ХVІІ ст. Французький дослідник К. Вермейр доводить, що початок вживання терміна «вампір» у Західній Європі пов'язано із польським варіантом назви цього міфологічного персонажа «upior» або ж українським «упир». К. Вермейр наголошує, що цей термін уперше з'являється у листі секретаря королеви Польщі (1645 – 1667 рр.) Людовіки Марії (Марії Луїзи де Гонзаго) П'єра де Нойє (Noyers). Саме у цьому листі із Гданська, датованому 13 грудня 1659 р. і адресованому математику, астроному і астрологу Ісмаелю Буйо у Францію, П. де Нойє описує вампіризм як явище і посилається на «український» термін «upior», або «упир». У цьому ж листі згадується загадкова «українська хвороба», яку автор називає «упир», або «friga». Суть її полягає у тому, що коли людина, народжена з зубами, помирає, вона у могилі поїдає поховальний саван та обгризає свої руки. Одночасно члени родини цього мерця помирають один за одним. Як тільки ставало зрозуміло, що люди помирають від цієї хвороби, могилу першого померлого в родині відкопували, і якщо виявлялось, що саван і кінцівки об'їдені, то голову відділяли від тіла. К. Вермейр доходить висновку, що саме з цього часу відбувається поширення вірувань у вампірів у Західній Європі,

а їх джерелом є листування П. де Нойє та І. Буйо [10, 5, 10].

Ще одним важливим джерелом, яке може пролити світло на дослідження означеної наукової проблеми, є публікація у французькому журналі «Mercure Galant» [9] у травні 1693 р. згаданого вже П. де Нойє. Він, зокрема, зазначає, що в Польщі та на Русі мерців, які висмоктують кров у живих, називають «місцевою» мовою упирами, а латинською «striges». Автор підкреслює, що місцеві жителі вірять у те, що упир – це демон, який виходить з могили між полуднем і північчю, з'являється у вигляді померлої людини, переслідує своїх живих родичів і знайомих, душить їх та висмоктує кров. Жертви стають все слабшими, аж поки не помруть, а упир не зупиниться, поки вся родина не буде знищена. Аби забезпечити себе від цього, люди обезголовлювали труп підозрюваного, а серце пробивали кілком. Крім того, щоб захистити себе, вони інколи змішували кров упира із борошном, з якого випікався хліб. Відповідно того, хто вживав такий хліб у їжу, упирі не турбували. Ці дії були пов'язані з віруванням у те, що таким чином кров повертається до жертви у вигляді хліба і сприяє одужанню і магічному захисту. П. де Нойє в кінці своєї розповіді наводить як приклад історію дівчини, яка увісні відчувала біль. Вона з кожним днем марніла і втрачала життєві сили. Коли люди викопали тіло її померлої матері, то побачили, що воно ніби живе, а обличчя було рум'яним. Покійній пробили серце кілком, звідти витекло багато крові, після цього дівчина повністю позбулася хвороби. Автор наголошує, що такі обряди поширені на Русі [9, 67 – 69].

З'ясувати природу подібних вірувань намагався абат Ордену Святого

Бенедикта Огюстен Кальмет. У 1746 р. він опублікував свій «Трактат про приви́дів во плоті, про відлучених від церкви, про упирів або вампірів, про вурдолаків Угорщини і Моравії», за допомогою якої церква сподівалася розвінчати подібні марновірства, які у цей час охопили Європу. Проаналізувавши різноманітні чутки про прояви вампіризму, які побутували в Європі, зокрема й публікацію П. де Нойє, автор приходять до висновку, що розповіді про повернення вампірів у світ живих, про безчинства, здійснені ними у селах, про замучених ними людей, у яких вони висмоктували кров, є лише проявами людської фантазії. Він наголошує на тому, що неможливо знайти жодного свідка, свідомого і неупередженого, який міг би повідомити, що він дійсно бачив вампіра, або який міг би підтвердити повернення його з могили і вчинення тих дій, які їм приписували. О. Кальмет не заперечує, що багато хто міг помирати від страху, введений в оману власною уявою, переконаний, що бачить своїх померлих родичів, які запрошували до себе в могилу. Ті, хто стверджував, що вампіри стукали до них у двері, мучили й турбували їх або приносили в дім смертельні хвороби, коли їх розпитували, відповідали, що бачили й чули лише те, що може створити збуджена, хвороблива уява [3, 294].

Разом з тим в історичних джерелах зафіксовано значну кількість відомостей про відображення подібних вірувань у реальному житті людини, які часто впливали на її долю. Йдеться в першу чергу про випадки розправи над реальними особами, запідозреними у належності до демонологічних сил.

Одним із задокументованих процесів ритуального вбивства упира є

справа 1746 р. про самосуд, здійснений жителями с. Гуменець на Поділлі, над шляхтичем Михайлом Матковським. У 1738 р. на Поділлі поширилась моровиця. Жителі с. Гуменець, аби убезпечити себе від пощесті, вирішили здійснити вночі хресний хід по своїх полях. Саме у цей час вони зустріли шляхтича із сусіднього села М. Матковського, який шукав своїх зниклих коней. Розлючений натовп одразу вирішив, що саме М. Матковський є винуватцем пощесті, і визнав у ньому упиря. На наступний день селяни схопили М. Матковського, побили та стали допитувати його про поширення пощесті і, незважаючи на те, що він ні в чому не зізнався, більшістю голосів вирішили спалити його. Після недовгих суперечок про правомірність таких дій між селянами і шляхтичами М. Матковського сповідав священник, оголосивши: «Моя справа піклуватися про душу, а про тіло – ваша, паліть швидше». Після цього М. Матковського передали до рук т. зв. експертів. Таких було троє: шляхтич Лобуцький виготовив шкіряний пояс, обкрутив ним голову жертви, заклад у вуха камінці і потім, вклавши у вузол пояса палицю, став сильно закручувати його. Ще один «експерт» Войтех Дикий обмазав рот М. Матковського свіжим гноєм, а дяк Андрій Софончук зав'язав йому очі змоченою у дьогті ганчіркою. Після цих катувань було влаштоване багаття із сорока возів дров і двадцяти возів соломи, на якому і спалили М. Матковського [5, 17 – 18, 105 – 112].

Так само вчинила громада м. Ярмолинці Подільської губернії у 1770 р. з прибулим із території Туреччини Йосипом Маронітом, який в Україні декілька років займався лікарською справою.

Перед тим як спалити, його опустили в діжку з дьогтем [1, 377 – 378].

Щодо здійснення упирями злих вчинків, які відбиваються на людях, багато дослідників даної проблеми одностайно стверджують, що упирі виступають винуватцями чуми та інших епідемій, посухи, неврожаїв і загалом різноманітних суспільних лих. Маса зібраних свідчень про упирів зазвичай мають спільні риси. Разом з тим у народних переказах про упирів можуть зустрічатися і такі, що не зовсім вписуються в рамки усталених уявлень. Про це свідчить справа про упиря-священника, який є не породженням нечистої сили, а навпаки, приходським священником у своєму селі. У 1770 р. селяни визнали в ньому упиря, який накликав на їхнє село чуму і, врешті-решт, вбили його.

Обвинуваченим у вбивстві священника став 26-річний селянин із с. Войтівки на Уманщині Лесько Ковбасюк. Відповідно до його свідчень під час епідемії у 1770 р. серед селян почали ходити чутки, що в с. Войтівка «щось ходить», відчиняє вікна і «надихує» через них у хати, через що помирає багато людей. Декілька осіб із сільської громади вирішили вислідити винуватця. Незабаром на одному із зібрань селян деякими присутніми було сказано, що вони бачили в селі упиря, на якого нападали собаки, а худоба стрімко розбігалась від нього. При цьому по одягу селяни впізнали в ньому приходського священника о. Василя. Через це у всіх виникла підозра, що вночі по селу ходить саме священник.

Цікаво, що і дружина о. Василя дала проти нього свідчення. Вона заявила, що вночі у нього з'являється його померла сестра разом з іншими мерццями, і всі вони разом товчуться в кімнаті і

класяють зубами, ніби щось їдять. Була влаштована навіть очна ставка, на якій дружина священика підтвердила свої свідчення. Зрештою, долю о. Василя вирішила його куховарка, яка заявила, що вона сама бачила, як він ходить уночі. Тринадцять селян спочатку побили священика палицями, потім пробрили його тіло осиковим кілком і ще напівживого поховали на цвинтарі. Відповідно до свідчень Л. Ковбасюка епідемія одразу припинилась, але з усіх тринадцяти катів до суду, який відбувся за два роки, 18 липня 1772 р., дожив лише він [8, 338–340].

Крім того, відомі випадки й масового ритуального вбивства людей, запідозрених у поширенні пошесті. Епідемія холери, яка охопила Європу у 1831–1832 рр., не оминула і Галичину. Відповідно до урядових зведень хвороба у цей час охопила 3608 населених пунктів із понад трьома мільйонами осіб, з яких захворіло понад 255 тис., а померло більше 96 тис. жителів Галичини. Не дивно, що таке лихо сколихнуло народну уяву і породило страх перед упирями, у яких вбачали причину поширення епідемії. У розпал епідемії цей страх призвів до спалення на вогнищі кількох людей.

Відомості про це віднайшов І. Франко у записках ієромонаха Ілії-Еміліана Коссака, надрукованих у часописі «Слово» за 1880 р. Ієромонах Коссак, помітивши на околиці с. Нагуевичі велике згарище, довідався у місцевого жителя, що тут палили людей, запідозрених у тому, що вони були упирями під час епідемії холери. На питання, яким же чином люди довідалися, хто є упир, чоловік відповів, що був такий хлопець, який ходив від хати до хати і по волоссю на грудях пізнавав упирів, яких одразу ж спалювали.

В сусідніх селах людей теж спалювали, а головним винуватцем епідемії жителі Нагуевичів та сусідніх сіл визнали о. Качановського, який, побоюючись за своє життя, переховувався за стінами монастиря у Дрогобичі [7, 108–110].

Важливим аспектом у дослідженні даної проблеми є ототожнення з «нечистою» силою, у даному разі з упирями, реальних історичних постатей, які займали високе становище у соціальній ієрархії і за життя відзначалися особливою злістю та немилістю до залежних від них людей. Найбільш показовими у цьому плані є легенди, у яких фігурують дві цілком реальні історичні постаті: генеральний обозний Василь Дунін-Борковський (бл. 1640–1702 рр.) та київський полковник Антон Танський (1706–1768 рр.).

В. Дунін-Борковський, за народними переказами, був злою людиною, їв скоромне в страсну п'ятницю, мав стосунки із молодими дівчатами та дружинами селян, самих селян одягав у медвежі шкури і травив собаками. Після смерті його поховали у Троїцькому монастирі у Чернігові, але на другий день бачили, як він їде в кареті, запряженій шісткою вороних коней, по Червоному мосту, причому конюх, лакеї і три його супутники були чортами. В результаті цих чуток була відкрита домовина В. Дуніна-Борковського, де був виявлений його труп із відкритими очима та червоно-синім обличчям – врешті, його пробрили осиковим колом. Цей сюжет був відображений у фресці на стіні Троїцького собору. М. Маркевич повідомляє, що в першому десятилітті XIX ст. цю фреску було зафарбовано [6, 78–79].

Про А. Танського, який був заможною людиною, жертвував значні суми

на будівництво церков, відома легенда розповідає. Одного разу київський полковник подарував значну суму монахам з Афону, які збирали пожертви в Україні для своєї обителі, а маєток А. Танського обрали для зберігання пожертвованого майна. Але заздрість і жадібність взяли над ним гору, і він вирішив скористатись усім зібраним монахами майном. Своім слугам звелів втопити монахів у Дніпрі. Один із монахів врятувався і розповів про все, що сталося, своєму архімандриту, який і прибув в Україну з метою вмовити А. Танського повернути награбоване. Київський полковник усе заперечував, і тоді архімандрит наклав на нього прокляття: «...за те, що Антон Танський загубив невинні душі, привласнив церковні кошти, земля не прийме його; добро його, набуте неправдою, зникне, як віск на вогні, перейде до чужих людей, а рід його виродиться». Подальші події у легенді описуються таким чином: «Поховали його сини, ще не встигли добром поділитись, як щось страшне почало діятись. Тільки-но зайде сонце і стемніє, як із домовини вилазить старий полковник: борода по пояс, очі палають пекельним вогнем, із рота полум'я сипле, права рука на серці, в лівій пірнач тримає і ходить він, поки півні не заспівають, а тоді застогне так, що чуб угору лізе, – і знову лагодиться у домовину. Думали-гадали сини, що їм робити, бачать, що правду казав пророк ігумен. Покликали Печерського архімандрита, розкопали могилу, аж лежить старий Танський, неначе живий, тільки борода відросла і кігті повиростали. Взяли сини осиковий кіл і пробрили Танського наскрізь, а архімандрит прочитав молитву і наклав закляття, щоб не виходив більше з домовини. І тепер старі люди показують ту могилу,

де прокляв Танського ігумен; та часом опівночі щось страшно, страшно стогне під землею, неначе терпить невимовну муку» [1, 377 – 378].

Як свідчать наведені приклади, обвинувачення у тому, що людина є упирем, мало випадковий характер, а також те, що подібні вірування були поширені не лише серед менш освіченого селянства, а й серед шляхти та священнослужителів. Результатом таких обвинувачень ставало ритуальне вбивство, підготовка до якого супроводжувалась певними символічними діями. Ще одним важливим елементом проявів таких вірувань є ритуал посмертного убивання упиря, а саме відкриття могили, виявлення нетипових ознак у мерця і пробивання кілком.

Загалом проекцію народних вірувань в упирів на верхній прошарок тогочасного суспільства можна пояснити соціальними причинами, які мали місце в Україні у XVIII ст. Це стосується цілої категорії осіб, які намагались усіма правдами і неправдами захопити чужі землі і обернути селян і козаків у кріпацтво. Саме тих, хто відзначався особливою немилістю до селян і козаків, у народних переказах та легендах зараховували до кола злих потойбічних сил. Причинами ж, які підтримували ці вірування, крім неосвіченості і тогочасного світобачення, були галюцинації та ілюзії (наприклад, бачили упиря, який виходить з могили); відкриття могил, де були заживо поховані люди, які виявлені в труні із розірваним одягом, покусаними руками, закривавленим обличчям і т. ін.; особисте зізнання підозрюваних осіб у тому, що вони є упирями, зізнання внаслідок катування чи божевілля. Врешті, самі факти обвинувачення осіб у «вампіризмі» і

публічне їх спалення сильно вражали суспільство і, таким чином, поширювали ці вірування.

Отже, вірування в існування упирів в означений період знаходили своє відображення у реальному житті людини. Зазвичай це було пов'язано з нетиповими, екстраординарними подіями, як, наприклад, раптовими хворобами, епідеміями, іншими суспільними бідами. Причинами цих бід народна уява вважала демонічні сили і вбачала у середовищі реально існуючих людей. Що стосується хронологічних меж побутування таких вірувань на території України, слід зазначити, що зробити це досить складно. Причиною цього є недостатність джерельної бази. Якщо верхню хронологічну межу можна встановити завдяки науковим публікаціям середини – кінця ХІХ ст., то матеріали, які могли б стосуватись нижньої хронологічної межі, практично відсутні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ефименко П. Упыри (Из истории народных верований) / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – №6. – С. 371 – 379.
2. Жовтий С. Образ вампіра в українській демонології / С. Жовтий // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури: збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса: КП ОМД, 2013. – С. 214 – 223.
3. Кальме О. Трактат о Явлениях Ангелов, Демонов и Духов, а также о Привидениях и Вампирах в Венгрии, Моравии, Богемии и Силезии / Сост. и послесл. С. Шаргородского. – Б.м.: Salamandra P.V.V., 2013. – 338 с.
4. Килиевич С. Р. Дитинец Киева IX – первой половины XIII веков / С. Р. Килиевич. – К.: Наукова думка, 1982. – 175 с.
5. Колдовство. Документы – процессы – исследование / Под ред. В.Б. Антоновича. –

Санкт-Петербург: Тип. Киршбаума, 1877. – 139 с.

6. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1860. – 172 с.

7. Мирон (И. Я. Франко). Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. / Мирон (И. Я. Франко) // Киевская старина. – 1890. – №4. – С. 101 – 120.

8. Я. Ш. Убийство упыря в Киевщине во время чумы 1770 года / Я. Ш. // Киевская старина. – 1890. – №2. – С. 338 – 340.

9. Noyers P. Des. Article fort extraordinaire / Pierre Des Noyers // Mercure Galant. – 1693. – May. – P. 62 – 69.

10. Vermeir K. Vampires as Creatures of the Imagination. Theories of Body, Soul and Imagination in Early Modern Vampire Tracts (1659–1755). – Режим доступу: http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/60/93/87/PDF/Vermeir_-_Vampires_as_creatures_of_the_imagination.pdf

REFERENCES

1. Efimenko P. Upyri (Iz istorii narodnykh verovaniy) / P. Efimenko // Kievskaya starina. – 1883. – №6. – S. 371 – 379.
2. Zhovtyi S. Obraz vampira v ukrainskii demonologii / S. Zhovtyi // Lokalna ta rehionalna spetsyfika tradytsiinoi kultury: zbirka naukovykh prats. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Odeski etnografichni chytannia». – Odesa: KP OMD, 2013. – S. 214 – 223.
3. Kalme O. Traktat o Yavleniyakh Angelov, Demonov i Dukhov, a takzhe o Privideniyakh i Vampirakh v Vengrii, Moravii, Bohemii y Sylezii / Sost. i poslesl. S. Shargorodskogo. – B.m.: Salamandra P.V.V., 2013. – 338 s.
4. Kiliievich S. R. Detineti Kieva IX – pervoy poloviny XIII veka / S. R. Kiliievich. – K.: Naukova dumka, 1982. – 175 s.
5. Koldovstvo. Dokumenty – protsessy – issledovanie / Pod red. V.B. Antonovicha. – Sankt-Peterburg: Tip. Kirshbauma, 1877. – 139 s.
6. Markevich N. Obychai, poverya, kukhnya i napitki malorossiyan / N. Markevich. – Kiev: Tip. I. i A. Davydenko, 1860. – 172 s.

7. Miron (I. Ya. Franko). Sozhzhenie upyrei v s. Naguevichakh v 1831 g. / Miron (I. Ya. Franko) // Kievskaja starina. – 1890. – №4. – S. 101 – 120.

8. Ya. Sh. Ubyistvo upyrya v Kievshchine vo vremya chumy 1770 goda / Ya. Sh. // Kievskaya Starina. – 1890. – №2. – S. 338 – 340.

9. Noyers P. Des. Article fort extraordinaire

/ Pierre Des Noyers // Mercure Galant. – 1693. – May. – P. 62 – 69.

10. Vermeir K. Vampires as Creatures of the Imagination. Theories of Body, Soul and Imagination in Early Modern Vampire Tracts (1659–1755) // http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/60/93/87/PDF/Vermeir_-_Vampires_as_creatures_of_the_imagination.pdf

S. Zhovtyi

Representation of Mythological Images of Vampires in the Life of the Ukrainian People in the Last Half of the 17th – Early 19th Centuries

Abstract

Mythological images of vampires were widely spread on the territory of Ukraine. This assertion is based primarily on materials of the 18th – early 19th centuries. Beliefs in the existence of vampires were closely connected with possible afterlife and often exhumation of human remnants appeared as evidence of human transformation into vampire. However, any person physically different from other members of the society showed anger and was considered to be a vampire in case of his unnatural death. Beliefs in existence of vampires were spread among the people also due to external situations such as natural disasters, epidemics etc. and attempts to find their reason and a way to stop them. The image of the vampire for the Ukrainian people has many common or completely identical features with other nations of Central and Eastern Europe. It concerns also to the etymology of the definition of «vampire» or «ghoul», thus we can suggest about their common origin. These statements are based primarily on a large number of published folk tales and legends about vampires and court documents on lynch law concerning persons who were considered as vampires. The research is based on the material which enables to examine typical situations as reasons of such ritual murders. In the article folk images of vampires were considered together with real historical figures which held a high position in the social hierarchy and during the lifetime were in a deep disgrace to their dependent people. It is established that this may be caused by social processes connected with the seizure of lands and implementation of serfdom.

Загалом проєкцію народних вірувань в упирів на верхній прошарок тогочасного суспільства можна пояснити соціальними причинами, які мали місце в Україні у XVIII ст. Це стосується цілої категорії осіб, які намагались усіма правдами і неправдами захопити чужі землі і обернути селян і козаків у кріпацтво. Саме тих, хто відзначався особливою немилістю до селян і козаків, у народних переказах та легендах зараховували до кола злих потойбічних сил.

УДК 39 (477)

ВИРОБИ ЗІ ШКІРИ ТА ХУТРА В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Оксана СЕМЕНОВА

молодший науковий співробітник
відділу науково-дослідних комунікацій ННДІУВІ,
аспірантка ННДІУВІ

Анотація. У статті розглянуто використання одягу зі шкіри та хутра в традиційній обрядовості українців Середньої Наддніпрянищини в кінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано атрибутивне і міфічне значення хутряного та шкіряного одягу в родильних, весільних, хрестильних, поховальних, будівельних та святкових обрядах українців. Встановлено, що найбільш поширеними були обрядові церемонії з використанням кожуха, шапки, чобіт, рукавиць. Обрядова та оберегова функції одягу відображають світоглядні уявлення українців, віру в силу магичних дійств. Вони беруть свій початок з давніх слов'янських часів і мають спільні ознаки у всіх східнослов'янських народів.

Ключові слова: обрядова функція одягу, апотропеїчна функція одягу, атрибутика одягу зі шкіри та хутра, родильні, весільні, поховальні, будівельні обряди.

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОЖИ И МЕХА В ТРАДИЦИОННОЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ СРЕДНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ

Оксана СЕМЕНОВА

младший научный сотрудник отдела
научно-исследовательских коммуникаций ННИИУВІ,
аспирантка ННИИУВІ

Аннотация. В статье рассмотрено использование одежды из кожи и меха в традиционной обрядности украинцев Среднего Приднепровья в конце XIX – начале XX ст. Проанализировано атрибутивное и мифическое значение меховой и кожаной одежды в родильных, свадебных, крестильных, строительных и праздничных обрядах украинцев. Установлено, что наиболее распространенными были обрядовые церемонии с использованием тулупа, шапки, сапог, рукавиц. Обрядовая и оберегающая функции одежды отображают мировоззренческие представления украинцев, веру в силу магических действий. Они берут свое начало с давних славянских времен и имеют общие признаки у всех восточнославянских народов.

Ключевые слова: обрядовая функция одежды, апотропеическая функция одежды, атрибутика одежды из кожи и меха, родильные, свадебные, погребальные, строительные обряды.

PRODUCTION OF TANNING HANDICRAFT INDUSTRY IN THE UKRAINIAN TRADITIONAL CEREMONIES OF THE MIDDLE OVERDNIPRO LAND IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES

Oksana SEMENOVA

junior research associate of

Department of Scientific and Research Communications of NRIUSWH,

post-graduate student of NRIUSWH

Annotation. The article considers the use of sheepskin and leather clothes in the Ukrainian traditional ceremonies of the Middle Dnieper region in the late XIX – early XX centuries. Author analyzed attributive and mythical meaning of sheepskin and leather clothes in ceremonies connected with birth, death, marriage, christening, house building and holidays of the Ukrainian people. It is established that ceremonies with sheepskin coats, fur hats, leather and sheepskin mittens and leather boots were the most common all over Ukraine. Ritual and protective functions of the clothes reflect ideological views of the Ukrainians, faith in the power of magic acts. They originate from ancient Slavic times and have the common features for all East Slavic peoples.

Key words: ceremonial function of clothes, protective function of clothes, attributive meaning of leather and sheepskin clothes, ceremonies of bearing, marriage, burial, christening, house building.

Народний одяг, у тому числі хутряний та шкіряний, репрезентує традиційну культуру етносу. В одязі відображені не лише специфіка життєдіяльності етносу, його традиції, але й світоглядні уявлення, вірування, естетичні смаки. Тому одяг, крім основного свого призначення – захисту людини від впливу зовнішнього середовища – виконував багато інших функцій: апотропеїчну (оберегову), естетичну, соціальну, естетико-вікову.

У наш час існує чимало публікацій з історії та семантики народного вбрання. У кінці XIX – на початку XX ст. з'явилася низка публікацій описового характеру, які друкувалися в етнографічних наукових збірниках («Матеріали до українсько-руської етнології», «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...», «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях»), статистичних збірниках («Сборник статистических сведений о Киевской губернии») та періодичних виданнях («Этнографическое обозрение», «Живая старина»). Найбільше значення

мали праці В. Милорадовича, Б. Грінченка, М. Маркевича, Хв. Вовка, П. Чубинського, М. Чернишова, М. Сумцова, О. Потебні, О. Малинки. В цих публікаціях широко висвітлена родинна обрядовість, зокрема весільна, родильна, хрестильна, поховальна. Проте варто зазначити, що детально родинна обрядовість зображена в економічному, релігійному, соціальному аспектах; хутряний та шкіряний одяг, що використовувався в обрядових церемоніях, тут розглянуто фрагментарно.

Радянський період характеризується подальшим накопиченням фактичного матеріалу. З'являються фундаментальні дослідження Д. Зеленіна, В. Соколової, С. Токарева, В. Борисенко, Г. Маслової, в яких висвітлені функції одягу в народній обрядовості. Та, незважаючи на чималу кількість публікацій, відсутні узагальнюючі праці з даної проблематики. Метою статті є визначити елементи традиційного народного одягу як компоненти весільного, родильного, хрестильного, поховального, будівельного обрядів українців та розглянути обрядове використання одягу зі шкіри та хутра на

території Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – на початку XX ст.

Одяг зі шкіри та хутра широко використовувався в родинній, зокрема весільній, обрядовості. Важливим елементом весільного вбрання молодих були чоботи. Молода, як правило, взувала червоні сап'янові чоботи, молодий – чорні, змазані дьогтем, стягнуті чоботи [14, 168; 27, 585].

У всіх східнослов'янських народів побутували весільні обряди із взуттям, які можна поділити на обряди зі старим взуттям та новим взуттям. У Середній Наддніпрянщині основними атрибутами таких обрядів виступали чоботи (на відміну від Російської імперії, де як старе взуття вживалися старі личаки, а нове – нові личаки або черевики (коти) [12, 4 – 5]). До першого виду обрядів відноситься обряд знімати чоботи з чоловіка перед першою шлюбною ніччю дружиною. Загалом традиція роззування чоловіка у східних слов'ян є дуже давньою. В першу шлюбну ніч молодій належало роззути чоловіка, який тримав плітку в руках. Якщо вона знімала чобіт з лівої ноги, то чоловік бив її тричі по спині в ознаменування влади над жінкою. Якщо молода знімала чобіт з правої ноги, то вона забирала покладені туди гроші, а чоловік цілував її та злегка бив пліткою [29, 264].

Така традиція існувала і в Україні. В Середній Наддніпрянщині молода, залишившись з молодим наодинці в коморі, повинна була обов'язково роззути його. Вона знімала з нього спочатку правий чобіт, в якому знаходила гроші і забирала їх собі [20, 66; 19, 138; 26, 598; 31, 87], при цьому чоловік міг злегка бити жінку чоботом по спині [14, 170].

До другого виду обрядів відноситься обряд дарувати нові чоботи молодій

напередодні або в день весілля [30, 315; 27, 583]. Молодий міг дарувати чоботи також хрещеній матері молоді [19, 126; 16, 125].

Взуття як подарунок мало не лише практичне значення, але й було символом прихильності майбутньої дружини до дому. В подарованих після заручин чоботях молода разом з дружками кликала на весілля гостей:

*Дивлять ся хрестьяне,
Що йдуть городяне.
По переду то молода йде,
Сімсот дружечок веде:
Сімсот чотири,
Та ще й чорнобриві.
Сімсот ще й п'ятнадцять
Та всі й у сап'янях* [24, 119].

*Йшла Маруся по дорозі,
Скриплять чоботи на нозіх,
Не за батькові гроші, –
Купив Іван хороший!* [16, 89].

*Ой, не гай ся, Марусенько, не гай ся,
В червоній чобіточці обувайся,
Та за дружечками шатайся* [6, 85].

*Ой, не гайся, Химочко, не гайся!
В червоній чобітці одягайся,
За своїми дружечками помотайся!* [10, 429].

*Ой, ходили ж ми, ходили,
Свої ніженьки потомили,
Червоні чобітки попилили,
Золотії підківки поломали,
Поки собі дружечок назбирали* [31, 71].

Напередодні весілля молода дарувала молодому вишити сорочку та хустку, він дарував їй гроші та чоботи, в які клав пряники та горіхи. Свахи взували молоду, примушуючи її пройти потанцювати. Якщо чоботи не підходили за розміром, молодий мав забрати їх і дати інші. Молода танцювала в подарованих чоботях на весіллі [20, 27 – 28].

У Глухівському повіті Полтавської губернії в суботу перед весіллям молодий разом з дружкою несли молодій чоботи в подарунок. В один чобіт насипали жита та небагато грошей, у другий клали гостинці – насіння, горіхи, пряники [16, 88]. В Київській губернії напередодні дня весілля увечері наречений разом з родичами, батьками та знайомими йшли до нареченої, співаючи:

*Ідемо до дівки,
Як місяць до зірки,
Несемо чоботи
Шевської роботи,
Ой, виydi, Ганнусю, виydi [11, 159].*

Подаровані чоботи молода відразу взувала [3, 67] і не знімала до кінця весільного обряду [31, 74]. В м. Гостомелі Київської губернії молодий підносив молодій на тарілці чоботи, в які клав бублики та горіхи [26, 593].

Обов'язковим весільним обрядом було дарування чобіт тещі: вважалося, що вона отримувала чоботи за те, що народила та виростила дочку [24, 130; 5, 45]; в Київській губернії чоботи дарували також матері молодого [11, 159]. В Полтавському повіті теща, отримавши від зятя чоботи, кланялася і говорила: «Дякую сватові, свасі, пану молодому і дружбі за послугу». Потім виходила на середину хати, піднімала чоботи угору та тримала їх над головою, при цьому танцювала і співала:

*Отце ж миі чоботи,
Що зять дав;
А за ції чоботи –
Дочку взяв...
...Уже тиі чоботи
В каморі,
А вже моя донечка
В неволи... [20, 29].*

В с. Жданівка Полтавського повіту теща, отримавши чоботи від зятя,

відразу їх взувала [27, 585]. В Лубенському повіті Полтавської губернії молодий дарував матері молодій чоботи, перев'язані червоною стрічкою [21, 122].

Чоботи у весільній обрядовості слугували також для гадання на майбутню долю подружжя. Так, у Ніжинському повіті Чернігівської губернії в день вінчання мати молодого насипала йому в один чобіт житні зерна, в другий – дрібні гроші. В цих чоботях молодий ходив увесь день. Якщо жінка перед обрядом комори знімала першим чобіт з житом, то вважалося, що майбутнє життя молодих буде щасливим. Там же існувала й така традиція: за тиждень до весілля молодий дарував молодій чоботи, в один із яких насипав жито, в інший – бублики, горіхи, цукерки, дрібні гроші. Молода брала чобіт навмання: якщо з житом, то життя молодих буде щасливим, якщо з бубликами та цукерками – молоді житимуть бідно. Траплялося, що молода «вередувала» та не хотіла брати чоботи, тоді молодий їх забирав та взамін приносив інші, кращі [18, 100, 107, 126].

Чоботи використовували для дівочого гадання на судженого. Так, на Андрія (13 грудня) дівчина знімала свій чобіт та кидала його від себе із заплющеними очима. Кидаючи, не мала права зрушити з місця, бо гадання не збудеться. В який бік чобіт носком упаде, звідти наречений шукатиме. Або дівчата брали чобіт у дівчини, від стіни до порога переставляли і так промовляли: «Молодець, удовець, буду дівувати», – і як вийде, то таку долю ця дівчина буде мати [13]. Також чобітьми, переставляючи їх по черзі, міряли хату від стола до порога. Чий чобіт вийде за поріг, та дівчина перша заміж піде в наступному році [15].

Обов'язковим елементом весільного вбрання молодих взимку був білий нагольний кожух. Весільний кожух був багато декорований: «сосонки» означали весільне гільце, візерунок «яблучка» вважався символом кохання, вишита на спині підкова – талісманом. У Полтавській губернії весільні кожухи декорували рослинним орнаментом, вишитим технікою гладі по рукавах, плечах, по низу. В Київській губернії переважали аплікації зі шкіри та сукна, шнурівки [1, 123, 128].

Кожух та шкіряні чоботи як найдорожчі елементи одягу становили частину приданого молодої та свідчили про її соціально-економічний статус. У Борзенському повіті Чернігівської губернії придане заможної молодої складалося з 2 кожухів (байбараків), 2 кожушанок, 2 пар чобіт, 2 пар черевиків [6, 89]. У Ніжинському повіті Чернігівської губернії багатою вважалася молода, яка в придане мала декілька суконних юпок та кожушанок [18, 100].

Загалом овчина мала особливе значення у східнослов'янській обрядовості, що ґрунтується на давніх уявленнях слов'ян про плодovitість, багатство та щастя [9, 708]. Обрядове посипання молодих у вивернутому кожусі асоціювалося з хмарою. Як хмара дарує землі врожай, проливаючи на неї дощ, так само вона дарує молодим добробут та плодovitість [28, 90; 25, 70]. У цьому обряді хутро та зерно знаходяться поруч, як у природі хмара та дощ. Теща та свекруха зустрічали молодих у вивернутому кожусі на знак побажання їм дітородження, багатства («мохнатий», «косматий» означає «багатий» [25, 70]), щоб «у молодих було багато різної скотини» [17, 240].

Вивернутий кожух використовували в різних обрядах. Напередодні вінчання в «дівич-вечір» молоді сиділи на лаві на кожусі – «щоб багатими були» [18, 106]. В цю ніч молода лягала спати на кожусі, а зранку старі жінки тлумачили сон, що їй наснився, намагаючись по ньому визначити майбутнє життя молодих [31, 107].

Коли молодій розплітали косу, вона сиділа на застеленому кожухом стільці [8, 269]:

*Ой, дайте нам стільця,
Дайте нам кожуха,
Дайте нам кожуха,
Щоб сіла молодуха,
Щоб сіла серед хати косу розплітати* [4, 62].

*Ой, дай, мати, стільця,
До стільця гребінця,
До стільця кожуха,
Щоб сіла молодуха.
Не зробили стільця,
Не купили гребінця,
Не пошили кожуха,
Не сяде молодуха* [5, 37].

Після розплітання коси на кожух, де сиділа молода, кидали гроші [4, 63]. Молода сиділа на кожусі також під час обряду її викупу [16, 121].

У день весілля батько й мати молодого, благословляючи його хлібом-сіллю, сиділи на лаві, застеленій вивернутим кожухом [19, 108]. У дворі молодого ставили діжу, яку покривали хусткою. На неї клали хліб, сіль та дрібні гроші. Молодий брався за один кінець хустки, дружка – за другий; вони тричі обходили діжу по колу, мати молодого, вдягнена у вивернутий кожух та шапку, посипала молодого цукерками, зерном, насінням [17, 240]. Також мати молодого у вивернутому кожусі та в шапці несла в полі кожуха різне збіжжя (овес, горіхи, насіння) та дрібні гроші, які вона збирала

від народження сина. Вона сідала верхи на «коня» (вила чи граблі) та, розкидаючи навколо збіжжя, тричі об'їжджала навколо діжі з хлібом, що стоїть серед двору [8, 201, 258; 30, 314]. Перед виїздом до молодої мати молодого обсіпала зерном, горіхами та засушеними грушами весільний поїзд та молодого: «щоб багатим був» [24, 124; 16, 113; 31, 81; 18, 113; 21, 122]. При цьому менший дружко бив її ціпком по кожуху [6, 89 – 90]. В Чернігівській губернії дружко тримав над нею вивернутий назовні кожух; так само він тримав вивернутий кожух над тещею, що зустрічала молодого [24, 128].

Перед дверима хати молодої свахи співали:

*Чому сваха зятя та не вітає,
Чи в її кожуха немає?
Чи чоботи обуває?
Ми кожуха да добудемо,
І в чоботи да обуємо [18, 115].*

При цьому теща загрозувала молодому і тричі підходила до нього, щоб налякати [27, 588]. Молодий та старости вдавали ніби б'ють її батоном, щоб показати, що її не бояться [8, 235, 264]:

*Вубралася теща ув овчинки,
Для зятнїї причинки,
Да хотіла зятя злякати,
Не хотіла дочки оддати [25, 69 – 70].*

Зустрічаючи молодого, мати молодої, вдягнена у вивернутий кожух, подавала йому чарку або миску, наповнену водою з вівсом. Молодий удавав, що куштує напій і кидав чарку назад через голову, а дружко намагався розбити її палицею на льоту [30, 331; 8, 202]. Теща у вивернутому кожусі та шапці давала зятю горщик з водою та вівсом [14, 167]. Зять виливав воду на свій ціпок, брат молодої сідав на цей ціпок зверху і так їхав від дому молодого до молодої [19, 122]. В Київській

губернії мати молодої, одягнена у вивернутий вовною назовні кожух, зустрічала молодих перед порогом з хлібом-сіллю, тримаючи його в руках, вкритих кожухом, а весільний хор співав:

*Що то вийшло кострубатого?
Що то вийшло волохатого?
Який кожух волохатий,
Такий буде зять багатий.*

*Теща зятя вітає,
Кожух вивертає:
- Щоб ти, зятю, був багатий,
Як той кожух волохатий,
На коні, на вівиці,
На рублі, на червінці [3, 73].*

Якщо теща довго не виходила до зятя (як це зазвичай і бувало), свахи співали:

*Ой, дивно нам, дивно:
Деся нашої свахи не видно,
Чи чобіт не має,
Чи в постолі узувається,
Чи кожуха позичає
Та й до зятя прибирається [2, 153].*

Перед виїздом наречених до дому молодого одягнута у вивернутий кожух теща кілька разів обходила їх довкола, посипаючи горіхами та зерном [11, 159]. Молоді ставали на розстелений на підлозі кожух («щоб багаті були») та кланялися батькам молодої [27, 590].

Мати молодого зустрічала молодих у вивернутому кожусі [10, 442; 3, 80] та вивернутій шапці, «щоб налякати молоду, щоб вона не боялася, що чужа мати така страшна» [7, 78], а також, щоб вона була поштивою [25, 75]. Вона накривала полою молоду і заводила її в хату [5, 49].

Звичай саджати молодих на вивернутий кожух зустрічається на всій території Середньої Наддніпрянщини. Кожух використовували для покривання постелі молодих замість ковдри [20, 63; 30, 436; 8, 206]; ним також вкривали

молодих у першу шлюбну ніч [30, 438]. Під час застілля молоді сиділи на застеленій кожухом лаві [16, 97; 5, 41; 18, 125], «щоб любов їх була такою теплою, як кожух» [7, 76]. На вивернутий кожух молоді сідали, прийшовши з церкви після вінчання [25, 70]. Зазвичай під кожух клали жито, гроші [3, 68].

Важливим елементом весільної обрядовості була смушева шапка, яку дарували батьку молоді [4, 71; 27, 583; 18, 118]. Крім шапки, йому дарували також шкіряні або овчинні рукавиці [24, 130; 30, 315]; подекуди в подарунок родичам молоді несли матерію на кожух [18, 118].

Особливого значення надавалося шапці молодого, яку він не знімав протягом усього весілля, навіть у теплу пору року, бо «помре жінка» [18, 107]. У «дівич-вечір» дружка [6, 92; 10, 433], сестра молоді [31, 80] або старша свашка [24, 131] пришивала квітку з вінка або хустки молоді на шапку молодого, він вдягав шапку боярина, який знімав її з другого боярина, той – з третього і т.д. Коли молодий платив старшій свасі, що пришивала квітку, вона вдягала йому шапку, і так ланцюгом усі вдягали свої шапки. Для українського весілля характерне також вдягання вінка з барвінку на шапку молодого [20, 61]. Боярам квітки та стрічки пришивали дружки, свахи та світилки [5, 43; 4, 65; 19, 118]. Бояри, так само, як і молодий, за пришивання квіток платили гроші [31, 84 – 85].

*Ой, дай, мати, голку
І ниточку шовку
Пришити квіточку
К зеленому да барвіночку,
К синій китайці,
К зятевій шапці... [10, 433].*

*Ой, дай, мати, голку
І ниточку шовку*

*Пришити квіточку
К зеленому барвіночку,
І к квітці, і к китайці,
І к Івановій шапці [20, 61].*

*Ступлю я да на лавочку,
Зніму я да шапочку,
Пришию да квіточку
К зеленому барвіночку,
К бобрової шапці,
К червоної китайці [30, 192].*

В українському весіллі існував обряд одягання шапки молодого на молододу, що символізує її перехід до роду чоловіка. При цьому на молододу спершу вдягали очіпок, який вона двічі скидала, на третій раз молодий вдягав на неї свою шапку, і вона залишалася в ній [20, 61]. Шапку молодого молода вдягала у першу шлюбну ніч [8, 282] або після неї [30, 443; 10, 444]. Після весілля молоді йшли до церкви, де молодий знімав шапку, а молода в ній залишалася [18, 128].

Вивернутий кожух та кудлата шапка були також елементами костюма ряджених, які перевдягалися після першої шлюбної ночі молодих у тварин, циган тощо [20, 75].

Велике значення мав хутряний одяг в обрядових церемоніях, пов'язаних з народженням та хрещенням дітей. Зокрема, в Полтавській губернії під час важких пологів породілля ставала на розісланий хутром доверху кожух та просила пробачення у старших родичів [23, 17]. Новонароджену та похрещену дитину клали на кожух на покуті [20, 108; 8, 192]. Вперше дитину стригли, посадивши на кожух [8, 195; 25, 70]. Перед тим як іти до церкви, немовля у хаті клали на кожух, і присутні кидали на кожух гроші, щоб воно було багате та здорове [2, 108]. В Київській губернії хрещені батьки несли загорнуту у вивернутий кожух

дитину до церкви [31, 64]. Символіка хутра в цих обрядах означає побажання достатку та плідності.

Хутряний одяг та шкіряне взуття знаходили своє застосування і в похоронних обрядах, зокрема людину, що тяжко помирала, для полегшення страждань клали на солону або кожух [21, 166]. Померлим на ноги взували постолі, а не чоботи або черевики – існувало повір'я, що на тому світі буде важко ходити, оскільки таке взуття має багато цвяхів. Натомість у західних областях України та в Карпатському регіоні покійника взували у жовті або чорні чоботи, бо, згідно з віруваннями, коли він перелітатиме огненну ріку, то попече ноги [2, 173]. Шапку або вдягали на голову покійному, або клали під подушку в домовину [20, 91]. Покійника клали на лаву головою на покуття, на яке простилали кожух: «щоб душі було м'яко». Цей кожух залишався на покутті до 9 днів та знову викладався на сороковини [21, 167].

Кожух використовували також у будівельній обрядовості, зокрема, під час закріплення сволока до нього на мотузках прив'язували загорнутий у вивернутий кожух хліб. Тесля обходив хату, розсіваючи зерно та хміль. Потім двоє чоловіків одночасно розрубували мотузки, кожух падав на підлогу. По тому, як лежав хліб, визначали, хто буде народжуватися в сім'ї: якщо скоринкою догори – хлопчики, якщо донизу – дівчатка. Був відомим ще один обряд: перед підняттям сволока до нього прив'язували кожух з загорнутою пляшкою горілки (у бідних – горщик з кашею). Після перерубування мотузок визначали, яке життя буде в хаті: якщо пляшка впала горлечком до середини хати – багатим, якщо до дверей – бідним [9, 132 – 133].

Кожух був важливим атрибутом традиційних святкових обрядів, зокрема рядження – одного із видів розваг для молоді. Вивернутий кожух вважався універсальним способом рядження в різдвяних іграх, наприклад «водити козу» [22, 13]. Відомі різноманітні маски кози. Це переважно вирізані з дерева голова і роги, очі робили з бляшанок, гудзиків. Виконавець ролі «кози» був накритий кожухом або плахтою [2, 29]. Також для того, щоб зобразити козу, вдягали два кожухи (другий – на ноги), скріпляли їх біля пояса мотузкою. До шапки кріпили роги, сплетені з лози чи соломи [20, 111]. В Чернігівській губернії рядження відбувалося так: на хлопця, який зображав козу, накидали вивернутий кожух, в один із рукавів якого просували козину голову, а другий підсовували козі під живіт [17, 65]. Козу водив «дід». «Коза» падала, вмирала, потім піднімалася та танцювала. Ритуальний танець «кози» виступав символом родючості, енергії, багатства й сили [2, 29]. На Масляну парубки вдягали вивернутий кожух, мазали лице сажею та з кочергою або помелом «відганяли чорта» [20, 114].

Отже, проаналізувавши використання виробів зі шкіри та хутра, зокрема кожухів, чобіт, шапок, рукавиць, можна зробити висновок, що вони виконували важливі обрядову та апотропеїчну (оберегову) функції. Оберегове значення хутряного та шкіряного одягу тісно пов'язане зі світоглядними уявленнями східних слов'ян, демонологією, вірою в силу магічних дійств. Обрядова функція полягала в атрибутивному використанні одягу під час весільних, родильних, хрестильних, похоронних церемоній тощо.

Із плином часу обряди з шкіряним та хутряним одягом втратили свою

первісну магічну функцію. Водночас побутує весільний обряд «чоботи», який полягає у даруванні нових чобіт матері молодій та її спільного танцю з зятем; вивернутий кожух кладуть під дитину під час перших пострижин; вивернутий кожух досі залишається атрибутом традиційних різдвяних обрядів.

Дослідження використання одягу зі шкіри та хутра в обрядовості українців Середньої Наддніпряни в кінці XIX – на початку XX ст. дає можливість глибше пізнати традиційну обрядову культуру нашого народу і репрезентувати її світовій спільноті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білан М. С. Український стрій / М.С. Білан, Г. Г. Стельмащук. – Л.: Фенікс, 2000. – 326 с.
2. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.: іл. – Бібліогр.: С. 187 – 191.
3. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження / В.К. Борисенко / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – [відп. ред. М.М. Паяк]. – К.: Наук. думка, 1988. – 192 с.: іл.
4. Весілля в містечку Дубовій, Уманського повіту, в Київщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1919. – Т. XIX – XX. – С. 51 – 74.
5. Весілля в с. Гордашівці, Уманського повіту в Київщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1919. – Т. XIX – XX. – С. 34 – 51.
6. Весілля в селі Прохорах, Борзенського повіту, Чернігівської губернії // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1919. – Т. XIX – XX. – С. 81 – 100.
7. Весілля з Прилуцького повіту Полтавської губернії // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1919. – Т. XIX – XX. – С. 74 – 81.
8. Вовк Х. Студії з української етнології та антропології / Х. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
9. Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. [отв. ред. С.А. Токарев]. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1956. – 805 с.
10. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Гринченко. – Чернигов: Типография губернского земства, 1899. – Т. III. – 765 с.
11. Д.П.Де ля Фліз. Альбоми [Текст] / ред. П. Сохань [та ін.]; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – К., 1996. – (Етнографічно-фольклорна спадщина). – Т. 1. – К.: [б.в.], 1996. – 256 с.
12. Зеленин Д.К. Русские народные обряды со старой обувью / Д.К. Зеленин. – СПб.: Типография В.Д. Смирнова, 1913. – 16 с.
13. Календарні свята. Зимовий цикл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://traditions.org.ua/kalendarsni-sviata/zymovyi-tsykl/261-13-grudnia-vorozhinnia-gadannia-ta-zbytky-na-andriia>
14. Калиновский Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и Слободской Украинской губернии, також и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами употребляемых / Г. Калиновский // Харьковский сборник. – 1889. – Вып. 3. – С. 160 – 174.
15. Катерини: свято дівочої долі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razommedia.ca/index.php?option=com_k2&view=item&id=579:kateryny-sviato-divochoi-doli
16. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського

повіту у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1900. – Т. III. – С. 70 – 173.

17. *Малинка А. Н.* Сборник материалов по малорусскому фольклору / А.Н. Малинка. – Чернигов: Типография губернского земства, 1902. – 388 с.

18. *Малинка А.Н.* Малорусское веселье (свадебные обряды и песни, записанные в м. Мрине Нежинского уезда Черниговской губернии) / А.Н. Малинка // Этнографическое обозрение. – 1897. – №3. – С. 95 – 134.

19. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1860. – 171 с.

20. *Маслова Г.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. / Г. Маслова. – М.: Наука, 1984. – 213 с.

21. *Милорадович В. П.* Сборник малорусских песен Лубенского уезда Полтавской губернии / В.П. Милорадович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: Типография губернского правления, 1897. – Т. 16. – С. 1 – 223.

22. *Милорадович В.* Средняя Лубенщина / В. Милорадович // Киевская старина. – 1903. – № 10. – С. 1 – 36.

23. *Милорадович В. П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг. / В. П. Милорадович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: Типография губернского правления, 1897. – Том X. – С. 1–223.

24. *Онисько Гриша.* Весілля у Гадяцькому повіті, у Полтавщині / Гриша Онисько // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1899. – Т. I. – С. 111 – 156.

25. *Потебня А.* О мифическом значении некоторых поверий и обрядов / А.О. Потебня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Университетская типография, 1865. – Книга 2. – С. 1 – 84.

26. Свадьба, записанная в м. Гостомле, Киевского уезда // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. VII. – Выпуск 2. – СПб., 1877. – С. 593 – 598.

27. Свадьба, записанная в с. Ждановке, Полтавского уезда // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. VII. – Выпуск 2. – СПб., 1877. – С. 581 – 592.

28. *Сумцов Н. Ф.* Символика славянских обрядов: Избранные труды / Н.Ф. Сумцов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996 (Этнографическая библиотека). – 296 с.

29. *Терещенко А.* Быт русского народа. Часть VII / А. Терещенко. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1848. – 348 с.

30. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. VII. – Выпуск 2. – СПб., 1877. – 608 с.

31. *Чернышев Н.* Быт крестьян Киевской губернии / Н. Чернышев // Сборник статистических сведений о Киевской губернии. – К.: Типография губернского управления, 1864. – 151 с. – С. 63 – 94.

REFERENCES

1. *Bilan M. S.* Ukrainskiy strii / M.S. Bilan, H. H. Stelmashchuk. – L.: Feniks, 2000. – 326 s.

2. *Borysenko V.* Tradytzii i zhyttiedialnist etnosu: na materialakh sviatkovy-obriadovoi kultury ukrainsiv: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / V. Borysenko. – K.: Uniserv, 2000. – 191 s.: il. – Bibliohr.: S. 187 – 191.

3. *Borysenko V.K.* Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini: Istoryko-etnohrafichne

- doslidzhennia / V.K. Borysenko / AN URSS, In-t mystetstvoznavstva, folkloru ta etnografii im. M. T. Rylskoho. – [vidp. red. M.M. Paziak]. – K.: Nauk. dumka, 1988. – 192 s.: il.
4. Vesillia v mistechku Dubovii, Umanskoho povitu, v Kyivshchyni // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1919. – T. XIX – XX. – S. 51 – 74.
5. Vesillia v s. Hordashivtsi, Umanskoho povitu v Kyivshchyni // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1919. – T. XIX – XX. – S. 34 – 51.
6. Vesillia v seli Prokhorakh, Borzenskoho povitu, Chernihivskoi hubernii // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1919. – T. XIX – XX. – S. 81 – 100.
7. Vesillia z Prylutskoho povitu Poltavskoi hubernii // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1919. – T. XIX – XX. – S. 74 – 81.
8. *Vovk Kh.* Studii z ukrainskoj etnologii ta antropologii / Kh. Vovk. – K.: Mystetstvo, 1995. – 336 s.
9. Vostochnoslavjanskij etnograficheskij sbornik. Ocherki narodnoj materialnoj kultury russkikh, ukrainsev i belorusov v XIX – nachale XX v. [otv. red. S.A. Tokarev]. – M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1956. – 805 s.
10. *Grinchenko B.* Etnograficheskie materialy, sobrannye v Chernigovskoy i sosednikh sney guberniyakh / B. Grinchenko. – Chernigov: Tipografiya gubernskogo zemstva, 1899. – T. III. – 765 s.
11. *D.P.De lia Fliz.* Albomy [Tekst] / red. P. Sokhan [ta in.]; NAN Ukrainy, Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. Instytut rukopysiv. – K., 1996. – (Etnografichno-folklorna spadshchyna). T. 1. – K.: [b.v.], 1996. – 256 s.
12. *Zelenin D.K.* Russkie narodnye obryady so staroy obuvy / D.K. Zelenin. – SPb.: Tipografiya V.D. Smirnova, 1913. – 16 s.
13. Kalendarni sviata. Zymovi tsykl [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://traditions.org.ua/kalendarni-sviata/zymovy-tsykl/261-13-grudnia-vorozhinnia-gadannia-ta-zbytky-na-andriia>
14. *Kalinovskiy G.* Opisanie svadebnykh ukrainskikh prostonarodnykh obryadov, v Maloy Rossii i Slobodskoy Ukrainskoy gubernii, takozh i v Velikorossiyskikh slobodakh, naselennykh malorossiyanami upotrebyaemykh / G. Kalinovskiy // Kharkovskiy sbornik. – 1889. – Vyp. 3. – S. 160 – 174.
15. *Kateryny: sviato divochoi doli* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://razommedia.ca/index.php?option=com_k2&view=item&id=579:kateryny-sviato-divochoi-doli
16. *Lytvynova-Bartosh P.* Vesilni obriady i zvychai u seli Zemliantsi Hlukhivskoho povitu u Chernihivshchyni / P. Lytvynova-Bartosh // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1900. – T. III. – S. 70 – 173.
17. *Malinka A. N.* Sbornik materialov po malorusskomu folkloru / A.N. Malinka. – Chernigov: Tipografiya gubernskogo zemstva, 1902. – 388 s.
18. *Malinka A.N.* Malorusskoe vesille (svadebnye obryady i pesni, zapisannye v m. Mrine Nezhinskogo uezda Chernigovskoy gubernii) / A.N. Malinka // Etnograficheskoe obozrenie. – 1897. – №3. – S. 95 – 134.
19. *Markevich N.* Obychai, poveriya, kukhnya i napitki malorossiyan / N. Markevich. – Kiev: Tipografiya I. i A. Davidenko, 1860. – 171 s.
20. *Maslova G.* Narodnaya odezhdha v vostochnoslavjanskikh traditsionnykh oby-chayakh i obryadakh XIX – nachala XX v. / G. Maslova. – M.: Nauka, 1984. – 213 s.
21. *Miloradovich V. P.* Sbornik malorusskikh pesen Lubenskogo uezda Poltavskoy gubernii / V.P. Miloradovich // Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. – Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1897. – T. 16. – S. 1 – 223.
22. *Miloradovich V.* Srednyaya Lubenshchina / V. Miloradovich // Kievskaya starina. – 1903. – № 10. – S. 1 – 36.

23. Miloradovich V. P. Narodnye obryady i pesni Lubenskogo uezda Poltavskoy gubernii, zapisannye v 1888–1895 gg. / V. P. Miloradovich // Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. – Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1897. – Tom X. – S. 1–223.

24. *Onysko Hrysha*. Vesillia u Hadiatskomu poviti, u Poltavshchyni / Hrysha Onysko // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. – Lviv: Drukarnia naukovohto tovarystva im. Shevchenka, 1899. – T. I. – S. 111 – 156.

25. *Potebnaya A.* O mificheskomo znachenii nekotorykh poveriy i obryadov / A.O. Potebnaya // Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. – M.: Universitetskaya tipografiya, 1865. – Kniga 2. – S. 1 – 84.

26. Svadba, zapisannaya v m. Gostomle, Kievskogo uezda // Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Materialy i issledovaniya, sobrannye P. P. Chubinskim. – T. VII. – Vypusk 2. – SPb., 1877. – S. 593 – 598.

27. Svadba, zapisannaya v s. Zhdanovke, Poltavskogo uezda // Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Materialy i issledovaniya, sobrannye P. P. Chubinskim. – T. VII. – Vypusk 2. – SPb., 1877. – S. 581 – 592.

28. *Sumtsov N. F.* Simvolika slavyanskikh obryadov: Izbrannye trudy / N.F. Sumtsov. – M.: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1996 (Etnograficheskaya biblioteka). – 296 s.

29. *Tereshchenko A.* Byt russkogo naroda. Chast VII / A. Tereshchenko. – SPb.: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1848. – 348 s.

30. Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Materialy i issledovaniya, sobrannye P. P. Chubinskim. – T. VII. – Vypusk 2. – SPb., 1877. – 608 s.

31. *Chernyshev N.* Byt krestyan Kievskoy gubernii / N. Chernyshev // Sbornik statisticheskikh svedeniy o Kievskoy gubernii. – K.: Tipografiya gubernskogo upravleniya, 1864. – 151 s. – S. 63 – 94.

O. Semenova

Production of Tanning Handicraft Industry in the Ukrainian Traditional Ceremonies of the Middle Overdnipro Land in the Late 19th – Early 20th Centuries

Abstract

Folk clothes represent spiritual culture of the Ukrainians, their traditions, beliefs, images and ideology. Today there are a lot of researches and substantial descriptions of rites connected with marriage, birth, death, christening, house building and festivals. They show us mythological and ritual meaning of traditional elements of folk clothes, in particular, those made of sheepskin and leather: sheepskin coats, fur hats, leather and sheepskin mittens and leather boots.

Sheepskin and leather clothes were widely used in familiar customs and rites. Leather boots and sheepskin coat constituted a part of dowry and indicated socioeconomic status of marriageable girl. Mothers of bride and bridegroom put on sheepskin coat inside out and threw grain on the couple that appears as symbols of prosperity, wish of wealth and fertility. Here we can follow ancient Eastern-Slavic understanding of the welfare: sheepskin coat is a cloud, wheat or oats mean a rain which were necessary for bountiful gravest. Sheepskin coat had the same mythological and ritual meaning in the rites connected with birth and christening. Our ancestors put baby upon it as wish of health and richness. Sheepskin coat was also important element of individual dressed up as a goat (guiser) that was characteristic feature of Christmas and some after-wedding ceremonies. There was a ritual to cover bearing beam with sheepskin coat during the construction of the house. Bridegroom's sheepskin hat had important significance and he mustn't take off it from his head during the whole wedding day. Bride usually took on the hat as a sign her inclusion to new family.

Leather boots were used widely in the wedding ceremonies, in particular as present to bride. In the wedding-night wife had to unshoe her husband; that ceremony was common for all East Slavs and the Ukrainians as well.

So, in conclusion we must admit that sheepskin and leather clothes had important ritual and protective functions which in course of time lost their original magic significance and today exist as respect to traditions (wedding ritual «boots»).

МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ДЕРЕВА

Український народ завше був спостережливий до природи. Проникаючи в таємниці рослинного світу, наші предки почали одухотворювати життя дерев. Існувало навіть уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті. Мотив перетворення людини в дерево особливо поширений в українському фольклорі. Міфічні метаморфози часто використовують у своїй творчості письменники. Згадаймо романтичні балади Т.Шевченка, «Лісову пісню» Лесі Українки та ін. До дерев ставилися як до живих істот, а ще вважали, що дерева живуть родами, як і люди. Навіть після того, як впаде дерево, воно не пропадає. З дуба змайструють колесо, із смереки вистругають дошку, і тоді, вже в новому образі, дерево починає друге життя. Згорівши у вогні, дерево не зникає безслідно – його сила переходить у полум'я.

Дерево у народному світосприйманні завжди уособлювало силу, стійкість, красу, міцність, а головне – вічність життя в тісному його єднанні корінням із землею. Не випадково родовідне дерево – це символ розгалуженого роду, сім'ї [3, 296].

Вважають, що дерева можуть давати людині енергію або відбирати її. Наділяють доброю енергією акація, береза, дуб, каштан, клен, верба, липа, горобина, сосна, яблуня.

Рудиментами вірувань у чарівну силу дерева є дія: аби не вректи, стукають по дерев'яній поверхні, приказуючи «тьху-тьху-тьху», очевидно, вірячи, що дерево здатне захистити від недоброго і відвернути лихо.

Те, що дерева сприймалися як живі істоти, здатні відчувати, розуміти, що

коїться довкола, – незаперечний факт того, що в більшості кращих зразків усної народної творчості до них звертаються як до рівних. У багатьох казках дерева приходять на допомогу головному персонажеві, переважно це дерева із жіночою семантикою – яблуня, груша, верба.

Залишки культу священних дерев маємо нині у звичаї клечати помешкання на Трійцю гілками з листям, вити вільце та замаювати ялиновими гілками браму на весілля.

Найбільшу пошану заслуговували дерева, які внаслідок своїх природних особливостей ставали священними. Дуб, бук, ялина, береза, калина, горіх, тополя, липа – це дерева, яким поклонялися наші предки, наділяючи їх незвичайними властивостями. Поняття про дерева-тотемі побутували з давнини у багатьох народів, у тому числі і в українців. Кожен слов'янський народ упродовж тисячоліть виробив свої особливі традиції, вірування, прикмети, символи, повір'я, пов'язані з деревами. Вони не тільки сприяли розширенню екологічного кругозору людини, але і впливали на взаємини з природою, були потужним чинником екологічного виховання свого часу.

Таким чином, ми з'ясували значення дерев у свідомості українців, а тепер спробуємо розглянути рецепцію та магичні функції найпоширеніших із них, зокрема на Гуцульщині, – дуба, верби, тополі, берези, осики, явора, бука, ясена та бузини.

Природа в уявленнях гуцулів сповнена життя, в ній взаємозв'язані реальне й ірреальне, звичайні, видимі і

надзвичайні, таємничі речі. Віруванням, пов'язаним із рослинним світом, властиві здебільшого загальнопоширені версії тотемістичного характеру, образи, персоналізації. Деякої локальної своєрідності набувають вони у контексті з місцевими явищами флори і традиційними заняттями.

Населення Гуцульщини донині є переконаним носієм міфологічних уявлень, оскільки вірить, що мудрість народу, освячена століттями, – це єдина істина, квінтесенція багатвікового досвіду спостережень.

Священні, улюблені дерева не можна було вирубувати, ламати, нищити. За зрубане дерево пророкувалася кара.

Особливе місце серед священних дерев, яким поклоняються українці, займає **дуб** (дерево Перуна). Найбільшим у діброві дубам давні українці приносили жертви (здебільшого – різні страви). Часто в космогонічних легендах саме у вигляді велетенського дуба уявляли Світове дерево. Його коріння символізувало підземний світ, крона – небесний, а стовбур – світ людей [1, 55; 13, 342].

Дуб широко застосовували в лікувальній магії та в народній медицині. До нього зверталися за допомогою, коли немовля ночами плакало і не спало. Вірили в здатність дуба забирати дитячі хвороби. Для цього малюка обносили довкола дуба 9 разів, а потім на гілках розвішували клаптики його одягу, вважаючи, що після зотління тканини дитина одужає. Або ж для оздоровлення дитину тричі передавали один одному через розщелину в дубі, в який влучила блискавка [14, 144]. Освячені у Перунів день жолуді використовують у магії родючості й шанують як чоловічі обереги, захиті в одяг. Листя цього могутнього дерева помічне в оздоровчій

магії для чоловіків та синів, щоб вони були міцними та дужими [13, 340].

Вербу по праву можна назвати українським деревом-тотемом, від якого, як вірили, походять люди. Очевидно, у найдавніші часи верба символізувала богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що дітей знаходять на вербі (таке уявлення має свої аналоги і в литовців) [13, 344]. Подекуди в Україні вербу вважали нечистим деревом, бо з її деревини виготовили цвяхи для збивання хреста Господнього, покарання ж за це – черва, що часто її точить.

Вербу пов'язують з водою: де вода, там і верба. За допомогою вербової гілки шукали місце для копання колодязя. Крім цього, верба має здатність очищати воду, оскільки наділена дезінфікуючими властивостями.

Вірили, що в хату, в якій є свячена верба, ніколи не влучить блискавка. Донині на Гуцульщині на Водохреща невеличкі освячені вербові хрестики прибивають над дверима хати, стайні та інших господарських будівель, щоби не заходила в двері жодна погань. Важливе значення має биття вербовими гілочками, якими християни б'ють один одного на Вербну неділю на знак наближення Великодня, бажаючи добра та здоров'я. Серцевина верби, за повір'ям, – один із небагатьох предметів, яким можна вдарити відьму, нейтралізуючи її силу [14, 172].

Із верби з темного лісу, яка ніколи не чула ні шуму води, ні співу півня, роблять чарівну сопілку, від співу якої мертві встануть з могил і живими прийдуть з того світу [9, 72]. А ще гілочки верби можуть поживавити торгівлю. Побутує думка, що вербовий прут, яким роз'єдали гадюку, що заковтує жабу,

набуває незвичайної сили. Ним, змахнувши навхрест над головою, можна відвернути градову хмару від села.

Віничком із верби обметеш стіни – все недобре, що є при хаті, долі упаде. Зметеш ним долівку та винесеш надвір, ввечері спаливши, очистиш господу від усякого зла. Намоченим в окропі вербовим віничком щосуботи жінка біла чоловіка, як він купався, щоб не болів попереки.

З вербових кілків робилися остроги для сіна, накривали стіжки вербовим віттям, аби легко корівочка положилася. Гілками городили тини, з них виплітали найрізноманітніші речі. З трухлявої верби брали глини для вазонів. Коло старої верби робили найперший навесні танець, щоб толока не вигоряла від спеки [15, 31].

Плакучу вербу садили на могилах самогубців, гіллям накривали убитого вояка чи того, хто наглою смертю загинув, щоб душа швидше до Бога прийшла. На похорон плакучими гілочками встеляли долівку, аби мрець за собою нікого не взяв. На Юрія вербові гілки запихають в шматки глини, які кладуть на стовпи біля воріт [13, 341].

З верби робили колиски, хлопчики витесували свисток, під вербою старалися зустрічатися пари, щоб злий дух не розділив. Усна народна творчість говорить: верба коло криниці – не будеш мати п'яниці, верба край городу – відверне шкоду, верба коло брами – сам Господь з нами [15, 31].

Тополя, міфічний образ-тотем давніх слов'ян, персонаж фольклору, вважалася сакральним священним деревом, яке дозволялося рубати тільки для жертвоних вогнищ. В українському фольклорі тополя була канонізованим символом засмученої, безталанної дівчини [7, 599].

Висаджували тополі, як правило, на узбіччі доріг. У народних повір'ях суха тополя віщувала горе дівчині.

В Україні часто садили тополю біля господи – за погребом або дровітнею у родині, де народилася дівчина. Щоб дитина виростала стрункою і здоровою, треба було в травні, коли тополя випустить перше листя (і обов'язково вранці), сім або дев'ять разів постояти біля тополі, міцно обнявши її якомога вище.

Тополя дієва проти лихого. Хрестики з неї вважаються амулетами проти нечистої сили. Прикріплюють кусочок цього дерева також у кімнаті над одвірком, щоб закрити чортові вхід. Виготовлений з тополі клин міцно утримує вампіра у гробі [17, 247].

У літературних творах образ тополі часто використовував Т.Шевченко. У сучасній українській поезії з'являються переосмислені народнопоетичні символи тополі. Зокрема, цей образ уособлює рідну землю і її багатостраждальну історію.

Береза – дерево-тотем, завдяки своїй білій корі стала символом чистоти, дівочої ніжності. Вважалася оберегом від злих духів, тому її досить часто садили біля хати, щоб милувала око і захищала садибу. Жіноча символіка берези відображена в оздоровчій магії. Матері заварюють листя для купелі своїх дочок із відповідними замовляннями [13, 351].

Березу широко застосовували в народній медицині, причому більшість рецептів мають раціональне підґрунтя, проте деякі – виражене магічне. Наприклад, гілки, зрізані на Праву середу (Рахманський великдень), вважають лікувальним засобом від хвороб опорно-рухової системи.

З березою пов'язані демонічні та напівдемонічні істоти жіночої статі: на вітах, так само, як і на вербових, у слов'янських легендах гойдаються русалки та мавки, відьми часто літають саме на березових мітлах [6, 340].

Відома також циганська ворожба на березі, до якої вдавалися українці. Для її здійснення знімали із себе спідню сорочку, обертали навколо стовбура живої берези й уважно слухали доколишні звуки, оскільки саме вони нібито віщували майбутнє [14, 168].

Ялина у дохристиянському світогляді відповідала за щасливий шлюб, бо й донині вірять, що коли закопати чоловікові штани під ялиною, він нізащо не зрадить дружини, адже буде фізично на це не спроможний.

Ялина слугувала помічницею заміжнім жінкам. Якщо прокурити смолою ялини у хаті перед поверненням чоловіка з роботи, то не зайде разом з ним злий дух [15, 25].

Защита у поясі крапля ялинової смоли остереже чоловіка від чужої жінки і любовних чарів. А від привороту потрібно скропити відваром гілочок одяг, примовляючи: «Глиці, глиці з найвищої ялиці, заберіть в неї силу, якою мого зманила. Най умертвлять ці глиці силу від примівниці». Ялинові голки забирають і відводять до лісу наслану на людину нечистою силою чорноту.

Існує повір'я, що гілка ялини під ліжком врятує від блискавки. А ще – не можна садити біля хати ялицю, ялину, тую, бо це принесе нещастя, оскільки вважають, що хвойне дерево стягує всю силу з подвір'я і саду, щоб захиститись від вроків [5, 27; 22, 261].

За кількістю народних переказів перше місце займає **осика**, яка спочатку

поміж дерев, створених Богом, нічим особливим не вирізнялась. Негативні ознаки у народних повір'ях осика отримала з часу Христового пришествя у світ. Властивості осики тремтіти навіть у найтихішу погоду змусили вважати її проклятим деревом, що завше тремтить від страху. Варіантів пояснення цього явища є декілька, однак найбільш поширене на Україні повір'я, ніби листя осики тремтить тому, що на ній повісився Іуда Іскаріот. Спершу він хотів повіситися на березі, але та з переляку побіліла і стала білокорою. Як прокляте дерево осики ніколи не використовували для спорудження будинків, та й хату не ставили на тому місці, де росла осика (щоб родина не тремтіла від хвороб). Не дозволяють осиковою палицею бити людей або худобу (бо відразу «скрутиться»). У давнину на осичі вішали вбиту змію, щоб не ожила. Осиковим кілком як чопом послуговується відьма, коли доїть чужі корови: для цього їй достатньо встроїти кілок у якесь дерево, що росте на її подвір'ї, і з нього потече молоко. На осикових дровах вона варить своє зілля. Чарівник, щоб зашкодити господарям нової хати, забиває осиковий кілок під будівлю.

Щоб викликати нечисту силу, також використовують осіку. Так, чаклун викликає лісовика спеціальним замовлянням, стоячи на стовбурі дерева. Якщо йому треба перекинутися вовком, він шукає в лісі осиковий пеньок, який забули перехрестити, коли зрубували дерево. Тоді він хапається зубами за його край і перекидається через голову [7, 595].

Водночас осика була й оберегом від нечистої сили. Якщо господар зробить тин із осикових кілків, відьма не підступиться до його корови. Вим'я

корів підкурюють осиковою корою й листям. Для охорони помешкання від відьом тримають осику в хаті. З осиковою палицею від троїцького клечання не страшно ходити навіть уночі – нечиста сила не причепиться. Щоб повернути дитину, яку чорти підмінили своєю, «обмінка» треба покласти на осикові гілки або під осикове корито й бити так, щоб він кричав. Тоді нечиста сила забере своє чортеня, а жінці поверне її дитину. Відьма втрачає свою чарівну силу, якщо вдарити по її тіні осиковим кілком або притикою [14, 206].

Основу уявлень про **бузину** складає теза, що вона – диявольське творіння: її посадив чорт і тепер постійно сидить під нею, а тому її ніколи не викопують з корінням, щоб не дражнити диявола, а залишають рости, де б вона не була.

Палити її боялися, бо загине домашня птиця, а в піч ударить блискавка. Якщо понищити корені бузини – покорчить ноги і руки. Говорять, якщо корчувати кущ, то можна зазнати великої втрати або смерті, оскільки під ним знаходиться прихисток чорта [14, 170].

Нічого не можна будувати на тому місці, де є старий корч, – це схованка нечисті: як поставити хату, то господарі або діти будуть слабувати і мерти, а як худобу, то худоба здихатиме і не буде вестися.

Бузини в городі або на полі можна позбутися, якщо помастити сапу свяченим салом і висапати.

Ні викопувати, ні викидати бузини не можна, бо зведе руки й ноги. Під бузиною не можна сидіти чи лежати, бо може скрутити цю людину.

На Гуцульщині у такому вигляді це вірування фіксував Раймунд Кайндль. Українські горяни та підгіряни досі

остерігаються ламати, рубати гілки «бзини», боячись паралічу, оскільки вона – дідькове дерево [10, 144].

Часто, проте, зустрічається суперечлива інформація, що під бузиною сидить не просто чорт, а так званий «годованець» – домашній чорт. Такі дані наводить польський дослідник Адам Палюх: існує переконання, що кущ бузини є місцем перебування духа, а часто душка, якого гуцули називають дідухом, добродчинного, зичливого до людей, домашнього сторожа. Через це куща не можна було викопувати, нищити, інакше на винуватця могли спасти нещастя, хвороби і навіть смерть [16, 591].

Явір у гуцулів використовувати як дрова суворо заборонено, адже це дерево, за переконаннями горян, походить від людини. На його листках не пекли коржів, бо це долоня з п'ятьма пальцями [21, 145].

Бук – дерево-тотем у гірських мешканців Карпат. Забороняється їсти з бука насіння (жир), бо воно викликає головний біль і галюцинації.

Яків Головацький висловив припущення про те, що **ясен** був присвячений Перуну. Тому стає зрозумілим походження переказів про чарівний вплив ясена та ясенового соку на змії – плазуни боялися не самого дерева як такого, а того, кому воно було присвячено, бога-громовика, здатного знищити, спелити [14, 160].

Існує багато засторог, які оберігають дерево. Наприклад: не можна забирати сире дерево з лісу, бо воно живе; за живе дерево розгнівається лісовик і буде мстити людям; не можна зривати до останнього плоди з дерев, потрібно залишати декілька птахам на поживу і для того, щоб воно родило в наступному році; забороняється рубати дерево,

що цвіте, або таке, на якому дозрівають плоди, за це загрожує нагла смерть або винищення цілого роду винуватця.

Чимало своєрідних міфологічних уявлень побутує у Карпатському регіоні про дерева з певними відхиленнями від норми. Зокрема, гуцули дерево з гіллякою-приростком, що стрімко росте угору, і таке, що має два осердя в одному стовбурі, називають «безчесним». Його не можна використовувати для господарських потреб, бо воно є притулком щезника, який покарає людину за вторгнення до його простору. Це дерево спалювали, не залишаючи й трісочки; якби з нього зробити ліжко, то на ньому годі було заснути, снилося б постійно, що падаєш, а тебе б'ють; якби покласти його у зруб хати, «то до тої хати увійшов би Юда» [22, 260].

Впливом світоглядних уявлень пояснюється, очевидно, й поширена в українців, зокрема у горян та підгірян, заборона брати на будову дерево, повалене чи зламане вітром, оскільки вірили, що бурі і завірюхи спричиняє диявол. З цієї ж причини не брали на будову й дерево, вдарене блискавкою, бо грім б'є лише в ту деревину, де він сховався. Цікава інформація про громовицю – дерево, яке розбив грім. З тріски з діркою від сучка виробляють пацьорку (кульку, яку жінки носять на шнурку при запасці, а чоловіки при ремені).

Гуцули вважають, що не можна спилувати криве, вузлувате дерево, яке шумно деренчить верхівкою. У такому дереві живе щезник, він калічить лісорубів. Існує повір'я: якщо вдарити по дереву черевиком з підковою, то воно всохне.

Не можна було використовувати виоротні дерева, бо у них чорти справляли

весілля. Особливо небезпечно було застосовувати його для побудови житла – чорти матимуть цю хату за свою і нізащо не дадуть там спокійно жити людям.

Іноді в магічних актах гуцули використовували так зване сліпе дерево, його зрубували всліпу, не дивлячись на нього [7, 597]. За народними повір'ями, зрубавши дерево, потрібно перехрестити пень, деколи залишити на ньому гроші.

Швейцарський психолог і психіатр Карл Густав Юнг (1875–1961) показав, що образ дерева живе як архетип в індивідуальному і колективному несвідомому [1, 75]. І дійсно, це один із найяскравіших життєдайних і універсальних символів. У наш час людині потрібно знову знайти втрачене почуття єдності з природою, світової гармонії, що, на жаль, так часто залишає нас. Український академік Павло Тутковський відзначив: «Культ дерев, шанування лісів колись жили в крові слов'ян і не зовсім зникли з неї й досі; лишається тільки переробити його на розумнішу форму і відродити його як свідоме опікування дерева».

ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В.Є., Подобайло А.В., Руденко В.Х. Захист місцевих природно-історичних святинь / В.Є. Борейко, А.В. Подобайло, В.Х. Руденко. – К.: Київський еколого-культурний центр, 2003. – 136 с.
2. Борисенко В.К., Гримич М.В., Гончаров О.П. та ін. Українська етнологія: навч. посібник / В.К. Борисенко, М.В. Гримич, О.П. Гончаров. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
3. Буряк Ю. Міфи України (За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях») / Ю. Буряк. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.
4. Василечко Л.А. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я / Л.А. Василечко. – Л.: Видавництво «Тиса», 2012. – 184 с.

5. Влад М.М. Стрітенне: кн. гуцульских звичаїв і вірувань / М. Н. Влад. – К.: Укр. письменник, 1992. – 223 с.
6. Войтович В. Антологія українського міфу: у 3 т. / В. Войтович. – Тернопіль: Навч. кн. «Богдан», 2007.
7. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / П.І.Арсенич, М.І. Базак, З.Є. Болтарович та ін. – К.: Наукова думка, 1987 – 471 с.
8. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В.Ф. Давидюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 324 с.
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
10. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси (навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.) / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
11. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р.Ф. Кайндль. – Чернівці: Молодий буковинець. – 208 с.
12. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість / М.Б. Лановик, З. Б. Лановик: підручник. – 4-ге вид. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
13. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 3-є вид. / Г.С. Лозко. – Х.: Видавництво «Див», 2005. – 472 с.
14. Мусіхіна Л.І. Магія українців устами очевидця / Лілія Мусіхіна. – К.: ТОВ «Гамазин», 2012. – 400 с. (Серія «Манускрипт»).
15. Маковій Г. У світі рослин / Г. Маковій. – Ч.: Факел пам'яті Марії, 2006. – 335 с.
16. Павлюк С. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство / С.Павлюк. – Національна академія наук України, Інститут народознавства. – Л., 2006. – 812 с.
17. Потапенко О.І, Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с.
18. Савчук Б. Українська етнологія (текст) / Б.Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2004.
19. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис / М.П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2010. – 416 с.
20. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників. – Верховина: Видавництво «Гуцульщина», 2009. – 351 с.
21. Шкода М.Н. Люба моя Україно. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М.Н. Шкода. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 544 с.
22. Шухевич В.О. Гуцульщина. П'ята частина. – 2-ге вид. / В.О. Шухевич // Гуцульщина. – Верховина, 2000. – 334 с.

Любов КОСИЛО
науковий співробітник
Карпатського національного
природного парку

Міністерство освіти і науки України
Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії

Журнал «УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ»

Вимоги до оформлення авторського оригіналу

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, лівє та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефону автора.

Тексту статті передують **анотація (приблизно 700 знаків з пробілами)**, яка має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження, та ключові слова українською, російською, англійською мовами із зазначенням назви статті, ім'я, прізвища, наукового ступеня, вченого звання, посади і місця роботи автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх джерел досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком (курсивом) та через кому номери сторінок (прямим) праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, 38], [7, 100; 13, 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті (оформлення літератури згідно з Бюлетенем ВАК України №5, 2009 р.). Після неї слід розмістити транслітеровану латиницею пристатейну літературу (References). Порядковий номер, прізвище та ініціали – курсивом.

Статистика: після пристатейної літератури вказати загальну кількість знаків всього тексту (від заголовка до пристатейної літератури включно) з пробілами.

Додаток: до статті подається науковий реферат (приблизно 2000 знаків з пробілами) українською та англійською мовами.

До англійського варіанта реферату ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані латиницею.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Адреса редколегії: 01135, м.Київ, вул. Ісаакяна, 18, ННДІУВІ, к.314-315
Контактні телефони: (044) 2360128, 2380543, 80672903145 (РенкеТетяна Леонідівна)
Email: renke88@ukr.net

Редакція журналу

УДК 316 (477)

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ЗАКОНОТВОРЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Юрій ГАНЖУРОВ

доктор політичних наук, професор,
заступник директора ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджується комунікативна сутність нормативно-правових актів у процесі цивілізаційних інтеграцій України. Викладено мотивації окремих носіїв стратифікації соціальних інтересів і дискурсів історичної пам'яті у правовому полі держави, основні засади їх адаптації до цивілізаційних традицій глобалізації. Розглядаються питання співвідношення представницької демократії із легітимністю влади, змагальності соціальних ініціатив із правочинністю законодавчих актів. Вивчається комунікативний ресурс формування правової, політичної культури громадян України в контексті інтеграційних ініціатив.

Ключові слова: законодавча тематика, соціальні потреби, цивілізаційний досвід, комунікативний конфлікт, гармонізація права, політична культура, легітимність влади.

СОЦИАЛЬНАЯ ПРИРОДА ЗАКОНОТВОРЧЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ УКРАИНЫ

Юрий ГАНЖУРОВ

доктор политических наук, профессор,
заместитель директора ННИИУВИ

Аннотация. В статье исследуется коммуникативная сущность нормативно-правовых актов в процессе цивилизационных интеграций Украины. Изложены мотивации отдельных носителей стратификации социальных интересов и дискурсов исторической памяти в правовом поле государства, основные принципы их адаптации к цивилизационным традициям глобализации. Рассмотрены вопросы соотношения представительской демократии и легитимности власти, сопоставительности социальных инициатив с правомочностью законодательных актов. Исследуется коммуникативный ресурс формирования правовой, политической культуры граждан Украины в контексте интеграционных инициатив.

Ключевые слова: законодательная тематика, социальные нужды, цивилизационный опыт, коммуникативный конфликт, гармонизация права, политическая культура, легитимность власти.

SOCIAL NATURE OF LAW MAKING IN THE CONTEXT OF CIVILIZATIONAL GLOBALIZATION OF UKRAINE

Yurii HANZHUROV

Doctor of Political Science, Professor,
Deputy Director of NRIUSWH

Annotation. *The article deals with communicative essence of regulatory legal acts in the civilization integration process of Ukraine. Author examined motives of some representatives of social interest stratification and discourses of the historical memories in the state legal framework as well as the main basis of their adaptation to the civilization traditions of globalization. The problems of correlation of representative democracy with government legitimacy and contentiousness of social initiatives with competence of legislative acts are analyzed. The communicative resource of the legal and political culture formation of the Ukrainian citizens in the context of integration initiatives are explored.*

Key words: *legislative topics, social needs, civilization experience, communicative conflict, law harmonization, political culture, government legitimacy.*

Дане дослідження має на меті вивчення закономірностей комунікативної сутності формування та реалізації соціальних потреб суспільства у форматі створення правового простору держави. З огляду на це видається доцільним зосередитися на особливостях законодавчого процесу, що продукує нормативно-правові акти, які органічно пов'язані зі змістом процесів глобалізації у часі і просторі. При цьому важливо врахувати трагічний досвід України на шляху подолання політичної кризи, що має серйозні джерела несумісності соціальних потреб і рудиментарних провладних пропозицій.

Природно, що, коли порушуються питання про формування правових засад цивілізаційної глобалізації, загострюються дискусії про так звані «меморіальні закони». Цей корпус законодавства являє собою особливий вид нормативно-правових актів, що ґрунтується на системі норм права в соціальній, духовній, політичній та інших формах суспільного буття. Як сукупність правових норм меморіальне законодавство має відокремлений характер формування, пов'язаний із резонансними історичними подіями, що містили загрозу для цивілізації. Традиційно виділяють два його види: по-перше, декларативні закони, що демонструють офіційну

оцінку державою конкретної історичної події, по-друге, це закони, що передбачають кримінальне покарання за їх оцінку, що є відмінною від волі законодавця. Зміст даного класифікатора припускає існування двох зазначених нормативно-правових актів в одному законі так само, як і рівень санкцій у їх причинно-наслідковому зв'язку. Феномен меморіального законодавства полягає у його становленні, коли не власне закон передував суду, а суд заклав правові підвалини для прийняття відповідних законів. Як відомо, злочинам проти людства правову оцінку дав міжнародний трибунал у Нюрнберзі у 1946 р. Визнання фашизму злочинною ідеологією, а діяння його фігурантів криміналом заклали правову основу для створення та прийняття відповідних законів за принципом «правового прецеденту» – обов'язковість, що стає нормою, еталоном, зразком в оцінці подібних справ. Саме такі підходи покладені в атрибутивну основу класифікатора «злочинів проти людяності», що функціонують у міжнародному праві [14, 139].

Видається логічним, що до системи законодавства країн, у тому числі й із фашистським минулим, були внесені відповідні норми. Вони мали унеможливити виникнення чи реставрацію нацизму: заборона на створення відповідних політичних партій та громадських

об'єднань, а також символіки та комунікації в публічній сфері. Надалі процес формування меморіального законодавства поглибився передовсім за рахунок зміцнення диспозиції норм права до визначеного стану – теми Голокосту як правової категорії. В 1990 р. у Франції прийнято перший меморіальний закон, яким визначено кримінальне покарання за заперечення Голокосту. За видами санкцій абсолютними щодо заборони аналогічних дій стали закони, прийняті в Бельгії, Іспанії, Німеччині, Польщі, Португалії, Словенії, Словаччині, Чехії, Швейцарії та інших країнах. Класифікації об'єктів та рівня відповідальності в меморіальних законах визначені конкретно-історичними умовами їх створення та волею законодавця. Понятійна база законів про «геноцид вірмен» у 1915 р., «геноцид українців» Голодомором у 1932–1933 рр., рішення щодо визначення «волинської трагедії» 1943 р. діяннями проти поляків такими, що містять «ознаки геноциду» тощо, розкривають проблему відповідності меморіальних законів усталеним нормам права, зокрема в частині визначення рівня відповідальності. В принципі меморіальне законодавство можна вважати галузевим тематичним законодавством. Відповідно приписи закону мають бути симетричними до загальної тенденції гуманізації профілактики правопорушень та способів покарання. Важливо, що й останнє має впливати із правового поля рівнозначних законодавчих приписів. Юридично некоректне ототожнення рішень Нюрнберзького трибуналу щодо визнання нацизму злочинною ідеологією з резолюціями ПАРЄ відносно засудження тоталітарних комуністичних режимів призводить до суперечливого з

точки зору міжнародного права терміна «комуністичні злочини», який став використовуватися в законодавстві Польщі та був розвинутий у правовому полі держав Балтії у формі задекларованої злочинної синонімії нацистських і радянських символів [12, 311].

Перманентна конфліктність змісту меморіальних законів не забезпечує проведення в карній політиці так званого принципу «економії репресій». Суспільні умови дії таких законів являють собою досить мінливий склад фактичних обставин у різних сферах суспільного життя: економічній, політичній, правовій, соціальній тощо; це ті умови, за яких закон реалізується на практиці. Та оскільки не всі ці умови є суттєвими для дії закону, мають значення лише ті з них, у яких відбувається перетворення закону із можливості на дійсність. Для певної можливості умови її реалізації також повинні бути певними. Ними можуть бути об'єктивні і суб'єктивні умови, характерні для конкретної країни, що приймає меморіальний закон. Усталена практика парламентського лобізму не виключає привнесення «геноцидної тематики» в законодавство країн, які не мають відповідного історичного досвіду і соціально-політичних передумов щодо її виникнення.

Як можливість закон не є раз і назавжди даним, його дія або може зміцнюватися, посилюватися, або, навпаки, слабшати і зникати від тих конкретних умов, у яких реалізується закон, що є актом тривалої дії. Таким чином, меморіальний закон може бути посилений, конкретизований шляхом внесення до нього змін і доповнень. Парламент Франції пішов цим шляхом, запропонувавши кримінальну відповідальність

за геноцид вірмен у вже згаданому законі. Такий рівень законодавчих ініціатив містить проблему відповідних реакцій, що їх офіційно демонструє Туреччина.

Поняттям історичних фактів позначаються найрізноманітніші життєві обставини суспільного життя. Вони закріплені в гіпотезі юридичних норм, у якій фіксуються ці обставини. Це означає, що з усіх соціальних комунікацій формування законодавчого акта для дії закону важливі лише ті з них, з якими пов'язуються юридичні наслідки, що їх має на меті закон і на які націлена його дія як нормативного управлінського рішення. Таке рішення може мати провokatивний зміст. Меморіальні закони французького походження, що оголошують работоргівлю злочином проти людства та про колоніальну присутність, містять опосередковано-місіонерський меседж до «національних історій» інших країн, які мають аналогічний досвід, проте не оцінюють його у формі меморіального закону. Спробою уніфікації меморіального законодавства видається рішення Європарламенту, що рекомендує спільноті заборону заперечення Голокосту. Психологія застосування норм права, коли офіційний припис-заборона викликатиме зворотну реакцію, врахована стриманими позиціями в Угорщині, Італії, Фінляндії, Японії. Меморіальне законодавство належить до категорії нормативно-правових актів, що виконують регуляторну функцію політики пам'яті.

Наближеність законів до механізмів реалізації управлінських функцій державного апарату робить їх неусталеними у часі і просторі. При цьому загострюється конфлікт інтерпретацій між змістом меморіальних законів і демократичними

правовими нормами, що ґрунтуються на принципах плюралізму і свободи слова. Англосаксонська модель, запроваджена в Сполученому Королівстві і США, захищає засади публічної сфери доти, доки варіативність суспільної моралі та гуманітарних цінностей не загрожує самому змістові демократії, що несумісна із антилюдськими злочинними рефлексіями в теорії та на практиці. В Європі дискусії щодо меморіальних законів тривають у площині обговорення доцільності використовувати історію для ухвалення політичних і адміністративних рішень мовою нормативно-правових актів.

Проблема автентичності змісту меморіального закону сутності права, джерелом якого, як відомо, є народ, полягає у конфлікті однозначності висновку із його багатозначною інтерпретацією. Ця обставина розкриває характерні залежності функціонування меморіального законодавства: дія закону і дія суду. Кореляція цих категорій дає підстави для визначення ефективності такого законодавства. Рівень його дієвості кореспондується із традиційними законами, якими передбачені санкції за злочини, артикульовані, а часом і продубльовані, власне, меморіальними нормативно-правовими актами, що ставить під сумнів правову винятковість останніх.

Розуміння природи меморіального законодавства переважно звужується до правової моделі «хронології злочинів». При цьому перебуває на другому плані проблема захисту «пам'яті жертв». Тому видається доцільним розглядати меморіальні закони як гармонійну сполуку санкцій стримувань і покарань із одночасним правовим захистом жертв законодавчо визначених злочинів. Антонімічна сутність меморіального законодавства

робить його збалансованим, а перспектива еволюції ґрунтується на засадах покаяння, шани та гуманізму. Тому меморіальними «за духом і літерою» видаються закони України про жертви нацистських переслідувань, реабілітацію жертв політичних репресій, соціальний захист дітей війни, увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. тощо.

Проте на підвищену увагу заслуговує вже згаданий Закон про Голодомор, оскільки його можна вважати не лише першим, а й до певної міри базовим у меморіальному законодавстві. Його зміст є предметом серйозних наукових дискусій [19, 49]. У плані законопроектних робіт Верховної Ради України VII скликання вже вельми помітними стали тенденції до так званих компенсаційних ініціатив, які утворили своєрідну групу наближення до проблем національної пам'яті нормативно-правових актів. У першу чергу це стосується комплексу законів про охорону історично-культурної спадщини, по-друге, тих законів, які окреслюють конкретні прошарки українського суспільства, що мають певні законодавчі преференції: ветерани війни, жертви сталінських репресій, нацистських переслідувань, діти війни, які мають свої усталені фрейми історичної пам'яті. По-третє, резервним, але таким, що має найближчу перспективу оновлення зазначеної тематики сюжетами «відкладеної проблеми», є корпус нормативно-правових актів, які мають схожий суспільний резонанс – йдеться про соціальні проблеми «чорнобильців», «афганців». Ця категорія громадян активно формує проєкцію спадкових традицій та біографічної системи цінностей.

З огляду на викладене набуває актуальності питання адаптації комплексної

проблеми законотворення в контексті реалізації політичної волі та проєкції почуття права на ті соціально-політичні виклики, що органічно пов'язані із концептами моделювання фреймів національної політики – явища, котре доцільно розглядати в широкому розумінні як категорію суспільного права.

Таким чином, реалізуючи своє прагнення до цивілізаційної глобалізації, Україна, перебуваючи в моніторинговому режимі ПАРЕ, долучається до процесу адаптації та синхронізації нормативно-правових норм у європейському вимірі. Нині Україна вже приєдналася до понад 200 договорів, «які сприяють формуванню широкого загальноєвропейського правового простору» [4, 9].

Консолідована позиція народу щодо інтеграції формується в результаті змагальності численних інтересів і елементів українського суспільства. Отже, у процесі спілкування людей між ними формуються та згодом формалізуються суспільні відносини і потрапляють у певну залежність від характеру цих відносин. Ці відносини являють собою і поєднання, і змагальність загального та індивідуального, відбиваючи двоїсту природу людей – як суспільної істоти і як окремого індивідуума із власними ціннісними орієнтаціями та досвідом.

Власне законотворення є ознакою соціальної держави. Дослідження соціальної держави через її правовий вимір і є проникненням у сутність правової держави не стільки в її загальносоціальному розумінні, скільки в аспекті певних державно-правових інститутів, за допомогою яких реалізуються та гарантуються права і свободи людини і громадянина. Звичайно, що правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством.

Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими, приречені на нереалізацію і в кінцевому підсумку – на скасування. Саме тому комунікативні канали демократичних держав виконують функції артикуляції традиційного суспільного ставлення до системи норм права, апеляції до ідеї правової рівності, що має бути покладена в основу законотворення. У такий спосіб, як зазначає С.Кириченко, правова держава скорочує до мінімуму можливість звести в ранг закону свавілля законодавців, які нехтують усталеними нормами суспільної моралі [5, 138].

Проте зміст такої запобіжної функції полягає у концентрації законотворчих ініціатив на рівні осмислення втілених у таких ініціативах потреб складових суспільства. Складовими суспільства у даному разі виступають суб'єкти політичної комунікації. При цьому можливості щодо артикуляції ініціатив різні, проте кожна з них становить елементи загальної потреби суспільства у формуванні системи правових норм, що наближаються до спільного знаменника. Вочевидь наближення як процес пошуку суспільної злагоди не матиме завершальних форм, оскільки він неминуче наражається на одвічну проблему пошуку соціальної справедливості. Це поняття обмежує право, що логічно є базою соціально-правової держави, а також загрожує зруйнувати ту концепцію права, котра робить його гарантом індивідуальної свободи, оскільки те, що буцімто справедливо для одного індивіда, може бути несправедливим для іншого [2, 133]. Без усвідомлення цього процесу механізм з'ясування сутності артикуляції соціальних інтересів у комунікативній моделі законотворення позбавляється чітких

орієнтирів, здійснюється стихійно, методом проб і помилок, непродуктивно витрачаються інтелектуальні, психологічні зусилля багатьох політиків, фахівців, науковців.

Очевидно, що державу до здійснення законотворчої діяльності спонукає соціальна потреба у виробленні необхідного для правового регулювання суспільних відносин законодавчого акта. Відтак стійке спільне існування різних суб'єктів законотворення зумовлюється їх відношенням до одного й того самого процесу вироблення певного законодавчого акта, що опосередковується організуючим рішенням верховної влади. Усвідомлення владою названої вище потреби диктує загальну спрямованість діяльності цієї влади на задоволення вказаної потреби. Отже, та сила, яка має вплив на дії влади, є вирішальним чинником у виробленні певного законодавчого акта. Однак у цьому діянні верховної влади виявляє себе також протилежна сила – сила незаінтересованості окремих представників суспільства у виробленні відповідного закону. Саме тоді має спрацювати політична воля можновладців. Аргументативним визначенням видається поняття «політична воля», що її обґрунтовує С.Смірнова: «Політична воля є компонентом суспільної свідомості й визначається поєднанням буття даного суб'єкта і його свідомості. Вольовий фактор у політиці традиційно замкнений на політичному лідері та політичній еліті» [18, 120].

У зв'язку з цим варто зазначити, що функціонування правових регуляторів у суспільстві доводить: найчастіше в авторитарних переважно формаціях до рівня закону підносилися воля не народних мас, а бюрократичної верхівки держави, яка шляхом узурпування влади

здобувала можливість нав'язувати суспільству свою модель соціальної регуляції. Саме така модель влади панувала у політичній системі України за режиму В.Януковича. Сприйняття політичної волі народом не передбачає зворотного зв'язку. Адже нормативістська концепція законотворення дійсно розглядає процес об'єктивації без комунікативного зв'язку, що означатиме його відірваність від народу як джерела влади, передовсім законодавчої, здійснення законотворення бюрократизованою нелегітимною владою, яка не узгоджує своїх рішень з виборцями, коли народ у цілому і кожен виборець зокрема не мають можливості висловитися з приводу цих рішень, а самих демократичних механізмів процедур апробації державних рішень не існує. Формування механізму апробації можливе за умов персоніфікації індивідуальних потреб у загальному, консолідованому законотворенні, коли соціальний суб'єкт стає зацікавленим у відповідному захисті своїх уявлень, досвіду, цінностей.

Вочевидь, знеособлений контроль не є життєздатним, оскільки прагнення державної влади до вироблення певного законодавчого акта, її мотивація в результаті різновекторних впливів визначаються як результат зіткнення різних особливих інтересів усередині суспільства, а також безпосередньо в середовищі даної влади. Теоретичне пізнання умов законодавчої діяльності здійснюється відносно державної влади до тих умов, що об'єктивно склалися в суспільстві. Але оскільки пізнання будь-якого об'єкта відбувається завжди через індивідуальне пізнання його окремими індивідами, то і в даному разі уявлення влади про умови законотворчої діяльності

безпосередньо існує у чисельності самотійних уявлень індивідів. Таким чином, виникає потреба інтегрувати ці окремі уявлення, привести їх до деякого одного уявлення. Та оскільки кожний з цих індивідів є одночасно носієм як загального інтересу (як представник влади), так і особливого індивідуального інтересу (як індивід взагалі), то пізнання умов законотворчої діяльності владою являє собою складний суперечливий процес, зумовлений суперечністю захисту фреймів пам'яті.

«Чорні дири» в законодавстві, порушення законів і правових норм підсилювали соціальну апатію і перетворювали населення в об'єкт маніпуляції елітних груп. В Україні дотримувалися електорального суперництва, але адміністративно-силовий тиск викликав сумніви в легітимності виборів, провокував кризу легітимності влади в цілому», – прогностично зазначав Ю.Левенець [10, 39]. З цього випливає висновок: чим більше розвинена вихідна суперечність, гостріша і ближча вона до свого вирішення, тим необхіднішими виявляються дедалі радикальніші перетворення суспільних, державних і правових інститутів, загальнішою стає об'єктивна зацікавленість влади у змінах законів держави, а отже, у здійсненні того чи іншого законотворчого процесу з урахуванням соціальної потреби.

Таким чином, обумовленість останнього об'єктивною необхідністю та наявністю відповідної зацікавленості влади в ньому не лише не виключає, а навпаки, передбачає появу в кожному законотворчому процесі суб'єктивних особливостей. Якщо законотворчий процес реалізується в законодавчій діяльності державного апарату, суб'єктивні особливості цієї

діяльності (її ціль, рішучість верховної влади реалізувати цю ціль, прийняття нею рішення про здійснення конкретного законодавчого процесу і формування його ідеї, теоретична діяльність пізнання необхідності даного процесу, нарешті, відповідне виявлення волі суверена і практична діяльність державного апарату, який виконує дане рішення верховної влади) так чи інакше відбиваються на здійсненні законотворчого процесу. В кінцевому підсумку ефективність цього процесу залежатиме від інформаційного (в широкому розумінні) забезпечення дій, що містить системну аргументацію правомірності законотворчої ініціативи. Приклади такої змагальності можна зустріти в політичній історії сучасної України. Доволі показовою у зв'язку з цим є конкурентна ситуація у законопроектній царині, що вже сформувалася у Верховній Раді України VII скликання. Адже з 2013 р. парламент укотре збільшив кількість профільних комітетів, що й надалі ускладнюватиме процедуру вичерпності предметів відання профільних комітетів, призведе до роботи зі створення так званих альтернативних законопроектів не без участі парламентських лобістів, цинічний прагматизм яких не співвідносний із соціальним романтизмом.

Водночас треба віддати належне винахідливості суб'єктів права законодавчої ініціативи в особі народних депутатів, які з легкістю можуть маніпулювати традиційними категоріями так званої історичної толерантності, яка створює ілюзію глобалізації національного законодавства до традиційно-цивілізаційних підвалин. Йдеться про нормативно-правовий супровід пам'ятних дат і подій. У зв'язку із викладеним слушною

вбачається думка про те, що «еклектичність нормативно-правових актів у сфері пам'яттевої дозволяє вітчизняним високопосадовцям з легкістю ігнорувати дати, що визначені як щорічні. Внаслідок цього українська нормативно-правова база зберігає у собі ряд радянських анахронізмів, які на рівні керівництва держави можуть бути в будь-який момент реанімовані» [9, 271].

Прикро, що при цьому використовуються маніпулятивні прийоми експлуатації ціннісних орієнтацій, системи моральних підвалин, що належать до змістовних ознак самої сутності національної пам'яті. І на цьому тлі слушною може видаватися думка про те, що, «коли ... парламентарі вважатимуть себе експертами з історії, це поставить під загрозу самостійність історичної науки. Аналогічна загроза може виходити і від самих істориків: приміром, коли у посткомуністичних країнах вони організують витоки інформації з поліцейських архівів задля компрометації своїх політичних супротивників в ім'я так званого перехідного правосуддя» [13, 119].

У загальному контексті стає зрозумілою небезпека перманентної перекомутації, ревізії підвалин формування загальнонаціональної толерантності до оцінок минулого на засадах цивілізаційного примирення. Посилення ролі і місця політичних партій як суб'єктів структуризації єдиного соціально-правового поля держави руйнується безпринципною прагматичністю політичної боротьби та оволодіння електронним ресурсом за всяку ціну. Водночас соціологічні опитування доводять, що реальне піднесення ролі партій у суспільстві не відбулося. На жаль, воно пригальмовано також і відновленням

мажоритарно-пропорційної системи виборів у 2012 р. Згідно з даними соціологічного опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова, виборці розчаровані початком роботи Верховної Ради України VII скликання. Передовсім йдеться про діяльність парламентських партій, насамперед провладних. Особистого голосування від народних депутатів вимагають понад 90 відсотків громадян – «Народ і так не дуже любить своїх обранців, а вже коли їх на робочому місці не видно і поготів засмучується» [21, 1]. Природно, що результати соціологічних досліджень віддзеркалюють не лише рівень іміджу політичних партій у масовій свідомості, а й механізм вивчення громадської думки в процесі вдосконалення методики застосування формалізованого спостереження та статистичних процедур під час аналізу змісту соціальних настроїв.

У практиці активізації суспільного законотворення відокремлюються кілька груп базових прав, які забезпечують функціонування публічної сфери. До першої належать права, котрі безпосередньо забезпечують участь у раціонально-практичних дебатах: свобода слова, преси, зборів, асоціацій. Так само сюди потрапляють норми, що стосуються можливості реалізації власне політичних прав у публічній сфері – право апеляції, рівних можливостей у виборах тощо. Друга група пов'язана із правовими нормами, що забезпечують основні свободи громадянина, себто захист персональних даних, недоторканість житла тощо. До третьої групи належать права, котрі стосуються активності носіїв соціальної пам'яті: індивідуальних чи групових. На думку Ю.Габермаса,

«наявність публічної сфери є передумовою до певних змін всередині політичної системи – атмосфера критичних дебатів висунула нові вимоги до парламентських процедур. Представницькі органи стали відкритими, їхня діяльність набула конструктивності в плані організації зворотного зв'язку щодо різних суспільних груп. У розвиток цієї ідеї варто подумати і про те, яким чином слід доповнити існуючі парламентські утворення інститутами, котрі піддали б виконавчу владу, включаючи органи юстиції, посиленому легітиміційному тиску з боку зацікавленої клієнтури і правової громадськості» [1, 75].

Висловлена теза про посилення комунікативної функції у сфері законотворчості в напрямку її соціалізації інститутами громадянського суспільства кореспондується з ідеєю комунікативної влади, коли легальність законотворення має співвідноситися з легітимністю влади, особливо законодавчої. В кінцевому підсумку легальність виходить від самої державної влади, яка приймає закони і контролює їх виконання. Гармонія цих властивостей, щоправда, переважно перебуває у площині політичної теорії. На практиці вони існують у стані перманентної змагальності, часом конфліктної, коли парламент приймає закони, а вони не визнаються громадськістю. Науковий апарат політичної науки має систематизовані категорії, що віддзеркалюють явища, які можуть за певних обставин порушити, а іноді й зліквідувати легітимність влади (категорія делегітимності). Головним джерелом делегітиміції вбачається суперечність між універсальними цінностями суспільства і партикулярними інтересами владної еліти. Ця модель засвідчує важливість зворотного

зв'язку у політичній комунікації між представницьким органом і виборцями, передовсім у галузі прийняття таких законів, які б не суперечили інтересам народу. У зв'язку з цим постає питання про наявність суспільних запобіжників у процесі прийняття нормативно-правових актів на рівні задоволення соціальної потреби в процесі законотворчості. Адже між прийняттям чи відторгненням закону суспільством і його формуванням прокладений кореляційний зв'язок: питома вага непопулярних законів багато в чому визначається низьким рівнем чи взагалі відсутністю у суспільстві демократичних процедур участі громадян у процесі законотворення.

У контексті теорії «інформаційного дефіциту», суть якої полягає в тому, що у разі зростання потоків інформації в соціальній системі її більшою мірою сприйматимуть люди з вищим освітнім і соціальним статусом, наше суспільство матиме невтішну тенденцію до своєрідної стратифікації соціальних суб'єктів законотворення. По суті, в процесі артикуляції законотворчих ініціатив віддзеркалюється така закономірність, як захоплення «комунікативної влади» олігархічними угрупованнями в нашому суспільстві. Відсторонення від інформаційних потоків ЗМК в процесі конкурентного законотворення соціальних аутсайдерів помітно посилює розпошеність складових соціуму, а разом із тим актуалізує комунікативну активність складових «третього сектору». Їх робота помітно поживляється під час виборчих кампаній. Останнім часом інформаційний ресурс таких, скажімо, соціальних комунікаторів, як «альтернативний уряд», «молодіжний парламент», «комітет виборців», «народна

ініціатива» тощо, перебуває на піднесенні і за сприятливих умов може стати відчутним фактором комунікативного тиску на владу в частині законотворення. Отже, змагальність соціальних ініціатив у правовому полі на рівні законопроектних варіацій об'єктивно породжуватиме нових фігурантів цього процесу, і будь-які спроби влади обмежити такий діалог формалізованими вимогами до якості законотворчої інформації не тільки створюватимуть чи посилюватимуть інформаційний дефіцит, а й породжуватимуть абсентеїзм, зневагу до закону. Натомість інформування сприяє усвідомленню потреб громади, розумінню напруження та невдоволення, які відчувають члени громади, спонуканню їх до започаткування позитивних дій з метою прийняття відповідних рішень.

Розглядаючи низові ланки формування комунікаторів законотворчої інформації як структурні складові загального каналу політичної комунікації, варто зазначити, що їх особливості пов'язані з рівнем політичної культури громадян. Політична культура не є тождною поняттю правової культури, остання виступає якісною характеристикою першої. Вочевидь ми маємо враховувати, що довготривалий розвиток України у складі імперських політичних структур, невдалі спроби власного державотворення в минулому, авторитарні традиції «зачистки масової свідомості» глибоко вкарбували у суспільну свідомість відчуття відстороненості від форм участі громадянина у великій політиці. В нинішніх умовах риторичним залишається питання, що його артикулює А.Погорелова: «Чим наше законодавче слово відгукнеться – розумінням, ентузіазмом громадян чи протестними

мітингами? Пошук відповіді веде до висновку, що громадськість має бути затребуваною не лише і не стільки у виборчих кампаніях, скільки у постійному діалозі з владою на всіх рівнях, у роботі над законопроектами, у спільному пошуку істини разом з владними структурами, політичними лідерами, бо це – надійніше» [15, 32]. Тому перспектива соціального законотворення в сучасній політичній системі України залежить від умов розвитку громадянського суспільства.

Вочевидь організаційне забезпечення зазначених процесів за арсеналом властивих їм функцій не може бути здійснене виключно можливостями «публічної сфери». Помічена властивість виступатиме лише неодмінною передумовою їх започаткування. Проте без відповідного функціонування інститутів державної влади, зацікавленості влади у використанні інформаційного ресурсу соціальної законотворчості, його правового, організаційного та навіть комунікативного забезпечення вбачається важливим гармонізувати консолідований із владою механізм соціального законотворення. Під таким кутом зору об'єктивна дія права зводиться фактично до дії «об'єктивного права» або нормативно-правової сторони права на суб'єктів суспільних відносин, тобто, по суті, виступає як дія закону. При цьому чітко розрізняються два аспекти в єдиній дії права, про які йшлося вище. З одного боку, закон встановлюється для всіх суб'єктів суспільних відносин, він діє як на громадян та юридичних осіб, так і на посадових осіб публічної влади. «Його дії підпорядковується поведінка всіх суб'єктів, у тому числі діяльність посадових осіб публічної влади, незалежно від юридичної діяльності державного

апарату, лише як результат функціонування існуючої нормативно-правової системи (об'єктивна дія права). З іншого боку, утвердження та підтримання системи правовідносин у суспільстві як необхідного правопорядку – це та дія права, яка неможлива без юридичної діяльності», – зазначають М. Теплюк, О. Ющик [20, 34].

Проблеми структуризації процесів законотворення перебувають у прямому зв'язку з комунікацією ініціатив, пов'язаних із трансформацією політичної системи суспільства. Прагнення громадян до сублімації своїх інтересів можуть бути матеріалізовані відповідно до існуючого механізму перетворення соціальної потреби на загальнообов'язкову норму соціального буття. Таким чином, законотворчість має виконувати завдання закріплення в законі нових реалій, прийнятних для соціуму моделей суспільних стосунків, що мають бути втілені в загальній системі поведінки усіх членів суспільства. Отже, артикуляція суспільних інтересів актуалізує проблему суб'єктивізації законотворчих ініціатив.

У структурі політичної комунікації, власне, соціальні автори законотворчих ініціатив перебувають у сталій залежності від повноважень конституціональних суб'єктів законодавчої ініціативи. У цьому якраз і полягає специфіка перетворення соціального законотворення на етап професійного законодавчого процесу. При адаптації особливостей цього процесу на діалогічну систему комунікації, по-перше, необхідно враховувати чисельність джерел, що мають право на створення повідомлень, по-друге, мати на увазі, що в ієрархічній комунікації існує постійна потреба в інформаційному

збагаченні цих джерел. Таким чином, систематизація законотворчих ініціатив суспільства структурується на рівні суб'єктів законодавчої ініціативи, які, на відміну від соціальних комунікаторів громадських ініціатив, виступають учасниками правовідносин. Суб'єкти права законодавчої ініціативи перебувають у прямому зв'язку з парламентом, який, себто зв'язок, виявляється у двох напрямках. По-перше, через суб'єктів права законодавчої ініціативи забезпечується можливість своєчасно отримати законопроекти, підготовлені зацікавленими сторонами в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин. По-друге, суб'єкти права законодавчої ініціативи забезпечують можливість координації та погодження в законодавчому масиві різних суспільних інтересів, до певної міри унеможливаючи в такий спосіб виникнення підвалин для соціального конфлікту. Діалогова модель комунікації між парламентом і суб'єктами права законодавчої ініціативи обумовлена насамперед представницьким характером самої Верховної Ради України. Депутати, що представляють народ як безпосередньо, так і через комітети та тимчасові комісії парламенту, мають віддзеркалювати інтереси і волю народу в різних сферах державного і суспільного життя. Зокрема, відповідно до Закону про комітети Верховної Ради України, під час виконання законопроектної функції комітети зобов'язані вивчати громадську думку, розглядати звернення громадян, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів [3, 73].

Нині в Україні гострим залишається питання про відповідність суб'єктів законодавчої ініціативи принципу поділу

державної влади, актуалізувалася проблема стримування відомчих інтересів та підвищення якості законопроектних робіт. Природно, це не означає, що визначене нині чинною Конституцією України коло суб'єктів законодавчої ініціативи, якими є Президент України, народні депутати, Кабінет Міністрів України та Національний банк України, залишається вичерпним і не може бути зміненим у процесі еволюції політичного режиму в Україні.

На нашу думку, процеси демократизації усіх сфер життя суспільства, які мають неоднозначний характер після президентських виборів 2010 р. та правових колізій навколо Конституції 1996 р. в Україні, вимагають комплексного розв'язання питання трансформації народних ініціатив як комунікаційного джерела законотворення до статусу офіційно врегульованого суб'єкта законодавчих ініціатив. Настав час перейти від декларацій актуальності залучення громадян до реальних процесів законотворення, до визначення механізмів такого волевиявлення. Якщо в Литві, приміром, законопроекти подаються до парламенту не лише депутатами, президентом і урядом, а також 50 тис. громадян, що мають право голосу [6, 283], то в Україні можливість залучення громадян до цього процесу все ще перебуває у площині теоретичних дискусій та нереалізованих пропозицій.

При констатації того факту, що до рангу суб'єкта права законодавчої ініціативи в Україні досі не включений власне народ, наше суспільство водночас має проблеми, а можливо, навіть потерпає від кількісного перегину суб'єктності законодавчої ініціативи в бік виконавчої влади. В умовах організації державної

влади на основі принципу поділу влади такий стан справ не відповідає забезпеченню всебічних гарантій зосередження законодавчої влади в парламенті. Це питання до певної міри актуалізує й той факт, що у багатьох зарубіжних державах інституції виконавчої влади або зовсім не наділені правом законодавчої ініціативи, або представлені лише одним суб'єктом. Наприклад, у США, Великій Британії згаданим суб'єктом права законодавчої ініціативи є депутати, що водночас не означає позбавлення виконавчої влади можливості брати участь у законодавчій діяльності. У США президент у своїх щорічних посланнях Конгресу викладає певні положення, програми законодавчої діяльності, а необхідні законопроекти адміністрація вносить через відповідних конгресменів. Однак ні президент, ні уряд правом законодавчої ініціативи не наділені. Збільшення аналогічних прикладів на рівні порівняльного аналізу доводить перспективу доцільності та раціональності звуження кола суб'єктів права законодавчої ініціативи в Україні за рахунок інституцій виконавчої влади. Можливо, це стане одним із резервів активізації пошуку соціальних ініціатив, які нині не мають належного інформаційного потенціалу порівняно з комунікативними можливостями виконавчої влади.

Варто прислухатися до запитань, сформульованих у зазначеному контексті В.Сіренком: «А якщо законодавча (більшість) і виконавча (уряд) влади зосереджені в одних президентських руках, то де тут місце для стримувань та противаг?». А далі висновок: «Така тотальна концентрація влади... іменується в конституційному праві як авторитарний режим чи диктатура» [17, 8].

На такому тлі неоднозначним видається прийняття Верховною Радою України у листопаді 2012 р. Закону про всеукраїнський референдум. У зв'язку з цим постає питання про межі і доцільність визначення предмета референдумів порівняно з компетенцією парламентської практики законотворення. Як відомо, предмети всеукраїнського референдуму мають на меті затвердження окремих положень Конституції та внесення до Основного закону змін і доповнень; прийняття, зміну чи скасування законів України та їхніх окремих положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів; реалізацію права українського народу на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень, а також зміну території України. По суті, доволі представницький масив референдумної компетенції може бути індикатором визначення демократичності держави так само, як і пропорційним віддзеркаленням зворотного результату – адже дорога до пекла, як відомо, викладена добродійними справами.

Історія знає чимало прикладів перетворення демократичних держав на тоталітарні режими саме через механізм народного волевиявлення у формі референдумів. Сумнозвісні результати плебісцитів 30-х років ХХ ст. з питання виходу Німеччини з Ліги націй та про передачу канцлеру функцій президента Німеччини будемо вважати фактами вичерпно красномовними, а з огляду на невтішну асоціативність референдумної практики в окремих країнах СНД – ще й достатніми [11, 122–124].

Проте в арсеналі аргументацій на користь референдумів з боку зацікавлених

суб'єктів у структурі політичної системи перехідного періоду від авторитарної моделі до демократичної правової соціальної держави переважаючою є теза про необхідність прискорення законодавчого процесу за допомогою процедур прямого волевиявлення.

При цьому важливо усвідомлювати, що результативність референдуму багато в чому залежатиме від дуже важливої електоральної складової, яка міститься на об'єктивних засадах багатокультурності українського народу [7, 35].

Напередодні виборів набуває особливої ваги роль судової влади у правовому захисті народного волевиявлення, об'єктивності у прийнятті судових рішень, а головне – їхнього виконання, передовсім коли йдеться про захист прав і основних свобод громадянина. У зв'язку з цим М.Чугуєвська зазначає: «Однак очевидним є факт, що будь-яке рішення (навіть Європейського суду з прав людини), винесене на користь заявника, не має практичного значення, якщо відсутній реальний механізм його виконання» [22, 26].

Вочевидь, що реалізація таких політичних категорій в галузі законотворення, як політична воля і почуття права залежатиме від співвідношення сил елітарних і соціогуманітарних мотивацій у вищих ешелонах влади. Саме через це проблеми законодавчого формування та забезпечення структуризації змісту національної пам'яті в масовій свідомості громадян України формуватимуться тими соціальними потребами, які залишатимуться нерозв'язаними передовсім у соціогуманітарній площині. Для нас зберігає актуальність питання: як актуалізувати процеси формування нових якостей національної ідентифікації

без врахування традиційних фреймів, створених політичною системою минулого з її механізмом універсального знеособлення регіональних ідентифікацій? Якщо зважати на результати досліджень Інституту соціології НАН України, врахуємо таке: 8 відсотків українців досі вважають себе насамперед радянськими людьми, 26 – просто «людьми», 57 – громадянами своєї країни. Отже, «просто люди» та «радянські люди» – це ті, чия ідентичність за роки незалежності переважно або взагалі не змінилася» [23, 42]. Природно, що до будь-яких соціологічних досліджень треба ставитися обережно з огляду на традиційну непрозорість формування механізмів комунікації опитувань та репрезентативності вибірки. Однак важко заперечити факт усталеної кореляції між категоріями захищеного досвіду та теоретичного проєкту законодавчих ініціатив. У цьому зв'язку важливо мати на увазі резонансний вплив на різновекторне еволюювання духовної складової українського суспільства, що містить закон про засади державної мовної політики. Також можна передбачити активізацію процесів своєрідної сублімації фреймів національної пам'яті в контексті реалізації закону про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій.

Зазначений спосіб увічнення пам'яті буде актуалізований трагічними подіями в сучасній Україні. Саме тому для нинішньої громадської, політичної, наукової спільноти видається серйозним урок недалекоглядності претензійно-прогностичних розвідок, якими тишилися передусім можновладці. Наша політична еліта, по суті, виявилася аутсайдером у

процесі соціально-політичного розвитку України на шляху цивілізаційної глобалізації. Має рацію В.Крисаченко, який наголошує на пошуку розв'язання проблем на засадах толерантності, взаємиснування, взаємоповаги, взаємовраховування інтересів між тими сторонами, які втягнуті в конфлікт [8, 433]. Проте усвідомлення такого принципу самозбереження нації в наш час має стати провідною інформаційною складовою усієї мережі соціальної комунікації у політичній системі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Габермас Ю.* Демократія, розум, нравственність / Ю. Габермас. – М.: АО «Ками», Изд. центр «Академія», 1995. – 244 с.
2. *Дашутін Г., Михальченко М.* Український експеримент на терезах гуманізму / Г.Дашутін, М.Михальченко. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 428 с.
3. Депутат в українському парламенті: науково-практичний посібник / Кер. авт. кол. В.О.Зайчук. – К.: ПСП, 2013. – 260 с.
4. Збірка договорів Ради Європи (україномовна версія). – К.: Парламентське вид-во, 2000. – 652 с.
5. *Кириченко С.О.* Правовий вимір соціальної держави і законодавчий процес // Парламентська реформа: теорія та практика / С.О.Кириченко. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. – С. 138–149.
6. Конституційне право України. – К.: Наукова думка, 1999. – 476 с.
7. *Кривошея В.В.* Моделі пам'яті і державна політика пам'яті // Державотворчі здобутки українського народу / В.В.Кривошея. – К.: УІНП, 2011. – 324 с.
8. *Крисаченко В.С.* Українська етнополітика. Кн. 1: Концептуальні засади. – К.: МП «Леся», 2013. – 440 с.
9. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю.Шаповала. – К.: УПЕНД, 2013. – 600 с.
10. *Левенець Ю.* Еволюція політичної влади в Україні // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Ю.Левенець // Наук. конференція 29 вересня 2011 р. – К.: Український ін-т національної пам'яті, 2012. – С. 37–53.
11. *Ляшенко Т.* Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний і регіональний аспекти / Т.Ляшенко. – К.: УПЕД, 2011. – С. 118–131.
12. *Маклюк О.М.* Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті / О.М.Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 311–316.
13. *Нагорна Л.П.* Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії / Л.П.Нагорна. – К.: ІПЕД, 2012. – 328 с.
14. *Пилявець Р.* Злочини проти людяності / Р.Пилявець // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М.Киридон. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с.
15. *Погорелова А.* Розвиток культури парламентаризму в Україні / А.Погорелова. – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 248 с.
16. Рада утворила 29 комітетів та спецкомісію // Віче. – 2013. – № 1. – С. 4.
17. *Сіренко В.* Про президентську республіку, особисте голосування та мову / В.Сіренко // Голос України. – 2013. – № 32. – С. 7–8.
18. *Смірнова С.* Проблемне поле реалізації політичної волі в теорії і на практиці / С.Смірнова // Освіта регіону. – 2011. – № 4. – С. 111–120.
19. *Солдатенко В.Ф.* Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі / В.Ф.Солдатенко // Національна історична пам'ять: зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ», 2012. – Вип. 3. – С. 3–92.
20. *Теплюк М., Ющик О.* Введення в дію законів України: питання теорії та практики / М.Теплюк, О.Ющик. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 200 с.

21. Трегубов В. Кнопіушні війни // Дзеркало тижня. – 2013. – № 5.

22. Чугуєвська М. Виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини: проблемні аспекти / М.Чугуєвська // Віче. – 2013. – № 2. – С. 26–29.

23. Як позбутися «пострадянськості»? / Кер. авт. кол. А.Гетьманчук. – К.: ПСП–ІІ, 2013. – 148 с.

REFERENCES

1. Gabermas Yu. Demokratsiia. Razum. Nравstvennost / Yu. Gabermas. – М.: АО «Kami», Izd. Tsentr «Akademiya», 1995. – 244 s.

2. Dashutin H., Mykhalchenko M. Ukrain-skyi eksperyment na terezakh humanizmu / H.Dashutin, M.Mykhalchenko. – К.: Parlamentske vyd-vo, 2001. – 428 s.

3. Deputat v ukrainskomu parlamenti: naukovo-praktychnyi posibnyk / Ker. avt. kol. V.O.Zaichuk. – К.: PSP, 2013. – 260 s.

4. Zbirka dohovoriv Rady Yevropy (ukraino-movna versiia). – К.: Parlamentske vyd-vo, 2000. – 652 s.

5. Kyrychenko S.O. Pravovy vymir sotsialnoi derzhavy i zakonodavchy protses // Parlamentska reforma: teoriia ta praktyka / S.O.Kyrychenko. – К.: In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2001. – S. 138–149.

6. Konstytutsiine pravo Ukrainy. – К.: Naukova dumka, 1999. – 476 s.

7. Kryvosheia V.V. Modeli pamiaty i derzhavna polityka pamiaty // Derzhavotvorchi zdobutky ukrainskoho narodu / V.V.Kryvosheia. – К.: UINP, 2011. – 324 s.

8. Krysachenko V.S. Ukrainska etnopolityka. Kn. 1: Kontseptualni zasady. – К.: МР «Lesia», 2013. – 440 s.

9. Kultura istorichnoi pamiaty: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid / Za zah. red. Yu.Shapovala. – К.: UPIEND, 2013. – 600 s.

10. Levenets Yu. Evoliutsiia politychnoi vlady v Ukraini // Ukrainskyi parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky (do 145-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho) / Yu.Levenets // Nauk. konferentsiia 29 veresnia 2011 r. – К.: Ukrain-skyi in-t natsionalnoi pamiaty, 2012. – S. 37–53.

11. Liashenko T. Transformatsiia politych-nykh system v krainakh Tsentralnoi Azii: natsionalnyi i rehionalnyi aspekty / T.Liashenko. – К.: UPIED, 2011. – S. 118–131.

12. Makliuk O.M. Memorialne zakonodavstvo v krainakh Yevropy: problema rehuliu-vannia istorichnoi pamiaty / O.M.Makliuk // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2012. – Vyp. XXXIII. – S. 311–316.

13. Nahorna L.P. Istorychna pamiat: teorii, dyskusii, refleksii / L.P.Nahorna. – К.: IPIED, 2012. – 328 s.

14. Pyliavets R. Zlochyny proty liudianosti / R.Pyliavets // Natsionalna ta istorichna pamiat: slovnyk kliuchovykh terminiv / Ker. avt. kol. A.M.Kyrydon. – К.: DP «NVTs «Priorityty», 2013. – 436 s.

15. Pohorielova A. Rozvytok kultury parlamentaryzmu v Ukraini / A.Pohorielov. – К.: Parlamentske vyd-vo, 2012. – 248 s.

16. Rada utvorila 29 komitetiv ta spets-komisii // Viche. – 2013. – № 1. – S. 4.

17. Sirenko V. Pro prezydentsku respubliku, osobyste holosuvannia ta movu / V.Sirenko // Holos Ukrainy. – 2013. – № 32. – S. 7–8.

18. Smirnova S. Problemne pole realizatsii politychnoi voli v teorii i na praktytsi / S.Smirnova // Osvita rehionu. – 2011. – № 4. – S. 111–120.

19. Soldatenko V.F. Trahediia trydtsiat tretoho: notatky na istoriohrafichnomu zrizi / V.F.Soldatenko // Natsionalna istorichna pamiat: zb. nauk. prats. – К.: DP «NVTs», 2012. – Vyp. 3. – S. 3–92.

20. Tepluk M., Yushchuk O. Vvedennia v diu zakoniv Ukrainy: pytannia teorii ta praktyky / M.Tepluk, O.Yushchuk. – К.: Parlamentske vyd-vo, 2011. – 200 s.

21. Trehubov V. Knopiushni viiny // Dzerka-lo tyzhnia. – 2013. – № 5.

22. Chuhuievskia M. Vykonannia Ukrainoiu rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: problemni aspekty / M.Chuhuievskia // Viche. – 2013. – № 2. – S. 26–29.

23. Yak pozbutysia «postradianskosti»? / Ker. avt. kol. A.Hetmanchuk. – К.: PSP–ІІ, 2013. – 148 s.

Yu. Hanzhurov

Social Nature of Law Making in the Context of Civilizational Globalization of Ukraine

Abstract

Integration component of the legislative function of the Ukrainian Parliament is considered as the defining direction of globalization process of Ukraine. Formation of political and legal culture of the Ukrainian citizens is in communicative correlation at the level of modeling of legal basis of public activities and formation of civilization values of the civil society. Definition of social problems and social motivations in terms of law is based on legal embodiment of main categories of national historic memory. In the system of creation of normative legal base these categories strengthen continuity of traditions from the customary law to the modern legal relations. Therefore current state of the Ukraine's political system makes actual problem of improving of process of harmonization of relations between the state and the society in the legislative framework. It's reasonable to determine nature of structuring of social problem in the legislative regulation of public behavior and to show problems of incompatibility of declarations and motivations in the political conflict.

Formation of concentrated on the process of improving of public behavior system social value landmarks appears as natural aspirations of democratic countries which experience contain essence of globalization tendencies in Ukraine. Broad definition of the process of law creation considers adoption of legislative acts as a result of political communication regardless of its content. At the same time content of the law makes it acceptable or non-acceptable by the society which wills are represented by the political parties.

This raises the question of existence of public protectors in the process of adoption of regulatory legal acts at the level of satisfaction of social needs in the law making. Thus the problem of social competence of the Ukrainian legal system is of current interest nowadays.

Власне законотворення є ознакою соціальної держави. Дослідження соціальної держави через її правовий вимір і є проникненням у сутність правової держави не стільки в її загальносоціальному розумінні, скільки в аспекті певних державно-правових інститутів, за допомогою яких реалізуються та гарантуються права і свободи людини і громадянина. Звичайно, що правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими, приречені на нереалізацію і в кінцевому підсумку – на скасування.

УДК 504.3+911.2

ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Олена ДЯКОВА

науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджується історична динаміка чисельності однієї з найдавніших етнічних спільнот – єврейської національної меншини. Зокрема, розглядається її проживання на території сучасної України, починаючи з VII ст. Крім того, характеризується соціальна структура єврейського населення та її вплив на історичну долю єврейського народу. Особливу увагу приділяється українсько-єврейським конфліктам.

Автори аналізують причини масової еміграції єврейської спільноти за межі України. Також йдеться про нечисленні групи єврейських субетносів. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки про тенденції скорочення чисельності євреїв в Україні та причини цього явища.

Ключові слова: євреї, іудаїзм, антисемітизм, єврейські погроми, «смуга осілості», процентна норма, космополіти, «справа лікарів».

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ В УКРАИНЕ

Валентин КРЫСАЧЕНКО

доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики ННИИУВІ

Елена ДЯКОВА

научный сотрудник отдела геополитики и глобалистики ННИИУВІ

Аннотация. В статье исследуется историческая динамика численности одной из древнейших этнических общин – еврейского национального меньшинства. В частности, рассматривается его проживание на территории современной Украины, начиная с VII в. Кроме того, характеризуется социальная структура еврейского населения и ее влияние на историческую судьбу еврейского народа. Отдельное внимание уделяется украинско-еврейским конфликтам.

Авторы анализируют причины массовой эмиграции еврейской общины за пределы Украины. Также речь идет о малочисленных группах еврейских субэтносов. На основании проведенного исследования сделан вывод о тенденции сокращения численности евреев в Украине и причинах этого явления.

Ключевые слова: евреи, иудаизм, антисемитизм, еврейские погромы, «черта оседлости», процентная норма, космополиты, «дело врачей».

HISTORICAL DYNAMICS OF THE JEWISH POPULATION CHANGE IN UKRAINE

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Science in Philosophy, Professor,

Head of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Olena DIAKOVA

research associate of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Annotation. *Historical dynamics of population change of one of the most ancient ethnic communities – the Jewish ethnic minority is researched in the article. In particular authors analyzed its accommodation within the territory of modern Ukraine since the 17th century. Besides, authors paid much attention to the social structure of the Jewish population and its influence on historical destiny of the Jewish people. Special attention is paid to the Ukrainian-Jewish conflicts.*

The article covers the problem of reasons of mass emigration of the Jewish community outside Ukraine. Also considerable attention is paid to small groups of the Jewish sub-ethnoses. On the basis of the research authors made conclusions about tendency of reduction of number of Jews in Ukraine and the reasons of this phenomenon.

Key words: *Jews, Judaism, anti-Semitism, Jewish riots, «pale of settlement», percentage norm, cosmopolitans, «The Doctors' Plot».*

Єврейська національна меншина належить до найдавніших етнічних спільнот, які впродовж тривалого часу проживають на території України. Згідно з історичними джерелами перші документовані свідчення про існування євреїв та їхньої релігії датуються I ст. н.е. Вони прийшли до Криму і на північне узбережжя Чорного моря задовго до появи тут християнства і лишили нащадкам численні написи давньоєврейською мовою. Найбільш рання з них, т.зв. анапська, датується 41 р. н.е.

Загальною мовою для всіх євреїв є **іврит** – одна із семітських мов. Цією мовою написано Старий Заповіт, як розмовна мова іврит функціонував приблизно до перших століть н.е., а потім зберігався насамперед як богослужбова мова, мова освіти та як розмовна всередині окремих замкнених єврейських общин. У XX ст. іврит було повернуто до широкого вжитку: він став державною та розмовною мовою ізраїльтян.

Натомість у Європі протягом майже тисячоліття аналогічну функцію виконував **їдиш**. Він зародився у X–XII ст. на базі рейнських діалектів німецької мови і був основною розмовною мовою євреїв протягом усього середньовіччя, Нового часу, включно до середини XX ст.

У VII–X ст. з'являються згадки про єврейських купців, які відвідують слов'янські землі. У хроніках XII–XIII ст. містяться відомості про єврейських комерсантів, які, перетнувши пів-Європи, доходили до Києва [13, 53–56].

За часів Київської Русі чисельність єврейського населення значно збільшилася насамперед за рахунок переселенців з Хазарії та Візантії. Проте основна хвиля євреїв у Східну Європу прибула в часи пізнього середньовіччя, рятуючись від переслідування в Західній Європі, яке розпочалося у 1492 р. їх вигнанням з Іспанії. Масове переселення євреїв в Україну відбулося через Польщу із Західної Європи, коли Польща захопила

Західну та Правобережну Україну. Процес тривав з XV до XVIII ст.

Переважає більшість євреїв, зайнята у торговельно-посередницькій сфері діяльності та у ремісництві, входила до складу міщанського стану. Принциповою особливістю єврейської етноідентичності було майже повне ототожнення етнічної та конфесійної визначеності, що, забезпечуючи значно більшу етнічну згуртованість та високий ступінь ендогамії, сприяло збереженню та консолідації єврейської спільноти «доби розсіяння», водночас надавало антисемітським акціям (переслідуванням, погромам, вигнанням, обмеженням проживання тощо) конфесійної забарвленості, допомагало зрощенню етнічної та конфесійної сегрегації. Разом з тим іудаїзм, ґрунтуючись на тлумаченні Святого Письма і вимагаючи від своїх послідовників його студіювання, передбачав значно вищий ступінь письменності серед представників єврейської етнічної спільноти, що сприяло істотному інтелектуальному впливу єврейства на європейську культуру. Амбівалентне, дистанційоване ставлення до євреїв як до іновірців і водночас носіїв високої культури позначилося на історичній долі єврейського народу, який, перебуваючи у безпосередніх взаєминах з представниками інших етнічних спільнот, зберігав свою етнокультурну та етноконфесійну самобутність.

Переселення євреїв на землі, що перебували у приватному володінні, особливо активно відбувалося у XVI – на початку XVII ст. на українських землях, де магнатам надавалися великі латифундії. Саме тоді розпочинаються перші українсько-єврейські конфлікти. Потребуючи для освоєння нових земель адміністраторів, магнати охоче призначали євреїв,

завдяки їхній освіченості, управителями чи здавали їм маєтки в оренду. Євреї-комерсанти вели тут майже всю внутрішню торгівлю, здійснювали гуртові закупівлі сільськогосподарської продукції та її експорт. Вони зосереджували різноманітні промисли: виноторгівлю, виробництво селітри і поташу, рибальство, полювання, орендували корчми, молочні господарства, млини тощо [22]. Правляча адміністрація була далекою від народу, а євреї – постійно поміж ним, як «око та вухо» польської влади. Отже, народна маса, не вникаючи в політичні тонкощі, весь свій гнів спрямовувала насамперед проти чужих елементів, найближчих до неї, тобто проти євреїв [6]. Так уперше в історії України постав «антисемітизм». Хоча на той момент такого терміна ще не існувало.

Частина місцевого християнського населення практично перебувала в залежності від євреїв. Усе це призвело до того, що в середині XVII ст., під час однієї з найсуттєвіших спроб українського народу завоювати собі незалежність на чолі з Б. Хмельницьким, розпочався масштабний погром поляків та євреїв [21]. Згідно з хронікою Н. Ганновера, очолити це повстання Б. Хмельницького спонукали ще й особисті обставини [12]. Наголосимо: ця визвольна боротьба, триваючи впродовж 1648–1649 рр., мала жорстокий характер, унаслідок чого гинули тисячі осіб, відбувалися етнічні чистки, яким не може бути виправдання [14, 93].

Також жахлива катастрофа спіткала єврейський народ 1768 р., коли чвари серед польської шляхти досягли апогею. Гайдамаки напали на схід Польщі, знову відбулася хвиля погромів, тисячі євреїв були вбиті [17]. Найстрашніша трагедія

розгорнулася в м. Умані, де переховувалися шляхта та євреї з усіх околиць. Там було знищено близько 20 тис. поляків та євреїв [9]. Лише після того, як імператриця Катерина II побачила, що дії гайдамаків почали загрожувати її землям, вона наказала зупинити погромників. Незважаючи на ці потрясіння, євреї продовжували залишатися інтегральною частиною суспільного організму Польської держави.

На початку XVIII ст. Катерина II заборонила євреям Російської імперії торгувати вродздріб і вивозити гроші за кордон, а 1726 р. видала указ вигнати євреїв з Лівобережної України. Такі дії негативно позначилися на розвитку краю, й уже наступного року гетьман Д. Апостол від імені Війська Запорізького вступився за них, внаслідок чого євреї отримали тимчасовий дозвіл на відвідування ярмарків. Вони, проте, все одно продовжували забезпечувати зв'язки з торговими домами Європи.

Наступна міграційна хвиля, спровокована поділами Польщі у другій половині XVIII ст., та обмежувальне законодавство царського уряду призвели до подальшого збільшення єврейської спільноти в Україні. За наказами Катерини II міщанам і купцям, станам, до яких дозволялося записуватися євреям, було заборонено селитися поза межами міст (1782 р.), а в 1791 р. євреїв позбавили права записуватися до станів міщан та купців у внутрішніх губерніях Російської імперії.

У 1812 р. Олександр I видав указ, за яким євреї позбавлялися права жити ближче ніж за 50 верст до прикордонної смуги у Волинській губернії, їх також мали виселити з Петербурга, Москви та інших великих міст. Тоді й з'явилася «смуга

осілості»: під нею треба було розуміти 16 західних губерній Росії, більшість з яких перебували в межах сучасної України. «Смуга осілості» обмежувала проживання євреїв Катеринославською, Подільською, Херсонською, Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Мінською, Віленською, Бессарабською губерніями. Євреїв закріплювали за територіями, на яких вони проживали, їм заборонялося купувати й обробляти землю, причому у великих містах дозволено було жити лише нечисленній категорії багатих євреїв. І. Галант стверджує, що насправді локалізація, чи концентрація, євреїв у певному районі спричинена не економічними чинниками, а релігійними мотивами [10].

Пізніше з'явилася процентна норма – у 1882 р. воєнний міністр Російської імперії дав розпорядження, щоб серед медичного персоналу російської армії було не більше 5% євреїв-лікарів і фельдшерів, у 1886 р. вводилася процентна норма для прийняття євреїв у гімназії й університети. У межах «смуги осілості» їхня кількість з-поміж учнів чоловічих гімназій та університетів не мала перевищувати 10%, в іншій частині Росії – 5%, у столицях – 3%. Незважаючи на обмеження і заборони, які існували в царській Росії для євреїв, багато хто з них досягав фінансового успіху та слави.

Загалом подальші положення царського уряду дещо трансформували «межу осілості», яка, втім, проіснувала до 1917 р. Внаслідок цих дій Російської імперії у середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв усієї Східної Європи.

Згідно з переписом 1897 р. єврейська спільнота за чисельністю (2,3 млн. чол.) посідала на українських землях третє місце після українців та росіян.

Соціальна структура єврейського населення на той час набула такого вигляду: 1/3 євреїв зайнята у промисловості, 3–4% – у сільському господарстві, понад 40% – у торгівлі, 5% – на державній службі та у «вільних професіях»; решта – у невиробничій сфері (священники, військовослужбовці, особи «без певних занять»). Єврейська громада («кагал») намагалася, попри перешкоди з боку царської влади, ізолювати євреїв від асимілятивних процесів та зберегти їхню етноідентичність. Проте принципово нові історичні й культурні умови, в яких доводилося існувати єврейській громаді, вимагали пошуку нових засобів та організаційних форм протистояння переслідуванням та утискам, що, зрештою, призвело до становлення й оформлення сіоністського руху.

Сегрегаційне законодавство Російської імперії та розпалювання нею міжетнічної ворожнечі й антисемітських настроїв спричинили наприкінці XIX – на початку XX ст. низку єврейських погромів, що, з одного боку, спровокували міграційні процеси серед єврейства, а з другого – сприяли як зростанню сіоністських настроїв, так і більш активній участі євреїв у політичній боротьбі.

На чисельність єврейської спільноти значно вплинула дискримінаційна політика Російської імперії щодо євреїв та громадянська війна. За період 1891–1914 рр. звідси емігрувало понад 1,7 млн. чол. (переважно до США), під час погромів загинуло ще близько 200 тис. єврейського населення, чимало євреїв полягло у військовому протистоянні «білих» і «червоних», переважно на боці останніх.

До 1917 р. єврейське населення брало активну участь у політичній боротьбі з режимом. Були сформовані власні

політичні організації як сіоністського (Агуддат Ізраель, Мізрахі, Цеїрей Ціон), так і соціал-демократичного й соціалістичного спрямування (Бунд, Фольгспартей та ін.). Також євреї брали участь у загальноросійських та українських політичних об'єднаннях (РСДРП, УСДРП, УПСФ та ін.).

Після т.зв. Жовтневої революції євреям довелося пристосовуватися до нових умов. У 1917 р. лідерам Центральної Ради вдавалося переборювати антисемітські настрої представників революційно налаштованих малоосвічених мас і проводити лінію на співробітництво з усіма народами, які жили в Україні. 16 жовтня 1918 р. УНР заявила про готовність співпраці з представниками національних меншин (поляками, німцями та євреями), визнання національно-культурної автономії кожного народу [4, 79], а 5 листопада 1918 р. на сторінках газети «Діло» було опубліковано програмну декларацію Української національної ради, в якій, щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншинам гарантувалися широкі права [20, 598]. Незадоволення українських діячів краю викликала зайнята євреями позиція нейтральності, коли в Центральній Раді вони не проголосували за самостійність України, хоч українці одностайно ухвалили Закон про автономію для меншин [3, 120–121].

Незабаром у Західній Україні почалися нові конфлікти. Суперечливою постаттю в українсько-єврейських взаєминах став С. Петлюра. Деякі історики перекладають усю провину за єврейські погроми в Україні 1917–1920 рр. на нього [23], інші вважають, що певні погроми були заплановані, євреїв нищили зовнішньополітичні сили [11, 11]. Так,

майже скрізь у Галичині й на Буковині, де побували російські війська, вони влаштовували єврейські погроми [24, 85]. І за таких обставин саме С. Петлюра як генеральний секретар з військових справ став на оборону беззахисних євреїв [18, 220]. Наприклад, 17 липня 1919 р. він прийняв делегацію від єврейського населення, якій дав слово, що всю силу свого авторитету використає на те, аби усунути виступи проти євреїв. Однак С. Петлюра не зумів до кінця проконтролювати свою обіцянку. На думку П. Берко, це стало однією з причин того, що значна частина євреїв перейшла на бік більшовиків проти України [4, 81]. В. Сергійчук, зокрема, зауважує: головним завданням комуністичної влади було пов'язати страхітливі погроми євреїв із національно-визвольним рухом за утвердження української державності на чолі з С. Петлюрою, аби назавжди скомпрометувати самостійницькі прагнення українців [19].

Після подій 1917–1921 рр., коли мали місце численні єврейські погроми, внаслідок яких загинуло близько 200 тис. чол., кількість єврейського населення істотно зменшилася, особливо у Західному та Центральному регіонах. У 1925 р. 25% євреїв працювали у складі державного апарату, 26,7% – у господарсько-фінансових установах. У 1926 р. в УСРР проживало 1 млн. 580 тис. євреїв (5,4%). Найбільша концентрація спостерігалася в Одесі, Києві, Харкові. Переважна більшість євреїв України належала до міського населення.

Водночас офіційно радянська влада декларувала дружбу народів і рівноправність націй. Більшість лідерів революції були євреями, а в 1920-х роках молоді люди почали залишати «межу осілості».

Однією з проблем пореволюційного керівництва була нестача кваліфікованих кадрів. Освічена частина російського суспільства переважно не підтримала більшовиків. Вона частково емігрувала, частково її знищила революція. Лише незначна кількість фахівців погодилася працювати на радянську владу. Вакуум заповнили євреї. Вони стали домінуючим прошарком у керівництві ВКП(б), уряді, в усіх ланках державного апарату, серед командирів та комісарів у збройних силах. Пролетаріат не квапився братися за навчання. Серед інженерів, науковців, лікарів, учителів, професури, діячів літератури та мистецтва постає значний єврейський контингент. Він робить значний внесок в економіку, виробництво, науку та культуру СРСР.

Після заборони у 1919 р. мови іврит та сіоністських організацій радянська влада інтенсифікувала розвиток єврейської мови ідиш: у 1925 р. існувало 393 школи на ідиш, 4 педтехнікуми, єврейський відділ при Інституті народної освіти в Одесі, Державний єврейський театр у Харкові і т.д. В Україні діяли сотні єврейських шкіл, синагог, ешив, ремісничих училищ, створювалися театри, будинки єврейської культури, видавалися національні газети, книги, журнали, з'являлися літератори, які писали на івриті й ідиш, входили до Спілки письменників. Період 1920-х – початку 1930-х років позитивно позначився на розвитку єврейської культури.

Розвивалася єврейська академічна наука, що займалася дослідженням історії та культури євреїв України. Значний внесок у її розвиток зробили представники єврейської спільноти: математика – С. Бернштейн, І. Штаерман; фізика – А. Гольдман, Н. Моргуліс; біологія

та медицина – Л. Рубенчик, Я. Моділевський; філософія та історія – Й. Гермайзе, С. Семковський, Я. Фейгін та ін.

Загалом перше 20-річчя радянської влади стало для євреїв сприятливим. Їхній вплив у керівництві країною був настільки великим, що антисемітизм карався як злочин [25]. Тоді все це вважалося завоюваннями революції.

В умовах етноконфесійної та станової сегрегації єврейське населення України сконцентровувалося переважно в містах, розташованих у «смузі осілості», що, безперечно, вплинуло на демографічну ситуацію цих регіонів. У 1930-ті роки на українських теренах проживало майже 40% євреїв Східної Європи. Найбільша концентрація єврейського населення спостерігалася на Правобережній Україні, де воно становило 32% мешканців міст, 53% – містечок, 15% – сіл. Після приєднання до СРСР Західної України чисельність євреїв у 1939 р. в Україні зросла до 2 млн. 531 тис. чол. (6,2% населення).

Під час сталінського терору 1930-х років були піддані репресіям представники політичної та культурної еліти України, серед яких значну частину складала єврейська інтелігенція.

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашисти знищили 6 млн. чол., з них 1 млн. 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Ліквідації підлягали абсолютно всі радянські євреї на окупованих територіях. Коли Радянська Армія розгорнула вирішальний контрнаступ на територіях, що звільнялися, євреїв практично не залишилося, за винятком тих, які воювали в партизанських підрозділах [1]. Місцями масового знищення єврейського

населення стали Бабин Яр (Київ), Янівський табір (Львів), Дробицький Яр (Харків), Жандармська балка (Дніпропетровськ), Бердичів, Житомир, Одеса та ін.

Символом знищення не лише українських, а й усіх євреїв СРСР стала трагедія Бабиного Яру. Вона трапилася через 10 днів після захоплення фашистами Києва – 29 вересня 1941 р. Розстріли тривали декілька днів. За оцінками українських дослідників, усього в Бабиному Яру загинуло близько 150 тис. євреїв, у т.ч. й мешканців інших українських міст та біженців. Свої «Бабині Яри» були практично в кожній із окупованих нацистами областей України, у великих і малих містах, містечках. Кількість єврейських жертв – громадян України була найбільшою на території СРСР. Вони становили не менше половини радянських і близько четвертини всіх загиблих євреїв Європи – понад 1 млн. 400 тис. осіб. Поширеною є версія, що це злодіяння тісно пов'язане зі співпрацею українських організацій націоналістів із нацистами [2]. Насамперед подібна інформація розповсюджувалася через книжки, які виходили в Радянському Союзі, аби закріпити в свідомості народу уявлення про те, що українці, коли і не були тими, хто зніціював німців на знищення в Україні євреїв, то принаймні масово прислужувалися їм та ще до приходу німців суцільно ненавиділи євреїв [5, 30–36].

Голова Кнесету Держави Ізраїль Шевах Вайс під час майже усіх своїх зустрічей з українським керівництвом порушував тему амбівалентного ставлення євреїв до українців. Причому він зауважував: не можна поширювати враження від злочинів окремих осіб на весь народ [8]. У спогадах Ш. Вайса «Між

роками 1941–1945» також неодноразово наголошується на допомозі українців євреям під час Другої світової війни [7]. Серед тих, хто рятував євреїв, були й поліцаї української допоміжної поліції. Однак не всі факти допомоги євреям можна розцінити як гуманні вчинки. Траплялись випадки, коли за порятунок з євреїв брали гроші [15].

Повоєнний час позначений радянською політикою державного антисемітизму. В 1948 р. розпочалася холодна війна, а разом із нею – кампанія викриття та вигнання з посад космополітів. Поглиблюються розпочаті в процесі боротьби з космополітами заходи для обмеження доступу євреїв до вищої освіти. Але, попри дискримінацію, євреям вдавалося отримати вищу освіту. Вони навчалися у провінційних неprestижних вищих закладах освіти, використовували вечірню і заочну форми навчання.

У 1949–1953 рр., у період «боротьби з космополітизмом» та «справи лікарів», тривала нова хвиля переслідування євреїв, внаслідок чого було знищено багатьох представників єврейської культури, а сам розвиток останньої згорнуто.

13 січня 1953 р. всі газети опублікували повідомлення ТАРС про те, що органи держбезпеки викрили групу «убивць у білих халатах», які мали намір здійснити замах на життя керівників партії та держави. Причому було наведено переважно єврейські прізвища відомих академіків і професорів. Після оголошення про арешт дев'ятьох лікарів розпочався новий етап антиєврейської кампанії в СРСР.

Під час боротьби проти космополітів слово «єврей» майже не згадувалося. Газети нічого не повідомляли про розстріли видатних діячів єврейської культури

в СРСР 1952 р. З січня 1953 р. переслідування євреїв стало відкритим. У країні відбувалися масові звільнення євреїв з роботи, насамперед із медичних закладів. Багато єврейських лікарів та фармацевтів стали жертвами підозрливості населення, яке вони обслуговували. Підготовка до судових процесів припинилася зі смертю Сталіна, що й перешкодило початку чергового геноциду, а 4 квітня 1953 р. з'явилося повідомлення МВС, що для арешту лікарів не було законних підстав і справу закрили [16, 745–747].

1950–1970-ті роки стали періодом кризи для українського єврейства. Відбувалася депопуляція та асиміляція євреїв.

У хрущовську та брежнєвську добу державний антисемітизм не вщухав. Москва, зокрема, вбачала особливу загрозу російському інтернаціоналізму в Україні, тому особливу увагу присвячувала боротьбі одночасно проти «сіонізму» й «українського буржуазного націоналізму». Кожне підприємство в містах (але не селах) України щороку мало подавати спеціальний статистичний звіт. Відділ кадрів повинен був доповісти, скільки прийнято на роботу росіян, українців, євреїв та інших. Про росіян дбали, аби їх не було замало, але насамперед дивилися, щоб не було забагато євреїв [25].

Подальша антисемітська політика СРСР, з одного боку, і відновлення державності євреїв (Ізраїль) – з другого, стали активними індукторами масової еміграції євреїв з СРСР (до початку 1990-х років виїхало близько 1 млн. чол.), у т.ч. і з України. У другій половині 1970-х років інтенсифікувалися еміграційні процеси, що призвело до істотного зменшення чисельності єврейського населення: у 1979 р. воно складало лише 634 тис. чол.

(1,3% населення УРСР). Зростання еміграції, пов'язане з лібералізацією виїзду за кордон, відбулося наприкінці 1980-х років. Окрім Ізраїлю (70% емігрантів), головними напрямками міграції стали США і ФРН. Внаслідок потужних міграційних процесів упродовж 1979–1989 рр. чисельність єврейської національної меншини зменшилася майже на третину і становила, за переписом 1989 р., 486326 чол.

Загалом післявоєнна динаміка чисельності єврейської меншини виглядає таким чином: 1959 р. – 840 тис., 1970 р. – 776 тис., 1979 р. – 632,6 тис., 1989 р. – 486,3 тис., 2001 р. – 103,6 тис., або 0,21% населення України. У всі часи євреї мешкали переважно в містах, і нині цей показник складає майже 99% всієї меншини.

Непроста доля єврейського народу у ХХ ст., еміграційні процеси і, як наслідок, різке скорочення чисельності єврейської меншини мало негативні наслідки для України загалом. Річ у тім, що євреї завжди були, як правило, соціально активними і діяльними, реалізуючи свій потенціал у торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. В Україні у містах та містечках ремісництво й торгівля істотно залежали від єврейського прошарку, і втрата його створила своєрідну порожнечу.

Впродовж 1990-х років, попри уповільнення еміграції через війну у Перській затоці й водночас зростання виїзду до США та ФРН, Ізраїль залишався головним напрямом еміграції єврейства (39,9%). У 1993 р., коли почали реєструвати етнічну належність мігрантів, єврейська національна спільнота становила 46% емігрантів з України. У другій половині 1990-х років виявилися такі тенденції:

1) скорочення відсотка євреїв серед тих, хто виїжджає за кордон на постійне місце проживання, що загалом було викликано зменшенням етнічної мотивації еміграції (у мотиваціях емігрантів переважають пошук роботи або краще працевлаштування);

2) за структурою виїзду в Ізраїль питома вага тих, хто здійснив еміграцію, менша питомої ваги тих, хто отримав дозвіл, але ще не емігрував.

Остання тенденція перебуває у безпосередній залежності від загострення ситуації на Близькому Сході, що може призвести до зростання зворотної міграції з Ізраїлю в Україну або до маятникових міграцій між Україною та Ізраїлем. Починаючи з вересня 2000 р., Ізраїль залишило вже понад 200 тис. чол. Зараз кількість єврейської спільноти в Україні визначити важко, оскільки дані істотно варіюються: за ізраїльськими офіційними даними кількість євреїв в Україні становить 112 тис. чол., а за даними Всеукраїнського Єврейського Конгресу єврейська громада України нараховує 550 тис. чол.

В Україні є також нечисленні групи інших єврейських субетносів: євреїв гірських – 166 чол., євреїв грузинських – 108 чол., євреїв середньоазійських – 13 чол. **Гірські євреї** – північнокавказька етнолінгвістична група євреїв, яка проживає на Північному Кавказі та в Азербайджані, за вірою – іудеї, розмовляють татською мовою іранської групи індоєвропейських мов, втім часто запозичують мову іноетнічного оточення. В Україні лише 23 чол. визнали татську мову рідною, 12 чол. – українську та 121 чол. – російську. **Грузинські євреї** – подібна група з Грузії, розмовною мовою яких стала грузинська. В Україні

ситуація така: останню як рідну назвав 1 чол., українську – 70 чол., російську – 29 чол. Серед *середньоазійських євреїв* переважає таджицька мова, в Україні ж рідною майже всі (12 чол.) назвали російську мову.

Отже, на підставі викладеного вище можна зробити такі висновки: євреї є історичною національною меншиною України; протягом останніх десятиліть мало місце деяке скорочення чисельності євреїв в Україні; в історії України культурні здобутки єврейської спільноти є її невід'ємною частиною, так само як і в історії єврейського етносу; причинами скорочення чисельності стали традиційна антисемітська орієнтація Російської імперії та СРСР, а також можливість повернення на історичну батьківщину – Ізраїль; в умовах довірливих взаємин між Україною та Державою Ізраїль і налагодження сприятливих, взаємовигідних відносин між ними з'являються позитивні зрушення у розв'язанні етнополітичних проблем, що постають.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альтман И.* История Холокоста на территории СССР: учебное пособие / И. Альтман, А. Герберг, Д. Полтораки. – М.: Фонд «Холокост», 2001. – 80 с.
2. *Альтман И.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И. Альтман; под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
3. *Бемко В.* Листопадові події в Коломиї // Над Прутом у лузі: Коломия в спогадах. – Торонто: Срібна сурма, 1962. – С. 120–121.
4. *Берко П.* Євреї у час будівництва української державності (1917–1921 рр.) // Науковий збірник УВУ. – 1992. – Т. 15.
5. *Бернштейн Л.* Антисемітська література в Советском Союзе // Євреї України та держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 30–36.
6. *Бульба-Боровець Т.* Україна і жиди // Персонал-Плюс. – 2006. – № 45.
7. *Вайс Ш.* Між роками 1941–1945 // Діалоги. – 1985. – № 78.
8. *Вайс Ш.* Сталася прикра помилка // Голос України. – 1993.
9. *Галант И.* К истории Уманской резни 1768 г. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 21 с.
10. *Галант И.* Черта еврейской оседлости (с письмом Л.Н. Толстого). – 2-е изд. – М.: Типолиграфия Русского товарищества Печатного издательского дела, 1915. – 28 с.
11. *Гунчак Т.* Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – С. 11.
12. *Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельниччины»).* Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – М.: Герашим, 1997. – 288 с.
13. *Єленський В.* Українська іудаїка // Людина і світ. – 1991. – № 5. – С. 53–56.
14. *Історія України: нове бачення / Верстюк В., Гарань О., Гуржій О. та ін.; за ред. В. Смолія.* – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.
15. *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла / Ж. Ковба. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.
16. *Краткая еврейская энциклопедия / Под ред. Чухак Орен (Надель), Михаэль Занд.* – Иерусалим: Кетер, 1976. – Т. 1. – С. 745–747.
17. *Мірчук П.* Коліївщина і Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
18. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. – Т. 2. – С. 220.
19. *Сергійчук В.* Симон Петлюра. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
20. *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – С. 598.
21. *Султанович З.* Живая связь. Еврейская история, традиции и культура. – Тель-Авив, 1997. – 304 с.
22. *Феллер М.* Єврейська історія і культура в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.
23. *Финкельштейн Ю.* За дела рук своих. – Нью-Йорк, 1995.

24. Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы первой мировой войны // Евреи в Україні. – К., 1997. – С. 85.

25. Шульман Л. Стандартна хиба суспільно-політичної орієнтації єврейства // Сучасність. – 2003. – Ч. 9.

REFERENCES

1. Altman I. Istoriya Kholokosta na territorii SSSR: uchebnoye posobiye / I. Altman, A. Gerberg, D. Poltorak. – M.: Fond «Kholokost», 2001. – 80 s.

2. Altman I. Kholokost i yevreyskoye soprotivleniye na okkupirovannoy territorii SSSR: uchebnoye posobiye dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy / I. Altman; pod red. prof. A.G. Asmolova. – M.: Fond «Kholokost», 2002. – 320 s.

3. Bemko V. Lystopadovi podii v Kolomyi // Nad Prutom u luzi: Kolomyia v spohadakh. – Toronto: Sribna surma, 1962. – S. 120–121.

4. Berko P. Yevrei u chas budivnytstva ukrainskoi derzhavnosti (1917–1921 rr.) // Naukovyi zbirnyk UVU. – 1992. – T. 15.

5. Bernshteyn L. Antisionistskaya literatura v Sovetskom Soyuze // Yevrei Ukrainy ta derzhava Izrail. – K., 1998. – S. 30–36.

6. Bulba-Borovets T. Ukraina i zhydy // Personal-Plus. – 2006. – № 45.

7. Vais Sh. Mizh rokamy 1941–1945 // Dialohy. – 1985. – № 78.

8. Vais Sh. Stalasia prykra pomylyka // Holos Ukrainy. – 1993.

9. Galant I. K istorii Umanskoj rezni 1768 g. – K.: Tip. G.T. Korchak-Novitskogo, 1895. – 21 s.

10. Galant I. Cherta yevreyskoy osedlosti (s pismom L.N. Tolstogo). – 2-ye izd. – M.: Tipolitografiya Russkogo tovarishchestva Pechatnogo izdatyelskogo dela, 1915. – 28 s.

11. Hunchak T. Petliura ta yevrei. – K.: Lybid, 1993. – S. 11.

12. Yevreyskiye khroniki XVII st. (Epokha «khmelnichchiny»). Issledovaniye, perevod i kommentarii S.YA. Borovogo. – M.: Gyerashim, 1997. – 228 s.

13. Yelenskyi V. Ukrainska iudaika // Liudyna i svit. – 1991. – № 5. – S. 53–56.

14. Istoriia Ukrainy: nove bachennia / Verstiuk V., Haran O., Hurzhii O. ta in.; za red. V. Smoliia. – K.: Alternatyvy, 2000. – 464 s.

15. Kovba Zh. Liudianist u bezodni pekla / Zh. Kovba. – K.: Sfera, 1998. – 266 s.

16. Kratkaya yevreyskaya entsiklopediya / Za red. Chukhak Oren (Nadel), Mikhael Zand. – Iyerusalim: Keter, 1976. – T. 1. – S. 745–747.

17. Mirchuk P. Koliivshchyna i Haidamatske povstannia 1768 r. – Niu-York: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 1973. – 319 s.

18. Petliura S. Statti, lysty, dokumenty. – Niu-York: Ukrainska vilna akademiia nauk u SShA, 1956. – T. 2. – S. 220.

19. Serhiichuk V. Symon Petliura. – K.: Ukraina, 2004. – 448 s.

20. Soldatenko V. Ukrainska revoliutsiia. Istorychnyi narys. – K.: Lybid, 1999. – S. 598.

21. Sultanovich Z. Zhivaya svyaz. Yevreyskaya istoriya, traditsii i kultura. – Tel-Aviv, 1997. – 304 s.

22. Feller M. Yevreiska istoriia i kultura v Ukraini // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1998. – № 1.

23. Finkelshteyn Yu. Za dela ruk svoikh. – Niu-York, 1995.

24. Khiterer V. K istorii yevreyskogo naseleniya Galitsii i Bukoviny nakanune i v gody pervoy mirovoy voyny // Yevrei v Ukraini. – K., 1997. – S. 85.

25. Shulman L. Standartna khyba suspilno-politychnoi oriantatsii yevreistva // Suchasnist. – 2003. – Ч. 9.

V. Krysachenko, O. Diakova

Historical Dynamics of the Jewish Population Change in Ukraine

Abstract

Jewish ethnic minority is one of the most ancient ethnic communities on the territory of Ukraine. Mass migration of Jews to Ukraine lasted for the 15th – 18th centuries. The most of them

were and engaged in trade, brokerage, craft activities and were representatives of bourgeois. Almost full identification of ethnic and confession definiteness that promoted preservation and consolidation of the Jewish community of «Diaspora» was basic feature of the Jewish ethnic identity. In 16th – early 17th centuries the first Ukrainian-Jewish conflicts happened that led subsequently to more radical oppositions. Since the 18th century the Jews suffered from the oppressions of the Russian Empire: introduction of the «pale of settlement», percentage norm. The segregative legislation of the Russian Empire and its exiting of interethnic hostility and anti-Semitic sentiments has got negative consequences for Jews at the end of 19th – beginning of the 20th century. The period of 1920's – early 1930's had a positive impact on the development of the Jewish culture in spite of obvious obstacles created by the Soviet government. During the Stalin terror in 1930's the representatives of political and cultural elite of Ukraine were reprised; there was a considerable part of the Jewish intellectuals among them. World War II turned into disaster for the Jews. Ethnic potential and development of the nation was undermined and suspended. In the postwar times Soviet government pursued policy of anti-Semitism. In 1949–1953 during the period of «fight against cosmopolitanism» and «The Doctors' Plot» the new wave of prosecution of the Jews has started and as the result many representatives of the Jewish culture were destroyed, and its development was removed. Further anti-Semitic policy of the USSR and restoration of statehood of the Jews (Israel) became active inductors of mass emigration of Jews from the USSR and Ukraine as well. Hard destiny of the Jewish people in the 20th century and emigration processes and, as a result, sharp reduction of number of the Jewish minority, had and still have negative consequences for Ukraine.

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашисти знищили 6 млн. чол., з них 1 млн. 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Ліквідації підлягали абсолютно всі радянські євреї на окупованих територіях. Коли Радянська Армія розгорнула вирішальний контрнаступ на територіях, що звільнялися, євреїв практично не залишилося, за винятком тих, які воювали в партизанських підрозділах. Місцями масового знищення єврейського населення стали Бабин Яр (Київ), Янівський табір (Львів), Дробицький Яр (Харків), Жандармська балка (Дніпропетровськ), Бердичів, Житомир, Одеса та ін.

УКРАЇНЬСЬКА СОБОРНІСТЬ: ІДЕЯ Й ДОСВІД ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В 1919 РОЦІ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Валерій СОЛДАТЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Українського інституту національної пам'яті

Анотація. У статті запропоновані критерії оцінки сутнісних якостей ідеї українського соборництва порівняно з іншими основоположними ідеями національного державотворення революційної доби 1917–1920 рр., що дає можливість обґрунтувати висновок про загально-визнаність різними політичними таборами і силами завдання єднання етнічних земель, згуртування в одну цілісність розрізнених до того гілок українського народу. Зроблено спробу визначити вплив на зміст і характер документів національного соборництва конкретно-історичних чинників практики тривалої боротьби за реалізацію наддніпрянськими політичними партіями автономістсько-федералістської концепції переустрою Росії та намагань західноукраїнських лідерів здійснити плани створення з українських анклавів Австро-Угорщини «коронного краю».

Ключові слова: українська соборність, національне державотворення, партії, уряди, політичні діячі, регіоналістські тенденції, державно-політичні моделі.

УКРАИНСКАЯ СОБОРНОСТЬ: ИДЕЯ И ОПЫТ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ В 1919 ГОДУ В СОВРЕМЕННОМ НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ

Валерий СОЛДАТЕНКО

доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент НАН Украины,
директор Украинского института национальной памяти

Аннотация. В статье представлены критерии оценки сущностных качеств идеи украинской соборности в сравнении с другими основополагающими идеями национального государственного строительства революционной эпохи 1917–1920 гг., что позволяет обосновать вывод об общепризнанности различными политическими лагерями и силами задачи единения этнических земель, сплочения в одну целостность разрозненных ветвей украинского народа. Сделана попытка определить влияние на содержание и характер документов национальной соборности конкретно-исторических факторов практики длительной борьбы за реализацию надднепрянскими политическими партиями автономистско-федералистской концепции переустройства России и стремлений западноукраинских лидеров осуществить планы создания из украинских анклавов Австро-Венгрии «коронного края».

Ключевые слова: украинская соборность, национальное государственное строительство, партии, правительства, политические деятели, регионалистские тенденции, государственно-политические модели.

UKRAINIAN CONCILIARISM: IDEA AND EXPERIENCE OF ITS RELIZATION IN 1919 IN CONTEMPORARY SCIENTIFIC DISCOURSE

Valeriy SOLDATENKO

Doctor of Historical Sciences, professor,

Corresponding member of the NAS of Ukraine,

Director of the Ukrainian Institute of National Memory

Annotation. *Criteria of evaluation of essential qualities of the idea of Ukrainian conciliarism in comparison with other fundamental ideas of the national state-building of the revolutionary era of 1917–1920 are suggested in the article. That allows to ground the conclusion that different political camps and forces generally acknowledged the task of unification of ethnic lands and grouping of earlier disconnected branches of the Ukrainian people into one integrity. Author made attempt to determine the influence of the concrete-historical factors on the contents and character of the documents of national conciliaris, especially the practice of the prolonged struggle for realization of the autonomist-federalist conception of reorganization of Russia by political parties from Overdnipro Ukraine and efforts of the western Ukrainian leaders to accomplish plans of creation of a «crown land» from Ukrainian enclaves in Austria-Hungary.*

Key words: *Ukrainian conciliarism, national state-building, parties, governments, politicians, regionalistic tendencies, state-political models.*

Події останніх місяців привернули увагу до багатьох нагальних аспектів сучасного суспільного розвитку.

Один із цих аспектів, який просто не може бути не помічений і, більш того, змушує вкотре серйозно замислитися над його сутністю, передбачає пошук оцінок та по можливості конструктивних рішень – це особливості нашого цілісного, соборного й регіонального державного розвитку, що детермінують небезпроблемний інтегральний ефект нинішнього політичного становища в Україні.

Як відомо, випробуваням надійним підходом до розв'язання наявних проблем є звернення до історичного досвіду, спроба вивести з нього об'єктивні повчальні уроки.

Відтак, реагуючи на одну з дуже важливих віх вітчизняної історії – 95-річчя проголошення Акта соборності України – видається можливим та й потрібним сконцентрувати увагу

не стільки на, так би мовити, ювілейно-атрибутивних моментах, тим більше – ейфорійних рефлексіях, скільки на тому, як представники гуманітарного наукового цеху працюють над вивченням дуже непростого, почасти й штучно ускладненого феномену, яким він постає сьогодні в нашій уяві, оцінках, узагальненнях, а також актуальних завданнях перспективних студій. Природно, може йтися лише про окремі, свідомо обмежені зрізи масштабної за хронологічними вимірами й подією насиченої проблеми.

***

Дослідження сутності української соборницької ідеї, основні напрями й етапи її втілення в життя мають, як відомо, достатньо багату історіографію, яка заслуговує на загалом позитивну оцінку, широко відома вітчизняному загалу й дає можливість не зупинятися на фактологічно-документальному сегменті справи.

До числа безперечних надбань є підстави віднести цикл публікацій (монографій, збірників статей), випущених за останні два десятиліття співробітниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (тут упродовж тривалого часу комплексно досліджувалась українська ідея і її фундаментальний складник – соборність) [2, 11, 22, 26, 27, 39] і Науководослідного Інституту українознавства МОН України (різні аспекти соборницького досвіду знайшли відображення в матеріалах численних збірників наукових праць і симпозіумів) [37, 5]. Чимала увага надавалась важливому аспекту в публікаціях Інституту історії України НАН України, зокрема в узагальнюючих виданнях, присвячених Українській революції [34]. Не можна не відзначити конструктивної ролі в наданні проблеми найсерйознішого, найавторитетнішого звучання зусиллями керівництва Верховної Ради України, колективу Українського інституту національної пам'яті [30, 38].

Природно, оприлюднюються і набутки науковців інших центрів [23, 24].

На нашу думку, на сьогодні в історіографії [13, 152–168; 32, 55–66] маємо практично консенсусну думку щодо особливих якостей самої ідеї соборництва.

Порівняння її з іншими складовими ідеологічних процесів минулого (на широкому хронологічному зрізі) переконливо свідчить, що вона (ідея) не зазнавала таких критичних атак, як це було характерно для багатьох ключових проблем, зокрема, притаманних революційній добі 1917–1921 рр.

Скажімо, це стосувалося:

– ідеї народоправства, тотожної тогочасним соціалістичним уподобанням і орієнтаціям;

– автономістсько-федералістської ідеї;
– ідеї Республіки трудового народу, яку планувалося вибудовувати на базі трудових рад;

– ідеї запровадження в УНР парламентаризму європейського зразка;

– ідеї отаманщини, найнаочніше представленої основним періодом існування Директорії;

– ідеї анархізму, значною мірою характерної для махновщини.

Може йтися хіба що про новітні модифікації великодержавницьких концепцій «обустройства России» на реанімовуваному підґрунті імперських амбіцій та рецидивів, декларування планів запровадження федеративних засад розбудови України, за якими Лівобережна Україна – то, власне, споконвічно російський («руський») простір (в усякому разі такий, населення якого тяжіло й нині тяжіє до Росії), а Західна Україна – то щось якщо не вороже чи чуже, то все ж настільки відмінне й інше, що міцної етнічної єдності, навіть спорідненості не було в минулому, немає нині й годі чекати в майбутньому. Різновидом тут виступає концепція двох і навіть трьох українських субетносів – крім західноукраїнського, у складі східноукраїнського субетносу іноді виділяють ще центрально-північно-український і південно-східно-український субетноси. Якщо між двома останніми етноспільнотами акцент робиться переважно на їх близькості, спорідненості, хоча і не тотожності, то відносно західно-української гілки підкреслюються істотні, принципові розбіжності, відмінності, своєрідності історичного, політичного, економічного, духовно-культурного, ментального рівнів і проявів тощо [33, 184–190].

***

Якщо на розвиток сучасної історіографії Української революції значний вплив справляють коливання політичної кон'юнктури, то вони все ж здебільшого обходять відтворення процесу історіографічного освоєння досвіду реалізації соборницької ідеї в 1918–1919 рр. В усякому разі тут можна говорити про певну стабільність чи відносний спокій.

Це підтверджується наступними порівняннями.

На початку 90-х років минулого століття ідеали УНР, сама демократично-республіканська модель усіяло підносилися; потім почали зазнавати дедалі більшої критики; надалі політична влада знайшла за краще обходити ці питання: не має більше відзначення дат не лише створення, проголошення УНР (цього, власне, й не було), а навіть і проголошення незалежності.

Звеличення вождів Української революції, характерне для рубежу 80-х – 90-х років минулого століття, трансформувалося у пошук причин для критичних закидів на їхню адресу. Особливо це характерно для постатей М. Грушевського і В. Винниченка. Щоправда, переважно антиросійське спрямування низки ідейно-пропагандистських кампаній призвело до посилення уваги і гіпертрофованих оцінок щодо таких діячів 1917–1920 рр., як П. Скоропадський і С. Петлюра.

Однак на цьому тлі істотних коливань не помічається навколо ідеї соборництва й зусиль, якими в кінці 1918 р. і в 1919 р. намагалися втілювати її в життя.

Ще в 1999 р. президент України Л. Кучма видав Указ про відзначення 22 січня Дня соборності України як державного свята.

Традиційними стали цього дня звернення вищого керівництва країни до громадян, в яких поєднується шана історичним здобуткам з визначенням актуальних завдань сучасного розвитку в інтересах прогресивного поступу соборної України.

Нещодавно було обнародовано Указ президента (і це стало традицією) про заходи щодо відзначення 95-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.

Прикметне і суспільно-політичне реагування на саму ідею соборної України.

У 1990 р., коли вибудовувався живий ланцюг від Львова до Києва, навіть в умовах хай не жорсткого вже домінування комуністичної ідеології, не можна було не помітити співчутливого ставлення значної частини суспільства до самочинної акції. Гору брали глибинні етнічні, братерські почуття, рефлексії національної родинності, генетична пам'ять про етнічну спільність і єдність.

Кожного разу в ході різних передвиборчих кампаній і деякий час після них, власне, до моментів хоча б відносної стабілізації засобів масової інформації, деякі політики заводять чергові розмови про перспективи розпаду України. Однак загальна тональність, до якої, зрештою, все зводиться, – турбота про єдність України, недопущення домінування регіональних підходів.

Отже, зваживши на зазначене, можна припустити, що ідея соборності може бути віднесена або до числа тих, які є дійсно національно консолідуючими, або, навпаки, маючи об'єктивно інтегральне гуманне начало, насправді не дуже зачіпає інтереси кожної окремої особистості, кожного індивіда нації і загалом, не викликаючи значних негативних емоцій, з полегкістю відсувається у реальному

житті, зрештою, навіть у критичні моменти, на другий план або й взагалі забувається, знімається з розрахунків як другорядний чинник у політиці.

І як те не може видатися парадоксальним, обидва, позначені як гіпотетичні, діаметральні прояви, здається, зреалізувалися в соборницькому процесі 1918–1919 рр.

***

На початку й наприкінці 1918 р. на різних полюсах України – східному і західному – виникли державотворчі тенденції відмінних спрямувань.

Революційно-радикальні зусилля більшовиків, як відомо, призвели до проголошення і короткотривалого, кількомісячного існування Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Книга В. Корнілова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта», випущена видавництвом «Фоліо» в серії «Проект Україна» 2011 р. [6], попри її чималий наклад (5 000 примірників) і значні зусилля щодо популяризації, гадається, великого переламу в домінуючі історіографічні уяви не внесла і принаймні на сьогодні залишається якщо не на науковому маргінесі, то, в усякому разі, займає явно осібну нішу з переважно критичними оцінками – головне щодо фахового рівня, теоретичних узагальнень, що в даному випадку має бути усе ж предметом окремої розмови.

Значно більше дослідницької уваги концентрується на аналізі й оцінці виникнення й діяльності Західно-Української Народної Республіки, виробленні й здійсненні її керівництвом курсу на соборність наприкінці 1918 р. і в 1919 р.

Щоправда, тут впадає у вічі одна немаловажна річ. Історія ЗУНР, її політика, оцінка лідерів стали майже неподільною,

монопольною дослідницькою територією науковців західного регіону України [14, 16, 4, 19, 10, 8, 7, 3]. Наддніпрянці ж, начебто за неписаною традицією, навіть не завжди й не у всьому погоджуючись з публікаціями, своєрідно репрезентованими позиціями, де, як правило, абсолютизується, глорифікується західноукраїнський чинник, здебільшого воліють не загострювати критичних підходів, тяжіють до об'єктивізму, відтворення процесу соборництва у порівняно стриманих тонах.

Приглушуються, зокрема, регіоналістські тенденції, які мали зовсім не випадковий чи то тактичний характер, а детермінувалися глибинними, дуже важливими факторами.

В результаті й досі не до кінця з'ясованими залишаються певні розбіжності між програмними настановами, що їх виробив у сфері соборництва Український Національний Союз, і практичними зусиллями щодо їх реалізації Директорією, а також належна оцінка звивів у поведінці західноукраїнської еліти на шляху до Акта злуки. І справа тут полягає не лише у нестримній зміні політичної кон'юнктури, яка вимагала мало не щоденного реагування, корекції здійснюваних кроків.

***

Гадається, Акт злуки 22 січня 1919 р., його сутність і якість більш логічно виводити, так би мовити, не лише з чистої, абстрактної ідеї чи безпосередньо з «Самостійної України» М. Міхновського й книги «Україна irredenta» Ю. Бачинського. Важливо не випускати з поля зору і вплив на соборницькі акції автономістсько-федералістської концепції народо-правців М. Грушевського й В. Винниченка, домінантною в наддніпрянському

середовищі, та ідеї «коронного краю», прихильниками якої були націонал-демократи й радикали кшталту Є. Петрушевича і К. Левицького.

Пригадаємо: на шляху до ЗУНР на обговорення щойно створеної Української Національної Ради 18 жовтня 1918 р. було винесено доповідь націонал-демократа С. Барана «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?». Внаслідок бурхливих дванадцятигодинних дебатів було прийнято рішення не проголошувати державної єдиності з гетьманською Українською Державою. Серед іншого Є. Петрушевич пояснював це тим, що в оголошених президентом США В. Вільсоном чотирнадцяти пунктах повоєнного мирного врегулювання народам Австро-Угорщини, попри те, що українці взагалі не згадувалися, гарантувалося право на самовизначення, а Росія трактувалася як єдиний народ і єдина держава. Отже, злука з Великою Україною з цього погляду загрожувала б і створюваній ЗУНР опинитися під владою «єдиної Росії». Крім того, на прийнятому рішенні позначилося негативне ставлення керівництва УНР до німецької окупації, що стала наслідком підписаного Центральною Радою Брестського миру, гнівно сприйнятого Антантою, а також те, що УНС, який саме тоді готував повстання проти гетьмана, надіслав до Львова прохання не приєднуватись до Української Держави, щоб не зміцнювати становища хиткого режиму [11, 90–92].

Гіпотетично в розрахунок бралось і наступне: якщо Антанта вирішить таки залишити Австро-Угорщину як державу, то, що теоретично не виключалося, реального приєднання до Наддніпрянської

України все одно не станеться, а лише викличе у переможців у Великій війні небажані настрої, упередження щодо західних українців [11, 91–92].

Тут важливо ще раз підкреслити, що дійові особи соборницького процесу, які представляли ЗУНР, ще донедавна були, по суті, прибічниками монархізму (можна сказати м'якше – терпимо до нього ставилися). Йдеться про згадану вище ідею «коронного краю», в якій ключова роль – гаранта від польської експансії (а що така була невідворотною, оскільки Польща нізащо б не погодилася з перспективою української державності в Східній Галичині й Західній Волині, абсолютно очевидно) – відводилася саме габсбурзькій короні [11, 90; 29, 273].

Дещо забігаючи наперед, не менш важливо не випускати з поля зору й того, що ці ж лідери не будуть остерігатися, навпаки, будуть навіть лояльні до білого руху з його ідеологією «єдиної і неподільної Росії», в якій не залишалося місця Наддніпрянській Україні в будь-якому адміністративно-державному оформленні, однак торжество якого (білого руху) відкривало надію на те, що кордони Росії закінчуватимуться на Збручі, що гарантії ЗУНР від тих же польських зазіхань забезпечить уже Антанта [27, 325–358, 382–417].

Заміщення німецько-австрійських військ в УНР на антантівські, особливо після поразки Четверного союзу у війні, ні для кого не могло бути несподіванкою, особливо для діячів ЗУНР, які уже тоді кристалізували свій антантівський вектор.

Неважко припустити (і притому – без особливого ризику помилитися), що контакти з гетьманом П. Скоропадського (уособленням авторитарно-монархічного

ладу, прихильником приватної власності) для Української Національної Ради і проводу ЗУНР були б прийнятнішими, бажанішими за зближення з соціалістичною Директорією та відроджуваною народоправчою УНР. До того ж і перспективи торжества повстанської справи на 1 грудня 1918 р. – підписання Передвступного договору у Фастові наддніпрянським і наддністрянським державницькими суб'єктами – були ще дуже непевними.

Однак механізм зближення було запущено, і він набирал дедалі нових імпульсів. Важливим кроком стала й ухвала Української Національної Ради ЗУНР від 3 січня 1919 р. в Станіславові. Нею затверджувався Передвступний договір і урочисто проголошувалося з'єднання ЗУНР з УНР в одну соборну суверенну республіку.

Варто згадати й про поривання до соборності з матір'ю-Україною, всенародно виявлене українцями Буковини на вічі в Чернівцях 3 листопада 1918 р., а також українцями Закарпаття на народних зборах в Хусті 21 січня 1919 р. [27, 43–46].

***

Зустрічний рух з боку УНР виявився не таким інтенсивним. І цьому є своє пояснення. Хоча в новітній літературі на цей аспект увага практично не звертається. І, як гадається, даремно. М. Грушевський і В. Винниченко ще в часи Центральної Ради ставили питання про збирання українських земель, що мало логічне продовження на Брестській мирній конференції. Однак таємні протоколи про Галичину, Холмщину і Підляшшя, підписані делегаціями Німеччини й Австро-Угорщини, на перевірку практикою виявилися дипломатичним обманом.

Небажання повторити прикрий досвід і в нових обставинах зумовлювало зрозумілу обачність.

У наддніпрянських лідерів чимало західноукраїнських діячів викликали насторогу, недовіру. Адже з крупних політиків хіба що О. Темницький дотримувався соціалістичних орієнтацій. Інші (в більшості – націонал-демократи й радикали) стояли на відверто правих позиціях, що утруднювало особистісні стосунки. Незважаючи на серйозні зрушення, що сталися в західноукраїнському таборі восени 1918 р. під сильним тиском обставин, певна інерція давалася взнаки й надалі.

Дуже добре розуміючи, відчуваючи високий гуманістичний потенціал соборницької ідеї, вболіваючи за національно-державні інтереси, Голова Директорії В. Винниченко дещо стримано чи то застережливо ставився до форсування соборницького процесу (про це свідчать, зокрема, його щоденникові записи).

Досвідчений, реалістичний політик він усвідомлював, що серйозної, істотної допомоги одноплемінникам на заході УНР надати не зможе, тоді як додатковий Польський фронт «замкне» Україну в суцільне вороже кільце, яке пізніше одержить найменування «чотирикутника смерті». Однак, попри очевидну екстремальну перспективу, рятуватися, відмовляючи в допомозі однокровним братам, було б рівнозначним ганебній зраді українській ідеї, національній справі.

Про можливість небезпечного розвитку подій на фронті з Польщею попереджав Головного Отамана С. Петлюру генералітет Дієвої армії УНР [29, 264–268]. Однак на січень 1919 р. військовий

очільник значно більше був занепокоєний боротьбою з Червоною армією, сподіваючись на ефективну підтримку Антанти, її інтервенційного корпусу в Причорномор'ї, і замирення з А. Денікіним.

Відзначене, поряд з іншими чинниками, дає можливість збагнути як певну млявість у тогочасних діях керівництва УНР, так і дещо стримані наступні історіографічні оцінки січневих подій 1919 р.

***

Наприкінці другої декади січня до Києва прибула досить численна делегація ЗУНР і були проведені останні приготування до важливого державного кроку. При цьому слід звернути увагу, що соборницький ефект досягався в атмосфері, яку важко кваліфікувати як суціль ейфорійну. Зокрема, на зустрічі 21 січня делегація ЗУНР застерегла «собі право відділитися від Східної України, якщо б дійшло до якої-небудь федерації з Росією» [20, 187]. Таку позицію можна пояснити, зокрема, і тим, що, незважаючи на проголошену 16 січня 1919 р. війну проти радянської Росії, до Москви з ініціативи В. Винниченка і В. Чеховського (Голови Ради народних міністрів УНР) було направлено дипломатичну місію С. Мазуренка з метою мирного порозуміння з РСФРР.

Так що далеко не все було таким безхмарним, однолінійним і простим, як це зображується не лише в публіцистиці, а й частково у науковій літературі.

Гадається, попри факт найдетальнішого відтворення в українській історіографії переговорного процесу в Києві у другій декаді січня 1919 р., підготовку й ухвалення відповідних документів (йдеться передусім про згадану ґрунтовну монографію І. Гошуляка), незабутніх урочистостей на Софійському майдані,

варто ще раз повернутися до первісних політичних оцінок, даних, як мовиться, по гарячих слідах безпосередніми учасниками подій.

Як уже відзначалося, 18 січня 1919 р. з метою урочистого нотифікування Ухвали УНРади від 3 січня, завершення юридичного оформлення злуки двох республік, а також участі в роботі Трудового Конгресу України до Києва було виряджено представницьку делегацію ЗУНР на чолі з віце-президентом УНРади Л. Бачинським. До її складу ввійшли О. Бурачинський, Д. Вітовський, С. Вітик, С. Витвицький, І. Мирон, Я. Олесевич, І. Сандуляк, Т. Старух, В. Стефанік, Л. Цегельський та інші – всього 36 чоловік.

Наступного дня відбулася урочиста нарада Директорії та Ради Народних Міністрів УНР з приводу об'єднання республік за участю президії делегації ЗУНР. Члени делегації вручили Директорії вірчу Грамоту УНРади про об'єднання Західно-Української Республіки з Великою Україною.

Нарада заслухала й схвалила всі акти соборності, у тому числі й текст Універсалу Директорії. Щоправда, під час їх обговорення дехто, зокрема Голова Українського Національного Союзу М. Шаповал, виступив з критикою обраної форми об'єднання республік, що, як відомо, передбачала широку автономію й, по суті, тимчасову суверенність ЗУНР. М. Шаповал пропонував не ратифікувати Передвступного договору, підписаного у Фастові, й Ухвали УНРади, а відразу створити спільний уряд, який призначив би на західноукраїнські землі управителя («генерал-губернатора») із наддніпрянців. Однак більшість присутніх відхилила цю пропозицію [27, 45].

***

22 січня 1919 р. Київ набув святкового вигляду. На будинках державних установ замайорили синьо-жовті прапори. Балкони будинків прикрасили килими й полотна з українськими вишиванками та малюнками. Триумфальну арку біля входу з Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашало велике панно, по обидва боки – старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. Під звуки оркестрів сюди почали підходити українські військові підрозділи, студенти й учні, численні делегації різних установ і відомств. З усіх київських церков прибули хори. Зібралось багато людей, які заповнили весь майдан і навіть прилегли до нього вулиці.

Рівно опівдні з'явилися депутати Трудового Конгресу, члени Директорії, делегація ЗУНР, члени УНС, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу, духовенство.

Урочистості розпочалися промовою голови делегації ЗУНР, віце-президента УНРади Л. Бачинського, який, зокрема, сказав: «Світла Директоріє, Високий Уряде Української Народної Республіки! На цій історичній площі столичного міста Києва стаємо оце ми, законні й вільними голосами нашого народу обрані представники Західної України, а саме Галичини, Буковини і Закарпатської Русі, та доносимо Вам і запевняємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західноукраїнських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо й бажаємо оновити національну державну єдність нашого народу, що існувала за

Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Відсьогодні Західна Україна лучиться в одне нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу» [31, 53–54].

Потім Л. Цегельський зачитав вірчу Грамоту УНРади і Ради Державних Секретарів ЗУНР до Директорії, в якій були подані акти, що вели до злуки, зокрема Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР. Щоб підкреслити присутнім представникам іноземних держав міжнародне значення даного акта, член західноукраїнської делегації Я. Олесницький прочитав його французькою мовою.

Після цього Л. Бачинський урочисто вручив прочитану грамоту Голові Директорії. Прийнявши її, В. Винниченко привітав делегацію західних українців короткою промовою, в якій підкреслив історичне значення Акта соборності.

На підтвердження ратифікації Передвступного договору від 1 грудня 1918 р. і Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. Ф. Швець оголосив Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР (Універсал соборності).

«Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої Української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народньою

Республікою – в одноцілну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду» [35].

Наступного дня, в перший же день своєї роботи, Трудовий Конгрес України, заслухавши й обговоривши акти соборності, з великим піднесенням схвалив їх. Ратифікувавши таким чином Універсал соборності, Конгрес надав йому законного юридичного характеру. Президент УНРади Є. Петрушевич незабаром був обраний до складу Директорії.

У статті «Дух віків», написаній по гарячому сліду події, С. Єфремов дав їй таку оцінку: «Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох, досі порізаних частин України. Розпанахане од віків, переполовинене тіло національне зробило останній акт до того, щоб

зростись не тільки духом – бо це давно вже зроблено, але і в політичних формах. Акт справді історичний. Він завершує довгу нашу попередню історію і zarazом сплужує думки – про те, що має бути. І знов виразно по залі проноситься дух історії» [21]. Високо оцінюючи Акт злуки ЗУНР з УНР, сучасники, разом з тим, неодноразово наголошували, що цим зроблено лише перший крок на шляху до соборності українських земель. «Святкуючи торжественно об'єднання Галицької України з Наддніпрянською, – підкреслював доктор І. Зілінський в одній із столичних газет, – мусимо пам'ятати і добуватися, щоб такі торжества святковано незабаром і в Холмщині, і в Бесарабії, і в Криму та на Кубані. Інакше покажемося політичними анальфабетами, яких цілі покоління проклинатимуть» [36].

***

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку причин не було доведене до кінця. Головна з них – скрутне становище, в яке незабаром потрапили Директорія та її уряд, змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Не в кращій ситуації опинилася й ЗУНР. Північна Буковина була загарбана Румунією, Закарпаття окупувала Чехословаччина, Східна Галичина вела тяжку й нерівну боротьбу проти агресії польських мілітаристів. Практично Ухвала УНРади від 3 січня й Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилось неможливим. До того часу встановлювався подібний до конфедеративного державний зв'язок між двома українськими державними утвореннями

з окремими урядами, системами державної адміністрації й збройними силами. Ця організаційна окремішність збереглася навіть тоді, коли територія ЗУНР була повністю окупована польськими військами, а її уряд разом із армією опинилися на території, контрольованій безпосередньо Директорією.

Головні учасники процесу об'єднання по-різному оцінили події, логічною вершиною яких стало 22 січня 1919 р.

В. Винниченко не вважав Акт злуки чимось надзвичайним. Швидше за все, він згадував про нього як про документ і про факт, обминути який просто незручно.

«В цей же сумний час (22 січня 1918 р.) (помилково, має бути – 1919 р. – В. С.), – лапідарно занотовує він, – урочисто одбулося свято поєднання двох століттями одірваних одна від одної галузів єдиного українського народу, – наддністрянців і наддніпрянців, Західної Української Республіки (Галичини) й Східної Української Народньої Республіки (Великої України). (Розуміється, на Софійській площі, з дзвонами, молебном, парадом і Головним Отаманом).

А для негайного, фактичного переведення в життя цього акту представників Галичини було включено в склад Трудового Конгресу як активних учасників його, при чому в склад президії вибрано було галицького с-д. С. Вітика.

Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім, коли би настав спокійніший час, було би вироблено норми, які мали би сприяти якнайтіснішому об'єднанню двох республік» [1, 242–243].

І. Мазепа хоч і назвав «проголошення української соборності» «великим історичним актом в житті українського народу», водночас зазначив, що «фактично воно мало декларативне значіння» [18, 87]. І не лише тому, що ратифікацію домовленості мали здійснити Українські Установчі збори, яким так і не судилося відбутися. Набагато гіршим виявилось те, що «недовершена злука» українських республік «стала джерелом того роздвоєння влади, що так тяжко помстилося потім на українській боротьбі 1919 р.» [18, 87].

П. Христюк наводить надзвичайно короткі відомості про утворення Західно-української Народної Республіки і зусилля її керівництва щодо об'єднання з УНР – стислий сюжет про це він вміщує навіть не в основному тексті, а в примітках до нього. Автор згадує (і то – побіжно) лише Акт соборності українських земель [40, 58, 60].

М. Шаповал також висуває істотні застереження: «Одначе, ця злука була більш теоретично-юридичною, ніж фактичною, бо галицький Державний Секретаріат уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно встановлено закон про форми включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна Область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні. На жаль, Директорія згодилась на подібну «злуку», а з того потім виникли необчислимі нещастя для українського народу. Двоєвласть – це найбільший ворог всякої єдності, а в злуці 22 січня двоєвласть на одній українській землі було проголошено офіційно» [41, 127–128].

Не заперечуючи морально-політичного значення події, своє критичне ставлення до Акта злуки українських земель М. Шаповал виводить передусім з відмінності соціально-економічних і політичних характеристик УНР і ЗУНР, тобто державних утворень, що не мали від самого початку підстав для органічного з'єднання (так званий ефект «політичного біметалізму»). На відміну від УНР, де влада свідомо формувалася Директорією так, щоб вона належала трудовому народові (через Трудовий Конгрес), утворена на західноукраїнських теренах Українська Національна Рада склалася «з українців-депутатів бувшого австр. парламенту і краєвих соймів (галицького і буковинського), з представників трьох партій (націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів) та «кооптованих» приватних осіб. На жаль, на Західних Землях владу не було створено шляхом вибору від народу в цей новий час: ні селян, ні вояків не спитали галицькі і буковинські політики. Коли б на Західних Землях було негайно після перевороту поскликувано селянські, робітничі і військові депутати, то весь би народ через них виявив справжню свою волю в цей важний час. Тоді б увесь народ піднявся на громадську роботу. Події пішли б іншим шляхом! Перехід же влади до старих австрійських, в більшості реакційних політиків, спричинився до того, що широкі маси були усунені від участі в громадському будівництві – це раз, а друге – що галицько-українська політика була реакційною і стояла в повній суперечності з політикою революційної влади на Великій Україні. Ви це самі бачите, коли порівняєте декларацію Директорії і склад уряду УНР з політикою галицької Національної Ради і складом її

уряду (Державного Секретаріату) та візьмете на увагу конкретну політику обох українських влад. Потім ця обставина стала фатальною для всеукраїнської революції» [41, 129].

Безперечно, лідери УНР, автори перших історичних творів про Українську революцію, розповідаючи про січневі події, не могли абстрагуватись від їхніх наслідків, хоч, очевидно, і не хотіли кидати тінь на саму високу ідею соборності, свідомо замовчуючи, зокрема, ступінь тогочасного юридичного оформлення процесу, який, між іншим, так негативно позначився в майбутньому.

Варто зауважити, що їхні колеги нерідко були ще категоричнішими. Так, М.Лозинський, член Державного Секретаріату ЗУНР, у своїй книзі «Галичина в рр. 1918 – 1920» присвятив правовому аспекту соборності окремий розділ «З'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою» [17, 67–73]. Проаналізувавши документи, якими регламентувався об'єднавчий процес, він робить висновок: «Всі ці акти про з'єднання не утворили нової, з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народньої Республіки, а тільки проголошували утворення її і намічали шлях до її утворення.

Утворити сю нову, з'єдинену Українську Народню Республіку мали Установчі збори, скликані з територій обох держав так, як коли б ці території творили вже одну державу.

До часу утворення одної держави Установчими Зборами обі держави оставали окремими державами, незалежними одна від другої. Про се говорить ухвала Української Національної Ради з 3 січня 1919 р. в останніх двох уступах,

застерігаючи до часу Установчих зборів незалежність законодавчої і виконавчої влади Західно-Української Народної Республіки» [17, 69–70].

М. Лозинський досить переконливо обґрунтовує думку, що з усіх документів впливало тільки одне – зобов'язання лідерів ЗУНР і УНР здійснити за сприятливіших обставин фактичне з'єднання обох державних утворень, а виключним способом досягнення мети залишались обопільні воля й прагнення до порозуміння. Останнє ж, як добре відомо, юридичною категорією ніколи не було. «Очевидно, де нема одної державної влади, а тільки з'єднання має здійснюватися двома незалежними владами на основі порозуміння, там мусять бути також непорозуміння», – цілком резонно зауважує автор. У поєднанні з вкрай несприятливими конкретно-політичними обставинами відсутність надійних правових засад не могла обіцяти скільки-небудь втішної перспективи. «Коли б українська державність на територіях обох українських держав укріплюлася, тоді непорозуміння було б щораз менше і в кінці швидко скликання Установчих зборів було би з'єднало обі держави в одну. Однак українська державність не укріплюлася, обі українські держави під натиском Польщі і Росії втрачали територію і наслідком цього попадали в хаос і в сім хаосі непорозуміння росли, аж доки не довели до повного розриву» [17, 71].

Відповідальні, серйозні історики, незважаючи на суттєві трансформації у підході до оцінок Акта злуки, його значення й наслідків (з ідейно-політичних міркувань гору поступово почали брати позитивні й навіть звеличувальні тони), завжди залишалися об'єктивними. З їхнього погляду, об'єднання в 1919 р.

завершити не вдалося, а суперечності, що виявилися під час розпочатого процесу, настільки негативно вплинули на весь подальший розвиток Української революції, що це згодом стало однією з причин її поразки.

І. Лисяк-Рудницький у статті «Українська Національна Рада й ідея соборності» зазначає: «Соборність України, врочисто проголошена універсалом Директорії 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації... Творці акту 22 січня розуміли його як вступний договір про об'єднання обидвох українських державностей. Саме практичне проведення відкладено на пізніше, коли парламент, вибраний на цілій українській території, випрацює нові спільні основні закони (конституцію) соборної Української Народної Республіки та введе в чинність спільні державні органи. Як знаємо, це ніколи не сталося. Наддніпрянщина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями, що не були позбавлені розбіжних тенденцій» [15, 271–272].

Обережна констатація загальновідомих фактів наповнюється в автора й конкретнішим змістом, коли він переходить до предметного аналізу «непереборних об'єктивних перешкод», що постали на шляху об'єднання і мали своїм наслідком «...наявність двох українських стратегій і дипломатів, які могли між собою шукати зближення, але які не могли точно покриватися, бо в них були дві різні спрямованості: в галичан односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська. До цього головного, засадничого

моменту прилучався цілий ряд інших: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадській вихові між нашим Сходом і Заходом. Ці речі корінилися в довгій минувшині й тому годі їх було, навіть при обопільній найкращій волі, зліквідувати соборницькими деклараціями чи урядовим декретом» [15, 272].

Підсумкового характеру монографія «Україна: альтернативи поступу» також містить відповідні сюжети і прикметні висновки. «Та «злука», – наголошують автори, – була швидше формальною. Як засвідчили нові події, націонал-демократам за будь-яку ціну хотілося мати окрему область для свого суверенного керівництва. Лише 30 березня між урядами УНР та ЗУНР було укладено угоду про спільну закордонну політику. До скоординованої внутрішньої політики справа не дійшла, і в цьому весь корінь зла.

...Отже «державна в державі». Завдяки цьому значною мірою формувалися передумови тієї величезної катастрофи, яка спіткала Україну в 1919 році» [9, 226, 228–229].

Таким чином, запідозрити перших істориків Української революції у поспіхом зроблених висновках щодо процесу об'єднання українського народу в 1919 р., тим більше – в одночасному двосторонньому «регіональному патріотизмі», який позначився на інтерпретації обопільних дій і спробах «заднім числом» звалити на соборницьку акцію як таку всю провину за кінцеву поразку, ніяк не можна. В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, М. Лозинський просто об'єктивно оцінювали події і факти, що мали місце. І чимдалі в процесі, що вивчається, виявлялись негативні моменти, тим різкішими ставали

їхні висловлювання й оцінки. Однією з ключових, визначальних причин прикрих невдач і дошкульних поразок стали регіоналістські тенденції, що не лише не применшувались, а посилювались.

На відміну від усіх інших областей Української Народної Республіки, ЗОУНР мала свій парламент – Українську Національну Раду, свій уряд – Раду Державних Секретарів, свою військову силу – Українську галицьку армію, свою внутрішню і зовнішню політику, свого Диктатора – Є. Петрушевича.

А відтак закладені в самому способі оформлення в державних документах регіоналістські суперечності в реальному житті спричинилися до серйозних негативних наслідків, що дедалі посилювалися. Найзгубнішими вони виявилися в двох визначальних площинах – воєнній і зовнішньополітичній.

Орієнтуючись на Антанту, яка відмовила у підтримці УНР і зробила ставку на білий рух, основна військова формація – Українська галицька армія – через втрату мотивації боротьби за Наддніпрянську Україну опинилася, зрештою, у денікінському таборі [27, 303–439; 28, 51–126].

Шукаючи зовнішньої підтримки, С. Петлюра, що з лютого 1919 р., після відставки В. Винниченка, став лідером Директорії, дедалі схилився до союзу з Польщею. Керівництво останньої згоджувалося на допомогу за неодмінної відмови політичного проводу УНР від західних теренів, звісно – на користь поляків. Власне, до цього результату таки й дійшло на кінець 1919 р. [25, 379–442].

Щоб зрозуміти трагізм нездійсненності соборницького процесу 1919 р., не можна пройти й повз аналіз впливу на нього ще однієї – третьої – крупної

української сили. Її непросто характеризувати, оскільки етнічний чинник в її сутнісній кваліфікації не виступав на чільне місце. Однак і не зважати на нього в плані поставленої проблеми не можна. Йдеться про Добровольчу армію, яка, за оцінками діячів ЗУНР, їх пропагандистських матеріалів, на 70% була українською.

Власне, про те, що денікінці завдали смертельного удару по УНР, всі добре знають і чимало пишуть. Однак менше уваги концентрується на тому, як витлумачити, що українська державність руйнувалася таки ж українськими руками, і ще менше уваги звертається на те, що в умовах соборництва відцентрова тенденція кубанських українців була прямо протилежною генеральній лінії відроджуваної нації. Ця тенденція була рівнодіючою великій сумі факторів. Серед них на особливу увагу, гадається, заслуговує те, що відбувалося у національному житті в 1917 р. з етнічно українським масивом.

Було забуто гасло М. Міхновського: «Україна від гір Карпатських по гори Кавказькі». В умовах демократизації всього суспільства демократична ейфорія захопила багатьох політичних діячів, у тому числі й українську еліту. Її майбутню Росію вони бачили як федерацію вільних націй, країв, областей, національно-державних утворень і територіально-адміністративних одиниць.

Вимогу права на національно-територіальну автономію провідники Української революції прирівнювали до права на вимогу автономії козацьких областей. По суті, козацькі краї, серед них Дон і Кубань, були прирівняні до України. З найбільшою силою це засвідчив З'їзд Народів у Києві у вересні 1917 р.

Донські, кубанські, терські, уральські, забайкальські козаки мали таке ж представництво, як і нації. Ось ця особність і стала основою сепаратизму, регіоналізму, в усякому разі психологічною підставою для того, щоб ідентифікувати себе не (у даному разі йдеться передусім про кубанців) органічною частиною цілої української нації, а чимось окремих.

Визнавалися коріння, національно-родинні почуття, однак це було без тієї міри національного усвідомлення, яка зобов'язує детермінує вчинки, поведінку. Аналізуючи природу цього явища, не можна, однак, не визнати і надзвичайної ваги його негативного впливу на всю долю нації, в першу чергу щодо реалізації соборницької мети [12, 7–36].

***

Формально Акт злуки втратив свою юридичну силу 20 грудня 1919 р., коли з ініціативи Є. Петрушевича члени Української Національної Ради і уряду ЗОУНР в односторонньому порядку денонсували ухвалені 22 січня 1919 р. документи. Невдовзі стало ясно, що поразки зазнала Українська національно-демократична революція. Чи не найвідчутнішим, найгіршим її від'ємним результатом стало те, що Україну було знову поділено, а переважна маса українців опинилася відразу в чотирьох державах – СРСР (його складовою стала Українська Соціалістична Радянська Республіка), Польщі, Румунії, Чехословаччині. Однак і за цих умов українців, їхню ідейно-політичну еліту не залишали думки про відновлення єдиної національної сім'ї, прагнення наблизити цей благословенний день.

Одним із найважливіших етапів в історії боротьби українського народу за свою соборність став період напередодні Другої світової війни, самої

війни і першого післявоєнного десятиріччя – 1938–1954 рр. Безперечно, то був найтрагічніший, найкривавіший час світової історії. Незчисленні біди і неймовірні випробування він приніс і Україні, яка вкотре опинилася в епіцентрі небувалих катаклізмів, глобальної катастрофи. Але саме у вирі воєнного лихоліття відбулося проголошення незалежності Карпатської України. Восени 1939 р. захоплені ще в 1918–1920 рр. Польщею західноукраїнські землі були приєднані до СРСР і воз'єднані з УРСР. У 1940 р. це ж сталося із загарбаними в роки революції і утримуваними до того Румунією Північною Буковиною і Південною Бессарабією. В 1945 р. до УРСР увійшла Закарпатська Україна, яка з 1919 р. до 1938 р. перебувала у складі Чехословаччини, а навесні 1939 р. з дозволу і за сприяння А. Гітлера була окупована хортистською Угорщиною. Нарешті, 26 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила закон «Про передачу Кримської області РРФСР до складу Української РСР». Так у межах Радянського Союзу завершилося збирання основних етнічних масивів українського народу, сформувалися нині існуючі територіальні кордони України, яка стала повноправним членом міжнародного співтовариства – Організації Об'єднаних Націй.

Незважаючи на випробування й негаразди, яких зазнав український народ за часів сталінського тоталітаризму, територіальна консолідація українства об'єктивно була гігантським кроком уперед у формуванні й розвитку української нації, зростанні самосвідомості її членів і, в кінцевому підсумку, наблизила торжество реального суверенітету і незалежності України.

Після краху Радянського Союзу адміністративно-територіальна цілісність українських земель (Українська Радянська Соціалістична Республіка) стала природною базою утвердження і розвитку незалежної соборної України.

Отже, навіть побіжного погляду на нашу історію достатньо для непохитного переконання в тому, що ідея державного соборного самоутвердження, починаючи з давніх часів великокняжої доби, залишалася визначальною, стрижньовою для всіх поколінь українців. Ця невгамована потреба історичної правди і справедливості, жагучий покликання волі рухали віковичну свідомість мільйонів, готових на величні подвиги і безмежну жертвовність в ім'я їх здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – К.–Відень, 1920. – 535 с.
2. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – К., 2009. – 467 с.
3. Дображанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Док. і матер. – Чернівці, 2009. – 512 с.
4. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Історія. – Івано-Франківськ, 2001. – 426 с.
5. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004–2012.
6. Корнилов В. Донецько-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. – Х., 2011. – 603 с.
7. Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протистояння (листопад 1918 – липень 1919 рр.). – Львів, 1999. – 92 с.
8. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 299 с.

9. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – Київ, 1996. – 895 с.
10. Кукутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
11. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – 248 с.
12. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Кубань революційна: етнічні і соціальні вектори // Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С. 7–36.
13. Кучер В., Солдатенко В. Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що дали? – К., 2002. – С. 152–168.
14. Лилик С. Західноукраїнська Народна Республіка. – Львів, 1990. – 206 с.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. – Т. 2. – Київ, 1994. – 573 с.
16. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.
17. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922. – 228 с.
18. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Прага, 1942.
19. Макаруч С. А. Українська Республіка Галичан. Нарис про ЗУНР. – Львів, 1997. – 192 с.
20. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у двох книгах. – Кн. 2. – К., 2012. – 462 с.
21. Нова Рада. – 1919. – 25 січня.
22. Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – 230 с.
23. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 рр. – К., 1999. – 416 с.
24. Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ, 1999. – 86 с.
25. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – 621 с.
26. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: у 4-х т. – Т. II: Рік 1918. – К., 2009. – 411 с.
27. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: у 4-х т. – Т. III: Рік 1919. – К., 2010. – 453 с.
28. Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – 214 с.
29. Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине 1917–1920 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – 672 с.
30. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1921 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові моменти. – К., 2011. – 568 с.; 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2012. – 522 с.
31. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. II: Україна між двома силами. – Скрантон, 1963. – 248 с.
32. Стойчак М. Політичні суперечності урядів УНР і ЗУНР (ЗОУНР) у повоєнній та новітній українській історіографії // Історичний журнал. – 2006. – №4. – С. – 55–66.
33. Толочко П. П. Украина в оранжевом интерьере. – К., 2012. – 192 с.
34. Україна соборна. – К., 2004. – 380 с.
35. Україна. – 1919. – 24 січня.
36. Україна. – 1919. – 29 січня.
37. Українознавство. Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський журнал. – К., 2004–2012.
38. Українська революція 1917–1921 років. Погляд із сьогодення. – К., 2013. – 656 с.
39. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.).
40. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. IV. – Прага, 1921. – 192 с.
41. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с.

REFERENCES

1. *Vynnychenko V.* Vidrodzhennia natsii. Ch. III. – K.–Viden, 1920. – 535 c.
2. *Hoshuliak I.* Ternystyi shliakh do sobornosti (vid idei do Akta Zluky). – K., 2009. – 467 s.
3. *Dobrazhanskyi O., Staryk V.* Zmahannia za ukrainsku derzhavnist na Bukovyni (1914–1921). Dok. i mater. – Chernivtsi, 2009. – 512 s.
4. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923: Istoriia.* – Ivano-Frankivsk, 2001. – 426 c.
5. Zbirnyk naukovykh prats Naukovodoslidnogo instytutu ukrainoznavstva. – K., 2004–2012.
6. *Kornilov V.* Donetsko-Krivorozhskaya respublika. Rasstrelyannaya mechta. – Kh., 2011. – 603 s.
7. *Krasivskyi O.* ZUNR i Polshcha: politychne ta voienne protyborstvo (lystopad 1918 – lypen 1919 rr.). – Lviv, 1999. – 92 s.
8. *Krasivskyi O.* Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918–1923 rr.: problemy vzaiemovidnosyn. – K., 1998. – 299 s.
9. *Kremen V., Tabachnyk D., Tkachenko V.* Ukraina: alternatyvy postupu (krytyka istorychnoho dosvidu). – Kyiv, 1996. – 895 c.
10. *Kuhutiak M.* Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st.–1939). – Ivano-Frankivsk, 1993. – 200 s.
11. *Kuras I. F., Soldatenko V. F.* Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). – K., 2001. – 248 s.
12. *Kuras I.F., Soldatenko V.F.* Kuban revoliutsiina: etnichni i sotsialni vektory // Kuras I.F., Soldatenko V.F. Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). – K., 2001. – С. 7–36.
13. *Kucher V., Soldatenko V.* Sobornist Ukrainy: pidsumky doslidzhennia problemy // Etnopolitohiia v Ukraini. Stanovlennia. Shcho dali? – K., 2002. – С. 152–168.
14. *Lylyk S.* Zakhidnoukrainska Narodna Respublika. – Lviv, 1990. – 206 s.
15. *Lysiak-Rudnytskyi I.* Istorychni ese: u 2 t. – T. 2. – Kyiv, 1994. – 573 c.
16. *Lytvyn M.R., Naumenko K.Ye.* Istoriia ZUNR. – Lviv, 1995. – 368 s.
17. *Lozynskyi M.* Halychyna v rr. 1918–1920. – Praha, 1922. – 228 c.
18. *Mazepa I.* Ukraina v ohni y buri revoliutsii (1917–1921). – Praha, 1942.
19. *Makarchuk S. A.* Ukrainska Respublika Halychan. Narys pro ZUNR. – Lviv, 1997. – 192 c.
20. *Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: u dvokh knykh.* – Kn. 2. – K., 2012. – 462 s.
21. *Nova Rada.* – 1919. – 25 sichnia.
22. *Problemy sobornosti Ukrainy v XX stolitti.* – K., 1994. – 230 s.
23. *Serhiichuk V.* Ukrainska sobornist. Vidrodzhennia ukrainstva v 1917–1920 rr. – K., 1999. – 416 s.
24. *Sobornist Ukrainy: istoriia i suchasnist.* – Ivano-Frankivsk, 1999. – 86 s.
25. *Soldatenko V. F.* Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby. – K., 2007. – 621 c.
26. *Soldatenko V. F.* Ukraina v revoliutsiinu dobu. Istorychni ese-khroniky: u 4-kh t.– T. II: Rik 1918. – K., 2009. – 411 s.
27. *Soldatenko V. F.* Ukraina v revoliutsiinu dobu. Istorychni ese-khroniky: u 4-kh t.– T. III: Rik 1919. – K., 2010. – 453 s.
28. *Soldatenko V. F., Savchuk B.P.* Halytska armiiia u Naddnyprianskii Ukraini. – K., 2004. – 214 c.
29. *Soldatenko V.F.* Grazhdanskaya voyna v Ukraine 1917–1920 gg. – M.: Novyy khronograf, 2012. – 672 s.
30. *Soldatenko V.F.* Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1921 roky): lohika piznannia, istorychni postati, kliuchovi momenty. – K., 2011. – 568 s.; 2-e vyd., dop. i pererob. – K., 2012. – 522 s.
31. *Stakhiv M.* Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. – T. II: Ukraina mizh dvoma sylamy. – Skrenton, 1963. – 248 c.
32. *Stoichak M.* Politychni superechnosti uriadiv UNR i ZUNR (ZOUNR) u povoiennii ta novitnii ukrainskii istoriohrafii // Istorychnyi zhurnal. – 2006. – №4. – S. 55–66.

33. *Tolochko P.P.* Ukraina v oranzhevom interere. – K., 2012. – 192 c.

34. Ukraina soborna. – K., 2004. – 380 s.

35. Ukraina. – 1919. – 24 sichnia.

36. Ukraina. – 1919. – 29 sichnia.

37. Ukrainoznavstvo. Naukovyi hromadskopolitychnyi, kulturno-mystetskyi, relihiinofilosofskyi zhurnal. – K., 2004–2012.

38. Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv. Pohliad iz sohodennia. – K., 2013. – 656 s.

39. Ukrainska sobornist: ideia, dosvid, problemy (Do 80-richchia Akta Zluky 22 sichnia 1919 r.).

40. *Khrystiuk P.* Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii. – T. IV. – Praha, 1921. – 192 c.

41. *Shapoval M.* Velyka revoliutsiia i ukrainska vyzvolna prohrama. – Praha, 1928. – 333 c.

V. Soldatenko

***Ukrainian Conciliarism: Idea and Experience of Its Realisation in 1919
in Contemporary Scientific Discourse***

Abstract

In contrast to the abstract-theoretical explanation of the documents of national conciliarism (The Unification Act), which is dominant in native historiography, an attempt to determine the influence of the concrete-historical factors of the practice of the prolonged struggle for realization of the autonomist-federalist conception of reorganization of Russia by political parties from Overdnipro Ukraine and efforts of the western Ukrainian leaders to accomplish plans of creation of a «crown land» from Ukrainian enclaves in Austria-Hungary (Eastern Halychyna, Northern Bukovyna and Zakarpattia) on their contents and character is made. Suggested criteria of evaluation of essential qualities of the idea of Ukrainian conciliarism in comparison with other fundamental ideas of the national state-building of the revolutionary era of 1917–1920 allow to ground a conclusion that different political camps and forces generally acknowledged the task of unification of ethnic lands, grouping of earlier disconnected branches of the Ukrainian people into one integrity. On the basis of analysis of achievements and problems of available historical works, the attention is drawn to the need of examination of little-studied aspects of the real experience of 1919: the principal impossibility of unification of state-political models of Ukrainian People's Republic and West Ukrainian People's Republic, which were different in nature and in essence, into an organic integrity. The effect of «political bimetalism», which was obtained as a result, was supplemented with vividly expressed perceivable bilateral regionalistic tendencies and led to unpredicted and generally negative phenomenon of a «state inside a state», which was basic, latent juridical and political reason of disadvantages, defeats and tragedies of 1919. With particular evidence the above mentioned was embodied in two social spheres: military and foreign policy. The concept comparative analysis of real achievements of the Ukrainian conciliarism of 1919 and other historical periods still remains as urgent scientific task, which can clarify more convincingly the place of examined events in a complex, prolonged historical process.

УДК 321.01 [038 + 075.8] + 327.39 [039 + 075.8]

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ІДЕЇ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

Надія ТУРПАК

кандидат філософських наук, провідний науковий
співробітник відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Анотація. У статті здійснений аналіз геостратегічних ідей В. Вернадського, які він висловлював у своїх статтях та листуванні з українськими вченими. Комплексні підходи В.Вернадського до вирішення наукових проблем можуть бути актуальними в наш час у зв'язку з необхідністю сконцентрувати зусилля і ресурси навколо саме перспективних напрямів, які б зміцнили безпеку держави і забезпечили стратегічний прорив країни у сучасному глобалізованому світі. Разом із тим нагальною є потреба концентрації зусиль об'єднаного розуму (ноосу) людей, що живуть на даній території з даними природними ресурсами, для найбільш ефективного комплексного використання цих ресурсів в інтересах суспільства.

Ключові слова: геостратегічні ідеї, ноосфера, майбутнє, глобальні виклики, безпека держави.

ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ВЛАДИМИРА ВЕРНАДСКОГО

Надежда ТУРПАК

кандидат философских наук, ведущий научный
сотрудник отдела геополитики и глобалистики ННИИУВІ

Аннотация. В статье проанализированы геостратегические идеи В. Вернадского, которые он высказывал в своих статьях и переписке с украинскими учеными. Комплексные подходы В. Вернадского к решению научных проблем могут быть актуальными в наше время в связи с необходимостью концентрации усилий и ресурсов вокруг именно перспективных направлений, которые бы укрепили безопасность государства и обеспечили стратегический прорыв страны в современном глобализованном мире. Вместе с тем острой является необходимость концентрации усилий объединенного разума (нооса) людей, проживающих на данной территории с данными природными ресурсами, для наиболее эффективного комплексного использования этих ресурсов в интересах общества.

Ключевые слова: геостратегические идеи, ноосфера, будущее, глобальные вызовы, безопасность государства.

GEOSTRATEGIC IDEAS OF VOLODYMYR VERNADSKYI

Nadiia TURPAK

Candidate of Sciences in Philosophy,
leading research associate of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Annotation. In the paper author analyzed V. Vernadskyi's geostrategic ideas which he suggested in the articles and correspondence with the Ukrainian scientists. V. Vernadskyi's integrated approaches to the solution of scientific problems have current interest due to necessity of concentration efforts and resources around perspective directions which can ensure safety of the state and strategic breakthrough

of the country in the modern globalized world. At the same time there is a current problem of concentration of efforts of the joint mind (noose) of the people living in the particular territory with the particular natural resources for their efficient complex use in the public interest.

Key words: *geostrategic ideas, noosphere, future, global challenges, state safety.*

У наш час бурхливих глобальних зрушень та викликів, коли Україна знаходиться напередодні свого цивілізаційного вибору та вироблення стратегії державної політики у вирішенні глобальних проблем сучасності, як ніколи постає необхідність глибокого наукового підґрунтя для подібного роду цивілізаційного кроку. У розробці наукового підґрунтя для реалізації практичної політики держави варто звернутися до доробку світочів української науки, зокрема геніального вченого-природознавця і мислителя, основоположника генетичної мінералогії, біогеохімії, радіогеології, вчення про наукознавство, біосферу і ноосферу В. Вернадського. Його постать постійно привертає до себе неабияку увагу, адже В. Вернадський, своїми працями зазирнувши у майбутнє, заклав основи стилю мислення ХХ ст., пов'язаного із міждисциплінарними підходами та прогностичністю у сучасній науці [7].

Останнім часом опубліковані листи та статті вченого, пов'язані з Україною [1, 2, 3, 4, 5]. Аналіз цієї спадщини дає можливість, на нашу думку, звернути увагу на важливу іпостась особистості вченого, яка до цього часу не перебувала в полі зору дослідників, а саме В. Вернадський як геостратег. Геостратегія – це невід'ємна частина доктрини національної безпеки, що включає технологію поведінки держави для досягнення своїх цілей у геополітичному або геоекономічному просторі. Вона створює основу для розробки технології реалізації національних або регіональних

пріоритетів, запобігання соціальних та екологічних катастроф [6, 109]. У статті ми ставимо за мету проаналізувати геостратегічні ідеї мислителя, які він висловлював у своїх статтях та листуванні з українськими вченими. Ці ідеї, перш за все, були пов'язані з міждисциплінарними підходами В. Вернадського, що дало можливість йому не тільки виділити пріоритетні напрямки наукового пошуку, але й зрозуміти роль науки для забезпечення стратегічного поступу держави та всього суспільства у глобальному масштабі.

Уважний аналіз публіцистичних статей В. Вернадського та його листування з українськими вченими переконливо доводить думку, що важливою складовою духовності В. Вернадського були геостратегічні ідеї, які вчений пов'язував передусім з Україною. Ці ідеї ґрунтувалися як на любові до її природи, на розумінні того, що територія та природні ресурси держави є її національним багатством та джерелом сили і могутності, так і на усвідомленні необхідності концентрації зусиль об'єднаного розуму (ноосу) людей, які живуть на даній території з даними природними ресурсами, для їх найбільш ефективного комплексного використання в інтересах суспільства. У зв'язку з цим поставали завдання якнайглибшого вивчення природних ресурсів країни, пошуків шляхів і способів оптимальної гармонійної взаємодії між людиною (суспільством) та природою (біосферою), усвідомлення стратегічного значення науки (наукової думки) для прогресивного розвитку суспільства.

Можна виділити такі основні блоки геостратегічних ідей В. Вернадського:

1. Розуміння науки як потужного чинника розвитку модерної держави

Цей блок питань учений розробляв протягом усього періоду життєдіяльності, але найбільш потужно саме в період існування молодої Української держави, коли ці питання набули практичного, геостратегічного значення. Він вважав, що «...наукова думка є головним, основним джерелом народного багатства, основою сили держави» [2, 175]. Справжню силу майбутнього В. Вернадський пов'язував з наукою в її стратегічному, державному розумінні.

У 1918 р. у статті «Виправдання наукою» В. Вернадський визначив основні соціальні завдання розвитку науки, до яких відніс зміцнення сили наукового знання як сили допомоги людству у його бідах і стражданнях; вияв законів природи і спрямування їх на користь людства; пошук у науці не лише наукової істини, але й знаряддя любові і справедливості, створення міцної соціальної організації науки [1, 142–149].

Головні стратегічні завдання розвитку молодої Української держави у 1918 р. В. Вернадський пов'язував із заснуванням Української академії наук у Києві. Вчений розумів, що, оскільки після війни назріла потреба підвищення виробничих сил країни, дослідження її природних багатств та пошуків оптимальних способів використання природних ресурсів, поставало завдання підвищення як інтенсивності праці українського народу, так і створення могутньої державної організації для науково-дослідної роботи. При цьому Українська академія наук, на його думку, мала подолати шлях, який пройшли інші

академії, зокрема Російська академія наук, Королівське товариство в Лондоні, академії Сполучених Держав Америки, Паризька Академія тощо, та пристосуватися до нових умов життя. Вчений мріяв, щоб Українська академія наук була визнана міжнародною спілкою академій, а українська культура, у свою чергу, набула всесвітнього визнання. Державну ж вагу академії учений пов'язував із тим впливом, який вона матиме на підвищення виробничих сил країни й людини на Україні [2, 194–198].

Ці ідеї в концентрованому вигляді він виклав у своїй знаменитій промові на відкритті Академії наук у Києві, а також активно обговорював у листуванні з М. Василенком, Д. Багалієм, О. Ферсманом, А. Кримським, С. Тимошенком та іншими вченими. Так, у листі до М. Василенка із Полтави 18 травня 1918 р. В. Вернадський писав: «Академія наук – не просте товариство...але Академія наук є зібрання державних наукових установ: Бібліотека, Архів, Геологічна і, якщо можливо, Географічна карта, національні Музеї, Інститути для досвідних і гуманітарних наук мають бути обставленими достатніми засобами...на першому місці, перш за все, має бути добре облаштоване відділення української мови, літератури і історії (можливо, спільно зі слов'янськими?) та ті відділи інститутів, які пов'язані із вивченням виробничих сил країни та економіко-статистичного її дослідження. Бажано можливо широка свобода Академії у створенні форм таких установ – у залежності від наявності наукових сил і державних питань, що порушуються. Я вважав би за необхідне створену Академію ввести у можливо більш тісне спілкування з російською, але не німецькою наукою – але зв'язок

зі слов'янськими вченими є надзвичайно бажаним. Це, звичайно, питання подальшого майбутнього» [3, 262].

Вирішуючи питання соціальної організації науки, В. Вернадський вважав стратегічно важливим розвиток природничих наук. Він мріяв про створення української Асоціації природознавців України на зразок Британської, Французької, Германської та ін., існуючих у ХІХ ст., що давало б змогу українським ученим збиратися разом на відповідних з'їздах, обговорювати нагальні проблеми науки ХХ ст., сприяти науковим розвідкам і захищати інтереси наукового знання, встановлювати тісний зв'язок між науковцями і суспільством.

Будучи організатором української науки, він надавав важливого значення не тільки розвитку фундаментальних наук, але й бачив стратегічне значення застосування їх здобутків як прикладних наукових досліджень для розвитку Української держави. Він мріяв про відділ прикладного природознавства при Академії наук: за його пропозицією у 1919 р. була створена Комісія з вивчення природних багатств України за аналогією до КППС (Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії), планувалося реформування наявних ботанічних садів та створення на їхній базі автономних комплексних територіальних наукових центрів.

Розуміючи стратегічну роль науки і забезпечення її кадровим потенціалом, учений розробив також концепцію розвитку вищої школи, де наголошувалося на демократичній моделі організації вищої освіти, посиленні її наукового змісту, вихованні кадрів, які були б здатні виконувати свою гуманістичну місію сприяння економічному, політичному і

культурному розвитку держави і втілення загальнолюдських цінностей.

2. Ідея необхідності максимального ефективного використання природних ресурсів держави та її території для примноження національного багатства

У цьому аспекті становлять інтерес праці В. Вернадського, присвячені комплексному дослідженню регіонів України, зокрема Криму, Донбасу, Карпат та ін. Так, протягом 1915–1930 рр. учений керував роботою з дослідження продуктивних сил країни, сприяв об'єднанню дослідників у цій сфері, створенню НДІ, вивченню окремих видів сировини, організації експедицій у різні частини країни, фундаментальних і прикладних досліджень у природничих і технічних науках. У цей період його цікавило багато стратегічних питань, а саме важливе питання «питних артезіанських вод» та їх пошуку на несприятливих територіях Донбасу, про що свідчить його листування з геологами, що здійснили прорив у вирішенні питання водопостачання цього проблемного у плані забезпечення водними ресурсами регіону України, зокрема з В. Лучицьким [4, 583].

У листуванні з геологами Криму В. Вернадський обґрунтовував значення природних ресурсів країни як її національного багатства, закликав до максимально ефективного використання наявних природних ресурсів країни та її території. Так, у травні 1920 р. ним була створена Комісія з вивчення продуктивних сил Криму. Вченим проводилася думка про необхідність якнайшвидшої інтенсифікації наукової роботи у Криму, що знайшло відображення у статтях: «Про наукову роботу у Криму в 1917–1921 рр.», «Про завдання геохімічного

дослідження Азовського моря та його басейну», «Про необхідність вивчення явищ радіоактивності Південного Берега Криму» тощо [1, 157–184].

В.Вернадський вказував на необхідність створення у Криму організації для систематичного вивчення Чорного та Азовського морів, відновлення Кримського університету: «Немає ніяких сумнівів, що всякі затрати на наукову роботу у Криму швидко покриються, оскільки до сих пір його природничі виробничі сили не тільки не вивчені, але й в значній мірі не відомі. У цьому відношенні характерно, наприклад, те значення, яке мають мати траси Криму, про які раніше й не думали, або надзвичайне збільшення, що отримує згідно нових робіт площа Керченських Руд» [1, 164–165].

Учений пропонував також вести облік річок, що впадають у Чорне море, вивчати Керченську протоку, з'ясувати причини висихання степових річок, що колись були повні риби, вивчати геохімічний склад озер, пов'язаних з Каспійським та Чорним морями, для лікувальних потреб та хімічної промисловості.

У полі зору В. Вернадського були важливі питання дослідження стратегічної мінеральної сировини Кримського півострова (зокрема, бору, який він відкрив, здійснюючи дослідницькі експедиції), хімічного і біологічного вивчення грязей, загадкового генезису керченських руд через процеси кругообігу сірки і залізних бактерій, продуктів виверження численних грязевих вулканів (сальз), розташованих на півостровах Азовського моря, Керченському і Таманському. Наголошуючи на необхідності вивчення Південного берега Криму, вчений ставив за мету зрозуміти як лікувальні сили, так і явища радіоактивності

природних ресурсів останнього, вважаючи саме цей аспект перспективним і малодослідженим.

В.Вернадський показав себе і як організатор науки, зокрема, він ініціював ряд комплексних досліджень природних феноменів та природних ресурсів Криму з метою систематизації цих досліджень в інтересах науки та народного господарства, що мало й стратегічне значення. Зокрема, вчений виявив увагу до кримських метеоритів та метеорів, до проблеми пошуків залягання нафти, кам'яного вугілля Криму та артезіанських вод. Про це свідчить листування з П. Двойченком, а також з вітчизняними геологами М. Андрусовим, О. Ферсманом, С. Поповим та ін. Саме В. Вернадським були ініційовані важливі дослідження цих учених у Криму, зокрема, С. Попова – з мінералогії Криму, П. Двойченка – з історичної геології Криму та ряд інших.

3. Виділення пріоритетних напрямків розвитку науки з метою зміцнення безпеки держави і стратегічного прориву у майбутнє

У 1938 р. у листі до геолога Б. Лічкова В. Вернадський писав, що протягом останніх 22 років він постійно розмірковує над найважливішими, з його точки зору, проблемами: «Всі ці проблеми про майбутнє... Я живу майбутнім, а не минулим і переконаний, скільки може бути переконаний вчений, незважаючи на все, що оточує, у неминучості створення ноосфери, яка дасть кращі умови життя, навіть для окремих осіб. Але зараз скрізь бачиш безкінечні страждання, непотрібні і нічим не виправдані...» [4, 179].

Учений був одним із перших у вітчизняній науці, хто усвідомив, що передова тогочасна наука дивиться вглиб атома, що наука ХХ ст. – це наука атомарних

досліджень та практичного створення новітніх технологій на базі досягнень атомарного рівня. Зокрема, йшлося про дослідження явищ радіоактивності (радій, полоній, уран), усвідомлення значимості розробки цих елементів як найперспективнішого стратегічного ресурсу. У 1939 р. у листі до Б. Лічкова учений писав: «Зараз, мені здається, велике зрушення в галузі радіоактивності. Це знайшло дуже мале відбиття у нашій літературі, хоча уперше, здається, ми не відстали. У всякому випадку, ці нові явища – розлом атомів урану – одночасно відкриті і в Радієвому інституті» [4, 236].

Із цього листа можна зробити висновок про те, що дослідження у цій царині вітчизняної науки завдяки В. Вернадському були пріоритетним напрямом розвитку світової науки того часу.

Відомо, що за участю В.Вернадського сформувалася така галузь наукових знань, як радіогеологія. Дослідження в цій галузі спонукало вченого до організації пошуку та практичного впровадження так званої «стратегічної сировини». Безперечно, В.Вернадський замислювався над проблемами застосування новітніх досягнень науки не тільки для цивільного розвитку держави, але й для зміцнення її військової могутності. Про інтерес до розв'язання цієї проблеми свідчать його теоретичні та експериментальні дослідження з біогеохімії, які вчений розпочав під час перебування в Україні і продовжував усе подальше життя.

Листування В. Вернадського з Є. Бурксером, українським ученим, який очолював першу у Російській імперії радіологічну лабораторію, що існувала в Одесі з 1910 р., свідчить про те, що вченого хвилювали нагальні проблеми організації геохімічної і радіогеохімічної

роботи в Україні. Так, у 1941 р., перебуваючи у Москві, В. Вернадський писав Є.Бурксеру про бажання відвідати Київ і відновити в Українській Академії роботи з біогеохімії, яка вже існувала у ній при її зародженні, але результати були надруковані у виданнях Паризької Академії. Порушувалися й питання метеоритики, адже, будучи головою Метеоритного комітету СРСР, учений хотів бачити на засіданні цієї установи представників Українського метеоритного комітету, намагався порушувати питання про організацію збору космічного пилу [3, 227].

У листуванні з Є. Бурксером В.Вернадський відзначав: «...мені здається, що одне із завдань нашої біогеохімічної лабораторії не отримало, на жаль, достатнього розвитку і має бути у 1941–1942 роках розширеним – це підбір числових даних для біогеохімічної енергії. А друге, мені здається, і для інших потреб біології і геології, фізики і хімії потребує розширення в Українській Академії. Це дослідження радіохімічних і радіогеологічних даних...» [3, 228].

Є. Бурксер, у свою чергу, ставив у заслугу В.Вернадському, що у своїх нарисах геохімії той дав детальний опис геохімії урану, торію та гелію, а також звернув увагу на ряд загадок, що спонукали до подальших досліджень. Новаторським було підкреслення необхідності створення радіоактивної карти земної кори на фоні геологічної карти з метою обліку всіх фактів концентрації та розсіяння радіоелементів і обумовленого ними теплового ефекту.

У зв'язку з тим, що дослідження в галузі радіоактивності на той час були засекречені, можна тільки здогадуватися про те, що хвилювало В.Вернадського щодо практичного застосування здобутків

передової науки як мирного, так і військового розвитку. Водночас показово, що вчений у своїх листах неодноразово зауважував, що вся геолого-розвідальна робота відбувається тільки у межах біосфери. У своїх діях рахуватися із законами біосфери – оболонки, де тільки й можливе життя, – це основа біосферно-етичних переконань В.Вернадського, етики відповідальності вченого за результати своїх відкриттів та своїх дій у біосфері, міркувань, які супроводжували вченого протягом усього життя.

4. Геостратегічний аспект ідеї ноосфери

З того часу, як були відкриті явища радіоактивності, В. Вернадський, своїми роздумами і науковими розвідками рухаючись до ідеї ноосфери, фактично передбачав сучасне значення ядерного фактора для зміцнення безпеки держави. Разом із тим у своїх працях він неодноразово підкреслював етичні аспекти людської наукової думки. Вказуючи на безпрецедентний характер завдань і проблем, пов'язаних із розвитком цивілізації, він закликав до розумного управління ноосферними процесами, уперше залучив до наукового обігу поняття культурної біогеохімічної енергії як енергії людської культури, що створює ноосферу.

У своїй концепції ноосфери В. Вернадський підкреслював ще одну суттєву обставину, а саме те, що ноосфера вимагає високого ступеня єдності людства в організації суспільства в цілому, тим більше в час, коли різко зростає взаємозв'язок та взаємозалежність людей, націй і держав, очевидною стає необхідність спільних зусиль для гармонізації розвитку природи та

суспільства, об'єднання прагнень різних держав, управління соціальною активністю людей.

У зв'язку з цим набуває актуального звучання те, що В. Вернадський виступав проти військових конфліктів як способу розв'язання суперечностей у боротьбі за територію і ресурси, закликав до транскордонного співробітництва в аналізі, осмисленні та застосуванні отриманих наукових результатів для інтелектуального (культурного), а не військового їх розв'язання. Так, у статті «Думки натураліста про організацію слов'янської наукової роботи на тлі світової науки» (Борове, 1942 р.), осмислюючи майбутнє слов'янських народів, що перебували під нацистським гнітом, В. Вернадський міркував про доцільність об'єднання наукових установ слов'янських народів – польських, чеських, словенських, хорватських та ін. – з метою комплексного дослідження нагальних наукових проблем, у тому числі у військовій сфері. Зокрема, однією з таких він бачив проблему дослідження геології Карпат і вважав, що Україна має приєднатися до організації чеського, польського та румунського геологічних комітетів. Вчений закликав до необхідності відновлення наукових установ країн та їх наукових цінностей після завершення війни, підкреслюючи, що у братських народів є «глибока основа для взаємодопомоги і організації в ноосфері спільної організованої роботи всіх слов'янських народів» [1, 256].

Отже, аналіз наукової спадщини нашого видатного співвітчизника, зокрема його статей і листування з українськими вченими, розкриває важливу іпостась особистості вченого, а саме В.Вернадського як геостратега.

Геостратегічні ідеї В. Вернадського, перш за все, пов'язані з міждисциплінарними підходами вченого, що дало можливість йому не тільки виділити пріоритетні напрямки наукового пошуку, але й усвідомити роль науки у забезпеченні стратегічного поступу держави і суспільства у глобальному масштабі. Наука в розумінні В.Вернадського – це чинник державного значення, що безпосередньо впливає на майбутнє, на взаємодію природи і людства. Державний інтерес щодо науки лежить у площині зростання економіки, використання природних продуктивних сил, зміцнення обороноздатності, створення духовного фундаменту національно-культурного розвитку. Вчений був певний того, що наука є силою, яка забезпечує державну міць, і держава має підтримувати науку, всі її галузі знань, особливо ті, що пов'язані з економічним розвитком.

В. Вернадський обґрунтував ідею необхідності максимально ефективного використання природних ресурсів і території для примноження національного багатства.

Комплексні підходи В.Вернадського до вирішення наукових проблем можуть бути актуальними в наш час у зв'язку з необхідністю сконцентрувати зусилля і ресурси навколо перспективних напрямів, які б зміцнили безпеку держави і забезпечили стратегічний прорив країни у сучасному глобалізованому світі. Разом із тим нагальною є потреба концентрації зусиль об'єднаного розуму (ноосу) людей, що живуть на даній території з даними природними ресурсами, для найбільш ефективного комплексного використання цих ресурсів в інтересах суспільства. При цьому людство має бути відповідальним за результати свого втручання у світ природи (біосфери).

ЛІТЕРАТУРА

1. Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Т. 1, кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2011. – 584 с. (Вибрані пр. акад. В.І. Вернадського).

2. Володимир Іванович Вернадський і Україна. – Т. 1, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв [та ін.]. – К., 2011. – 699 с. (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського).

3. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. – Кн. 1: Листування: А–Г / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Архів РАН; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій, В.Ю. Афіані [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв [та ін.]. – К., 2011. – 824 с. (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського. – Т. 2).

4. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. [Текст]. – Кн. 2: Листування: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, РАН, Архів; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – 708 с. (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського. – Т. 2, кн. 2, ч. 1).

5. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими [Текст]. – Кн. 2: Листування: Д–Я. – Ч. 2: О–Я / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, РАН, Архів; ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – 692 с. (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського. – Т. 2, кн. 2, ч. 2).

6. Дєргачев В.А. Геополитический словарь-справочник. – К.: КНТ, 2009. – 592 с.

7. Турпак Н.В. Парадигмальне значення біосферно-ноосферної концепції В.Вернадського для стилю мислення ХХ століття // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 381 – 389.

REFERENCES

1. Volodymyr Ivanovych Vernadskyi i Ukraina. – Т. 1, кн. 2: Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Vybrani pratsi / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy, Komis. NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V.I. Vernadskoho; red. kol.: A.H. Zahorodnii, O.S. Onyshchenko (holova), V.A. Smolii [ta in.]; uklad.: O.S. Onyshchenko, V.M. Danylenko, L.A. Dubrovina [ta in.]. – К., 2011. – 584 s. (Vybrani pr. akad. V.I. Vernadskoho).

2. Volodymyr Ivanovych Vernadskyi i Ukraina. – Т. 1, кн. 1: Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921) / NAN Ukrainy, Komis. NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V.I. Vernadskoho, Nats. b-ka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy; red. kol.: A.H. Zahorodnii, O.S. Onyshchenko (holova), V.A. Smolii [ta in.]; uklad.: O.S. Onyshchenko, L.A. Dubrovina, S.M. Kirzhaiev [ta in.]. – К., 2011. – 699 s. (Vybrani nauk. pr. akad. V.I. Vernadskoho).

3. Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy. [Tekst]. – Кн. 1: Lystuvannia: A–H / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy, Komis. NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V.I. Vernadskoho, Arkhiv RAN; red. kol.: A.H. Zahorodnii, O.S. Onyshchenko (holova), V.A. Smolii, V.Yu. Afiani [ta in.]; uklad.: O.S. Onyshchenko, L.A. Dubrovina, S.M. Kirzhaiev [ta in.]. – К., 2011. – 824 s. (Vybrani nauk. pr. akad. V.I. Vernadskoho, t. 2).

4. Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy [Tekst]. – Кн. 2: Lystuvannia: D–Ya. Ch. 1: D–N / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy, Komis. NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V.I. Vernadskoho, RAN, Arkhiv; red. kol.: A.H. Zahorodnii, O.S. Onyshchenko (holova), V.A. Smolii [ta in.]; uklad.: O.S. Onyshchenko, V.Yu. Afiani, L.A. Dubrovina [ta in.]. – К., 2012. – 708 s. (Vybrani nauk. pr. akad. V.I. Vernadskoho, t. 2, kn. 2, ch. 1).

5. Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy [Tekst]. – Кн. 2: Lystuvannia: D–Ya. Ch. 2: O–Ya / NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy, Komis. NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V.I. Vernadskoho, RAN, Arkhiv; red. kol.: A.H. Zahorodnii, O.S. Onyshchenko (holova), V.A. Smolii [ta in.]; uklad.: O.S. Onyshchenko, V.Yu. Afiani, L.A. Dubrovina [ta in.]. – К., 2012. – 692 s. (Vybrani nauk. pr. akad. V.I. Vernadskoho, t. 2, kn. 2, ch. 2).

6. Дєргачев В.А. Геополитический словарь-справочник. – К.: КНТ, 2009. – 592 с.

7. Турпак Н.В. Парадигмальне значення біосферно-ноосферної концепції В.Вернадського для стилю мислення ХХ століття // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 381 – 389.

N. Turpak

Geostrategic Ideas of Volodymyr Vernadskyi

Abstract

Current global challenges and search of civilization ways of development for our country make necessary creation of the deep scientific basis of this problem. Therefore it is necessary to turn to the creative heritage of our outstanding compatriots, in particular the scientist and the philosopher Volodymyr Vernadskyi. Volodymyr Vernadskyi due to his works managed to have a look into the future; thereby he had laid a foundation of style of thinking of the XX century connected with interdisciplinary approaches and predictability in modern science.

Despite a significant amount of publications about Volodymyr Ivanovych Vernadskyi geostrategic views of the scientist are still insufficiently developed.

Recently the Commission on Development of Scientific Heritage of Academician Volodymyr Vernadskyi did considerable work on publication of the selected works of the scientist, in particular his articles and letters connected with Ukraine.

On the basis of analysis of Vernadskyi's articles and his correspondence with the Ukrainian scientists, we can state that geostrategic ideas constituted an important part of his spirituality. He connected those ideas first of all with Ukraine. His task was to study natural resources of the country, search of ways and means of efficient and harmonic interaction of the nature and the society, formation of a strategic importance of science for progressive development of the society.

The analysis enables to determine the main units of Volodymyr Vernadskyi's geostrategic ideas:

1. Understanding of importance of science for development of the modern state.
2. Idea of necessity of the most efficient use of natural resources of the state and its territory for growth of national wealth.
3. Determination of the priority directions of the development of science for strengthening of state safety and strategic breakthrough into the future.
4. Geostrategic aspect of noosphere theory.

Volodymyr Vernadskyi's geostrategic ideas are closely connected with his interdisciplinary approaches. It made possible not only to determine the main directions of scientific search but also to estimate a role of science for ensuring of strategic development of the state and all the society on a global basis. Scientific research of geostrategic ideas of Volodymyr Vernadskyi are relevant to this day.

УДК 78.035(477) + 94 (477)

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ: УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ПІДХІД

Лариса ГОРЕНКО

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень ННДІУВІ

Анотація. У статті охарактеризовано специфіку функціонування та структурування менеджменту в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства. Підкреслено наукове українознавче осмислення сутності менеджменту в контексті культуротворення, традицій національної української культури, її змісту. Також важливим постає значення методологічних принципів системності, безперервності та наступності культуротворення у забезпеченні його національної спрямованості, яке нині набуває новітнього теоретико-методологічного змісту. Відповідно українознавча та культурологічна думка спрямовується на моделювання менеджменту, враховуючи синергетичні принципи самоорганізації міждисциплінарного цілісного знання, аксіологічні, архетипно-символічні, концептні підходи. Вирішення цих проблем надасть можливість послідовно з'ясувати історико-культурні пріоритети культурологічних концепцій на початку XXI ст., а також перспективи розвитку українознавчої науки.

Ключові слова: менеджмент, національна культура, культурологічний практикум, інтеграційні процеси, культурна ідентичність, культурна політика, українознавча наука.

ОСОБЕННОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ: УКРАИНОВЕДЧЕСКИЙ ПОДХОД

Лариса ГОРЕНКО

кандидат искусствоведения, старший научный сотрудник,
старший научный сотрудник отдела культурологических исследований ННИИУВІ

Аннотация. В статье охарактеризована специфика функционирования и структурирования менеджмента в разных сферах жизнедеятельности человека и общества. Подчеркнуто научное осмысление сущности менеджмента в контексте культурного строительства, традиций национальной украинской культуры, её содержания. Также важным становится значение методологических принципов системности, непрерывности и преемственности культурного строительства в обеспечении его национальной направленности, которое в настоящее время приобретает новейшее теоретико-методологическое содержание. Соответственно украиноведческая и культурологическая мысль направлена на моделирование менеджмента, учитывая синергетические принципы самоорганизации междисциплинарного целостного знания, аксиологические, архетипно-символические и концептные подходы. Решение этих проблем даст возможность последовательно выяснить историко-культурные приоритеты культурологических концепций начала XXI ст., а также перспективы развития украиноведческой науки.

Ключевые слова: менеджмент, национальная культура, культурологический практикум, интеграционные процессы, культурная идентичность, культурная политика, украинноведческая наука.

CULTURAL MANAGEMENT PECULIARITIES: APPROACH IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN STUDIES

Larysa HORENKO

Ph.D., senior researcher,

senior research associate of Cultural Studies Department of NRIUSWH

Annotation. *The article considers peculiarities of management functioning and structuring in different spheres of human and social activities. Scientific comprehension of essence of management in the context of culture creation, traditions of the Ukrainian national culture and its content is emphasized. Author examined significance of principles of systematization and continuity of culture creation in supporting of its national orientation which now has obtained a new theoretical and methodological content. Therefore the thought is being oriented on management modeling considering synergetic principles of self-organization of interdisciplinary integral knowledge, axiological, archetypical and symbolic and concept approaches as well.*

Decision of this problem enables to determine historical and cultural priorities of cultural concepts in the early 20th century as well as the perspectives of development of Ukrainian studies.

Key words: *management, national culture, cultural training, integration processes, cultural identity, cultural policy, Ukrainian studies.*

Перш за все під менеджментом необхідно розуміти систему управлінської діяльності, яка забезпечує успішне функціонування різних соціальних інститутів – організацій, призначених здійснювати певну соціально важливу діяльність. Менеджмент має місце практично в усіх сферах життєдіяльності та життєтворення суспільства (в комерційному і некомерційному бізнесі, політиці, науці й освіті, культурі, конфесійній активності). Технологія, тобто конкретні способи здійснення менеджменту, залежить від соціально-економічного розвитку суспільства та конкретної сфери, інформаційного забезпечення, чинного законодавства та низки інших факторів. Водночас одним із завдань системи українознавства є виявлення та висвітлення

місця і ролі культури в розвитку української нації, держави та суспільства, а тим самим – як культура відбиває і творить образ України та світового українства. Зміст українознавства як науки та навчальної дисципліни ґрунтується на засадах української культури, всотуючи в себе найбільш актуальні традиції українського народу.

У широкому розумінні культура (лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) – сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично хід, особливості розвитку та досягнутий рівень поступу суспільства й людини, а також втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні культура – це сфера сім'ї і побуту, виробництва,

взаємодія з природою, соціально-економічного, політичного та духовного життя суспільства, що охоплює як систему виховання, освіти, духовно-мистецької творчості, так і діяльність установ і організацій, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, музеї, театри, творчі спілки, товариства, міністерства тощо) [3, 15–21; 9, 320–321]. А за тим усім розуміють культуру особистості, культуру професійної діяльності (культура виробництва, культура праці), культуру мови, культуру побуту, правову, моральну, естетичну, політичну культуру тощо. Джерелом культури є суспільна праця, здатна практично й духовно перетворювати дійсність і саму людину.

Культура має власні закони розвитку і функціонування. Культура як продукт суспільної практики є і наслідком дії поколінь, і здійснює активний вплив на людей, на їх буття та свідомість, а також на процеси націєтворення та державотворення. Культура займає чільне місце в системі українознавства, що підкреслює професор Я.Калакура у своїх працях: «Українознавство – це не просто система знань; це – уроки (історичні, державно-політичні, соціально-економічні, етнонаціональні, міждержавні, культурно-мистецькі, релігійно-філософські, морально-етичні) досвіду віків; аналіз причин і характеру проблем сучасності; прогноз тенденцій і проектування шляхів майбутнього» [6, 23; 7, 21, 29].

Якщо аналізувати культурно-мистецький аспект українознавства не за «компонентним» (матеріальним чи духовним) принципом, а за його належністю до тієї чи іншої сфери життєдіяльності людини і суспільства, то, маючи за основу усталений поділ суспільства на чотири основні сфери – матеріальне

виробництво, суспільно-політичні відносини, духовне життя і побут, можливо умовно виділити такі основні види культури: екологічна культура; виробнича (економічна) культура суспільства (культура праці, матеріального виробництва); мовна культура; культура почуттів, мислення, життєдіяльності; політична культура; духовна культура (художньо-естетична культура і мистецтво, моральна і релігійна культура, інтелектуальна та інформаційна культура тощо); культура спілкування та побуту (культура споживання, життєоблаштування, відпочинку, дозвілля тощо) [10, 21].

Поширеним є також підхід до структуризації культури за її суб'єктом, у ролі якого постають такі спільності, як народ, нація, інтелігенція, робітники та селяни, молодь, діти та ін. Відповідно розглядаються «національна культура», «народна культура», «молодіжна культура», «дитяча культура» та ін. Матеріальне й духовне, моральне й естетичне, виробниче й інформаційне в ній постають як своєрідні аспекти, взаємодія між якими створює синтез якісної визначеності і спрямованості.

Традиційно специфіку менеджменту в сфері культури пов'язують з особливостями «духовного продукту» та «духовного виробництва». Продукти такої діяльності мають не речовий характер, а, перш за все, пов'язані з феноменами свідомості (сприйняття, розуміння, мислення, усвідомлення і т.п.), тому не піддаються безпосередньо фінансово-економічному підрахунку прибутку. Більше того, на відміну від продуктів матеріального виробництва, культурні цінності у процесі споживання нарощують, підвищують свою соціальну значимість. Як, наприклад, існує і діє прямиий

внесок сфери культури в економіку? Так, державні заклади культури, освіти і науки, некомерційні організації, творчі колективи та індивіди, працюючи в сфері культури та мистецтва, створюють конкретні робочі місця відповідно до ринку послуг, який володіє суттєвим інвестиційним потенціалом. Тобто здійснюється безпосередній внесок у розвиток економіки конкретного регіону. Це не лише проблема працевлаштування й трудової зайнятості, але й система оподаткування та відрахунків до державного бюджету, соціальне та медичне страхування тощо.

Також сфера культури та мистецтва виступає базою та інфраструктурою розвитку низки інших галузей, перш за все – освіти і науки, ЗМІ, видавничої діяльності, туризму, індустрії розваг. Відповідно до загальносвітових стандартів понад 75% об'єму туризму є т. зв. «культурний туризм» (cultural tourism), коли туристи відвідують інші регіони та країни з метою ознайомитися з культурно-історичною спадщиною. Тому зазначені вище сфери життєдіяльності передбачають сферу культури як інфраструктуру свого розвитку та існування її взагалі. Забезпечуючи відповідні послуги для працівників інших галузей і сфер діяльності, заклади й установи сфери культури здійснюють їх повноцінну соціалізацію. До того ж сфера культури має прямий соціальний вплив. Це пояснюється тим, що культурні традиції й символи, мова, освіта і наука складають зміст культурної ідентичності, національної самосвідомості громадян. Це створює певну суспільну консолідацію, усвідомлення спільності щодо здійснення економічних і політичних реформ, розвитку суспільства в цілому. Культура та мистецтво завжди соціально вагомі

і навіть прибуткові, оскільки виступають в ролі соціальних інвестицій. Вони акумулюють і транслюють певні базові цінності суспільства, образи, національні символи, які використовуються в комерційній і некомерційній діяльності [15, 234]. Культура і мистецтво забезпечують соціально важливі види діяльності, організацію виховання й освіти, що сприяють професійному і духовному розвитку особистості й суспільства в цілому, а також розкриттю їх творчого потенціалу. Крім того, в елітарній, масовій культурах виробляється і пропонується різноманіття можливих образів і моделювань соціальної поведінки. Таким чином, культура і мистецтво збагачують соціальну сферу й образ життя змістовними подіями.

Важливим аспектом впливу сфери культури на економічні чинники є такі сучасні технології шоу-бізнесу і менеджменту, як реклама, public relations, просування товарів, включаючи акції зі стимулювання й організації продажі, в роботу з персоналом, формування корпоративної культури і фірмового стилю – ці компоненти неможливі без використання традиційних форм соціально-культурної діяльності, співробітництва із закладами й установами освіти, науки, культури та мистецтва [12, 156; 14, 305–311]. Як відомо, сфера культури і мистецтва створює інфраструктуру ділових контактів, місць, умов і чинників для їх реалізації. Заклади культури здійснюють корпоративні послуги: інформаційне та науково-технічне забезпечення і т.д. Культура та мистецтво підвищують цінність навколишнього середовища, матеріальної бази виробництва й відпочинку. Змістовна й активна культурна діяльність (життєтворення) впливає

на формування й розвиток особливого іміджу регіону, місцевості, в тому числі – серед потенційних інвесторів [13, 59–62].

Щодо соціального впливу сфери культури та мистецтва особливо пріоритетними є: по-перше, взаємостимулююча співпраця ділового світу і сфери культури, комерційної й некомерційної – таке партнерство є важливим інструментом формування і розвитку громадянського суспільства, здатності до саморозвитку; по-друге, культура і мистецтво виступають джерелом цивілізаційного впливу і соціальної організації, стимулюють творчість, підвищують здатність суспільства до сприйняття новітніх технологій, стереотипів свідомості й поведінки; по-третє, фактично культура і мистецтво – колективна пам'ять суспільства, джерело культурно-історичної спадщини і творчих ідей для наступних поколінь.

Особливості сучасного підприємництва і менеджменту формують особливий тип менеджера. Інноваційний характер сучасного менеджменту дедалі більше залежить від персоналу, благоприємного соціального середовища, виводить на перший план (окрім маркетингової, фінансової, організаційної компетентності) вміння особливого виду. Так, сучасний менеджер має знати організацію, фінансовий контроль, маркетинг, роботу з персоналом, а також методики здійснення сучасного менеджменту. До таких належать: вміння вирішувати слабкоструктуровані проблеми за фактичної відсутності мети та умов; вміння ризикувати та здійснювати проведення інноваційних технологій (методик). Отже, сучасний менеджер стає, перш за все, медіатором. До традиційних вимог щодо знання технологій,

організації фінансового контролю і маркетингу в сучасних умовах доповнюються вимоги культурологічного і гуманітарного характеру. Сучасний менеджер, незалежно від напрямку діяльності його фірми (установи, закладу, громади), має бути теоретично і практично орієнтованим у питаннях загальної та прикладної культурології, соціальної психології, ознайомленим із сучасними культурними процесами. Збільшення гуманітарного змісту сучасного менеджменту проявляється практично у всіх векторах практики менеджменту. Відомо, що маркетингові стратегії враховують аналіз образу життя споживачів, включаючи національно-етнічні, вікові, професійні, соціально-психологічні та інші соціально-культурні фактори, обставини й особливості. Це означає, що маркетинг набуває характеристики технології соціально-культурного нововведення. Такий підхід констатує особливу активність і значення технології менеджменту в сфері культури, з одного боку, а з другого – досвід сучасного менеджменту має прикладне значення в сфері культури.

В умовах сучасного інформаційного простору України початку XXI ст. менеджмент у сфері культури вперше постав як провідний етнокультурологічний та філософсько-українознавчий напрям та, відповідно, теоретико-методологічний підхід гуманітарної науки та навчальної дисципліни, де об'єктом дослідження (вивчення) виступає культура та етнокультура як феномен цивілізації та людської діяльності. Висвітлення актуальних питань менеджменту в системі сучасної науки та освіти потребує концептуалізації філософсько-методологічних принципів цього процесу на основі досягнень сучасної філософії

культури. Сутнісна специфіка менеджменту як навчальної дисципліни полягає в тому, що вивчення національних традицій в царині різних наук (історії, філології, фольклористики, історії філософії, культурології, мистецтвознавства тощо) має відбуватися методом певного світоглядного синтезу, спрямованого на свідоме освоєння і відтворення загальнолюдських смислів та універсальї культури у специфічних формах національного буття [9, 320–321; 10, 123].

Підхід до менеджменту в сфері культури чітко відрізняється від галузевих культурологічних дисциплін. Перш за все, українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна визначає свій предмет і завдання – це світоглядний синтез на основі вивчення конкретних галузей національної культури [1, 26–29]. У сучасних теоретико-світоглядних дослідженнях актуальною постає проблема перегляду та переосмислення суб'єкт-об'єктної схеми традиційної гносеології і створення нової концептуально-філософської моделі світу, котра передбачає «ціннісно-смісловий універсум культури, де ідея є невідривною від буття» [15, 234]. Так, у зрілих формах культури під час спроб філософсько-світоглядної рефлексії менеджменту власного суспільного буття та принципового окреслення контурів загальної картини світу суб'єкт вирішує дилему матеріального чи духовного, оскільки – в межах самої культури загалом чи культури філософського мислення зокрема – буття відтворюється та твориться за законами духу та світобудови матерії, що відповідають принципам об'єктивної світоорганізації або не відповідають (спотворюють, руйнують, деформують, трансформують) [13, 60–62].

Найхарактернішою рисою культурно-освітнього простору України ХХ – початку ХХІ ст. є наукове пізнання як об'єктивний розвиток інтегративних і комплексних досліджень в системі культурології та українознавства. Утвердження сучасного українознавства як інтегративної системи знань про Україну та українство відбувається в епоху становлення постнеокласичної науки, якій властиві тенденції щодо переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції [2, 52–54]. Саме українознавство як філософсько-інтегративна парадигма покликане дати відповідь на сукупність питань менеджменту, пов'язаних з виникненням, розвитком та формами буття українства, розкрити його внутрішню єдність і перш за все чинники його формування, цілісності, безперервності у часі, підстави та способи трансформації національної свідомості, культури, державності, перспективи розвитку українства у світі. Нині українознавство перебуває на шляху від об'єктно орієнтованої сукупності міждисциплінарних досліджень до окремої науки, яка має свій предмет і об'єкт дослідження, а також систему теоретико-методологічного інструментарію.

Основне питання, яке вирішують культурологи та українознавці на початку ХІ ст. щодо особистості в контексті націєтворення, – це необхідність повноцінного функціонування і самовідтворення сучасної нації саме засобами і методами менеджменту. На їхню думку, визначальним у цьому процесі є національна самосвідомість. Із світоглядної позиції національна самосвідомість являє собою сукупність соціальних, політичних, екологічних, просвітницьких, естетичних, філософських, релігійних

та інших поглядів, що відбивають зміст, рівень і особливості духовного розвитку «особистості» та різних національних спільнот [3, 77; 4, 73–79; 5, 508–510]. Це засвідчує, що національна свідомість віддзеркалює соціально-економічну, політичну і духовну сторони життєдіяльності нації. Визначаючи національну самосвідомість як усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної соборності, духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності, вона виконує такі основні функції: адаптаційну (виявляється у звиканні індивіда до національних особливостей життєдіяльності, мови, культури; історико-культурна пам'ять; входження у середовище національної культури, науки, освіти; сприяє єдності національної спільноти); пізнавальну (сприяє пізнанню і самопізнанню традицій духовної та матеріальної культури, передачі історичної пам'яті); захисну (збереження культурних цінностей, захист інтересів національно-культурного функціонування і розвитку, збереження національної гідності; об'єктом захисту виступають соціально та національно значущі цінності духовного життя); самоконтролю та відповідальності (зміна основ самосвідомості здійснює регулятивний вплив на соціальну поведінку особистості; зворотна реакція залежить від рівня внутрішньої культури поведінки особистості). Особливе значення має розвиток науки, національної культури та формування національної інтелігенції – носія ідей національної самосвідомості [1, 27–29; 16, 56–59]. Національна самосвідомість і духовна культура взаємопов'язані та взаємообумовлені. Як національна самосвідомість впливає

на духовну культуру нації, людини (особистості), так і духовна культура впливає на формування, розвиток національної самосвідомості. Через національну самосвідомість нація оцінює свою історію, природні ресурси, культуру, мову, міжнародні зв'язки, а також у певних умовах консолідується та інтегрується через механізми культурологічної рефлексії. Водночас культура, матеріалізуючи свідомість нації, об'єднує матеріальні і духовні сторони її життя, створюючи духовний уклад нації. Останній включає в себе соціальний досвід нації, її норми і традиції, програми поведінки та спілкування. Духовний устрій нації у формі національної культури у своїй цілісності становить основний зміст освітньо-виховного потенціалу нації. Адже освіта і виховання визначаються культурою, а культура визначається свідомістю нації.

В умовах сьогодення менеджмент у сфері культури через самосвідомість людини виступає необхідним компонентом як структури особистості в цілому, так і її свідомості зокрема, що є цінним для українознавчої науки [6, 122–129; 8, 55–62]. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане ставлення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє ставлення його до самого себе. Особистість у самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність, неповторну індивідуальність, як носія і творця суспільних відносин. У цьому контексті пріоритетними є такі українознавчі вектори: стан проблеми «особистості» та виховання духовності в сучасних гуманітарних дослідженнях; висвітлення українознавчого змісту основних категорій дослідження, а саме «особистість»,

«духовність», «духовні основи особистості», «виховання особистості», та визначення їх сучасних смислів і значення; розкрити українознавчий контекст поняття «духовні основи особистості» та виявити сучасні сутнісні характеристики таких духовних основ, як добро, істина, любов, свобода, творчість і краса; визначити основні методологічні заходи до виховання духовних основ сучасної особистості, а також виявити методологічні принципи формування духовних основ особистості і методичні аспекти їх застосування [15, 208; 16, 59–63]. Все це потребує подальших теоретико-методологічних досліджень на засадах культурологічної та українознавчої науки.

Насамперед менеджмент у сфері культури органічно пов'язаний з етнокulturознавством, яке є інтегративною гуманітарною наукою та навчальною дисципліною, де об'єктом дослідження (вивчення) виступає етнокultura як феномен цивілізації та людської діяльності. В цьому контексті характеризується менеджмент в сфері культури як: 1) комплекс дисциплін, що вивчають культуру по історичній вертикалі її розвитку, соціальному функціонуванню з визначенням кінцевого результату системності культурного феномену; 2) сукупність дисциплін, що вивчають культуру і намагаються осягнути її як цілісне явище з урахуванням надбань міждисциплінарних зв'язків, а також з позиції культурології, національних, регіональних особливостей в їх історичному розвитку; 3) самостійна наукова дисципліна в системі соціально-гуманітарних знань; 4) наука, яка вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

У науковому пізнанні, зокрема актуальних питань менеджменту в сфері культури, розрізняють два рівні: емпіричний та теоретичний. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта, а також цілями, методами досягнення та способами вираження знань. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єкта, фіксуються факти (події культурно-мистецького життя), проводяться експерименти (соціологічні дослідження, анкетування, запити, тестування тощо), встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. На теоретичному рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання розрізняються також і тим, з якого боку вони досліджують об'єкт, яким чином отримують основний зміст знання [5, 209; 7, 22–29; 8, 55–62]. На емпіричному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його зовнішніх зв'язків і проявів, доступних переважно живому спогляданню. Практичне застосування знання, одержаного на емпіричному рівні, обмежене, а щодо розвитку наукового знання, то воно є початковим, вихідним для побудови теоретичного знання. На емпіричному рівні основний зміст знання одержується, як правило, з безпосереднього досвіду, тому іноді неможливо визначити ступінь загальності та застосованості одержаного знання [11, 167; 12, 17–22]. На цьому рівні наукового пізнання осягаються лише явища, а не сутність. На теоретичному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його внутрішніх зв'язків

та закономірностей, які досягаються через обробку даних емпіричного знання, а суб'єкт за допомогою мислення виходить за межі того, що дається в безпосередньому досвіді, і здійснює перехід до нового знання.

Отже, емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання менеджменту відрізняються, по-перше, гносеологічною спрямованістю досліджень (вивчень). На емпіричному рівні пізнання орієнтується на вивчення явищ та поверхових («видимих») зв'язків між ними, без заглиблення в суттєві зв'язки та відношення. На теоретичному рівні головним гносеологічним завданням є розкриття сутнісних причин та зв'язків між ними. По-друге – пізнавальними функціями. Головною пізнавальною функцією емпіричного рівня є описова характеристика явищ, теоретичного – їх пояснення. По-третє – характером і типом одержуваних наукових результатів. Результатами емпіричного рівня є наукові факти, закономірні взаємозв'язки між окремими явищами. На теоретичному рівні знання фіксуються у формі сутнісних законів, теорій, теоретичних систем. По-четверте – методами одержання знань. Основними методами емпіричного рівня є спостереження, опис, вимірювання, експеримент, індуктивне узагальнення; теоретичного – аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний методи, ідеалізації, єдність логічного та історичного, сходження від абстрактного до конкретного [16, 56–59]. По-п'яте – співвідношення чуттєвого (він домінує на емпіричному рівні) та раціонального (на теоретичному) компонентів у пізнанні.

Враховуючи викладене вище, необхідно визначити роль менеджменту в сфері культури як методологічної

основи щодо вивчення культурознавства як наукової та навчальної парадигми. Українознавча специфіка вивчення (дослідження) об'єкта, предмета та змісту менеджменту в системі культурознавства зумовлює вибір відповідних принципів, методологічних підходів та методів. Перш за все загальнонауковими принципами розгляду українознавчих проблем культурознавства мають стати відомі загальні принципи: історизму, джерельної мотивації, об'єктивності, всебічності розгляду, наступності та дослідницької повноти. Вони забезпечують науковість та повноту вивчення (дослідження) актуальних проблем менеджменту та основ національної культури в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богуцький Ю. П.* Основні дилеми логіко-філософської рефлексії еволюції культури та ідея «онтології доцільності» // В кн.: Богуцький Ю. П. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспективи: [монографія] / Інститут культурології АМУ / Богуцький Юрій Петрович. – К.: Веселка, 2008. – С. 26–44: [іл.]. – [Бібліогр.: С. 185–197].
2. *Горенко Л. І.* Культурологія як наука та навчальна дисципліна / Горенко Лариса Іванівна // Культурна трансформація сучасного українського суспільства: зб. наук. матеріалів VII Культурологічних читань пам'яті Володимира Подкопаєва, м. Київ, Український центр культурних досліджень, 4–5 червня 2009 р. – К.: ДАКККіМ, 2009. – С. 51–55.
3. *Горенко Л. І.* Культура як українознавство: методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства / Горенко Лариса Іванівна. – К.: МЕФ, 2003. – 156 с.
4. *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття [Текст]: історическая література / М. В. Гримич; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

5. Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с. – Бібліографія: С. 506–510.

6. Історія українознавства: навчальний посібник / Упорядники: Токар Л. К., Кононенко П. П. – К.: Академія, 2010. – 550 с.

7. Калакура Я. С. Методологічний інструментарій українознавця / Калакура Ярослав Степанович / В кн. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – С. 21–30.

8. Калакура Я. Методика опрацювання джерел і літератури в українознавчому дослідженні // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 54–63.

9. Культура: філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доповнене. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – С. 320–321.

10. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 345 с.

11. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки [текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04; 13.00.01 / Олексюк Ольга Миколаївна; Київський держ. ін-т культури. – К., 1997. – 333 с.

12. Сапенько Р. Искусство рекламы в современной культуре: монография / Роман Сапенько. – К.: Международный Фонд В. Горовица, 2005. – 295 с.

13. Сапенько Р. Моральні проблеми культури і етика реклами / Роман Сапенько // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць: у 2-х частинах. – К.: ДАКККіМ, 2001. – Вип. VII. – Ч. II. – С. 58–64.

14. Сапенько Р. Искусство рекламы как феномен культуры / Роман Сапенько // Київське музикознавство: зб. статей. – К.: Київське державне вище музичне училище імені Р. М. Глієра, 2001. – Вип. 6. – С. 304–312.

15. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько; за ред. Ю. П. Богуцького. – К.: Знання, 2007. – 679 с.

16. Шкляр Л. Є. Особа в етногенезі / Шкляр Леонід Євдокимович // Життя етносу: соціокультурні нариси: навч. посібник / [Б. Попов (керівник автор. колективу), В. Ігнатів, М. Степико та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – С. 55–70.

REFERENCES

1. Bohutskyi Yu. P. Osnovni dylemy lohikofilosofskoi refleksii evoliutsii kultury ta idea «ontolohii dotsilnosti» / V kn.: Bohutskyi Yu. P. Samoorganizatsiia kultury: ontolohiia, dynamika, perspektvyv: [monohrafiia] / Instytut kulturolohii AMU / Bohutskyi Yurii Petrovych. – K.: Veselka, 2008. – S. 26–44: [il.]. – [Bibliohr.: S. 185–197].

2. Horenko L. I. Kulturolohiiia yak nauka ta navchalna dystsyplina / Horenko Larysa Ivanivna // Kulturna transformatsiia suchasnoho ukrainskoho suspilstva: zb. nauk. materialiv VII Kulturolohichnykh chytan, pamiati Volodymyra Podkopaieva, m. Kyiv, Ukrainyskyi tsentr kulturnykh doslidzhen, 4–5 chervnia 2009 r. – K.: DAKKKiM, 2009. – S. 51–55.

3. Horenko L. I. Kultura yak ukrainoznavstvo: [metodychnyi posibnyk dlia samostiinoi roboty studentiv ochnoi, zaochnoi ta dystantsiinoi formy navchannia, aspirantiv, doktorantiv, slukhachiv kursiv (fakultetu) pidvyshchennia kvalifikatsii z ukrainoznavstva] / Horenko Larysa Ivanivna. – K.: MEF, 2003. – 156 s.

4. Hrymych M. V. Zvychaieie tsvilne pravo ukraintsiv XIX – pochatku KhKh stolittia [tekst]: ystorycheskaia lyteratura / M. V. Hrymych; Kyivskyi nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka. – K.: Aristei, 2006. – 560 s.

5. Istoriiia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk / A. S. Chaikovskiy (ker. avt. kol.), V. I. Batrymenko, L. O. Zaitsev, O. L. Kopylenko ta in.; za red. A. S. Chaikovskoho. – K.: Yurinkom Inter, 2003. – 512 s. – Bibliohrafiia: S. 506–510.

6. Istoriiia ukrainoznavstva: navchalnyi posibnyk / Uporiadnyky: Tokar L. K., Kononenko P. P. – K.: Akademiia, 2010. – 550 s.

7. Kalakura Ya. S. Metodolohichniy instrumentarii ukrainoznavtsia / Kalakura Yaroslav Stepanovych / V kn. Kalakura Ya. S. Istorychni zasady ukrainoznavstva. – K.: NDIU, 2007. – S. 21–30.

8. Kalakura Ya. Metodyka opratsiuvannia dzherel i literatury v ukrainoznavchomu do-

slidzhenni // Ukrainoznavstvo. – 2012. – No-mer 2 (43). – S. 54–63.

9. *Kultura: filosofskyi slovnyk* / [za red. V. I. Shynkaruka]. – 2-he vyd., pererob. i dopovnene. – K.: Hol. red. URE, 1986. – S. 320–321.

10. *Kultura. Ideolohiia. Osobystist: metodoloho-svitohliadniy analiz* / V. Andrushchenko, L. Huberskyi, M. Mykhalchenko. – K.: Znannia Ukrainy, 2002. – 345 s.

11. *Oleksiuk O. M. Formuvannia dukhovnoho potentsialu studentskoi molodi v protsesi profesiinoy pidhotovky* [tekst]: dys. ... d-ra. ped. nauk: 13.00.04; 13.00.01 / Oleksiuk Olha Mykolaivna; Kyivskyi derzh. in-t kul'tury. – K., 1997. – 333 s.

12. *Sapen'ko R. Yskusstvo reklam v sovremennoy kul'ture: monohrafiya* / Roman Sapen'ko. – K.: Mezhdunarodnyi Fond V. Horovyt'sa, 2005. – 295 s.

13. *Sapen'ko R. Moral'ni problemy kul'tury i etyka reklamy* / Roman Sapen'ko // Aktual'ni problemy istoriyi, teoriyi ta praktyky khudozhn'oyi kul'tury: zb. nauk. Prats': u 2-kh chastynakh. – K.: DAKKKiM, 2001. – Vyp. VII. – Ch. II. – S. 58–64.

14. *Sapen'ko R. Yskusstvo reklam kak fenomen kul'turu* / Roman Sapen'ko // Kyiv's'ke muzykoznavstvo: zb. statey. – K.: Kyiv's'ke derzhavne vyshche muzychne uchylshche imeni R. M. Hliyera, 2001. – Vyp. 6. – S. 304–312.

15. *Ukrainska kultura v yevropeiskomu konteksti* / Yu. P. Bohutskyi, V. P. Andrushchenko, Zh. O. Bezvershuk, L. M. Novokhatko; za red. Yu. P. Bohutskoho. – K.: Znannia, 2007. – 679 s.

16. *Shkliar L. Ye. Osoba v etnohenezi* / Shkliar Leonid Yevdokymovych // Zhyttia etnosu: sotsiokulturni narysy: navch. posibnyk / [B. Popov (kerivnyk avtor. kolektyvu), V. Ihnatov, M. Stepyko ta in.]. – K.: Lybid, 1997. – S. 55–70.

L. Horenko

***Cultural Management Peculiarities:
Approach in the Context of Ukrainian Studies***

Abstract

Management in the sphere of culture and human activity is carried out in the social multicultural environment. Every type of activity is characterized by certain features that create an internal cultural environment of activity. However, the organization as a social formation has its own culture with certain parameters determined by specificity of its activity, manufacturing processes, management etc. Each organization has its own material (technical) and non-material essence (nature, structure, traditions, specificity, style of functioning). All these factors have an impact on the processes within the organization, its external determinants and contacts with the environment.

The term «culture of organization» embodies the character, peculiarities and manner of organization functioning which are shown through behavioral reactions of the individuals and social groups of its workers, their judgment, relationships, solutions of problems of labor organization, manufacturing process management, equipment and interior aesthetics and technologies being used. This style is a part of general civilization culture and a form of use of human cultural heritage by organization. Instead the term «organizational culture» reflects the degree of organizational arrangement of the manufacturing process and management organization process. It constitutes only a part of the culture of organization. It is unreasonable to identify culture of organization with business (corporate) culture presented by corporation as one of the organizational and legal forms of management in a market economy.

The material elements of the culture of organization reflect manufacturing and management culture; practically they are expressed in technological culture, the culture of work processes and culture of environment of the members. Spiritual and ideological elements of the culture compose a set of basic features that differentiate the organization and its employees from others. All these components are integrative in nature, taking into account the form and content of each structural component.

УДК 347. 782 (477)

КИЇВ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ

Олексій ЗАРЕЦЬКИЙ

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджується Київ крізь призму життя, творчості та суспільно-політичної діяльності однієї людини – Алли Горської.

Проаналізовано генезу Києва за життя Алли Горської, визначено певні хронологічні рамки, головним чином йдеться про Київ 1962 – 63 рр. – час становлення і одночасно найвищу хвилю шістдесятництва, Клубу творчої молоді «Сучасник». Феномен центру України та українства, Київ аналізується в історичному, урбаністичному та у вимірі щоденного життя. У 1940 – 60-х рр. продовжувалось становлення Києва як центру України у специфічних, не завжди сприятливих умовах УРСР. Показано тенденцію часткової українізації міста в умовах радянського русифікаторського тиску. Київ повільно і важко йшов до того, щоб стати столицею незалежної України.

Ключові слова: Київ, Алла Горська, українізація, урбаністика, центр України та українства.

КИЕВ АЛЛЫ ГОРСКОЙ

Алексей ЗАРЕЦКИЙ

кандидат филологических наук,

старший научный сотрудник отдела культурологических исследований ННИИУВІ

Аннотация. В статье исследуется Киев через призму жизни, творчества и общественно-политической деятельности одного человека – Аллы Горской.

Проанализирован генезис Киева при жизни Аллы Горской, определены хронологические рамки, главным образом речь идет о Киеве 1962 – 63 гг. – времени становления и одновременно наивысшего подъёма шестидесятничества, Клуба творческой молодежи «Современник». Феномен центра Украины и украинства, Киев анализируется в историческом, урбанистическом и в измерении повседневной жизни. В 1940–60-х гг. продолжалось становление Киева как центра Украины в специфических, не всегда благоприятных условиях УССР. Показана тенденция частичной украинизации города в условиях советского русификаторского давления. Киев медленно и трудно шёл к тому, чтобы стать столицей независимой Украины.

Ключевые слова: Киев, Алла Горская, украинизация, урбанистика, центр Украины и украинства.

KYIV OF ALLA HORSKA

Oleksiy ZARETSKYI

Candidate of Sciences in Philology,

senior research associate of Cultural Studies Department of NRIUWH

Annotation. *In the article the city of Kyiv in 1940's–60's is investigated. This is done through the prism of the life, social and artistic activities of one person – Alla Horska. In the paper the genesis of Kyiv during the life of Alla Horska is analyzed. The chronological frame is also defined – it is Kyiv of 1962's–63's – the time of high wave of 60's movement, Creative Youth Club «Suchasnyk». The phenomena of Kyiv – the center of Ukraine and ukrainianism is analyzed in historical, urban dimensions and everyday life also. In 1940's–60's the process of development of Kyiv as the center of Ukraine in specific negative conditions of Soviet Ukraine continued. In the paper it is shown the tendency of partial ukrainianization under russification pressure. Kyiv hardly and slowly was moving to become the capital of independent Ukraine.*

Key words: *Kyiv, Alla Horska, ukrainianization, urbanistics, center of Ukraine.*

Київ – важлива частина нашого терену, центр України та українства у певному широкому розумінні історії, культури. Отже, нас цікавить тема Києва як певної унікальної, особливої урбаністичної цілісності і, в першу чергу, як столиці УРСР у 1940 – 60-х рр. ХХ ст. Розвиток Києва як культурного феномену у зазначений період показано крізь призму життя, творчості, суспільно-політичної діяльності однієї людини – Алли Горської.

Епістолярій Алли Горської опубліковано та досліджено, існує багато мемуарної літератури про неї. Це створює основу для того, щоб говорити про Київ тої доби з точки зору і у сприйнятті відомої художниці та громадського діяча [5, 8, 13]. Також будемо вести мову про тодішній Київ, звертаючи увагу на обставини щоденного життя містян, про які не могла не знати Алла Горська і які не могли не впливати на неї.

Говорячи про Київ Алли Горської, доцільно визначити певні хронологічні рамки, головним чином це 1962 – 63 рр. – час становлення і разом з тим найвища хвиля шістдесятництва, Клубу творчої молоді.

І далі будемо давати урбаноніми Києва саме у цей період (так їх називала Алла Горська), а в дужках – сучасні.

Алла Горська зробила свій внесок у створення міського обличчя Києва – зокрема мозаїчного оформлення готелю «Дніпро» на площі Ленінського комсомолу (нині Європейська) у співавторстві з Г. Синицею та Г. Зубченко [20, 60]. Це оформлення не витримало ремонтів 1990-х років у «євростилі».

Оформлення ресторану «Метро» на Хрещатику планувалося, але замовлення А. Горська не отримала [20, 36]. 1964 р. було виконано вітраж «Шевченко. Мати» у Червоному корпусі Університету ім. Т. Шевченка у співавторстві з О.Заливахою, Г.Севрук, Л.Семикіною, Г.Зубченко. Вітраж було знищено за вказівкою керівництва Київського міськкому Компартії України. Це окрема тема, якій присвячена відповідна література [5]. Планувалося також оформлення вестибюля Жовтого корпусу того ж Університету (бульвар Т.Шевченка, 14), але далі переговорів і попередніх ескізів справа не пішла. У 1967 – 68 рр. у співавторстві з В.Зарецьким та Б.Плаксієм було виконано розписи ресторанів «Полтава» («Наталка») на виїзді з міста на Бориспіль та «Вітряка» на Одеській площі. Збереглася лише мозаїка на фасаді «Вітряка». Києва архітектурного у її живописі та графіці не представлено, та й урбаністики у цілому майже немає.

Алла Горська приїхала до Києва на початку 1944. Майже напевно – вперше. Та й батьки тут ніколи не жили, а якщо й бували, то ненадовго, проїздом. Обставини цього переїзду досліджено нами у рамках ленінградського періоду родини Горських [9].

На той час це було місто з понищеними у 1930 – 40 рр. соборами, із майже щент зруйнованим Хрещатиком, ще без пам'ятника В.Леніну, встановленому 1946 р. Тут Алла Горська отримала освіту, вийшла заміж. У цьому місті брала участь у формуванні кола шістдесятників, Клубу творчої молоді «Сучасник», пізніше руху опору. Значна частина творчості припадає на цей період. Під Києвом загинула і в цьому місті похована.

Батько Алли Горської отримав взимку 1943–44 рр. квартиру на вулиці Г.Чудновського (з 1955 р. – І.Репіна, нині – Терещенківська), № 25 у наріжному будинку з вулицею Л.Толстого. Тоді цей будинок мав якийсь стосунок до відомства кіно, і Олександр Горський отримав її відповідно до посади. Батьки Алли Горської часто називали цю вулицю Чудновського, Алла Горська – завжди Репіна. Частина Києва, де знаходилась вулиця Репіна, сформувалась у середині XIX ст. Прокладення вулиці Володимирської було пов'язане із розташуванням міст Володимира і Ярослава. Відповідно до київського рельєфу вона тягнеться від Золотих воріт по продовженню старокіївських гір. Планування цієї частини міста визначалось розташуванням Червоного корпусу Університету, який було розміщено на Володимирській, та прокладенням бульвару Шевченка. Саме таке рішення приймалось за участю царя Миколи I та архітектора В.Беретті [2, 21].

Квартал вулиці Репіна, де замешкали Горські, точнісінько навпроти кварталу Червоного корпусу. Між ними сквер, закладений за побажанням Університету. По Другій світовій війні він зберігав вигляд початку XX ст., хоча було висаджено багато нових дерев. Парк і донині зберігає той самий вигляд, що й за часів Алли Горської. Нема алеї райських яблук, сонячного годинника, частину старих дерев вирубали. З'явилися лише деякі кущі, квітники і, звичайно, бруківка на алеях та лавки [15, 187 – 188]. Алла Горська побачила сквер вже із встановленим 1939 р. пам'ятником Тарасу Шевченку (раніше тут стояв пам'ятник царю Миколі II). І саме тут у 1960-ті збиралися для вшанування пам'яті поета українські опозиціонери. Залишилися яскраві спогади участі Алли Горської [13, 167 – 178]. Відзначимо також, що і Шевченківський сквер розташований на продовженні старокіївських гір, але вже на некрутому схилі, від нього починається спуск до либідської частини міста. Від будинку Горських досить помітний схил у напрямках вулиць ІІ.Толстого та М.Горького (Антоновича).

Мікрорайон помешкання Алли Горської в архітектурно-урбаністичному аспекті мало змінився від кінця XIX ст. дотепер. Декілька будинків пов'язано з іменем родини Терещенків. Навпроти через вулицю Репіна – Шевченківський скверик, через вулицю Льва Толстого по діагоналі – окраєць Терещенків. У 1960-ті роки у ньому знаходився рентгенологічний інститут, нині – медична бібліотека. Слід відзначити, що цей окраєць характеризують як архітектурно невдалий, еkleктично стилізований під російськість [3]. Так само будинок, у якому мешкали Горські, архітектурно

невизначений – його і не згадують в архітектурних довідниках.

Будинок на розі Репіна і бульвару Шевченка також належав Терещенкам (нині музей Т.Г. Шевченка, де зберігаються твори Алли Горської на шевченківську тематику). У будинку №1 по вулиці Терещенківській на розі з Богдана Хмельницького нині знаходиться Національний музей літератури; у ньому музейний фонд Алли Горської – мистецькі твори, документи, книжки з її бібліотеки, меблі. Також є фонд Алли Горської у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМУ) на території Національного заповідника «Софія Київська». Велика кількість документів, що стосується Алли Горської, зберігається у Галузевому державному архіві СБУ на вулиці Золотоворітській. Власне, на вулиці Репіна Терещенкам належав окраєць, де нині Російський музей, а окраєць, де нині Музей Богдана та Варвари Ханенків (Варвара – з дому Терещенків), за часів Алли Горської мав еклектичну назву – Музей західного і східного мистецтва [13].

Навпроти від будинку Горських через вулицю Льва Толстого – будинок 1950-х років. Кияни називають їх сталінками – п'ятиповерхівка із силікатної цегли, трохи декорована ліпниною з бетону. У цьому будинку завжди була крамниця, яку багато разів перепрофільовували. Це один із небагатьох будинків у цьому мікрорайоні, збудований після 1913 р.

За життя Алли Горської у Києві місто зазнало значних змін. Як урбаністична цілісність Київ кінця 1940 – початку 1950 рр. суттєво різнився від міста другої половини 1960 – 1980-х рр., а надто від теперішнього. Можна визначити принаймні три важливі речі. По-перше,

на правому березі виникли нові вулиці, які формують його урбаністичне обличчя: серед більших – бульвари Дружби народів (1945 – 48 рр.), Лесі Українки, проспект Науки (1960 – 70 рр.); по-друге, з'явилися житлові масиви, збудовані індустріальним шляхом; і останнє – місто поширилося на лівий берег.

Щоб уявити масштаби цих новобудов, відзначимо (як окремих характерних приклад), що вулиці Кіквідзе, яка нині сприймається як центр міста і йде від перетину бульварів Лесі Українки та Дружби народів, не було взагалі – тут простелялося поле.

Будинок, де замешкали Горські, типовий триповерховий дохідний, кінця XIX ст. [14]. Це будівництво передувало пізнішим 7 – 8-поверхівкам з ліфтами початку XX ст. Будинок Горських у 1920 – 1930 рр. було нашвидкуруч поділено тимчасовими перегородками на менші квартири. Це була типова практика. Жодної перебудови не проводилося. Квартира Горських на третьому поверсі мала темну напівкухню-напівкоридор і напіввану-напівкухню [14]. Все це було суміжне. З 1955 р. підселили одну родину – ущільнили. Але застережемо, що у місті чітко розрізнялися малонаселені комуналки – 2 – 3 родини і багатонаселені – 5 – 7 родин, а часто й більше. Був телефон 5-80-59, початково з п'яти цифр, пізніше додали попереду «Б». На початку 1960-х замість «Б» почали писати «2».

Оскільки телефонізація була частковою, телефон вважався елементом не лише добробуту, а й престижу. Уявлення про зв'язок по місту дає кількість телефонів-автоматів – 200 апаратів у 1950 р., 1100 – у 1960 р. Кияни знали, де стоять справні, а де несправні апарати. Багатьом знайомим було технічно складно телефоном

попередити про свій прихід, тому побутувала практика, яка на сьогодні зникла. Знайомі могли знизу під будинком голосно гукати: «Алла! Віктор!», – аби перевірити, чи є хтось вдома, і не підійматися на третій поверх.

По війні водогін поступово добудували, ремонтували. Траплялися випадки, що воду давали на кілька годин уночі, але на початок 1960-х років перебої з водою припинилися. Дах у будинку Алли Горської протікав, коли випадало багато снігу, він танув від тепла будинку, вода просочувалася у щілини, стики жерстяного покриття. Бувало й таке, що вона сама чистила дах, коли не вдавалося домовитись із двірником. Внутрішній вигляд помешкання Алли Горської докладно описано нами [5, 115 – 126].

По смерті художниці доля будинку була така: після капремонту 1975 – 77 рр. у ньому розмістили дитячу лікарню, яку розширили за рахунок прилеглого корпусу. У листопаді 1995 р. на будинку ліворуч від колишніх вхідних дверей встановлено меморіальну дошку: «У цьому будинку в 1944 – 1970 роках жила і працювала визначна громадська діячка художниці Алла Горська (1929 – 1970)» – скульптор Борис Довгань, архітектор Флор Юр'єв.

Пишучи про Київ Алли Горської, треба хоча б пунктирно окреслити щоденне життя тої доби, яке, втім, достатньо докладно описано і мало чим різнилося від побуту інших великих міст СРСР: черги, дефіцит товарів, низька якість послуг тощо. Слід нагадати про магічне слово *постачання*. У місті ширилися чутки, що Київ 1960-х ніби мав першу категорію, і в крамницях, принаймні у центрі міста, налічувалося до 10 різновидів ковбас і до 20 твердих сирів. І це було значно

ліпше, аніж у більшості інших міст УРСР чи загалом Радянського Союзу. Звичайно, окрім Москви.

Звернімо увагу, що Олена та Олександр Горські дбали про побут. Від'їжджаючи до Одеси 1953 р., вони залишили дочці і зятю умебльовану квартиру, посуд, програвач із системою у 78 обертів на хвилину, а вже пізніше О. Горський подарував телевізор та холодильник. Програвач був старий, хоча й справний, і майже не використовувався. Підбірка платівок була невелика. Телевізор Алла Горська майже не дивилась, хіба зрідка змагання з фігурного катання. Не можна сказати, що вона не слідувала за модою. У середині 60-х придбала модні тоді меблі – зі світлого дерева із світлою оббивкою, низькі.

Закупки робили у молочних крамницях на Горького (Антоновича), що неподалік, та на Червоноармійській (Великій Васильківській), трохи нижче від площі Толстого. Найближча хлібна крамниця знаходилась на площі Толстого на розі з вулицею Пушкінською (№ 2/45) у примітному будинку з еkleктичними архітектурними надмірностями. У цьому ж будинку містилась ощадна каса, якою послуговувались Алла Горська та Віктор Зарецький. Декілька продовольчих крамниць розміщувались у будинку Мороза (тоді чомусь говорили Морозова, № 61/11) – великій примітній 8-поверхівці на розі Володимирської та Толстого. У 1950-ті роки у сфері торгівлі сталися разючі зміни – за Сталіна на все місто працювала одна молочна крамниця. Всі закупки робили на базарах. Художня школа та Київський художній інститут, де по війні вчилася Алла Горська, знаходилися на вулиці Смирнова-Ласточкина (Вознесенському узвозі), яка сполучала

два найбільших у Києві базари – Сінний та Житній, і на ній вирувало життя.

Площа Толстого, що зовсім поруч із помешканням Алли Горської, була вигідною у транспортному відношенні. Із залізничним вокзалом сполучення було просте – тролейбусом маршруту 10, так само із аеропортом «Жуляни» – без пересадок тролейбусом маршруту 9. До Річкового вокзалу, звідки діставались Канева, треба було їхати з пересадкою – спершу Хрещатиком до площі Ленінського комсомолу (Європейської), а потім трамваем маршруту 16 до Річкового вокзалу. На привокзальній площі знаходилася приміська автостанція. З неї Алла Горська їздила, зокрема, до Гельм'язива Золотоніського району у 1970 р.

У Києві з Аллою Горською пов'язано ще три важливі адреси: Художня школа – Художній інститут (нині Національна академія мистецтва та архітектури), які містились в одному будинку на вулиці Смирнова-Ласточкина. У школі вона навчалась з 1946 р. до 1948 р., в Інституті – у 1948 – 54 рр. Вже пізніше, у 1959 – 1962 рр., викладала у Художній школі. А також – майстерня на вулиці Філатова, 7А (1959 – 70 рр.) та осідок Клубу творчої молоді у Жовтневому палаці (нині Міжнародний центр культури і мистецтв) – кімната №13 (1962 – 63 рр.).

Можна вважати, що садиба Інституту розташована у межах міста Володимира – Ярослава, де знаходилася його частина – Копирів кінець. Інститут стоїть над урвищем, тут, імовірно, проходили вали. Поруч з вхідною брамою на території Інституту встановлено пам'ятник «Художники – жертви репресій» з іменами, серед них – ім'я Алли Горської. В Академії зберігаються її дипломна робота – полотно «Санкомісія», інші твори.

Під Художнім інститутом, униз вулицею Смирнова-Ласточкина, був дуже специфічний район. Нетрища, які мали репутацію злодійських. Але впорядкували цей район і збудували Подільський критий ринок на місці Житнього базару вже до 1980 р. Першим і одним із найважливіших маршрутів Алли Горської по Києву був шлях з її квартири до Художньої школи і Художнього інституту. Аллу часто возили туди службовою машиною. Можна було їхати громадським транспортом – трамваем, який часто видно на повоєнних фото Києва, від площі Льва Толстого до площі Богдана Хмельницького (Софіївського майдану).

На очах Алли Горської відбулися деякі зміни – Золоті ворота відремонтовано 1949 р. і тоді ж закладено сквер. Наприкінці 1960-х знесли декілька старих 2-, 3-поверхових будинків навпроти Театру опери і балету та звели не дуже вдалий 8-поверховий. Будинок Опери, площа Богдана Хмельницького мали до перебудов 1970 – 80-х рр. відчутно інший вигляд.

Інший маршрут, після того як розібрали руїни на Хрещатику, – тролейбусом від зупинки, що поряд із кінотеатром «Київ» (який існує донині), до площі Калініна (пізніше Жовтневої революції, нині майдан Незалежності), яка також суттєво різнилась від сучасного вигляду, 1, 11, 13-м маршрутами тролейбуса, з початку 1960-х – 20-м маршрутом. На площі Калініна пересідати на 16 чи 18 тролейбус, аби їхати до Львівської площі. Від Львівської площі було вже хвилин 5 пішки до Інституту. Коли Алла Горська ходила цією площею, там не було ані Будинку торгівлі, ані Будинку художника, ані довгобуду Театрального інституту ім. Карпенка-Карого.

Спершу Віктор Зарецький як член Спілки художників отримав майстерню на вулиці Філатова, неподалік від готелю та ресторану «Дружба». А невдовзі, коли Алла Горська стала членом Спілки художників і отримала підстави для надання майстерні, на двох із Віктором Зарецьким мали вже більшу у будинку поруч на Філатова, 7А на четвертому поверсі майстерню №52. 7 грудня 1970 р. її тіло привезли з моргу Інституту судово-медичної експертизи для прощання до будинку майстерень, але труну з автобуса не виносили. В самій майстерні було встановлено меморіальну траурну експозицію. Звідти вирушили на Берковецьке кладовище (нині Міське). На кінець 1950-х це була хороша і престижна майстерня, що займала близько 40 кв. м. Під будинок майстерень надали проект середньої школи без змін. Це був перший у Києві великий будинок спеціально для майстерень, тому там працювало досить багато керівників Спілки художників. Бульвар Дружби народів мав назву «Автострада», з 1959 р. – сучасна назва. Але Алла Горська та Віктор Зарецький не говорили «Автострада», а – на Чорній горі (топонім, який майже вийшов з ужитку) чи на Філатова. До майстерні на Філатова їхали тролейбусами, що йшли з Хрещатика (маршрути 1, 11, 13), а на площі Толстого приєднувалися маршрути тролейбусів 10 і 12. З вулиці Репіна був найближчий шлях до майстерні – їхали 10 тролейбусом до зупинки «Чеська» і там переходили бульвар Дружби народів навпростець до майстерні, іншими тролейбусами доїжджали так само по Червоноармійській (Великій Васильківській) до зупинки «Загородня», а потім перейти Червоноармійську і прямувати трохи нагору по вулиці Кудрі. Ходили і пішки,

що займало менше години від будинку на Репіна.

По дорозі до майстерні на Філатова треба було проминути стадіон імені Микити Хрущова. Не було ані готелю «Русь», ані «Спорт». Палац спорту здали лише 1960 р. На місці планетарію знаходився Палац фізкультури – переобладнаний павільйон Всеросійської виставки 1913 р. На площі домінувала колонада стадіону у стилі сталінського класицизму. Принаймні один-два рази Алла Горська була на футболі, який займав у житті Києва порівняно вагоме місце. Володимирський базар був під відкритим небом – на його місці нині Палац «Україна», який почали зводити ще у другій половині 1960-х років. Будинок Володимирського ринку розмістився поряд – на вулиці Горького (Антоновича), збудований у 1965 – 68 рр. Навпроти базару була автобусна станція. За найбільш вірогідною версією [6, 7], саме тут рано-вранці 28 листопада 1970 р. Алла Горська сіла у приміський автобус Київ – Васильків, доїхала до Василькова і невдовзі загинула.

Третю адресу – осідок Клубу творчої молоді у Жовтневому палаці – розглянемо разом із Хрещатиком. Алла Горська не могла не бути на зруйнованому Хрещатику. Хрещатик забудовували до середини 1950-х. І цю проблематику обговорювали у місті досить часто.

Одним із чільних розробників забудови Хрещатика та архітектором низки будинків був Анатоль Добровольський – знайомий родини Алли Горської та Віктора Зарецького. Саме він зініціював використання мотивів українського бароко у вирішенні, зокрема, будинків №13 – 17 поряд із Пасажем та якоюсь мірою і телецентр на Хрещатику, 26 [20, 36 – 37].

У грудні 1954 р. відбулася всесоюзна нарада будівельників і архітекторів у Москві. Почалися нові віяння, відбувся стилістичний перелом у процесі забудови Хрещатика [20, 30]. А. Добровольського було критиковано за впливи українського бароко і, врешті-решт, усунуто з посади головного архітектора Києва. Неоднозначність сприйняття нового Хрещатика і дискусії тривали і в 1960-ті роки.

У цій частині міста від площі Толстого до Бессарабської і далі Хрещатиком та поруч із ним мало не кожен будинок «пам'ятає» Аллу Горську. На площі Толстого знаходились ошадкаса, хлібна крамниця, перукарня, ресторан «Кавказ», далі в напрямку Бессарабки з лівого боку (№№ 6 – 20) низка невеликих, але потрібних крамничок різного профілю, зокрема Малий пасаж і аптека. Навпроти – один із найбільш відвідуваних – великий кінотеатр «Київ» і поруч відома у Києві «Сосисочна», а далі – 4-е відділення пошти (№№ 5 – 13). Нині на місці будинку пошти прокладено чи не єдину нову вулицю у старій забудові – Павла Скоропадського. 1960 р. став до ладу Палац спорту на вул. Куйбишева (Еспланадна). За рік-два потому як палац став до ладу, Алла Горська з родиною дивились всесоюзну першість з фігурного катання. На Бессарабській площі два перших будинки на бульварі Шевченка – №1 і 2 – було зведено на початку 1960-х. У будинку №2 розміщувалася відома кав'ярня «Каштан», де часто бувала Алла Горська. Трохи вище по бульвару знаходився ресторан «Ленінград». Слід відзначити, що будівля Бессарабського ринку позначена деякими впливами українського стилю.

Весь Хрещатик було насичено крамницями, їдальнями, недорогими

кав'ярнями (які називали забігайлівками), майстернями з ремонту побутової техніки, одягу, а головним чином взуття, тощо. З прикрістю відзначимо, що майже нічого не збереглося (хоча таким Хрещатик пам'ятає декілька поколінь киян) – зокрема, немає низки книжкових крамниць – книгарні письменників «Сяйво», «Дружба», «Мистецтво», «Ноти» і трохи вище по вулиці Леніна на розі з Пушкінською – «Поезія». На вулиці Карла Маркса (Городецького) на початку 1960-х звели перший широкоформатний і зручний кінотеатр «Україна», вище був Театр імені Івана Франка. На самому початку вулиці Свердлова (Прорізній), №4 знаходився Клуб метробуду, де часто показували кіно. Відзначимо, що лише на Хрещатику та околицях налічувалось близько 10 кінотеатрів, серед тих, які не згадували: «Дружба», «Стереокіно», «Зоря», «Дніпро», «Жовтень», «Кінопанорама», ім. Вагута, ім. Чакова та ін. Зазвичай уже з середини дня в них можна було потрапити у відчутну чергу. Втім черги були повсюдно. Кияни, стаючи до черги у залізничних касах на вулиці Пушкінській, орієнтувалися приблизно на 4 години. В особливо метких киян були знайомі касирки.

На площі Калініна на розі з Челюскінців (Костьольній) у старому чотириповерховому будинку знаходилась Спілка художників. У цій будові була і Спілка кінематографістів (будинок не зберігся). Фондівська крамниця, де купляли мистецькі матеріали члени Спілки художників та Худфонду, розміщувалась поруч на вулиці Челюскінців (Костьольній). Вище знаходився планетарій. Нині у цій будівлі знову Олександрівський косял. На місці Будинку профспілок була одна з найбільших у Києві крамниць одягу.

Інший вигляд мала площа Ленінського комсомолу (до 1956 р. площа Сталіна, нині Європейська площа). До 1960 р. не було Будинку гуманітарних інститутів за адресою вулиця Кірова (Грушевського), 4, готелю «Дніпро», будинку УНІАНУ, на місці Українського дому був вхід на Володимирську гірку і невеличка кав'ярня. Тераси було розміщено інакше. Перший підземний перехід у Києві збудовано саме на цій площі. Вона була кінцевою зупинкою для декількох маршрутів тролейбусів. Автомобільного транспорту було так мало, що працівники ДАІ фіксували на Хрещатику перевищення швидкості.

Дещо неоковірний будинок ресторану «Столичний» знесли у середині 2000-х. На першому поверсі будинку була надзвичайно популярна у 1950 – 60-х рр. кав'ярня. Петровською алеєю повз стадіон «Динамо» (ім. В.Лобановського), а далі Парковою дорогою можна було пройти до Зеленого театру – у ті роки існувала традиція літніх відкритих кінотеатрів. Кінотеатр відкрито 1949 р. У будівництві використано елементи Києво-Печерської фортеці. А. Горська ходила ще до літнього кінотеатру на Володимирській гірці. Були навіть менші кінотеатри у дворах – між Свердлова (Прорізною) та Леніна (Хмельницького) та поруч зі стадіоном ім. Хрущова навпроти Театру оперети. Поруч із філармонією була кінцева зупинка трамваю маршруту 16, яким спускались на Поділ. До того, як 1965 р. через Дніпро пустили метро і виникла відпочинкова зона Гідропарк, основних пляжних місць на Дніпрі було два. Від філармонії спускались сходами на Парковий пішохідний міст, збудований у 1956 – 57 рр., і через нього на міський пляж та відпочинкову

зону на Трухановому острові. З 1960 р., коли стало до ладу перших 5 станцій метро, їздили до станції «Дніпро», а звідти численними невеликими пароплавами можна було вирушати у різних напрямках. Поруч із метро був невеликий зручний пляж.

Повернемось на площу Ленінського комсомолу. Від неї нагору підіймалася вулиця Кірова (Грушевського). Трохи вище від площі у знаменитому будинку «з левами» знаходився Державний музей українського образотворчого мистецтва (ДМУОМ), з середини 1990-х – Національний художній музей (НХМ). Нині у ньому зберігаються твори Алли Горської. У цьому напрямі відзначимо Театр юного глядача на вулиці Рози Люксембург (нині Липська), де часто бувала Алла Горська, зокрема на виставах свого однодумця режисера Миколи Мерзликіна. Трохи далі знаходився Будинок офіцерів, де відбувалися цікаві концерти. Далі можна було їхати до Лаври та Музею Івана Гончара 20-м тролейбусом до кінцевої зупинки «Лавра». На цьому маршруті всі тролейбуси були новенькі, ошатні «Шкоди». Проїздили повз парк Вічної Слави, створений 1957 р. Район Старонаводницької вулиці, де містилася садиба Івана Гончара, до спорудження музею ВВВ мав зовсім інший вигляд, – теплий та затишний. Там у теплу пору року збирався хор «Гомін».

Знайомі та соратники Алли Горської Ірина Заславська та її чоловік Юрій Цехмістренко мешкали на вулиці Лисогірській (район приблизно посередині проспекту Науки). Лисогірською можна було дійти до паркового комплексу Голосіївського озера, створеного 1958 р. Алла Горська з друзями іноді так і ходили. Проспект Науки прокладено

у 1960 – 70 рр. Туди їздили автобусом маршруту 20, який йшов від площі Богдана Хмельницького. У другій половині 1960-х проспектом Науки пустили тролейбус маршруту 1, який до того ходив від Хрещатика до Голосіївської площі. Родина Цехмістренків отримала там помешкання приблизно 1960 р. і працювала неподалік – Ірина в Інституті напівпровідників, Юрій в Інституті ядерних досліджень, коли проспекту Науки ще не було. Вони іноді називали цей район Велика Китаївська – за назвою більшої вулиці, якою туди можна було дістатися з району сучасного автовокзалу. Район автовокзалу – Деміївка – у 1930 – 50-і рр. офіційно називався Сталінським районом, і ця назва – Сталінка – жила ще й у 1960 – 70 рр.

Також Алла Горська була у будинку творчості художників у Пуці-Водиці. Туди їздили до площі Шевченка трамваем чи тролейбусом, які проходили повз трамвайне депо ім. Красіна – центр катастрофи 13 березня 1961 р., коли лавина намулу зруйнувала навіть міцні будинки. А оскільки це відбулось раптово, загинули сотні людей. Сліди величезних руйнувань можна було бачити ще декілька років.

Загалом Алла Горська цікавилась історією Києва, зокрема, глобальною проблематикою книги М.Брайчевського «Коли і як виник Київ» [7], руйнуванням Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів, а також спорудженням мосту Метро і виникненням Русанівки. Нові монументальні об'єкти – мозаїки, розписи, пам'ятники – викликали у неї жвавий інтерес.

Для прикладу, у Києві було дві новобудови – автовокзал на Московській площі, зведений у 1957 – 61 рр., та пізніше

Палац піонерів на площі Слави, – у яких мозаїки було виконано Адою Рибачук і Володимиром Мельниченком. Оформлення цими майстрами Меморіального комплексу на Байковому кладовищі та його brutальне знищення відбулося вже після загибелі Алли Горської. Велике зацікавлення викликали розписи Лізи Миронової в ресторані «Курені» в районі Петровської алеї. Обговорювали також мозаїки станції метро «Хрещатик» та на будинку навпроти Театру опери та балету Степана Кириченка.

Алла Горська також ділилася думками з друзями про нові пам'ятники. Зокрема, М. Щорсу, який було відкрито 29 квітня 1954 р., скульптор М.Г. Лисенко (у співавт.); О. Пушкіну – відкрито 2 червня 1962 р. та М. Лисенку – відкрито 29 грудня 1965 р. – обидва скульптора О.О. Ковальова; Д. Мануїльському – відкрито у 1966 р. – скульпторів М.К. Вронського та О.П. Олійника. І, нарешті, пам'ятник чекістам 1967 р. скульптора В.З. Бородая, що як мистецька форма видавався оригінальним, але художниця запитувала: «Навіщо секретній поліції потрібен пам'ятник?».

Нагадаємо, що мистецьке життя було жорстко централізованим. Виставки відбувались лише за планами Спілки художників у підпорядкованих їй трьох виставкових залах. Це найбільш популярний виставковий зал на Червоноармійській (№12) навпроти вулиці Рогнідинської (існує і нині), на вулиці Володимирській навпроти Театру опери та балету. Великі офіційні виставки проходили у Виставочному павільйоні, що містився за Жовтневим палацом.

Топонімія Києва Алли Горської суттєво відрізнялась від теперішньої. На час приїзду родини Горських вулиця Репіна

мала назву Г.Чудновського (до 1955 р.). За офіційною версією, Григорій Ісакович Чудновський (1894 – 1918 рр.) боровся з Українською Центральною Радою. Але перейменували Чудновського на Репіна не тому, що Чудновський випав з номенклатури. Його ім'ям назвали на лівому березі вулицю Річицьку. Нагадаємо радянську топоніміку міста: Богдана Хмельницького була Леніна, Олесь Гончара – В.Чкалова, вулиця Софіївська – М.Калініна, Костьольна – Челюскінців, майдан Незалежності – площа Калініна (перейменовано на Жовтневої революції вже у 1970-х роках), Михайла Грушевського – С.Кірова, Михайлівська – Паризької комуни, Петра Сагайдачного – А.Жданова, Липська – Р.Люксембург, Шовковична – К.Лібкнехта, Пилипа Орлика – Чекістів, Мазепи – Січневого повстання і т. д.

У 2005 р. Комісія з питань найменувань та пам'ятних знаків виконавчого органу Київради – Київської держадміністрації – розглянула пропозиції щодо увічнення імен видатних діячів України. Зокрема, провулок Чеслава Белінського, який знаходиться між вулицею Богдана Хмельницького та бульваром Тараса Шевченка, перейменовано на провулок Алли Горської. У цьому провулку (будинок №10) з 1963 р. мешкав батько Алли Горської, і вона там неодноразово була. Втім це рішення, як і інші пропозиції з того переліку, не було затверджено на сесії Київради [10].

Таким чином, у 1940 – 1960 рр. продовжувалось становлення Києва як центру України у специфічних, не завжди сприятливих умовах УРСР. Крізь призму суспільно-політичної діяльності, творчості та загалом життя Алли Горської показано загальні урбаністичні процеси

розвитку Києва, окремі архітектурні, історичні, культурні явища, тенденції в українознавчому вимірі. Можна зробити висновок, що Київ повільно і важко йшов до того, щоб стати столицею незалежної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – Київ: Наукова думка, 1963. – 163 с.
2. Володимирська. Культурологічний путівник. – Київ: Видавничий дім «Амадей», 1999. – 288 с.
3. *Друг О., Малаков Д.* Особняки Києва. – Київ: Кий, 2004. – 824 с.
4. Євстратій (Зоря) – єпископ УПЦ КП. Духовна місія Києва // *Наша віра.* – 2010. – Травень (№5).
5. *Зарецький О.* Моя мати – Алла Горська // Алла Горська. Червона тіль каліни. – Київ: Спалах, 1996. – 240 с.
6. *Зарецький О.* Смерть Алли Горської // *Дзеркало тижня.* – 16 – 22 квітня 2005 (№14). – С.14.
7. *Зарецький О.* Злочин без строку давності // Алла Горська. Життєпис мовою листів / Упор. Л. Огнева. – Донецьк, 2009. – На правах рукопису.
8. *Зарецький О.* Доля Алли Горської: джерела та стан досліджень // *Українознавство.* – 2009. – №4. – С.76 – 85.
9. *Зарецький О.* Родина Алли Горської в Ленінграді: 1930–1940-і роки // *Українознавство.* – 2010. – №1. – С. 163 – 167.
10. *Зінченко Наталія.* Чи знесуть монумент Леніна на Бессарабці? // *Хрещатик.* – 2005. – 8 грудня.
11. Київ: енциклопедичний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1981. – 736 с.
12. Киев. История городов и сел Украинской ССР в двадцати шести томах. – Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1979. – 596 с.
13. *Корогодський Р.* Душа українського шістдесятництва // Алла Горська. Червона тіль каліни. – Київ: Спалах, 1996. – 240 с.

14. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – Київ: Кий, 2009.
15. Сніжко В. Навчання в красі. – Київ: Планета-Медіа, 2008. – 384 с.
16. Сніжко В. Свідомості брама. – Київ: Планета-Медіа, 2008. – 352 с.
17. Танюк Л. Слово, театр, життя. – Т. III: Життя. – Київ: Альтерпрес, 2003. – 827 с.
18. П. Тутковський. Передісторична природа Києва // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Том XXII записок українського наукового товариства в Києві / Під редакцією голови секції академіка Михайла Грушевського. – Державне видавництво України, 1926. – С. 25 – 32.
19. Хоменко О. Національне письменство як художнє українознавство: ідеї, постаті, естетичні практики. – Київ: НДІУ, 2008. – 528 с.
20. Чепелик Віктор. Славетний форум столиці України // Хрещатик. – Київ: Амадей Град Лтд, 1997. – С. 9 – 62.
21. Шероцький К. В. Київ: путівник: Репр. з 1917 р. – Київ: Кобза, 1995. – 374 с.
8. Zaretskyy O. Dolia Ally Horskoi: dzherelata stan doslidzhen // Ukrainoznavstvo. – 2009. – №4. – S.76 – 85.
9. Zaretskyy O. Rodyna Ally Horskoi v Leninhradi: 1930–1940-i roky // Ukrainoznavstvo. – 2010. – №1. – S. 163 – 167.
10. Zinchenko Nataliia. Chy znesut monument Lenina na Bessarabtsi? // Khreschatyk. – 2005. – 8 hrudnia.
11. Kyiv: entsyklopedychnyi dovidnyk / Za redaktsiieiu A.B. Kudrytskoho. – Kyiv, Holovna redaktsiia URE, 1981. – 736 s.
12. Kiev. Istoriya gorodov i sel Ukrainoskoy SSR v dvadtsati shesti tomakh. Glavnaya redaktsiya Ukrainoskoy sovetskoy entsiklopedii. – Kiev: 1979. – 596 s.
13. Korohodskiy R. Dusha ukrainoskoho shistdesiatnystvya // Alla Horska. Chervona tin kalyny. – Kyiv: Spalakh, 1996. – 240 s.
14. Malakov D. Prybutkovi budynky Kyieva. – Kyiv: Kyi, 2009.
15. Snizhko V. Navchannia v krasii. – Kyiv: Planeta-Media, 2008. – 384 s.
16. Snizhko V. Svidomosti brama. – Kyiv: Planeta-Media, 2008. – 352 s.
17. Taniuk L. Slovo, teatr, zhyttia. – Т. III: Zhyttia. – Kyiv: Alterpres, 2003. – 827 s.
18. P. Tutkovskiy. Peredistorychna pryroda Kyieva // Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pamiatkakh. – Том XXII zapysok ukrainoskoho naukovohto tovarystva v Kyivi / pid redaktsiieiu holovy sektsii akademika Mykhaila Hrushevskoho. – Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1926. – S. 25 – 32.
19. Khomenko O. Natsionalne pysmenstvo yak khudozhnie ukrainoznavstvo: idey, postaty, estetychni praktyky. – Kyiv: NDIU, 528 s.
20. Chepelyk Viktor. Slavetnyi forum stolytsi Ukrainy // Khreschatyk. – Kyiv: Amadei «Hrad Ltd», 1997. – S. 9 – 62.
21. Sherotskiy K. V. Kyiv: putivnyk: Repr. z 1917. – Kyiv: Kobza, 1995. – 374 s.

REFERENCES

1. Braichevskiy M.Yu. Koly i yak vynyk Kyiv. – Kyiv: Naukova dumka, 1963. – 163 s.
2. Volodymyrska. Kulturolohichniy putivnyk. – Kyiv: Vydavnychiy dim «Amadei», 1999. – 288 s.
3. Drug O., Malakov D. Osobnyaki Kieva. – Kyiv: Kyi, 2004. – 824 s.
4. Yevstratii (Zoria) – yepyskop UPTs KP. Dukhovna misiia Kyieva // Nasha vira. – 2010. – Traven (№5).
5. Zaretskyy O. Moia maty – Alla Horska // Alla Horska. Chervona tin kalyny. – Kyiv: Spalakh, 1996. – 240 s.
6. Zaretskyy O. Smert Ally Horskoi // Dzerkalo tyzhnia. – 16 – 22 kvitnia 2005 (№14). – S.14.
7. Zaretskyy O. Zlochyn bez stroku davnosti // Alla Horska. Zhytiepys movoiu lystiv. / Upor. L. Ohneva. – Donetsk, 2009. – Na pravakh rukopysu.

O. Zaretskyi
Kyiv of Alla Horska
Abstract

The city of Kyiv is fundamentally important part of the region of Ukraine, the center of Ukraine and ukrainiskist. The theme of Kyiv as a special unique urban phenomena is analyzed in historical, cultural dimensions. In this paper Kyiv is investigated first of all as a capital of Soviet Ukraine in 1940 – 60's of the 20th century. The development of Kyiv as cultural phenomena in this period is studied through the prism of life, art and social activities of one person – Alla Horska. In this interdisciplinary article we focused Kyiv to understand everyday life of Alla Horska, some important aspects of her life, and the whole picture of her life. The Ukrainian studies of Kyiv phenomena are rather numerous. We'll define some trends that show this problematics as sophisticated and well investigated. Kyiv is located in space, so geographical and geological aspects are adequate. The Ukrainian studies conception of Kyiv in a literary aspect was created by O. Khomenko. It is emphasized that Kyiv is mentioned in texts, which are the base of tradition as «Povist vremianykh lit», «Kyievo-Pecherskyi pateryk», «Slovo pro zakon i blahodat» by Ilarion Kyivskyi and well known novel by V.Pidmohylnyi and «Shchodennyk» by O. Dovzhenko. In some reduced methodology there are several concepts of Kyiv. In literary dimension Kyiv obtains the features of archetype city. Kyiv is a starting point. This theme firstly was set up in «Povist vremianykh lit». For Kyiv of Alla Horska we'll define chronological frame – and first of all Kyiv of 1962–63's – the time of appearance and the highest wave of 60's movement, the Creative Youth Club. In some cases we focused the genesis of Kyiv during Alla Horska life – winter 1943–44 – the end of 1960's. Alla Horska created also an urban Kyiv environment. Stained-glass window «Shevchenko. Mother» is one of her artworks in the Red Building of Kyiv Shevchenko University (also O. Zalyvach, H.Sevruk, L.Semykina, H.Zubchenko). This artwork was destroyed according to the order of one of the members of Communist Party City Committee.

У всіх цивілізаціях, які мали на меті вплинути на суспільну свідомість, характеру музики і музичній освіті надавалося особливого значення, а український народ, його національна культура, володіє скарбами елементів не тільки етнічної культури, а й культури цивілізованої нації. Тому одна з найважливіших закономірностей виховання культурної особистості полягає в тому, що в процесі її формування найефективнішим є шлях пізнання з раннього дитинства культурних надбань свого народу, духовного суверенітету сім'ї, родини, роду, усвідомлення національного «Я» в загальному вселюдському просторі.

УДК 784(477)

ЕСТЕТИЧНЕ ТА СВІТОГЛЯДНЕ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Валентина КОРОТЯ-КОВАЛЬСЬКА

старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень ННДІУВІ

Анотація. У статті йдеться про формування культурної особистості як соціальної істоти через світоглядні та естетичні ідеали української народної пісні у всіх її проявах, глибинне осмислення культурних надбань українського народу, знання про традиції, обряди і свята календарно-обрядового кола як логічно пов'язану систему світогляду, усвідомлення національного «Я» в загальному вселюдському просторі. Рідна мова, пісня, звичай, традиція формують сильну, патріотично налаштовану особистість, захищену від шкідливих зовнішніх впливів. Уміння мислити є головним компонентом людської культури, а феноменальна образність української народної пісні сприяє цьому. Український спів – загальнонаціональне акустично-інформаційне поле. В ньому виявляється глибока душевність і висока духовність народу з прадавньою культурною традицією.

Ключові слова: українознавство, музичне виховання, пісня, календарно-обрядові свята, традиції, звичаї, родинне виховання.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ И МИРОВОЗРЕНЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Валентина КОРОТЯ-КОВАЛЬСКАЯ

старший научный сотрудник отдела культурологических исследований ННИИУВИ

Аннотация. В статье речь идет о формировании культурной личности как социального существа через мировоззренческие и эстетические идеалы украинской народной песни во всех ее проявлениях, глубинное осмысление культурного достояния украинского народа, знания о традициях, обрядах и праздниках календарно-обрядового цикла как логически связанной системе мировоззрения, осознание национального «Я» в общем всечеловеческом пространстве. Родная речь, песня, обычай, традиция формируют сильную, патриотически настроенную личность, защищенную от вредных внешних влияний. Умение мыслить является главным компонентом человеческой культуры, а феноменальная образность украинской народной песни способствует этому. Украинское пение – общенациональное, акустически-информационное поле. В нем раскрывается глубокая душевность и высокая духовность народа с древней культурной традицией.

Ключевые слова: украиноведение, музыкальное воспитание, песня, календарно-обрядовые праздники, традиции, обычаи, семейное воспитание.

AESTHETIC AND IDEOLOGICAL FORMATION OF CULTURAL PERSONALITY

Valentyyna KOROTIA-KOVALSKA

senior research associate of Cultural Studies Department of NRIUSWH

Annotation. *The article considers formation of cultural personality as social creature through ideological and aesthetic ideals of Ukrainian folk song, deep understanding of cultural heritage of the Ukrainian people, knowledge about traditions, customs and holidays of the ritual calendar circle, comprehension of the individual self in the general human universal space. Mother tongue, song, custom and tradition form strong and public spirited personality protected from harmful external influences. Thinking ability is the main component of the human culture and phenomenal imaginary of the Ukrainian folk song contribute to the process. Ukrainian singing is a nationwide acoustic and information field. It shows deep warm-heartedness and high spirituality of the nation with the ancient cultural tradition.*

Key words: *Ukrainian studies, music education, song, ritual calendar holidays, traditions, customs, family education.*

Музика здатна впливати на етичний бік душі, і оскільки музика володіє такою властивістю, то, очевидно, її треба зробити одним із предметів виховання молоді.

Арістотель. Трактат «Політика», IV ст. до н. е.

Головною метою Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») є виховання громадянина України. Одним з найважливіших завдань програми постає гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи; вихованні шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй, відтворенні інтелектуального, духовного та культурного потенціалу, забезпеченні можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості.

Саме тому важливим аспектом у дослідженні вітчизняної культури та формуванні людської особистості постає комплексний підхід до наукового осмислення етапів, проблем і, як наслідок, виявлення сприятливих чинників, які б

базувалися на основі історико-культурних традицій українського народу. Багатий український фольклор свідчить про тисячолітню неперервність та спадкоємність. Важливу роль у формуванні й розвитку людських почуттів відіграють художня література, мистецтво та пісенна культура, яка володіє внутрішнім духовним потенціалом і займає важливе місце у житті кожної людини.

У всіх цивілізаціях, які мали на меті вплинути на суспільну свідомість, характеру музики і музичній освіті надавалося особливого значення, а український народ, його національна культура, володіє скарбами елементів не тільки етнічної культури, а й культури цивілізованої нації. Тому одна з найважливіших закономірностей виховання культурної особистості полягає в тому, що в процесі її формування найефективнішим є шлях пізнання з раннього дитинства культурних надбань свого народу, духовного суверенітету сім'ї, родини, роду, усвідомлення національного «Я» в загальному вселюдському просторі. Дослідники української культури (О. Братко-Кутинський, Л. Саннікова,

С. Піддубний, А. Кифішин, В. Бебик) усвідомлюють свою причетність до світової скарбниці, надають нові відомості про нашу минувшину, яка поступово набуває правдивих та переконливих рис.

Прадавні свята сягають у глибину багатьох тисячоліть і мають ґрунтовні світоглядні та духовні засади. Видатному лінгвістові О. Потебні, який досліджував українську мову і фольклор, вдалося визначити час творення колядок про світобудову на 14 тис. років у глибину віків. Його праці «Мысль и язык», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв» «ознаменували небачений не лише доти, а й після нього синтез лінгвістичного й літературознавчого, естетичного й філософського аналізу, що спонукав бачити в художніх творах не лише зовнішній і внутрішній зміст (текст і підтекст) та зовнішню й внутрішню форму, а й праглибини психіки, свідомості та підсвідомості, єдність психологічного і реального» [4].

Наші предки жили в гармонії з природою. Отже, витоки української культури визначені ритмами і законами Природи, за якими має жити кожна людина. Історія зберігається самим народом у його етнокультурі через пісню, звичаї та обряди, а вони приводять до ладу людське життя, зберігаючи й розширюючи його світогляд, почуття неповторності та окремішності. «Недотримання (цих цінностей. – В.К.), нехтування ними призведе до знищення (вимирання або згортання) людини як енергетичного класу в системі гармонійної структури Всесвіту. А мудрість споконвічної традиції полягала в тому, що Джерело життя живим у Всесвіті підтримували люди, не порушуючи його ритмів і законів, слухаючи його гармонію й красу» [7]. Варто

осмислити мудрість давньої культури, віднайти в ній універсальні константи духовності, а вже з цим прямувати у майбутнє.

Потрібно зазначити, що здавна музично-естетичне виховання було невід'ємною складовою частиною української народної педагогіки, оскільки основним чинником цього виховання виступали сім'я та школа. Воно відбувалося природно і в доступній формі ще з часів князя Володимира Мономаха, який у «Поученнях...» 1096 р. говорить про те, що учні мусять долати труднощі книжного навчання з «поклоном і співом». До речі, відомі літописні свідчення про княжих музик і співців упродовж XI–XVII ст., назвемо принаймні «Повесть временных лет», Радзивилівський літопис. За словами філософа-богослова IV ст. н.е. Григорія Нісского, логіка взаємозв'язку життя людини і співу відображалася у такій формулі: правильний спів є наслідок правильного життя, а правильне життя – це вже спів, тож давньоруська церква використовувала виключно вокальний спів (інструменти вважались язичницькими). Музикознавець Тетяна Праслова у своїй праці «Музыкальное образование как фактор развития человека в педагогической культуре Древней Руси» стверджує, що майстри церковних піснеспівів сприймалися на Русі не як творча особистість, а як посередник між небом і землею, носій Святого Духа, що передає інформацію з рівня небесного надіснування на рівень земного буття.

Вивчаючи педагогіку, яку творить народ, бачимо, що його виховний досвід закріплюється в традиції. Саме традиція із покоління в покоління виступає як спадок передачі смислу життя, досвіду

усталеного порядку. Вона зберігається через народний календар – тисячолітній досвід життя і культури українського народу ще з дохристиянських часів. На одному з перших місць української народної педагогіки було виховання у дітей естетичного смаку, прищеплення любові до прекрасного, розуміння того, що сама природа наділила наш народ багатьма мистецькими здібностями. Спів як виконавчий процес розвиває не тільки музичні здібності, а й такі якості, як уміння слухати, пам'ять, увагу, уяву, самостійність, наполегливість, емоційність. Народна родинна педагогіка через пісні, звичаї та обряди займалась збагаченням дитячої душі, перетворюючи її в особистість. Формуванню естетичних смаків дітей та молоді значно сприяли численні календарні та обрядові свята (Коляда, Щедрий вечір, весняні дійства, Зелені свята, Купало, обжинкові, Весілля свічки, осіння Калита тощо), створюючи особливе духовне середовище. Кожна пора року мала свою важливу дату – кульмінаційну точку, коли дотримуються обряди під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних календарних циклів – зими, весни, літа, осені – річного календарного кола.

Звичаї та обряди – найдавніші форми духовної культури народу. Звичаї – повсякденні та усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, в результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості – також виявляють глибоку різницю порівняно зі звичаями сусідніх народів.

Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління в покоління, тобто стають

традиційними і допомагають не тільки зберегти національну своєрідність, але й самовідновитися.

Тому звичаї і обряди мають національний, чи етнічний, характер, хоча між ними існує певна різниця. Звичаїв дотримуються щоденно, обряди як символічні дійства приурочені до відзначення найбільш важливих подій у житті людських гуртів, родин, окремих осіб. Наприклад, звичаї «Вдовиного плуга» (навесні громадою обробляли ниви вдовам) чи «Толоки» (громадські роботи на зведенні житлових та господарських будівель) є унікальною формою колективної взаємодопомоги.

Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, якими супроводжуються обрядові дійства. В обрядовості українців розрізняють два види – родинну, що супроводжує громадське відзначення народження дитини, повноліття, весілля, похорон, і календарно-побутову – свята календарно-обрядового кола. Засади цього календаря зафіксовані в найдавнішому літописі Кам'яної Могили, на жіночому браслеті Мезинської стоянки, на прекрасному посуді трипільської археологічної культури. Головним призначенням свята було утримувати людину в колі святості, у ладуванні її життя, у якому немає місця ворожнечі, брехні, підступу тощо. «Ось чому наші далекі предки надавали Святу і Календарю такого великого значення, намагаючись всілякими способами жити у гармонії з Всесвітом, вшановуючи Сонце, Місяць, Землю, Воду, Вітер» [5, 69]. Звернемося

до прадавніх свят календарно-обрядового кола, які несуть у собі світогляд народу, його філософію, поетичне бачення світу, і втілення свята у надзвичайно цікаве лицедійство, яке викликає оптимізм, чудовий настрій, жадобу до життя, праці. Всі свята календарного кола не були окремими – це послідовна, логічно пов'язана система світогляду. Спрямування цих свят завжди доброзичливе, оптимістичне. Адже усі дієства славлять могутні сили природи, світове буття, бадьорість, щирість, молоду спритність, кмітливість, високі чесноти. Вони зміцнюють нервову систему і вселяють творчі сили, викликаючи справжнє захоплення та радість, а це ознака доброго здоров'я, гармонії духовних та фізичних сил. Із звичаєм неподільно пов'язані свята, які відображають глибинний первісний світогляд народу і займають свої відповідні місця в календарі. А календар свят – узагальнене відображення цього світогляду, ритму життя, основним завданням якого від народження до смерті (в будні і свята) є утримувати людину в стані святості. Такі знання допомагають правильно реагувати на проблеми реального життя. Календарно-побутова обрядовість, супроводжувана відповідною пісенністю, – одна з найвеличніших форм духовної культури українців, вона має тривалу історію і є засобом пізнання природних явищ, розвитку народного світогляду, світобачення, бережного ставлення до природи, вироблення морально-етичних цінностей у боротьбі за своє існування, а культ предків на українському ґрунті служить нам об'єднанням поколінь, збереженням нашого родоводу.

На особливу увагу заслуговує й дитяча обрядовість, за допомогою якої

формувалися такі риси, як витривалість, вміння приймати відповідні рішення в екстремальних ситуаціях, і, зрозуміла річ, культ героїзму й лицарства, що був властивий захисникам як княжої доби, так і козаччини. Уся структура традиційних ігор та забав підпорядковувалась основній меті – з юного віку навчити підлітка праці, шляхетності, лицарства, уважного ставлення до природи, шанобливості до батьків і старших, громадської взаємодопомоги, відчуття обов'язку перед родом і народом. Ці моральні риси спостерігаємо в легендах і переказах, музичному мелосі, тобто народних піснях, які викликають особливі почуття катарсису – специфічного емоційного стану, що є незмінним засобом розвитку почуттів дитини. Активними просвітителами на шляху розбудови національної системи освіти і виховання є філософські погляди і педагогічні ідеї Г. Сковороди, Т. Шевченка, К.Ушинського, М. Грушевського, І. Огієнка та ін.

До цієї когорти належить і видатний педагог Софія Русова (1856–1940), яка наполягала, щоб виховання розпочиналося з народження дитини. Засобами колискової, забавлянок, народних казок, ігор, пісень, лічилок, загадок тощо має здійснюватися прилучення дітей до національної культури та етнізація особистості. Педагог стверджує, що нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідної пісні, через які сприймає моральні та духовні цінності народу, його світобачення та світосприймання, історичний досвід.

На всіх етапах розвитку музичної педагогіки **хоровий спів** використовувався як могутній засіб впливу на формування особистості, розвиток її

музичної та духовної культури. Він є одним із найважливіших факторів розвитку музичного слуху, формування вокально-хорових навичок, поглиблення знань в галузі хорової літератури, теорії та історії музики, художнього смаку. Особливого значення має спів з голосу, наслідування народних співаків, які передають дітям з покоління в покоління пісні, обряди, зразки народної сімейної педагогіки, що збереглися в даному регіоні чи краї. На таких засадах у своїй сім'ї вчився геніальний український композитор М. Леонтович, безліч видатних музикантів та співаків. Дуже важливою сферою духовної культури кожного народу є рідна пісня і поезія, яка зможе пробудити у дітей генетичну пам'ять, тому є одним із наймогутніших чинників у вихованні національної свідомості, духовного аристократизму, високої родинної моралі. На думку видатного українського педагога Г. Ващенко (1878–1967), особливість учителя музики полягає в тому, що він має глибоко відчувати красу української пісні і стати посередником між нею і дітьми, зосередити їх не тільки на засобах музичної виразності і формах музичного твору, а на настроях, почуттях, роздумах про музичний твір. Учителю важливо сформувати бережне ставлення до народної музики у всіх її жанрах, вокально-хорове мистецтво має будуватися на рідному фольклорі.

Центром вокального виховання в Україні був Київ, звідки вже у XVII ст. в різні міста Росії систематично відряджалися вчителі співу, регенти, солісти для хорів і навіть композитори – автори партесних творів. Зосереджені в монастирях, приватних школах співу, братських школах, вокально-педагогічні сили були поєднані спільною турботою

про високий естетичний рівень культурницького простору України. Заснована указом правителя Малоросії П. Рум'янцева (1737), Глухівська музична школа проіснувала кілька десятків років, виховавши цілу плеяду видатних митців, згодом була приєднана до Придворної співацької капели в Петербурзі.

Також на розвиток української вокальної школи вплинув досвід співацьких шкіл на козацькій Січі, одна з яких проіснувала понад сто років (приблизно 1666–1776), де навчали вокальної музики і церковного співу, а також були створені спеціальні групи виконавців-лицедіїв (підвалини українського театру). Ліричні народні пісні виникли пізніше, приблизно в XV–XII ст., про які М. Дилецький, композитор, музичний теоретик, диригент, педагог XVII ст., автор відомої праці «Мусикійская грамматика» (1675), писав, що вони «сердца человеческие возбуждают до увеселения или до жалости». У своїй книзі «Історичні витоки українського лицарства» Ю. Фігурний пише, що «кобзарство увібрало в себе звичайні традиції співців військових дружин Київської Русі і відіграло велику роль у формуванні українського етносу. З часом відбулася трансформація кобзарства від співців вузькостанових інтересів козацтва до співців усієї України, усього українського народу – і своєрідно вилілася в середині XIX ст. у мистецьких виверненнях Великого Кобзаря – Тараса Шевченка» [9, 82]. Справді, Т. Шевченко, захоплений неповторною музикальністю народних дум, створив неперевершені поезії за зразком народнопоетичної творчості «на засадах любови й пошани до кращих національних традицій і органічного засвоєння кращих надбань чужинних культур» [2, 151].

Отже, авторитету української пісні ніхто не може похитнути. Коли пісня подається як чиста інформація, прокидається генетична пам'ять, відчуття своїх витоків, свого коріння, свого етнічного роду. Вона – невід'ємна частина української культури, потужний чинник етнічної консолідації українського народу, своєрідний усний літопис, що відображає історичне минуле й водночас орієнтує на духовні запити сьогодення. «Тому народня пісня є одним з наймогутніших чинників у вихованні національної свідомості нашого народу» [2, 222].

Українська культура з давніх-давен зазнавала впливу інших культур і, в свою чергу, так чи інакше впливала на них. Створюючи власну національну культуру, український народ робить внесок у світову, одночасно взаємозбагачуючи свою. Аналіз проблем діалогу світових культур здійснили українські філософи Л. Березницька, В. Даренський, А. Єрмоленко, О. Злобіна, Т. Кононенко, Н. Костенко, С. Кошарний та ін. Майже всі дослідники історії розвитку світової цивілізації, культури народів вдавалися і до пісенних джерел як документів духовної еволюції людства. Поряд із пісенним матеріалом, зібраним з усіх континентів, широко використовується й українська, переважно обрядова, пісенна творчість. Але вирішальним фактором соціокультурної й політичної орієнтації була європейська цивілізація, і, як зауважив М. Грушевський, по всьому складу своєї культури й свого духу український народ є народом західним. «Такий підхід є особливо актуальним сьогодні в контексті намагань незалежної України відійти від однобічної орієнтації у своєму політичному, економічному і культурному розвитку і

відновити штучно перерваний зв'язок з європейськими країнами» [8, 6].

Тож пісня та **український спів** – наша національна цінність. «Такої пісенності, яка була в Україні, не мала жодна країна світу. В українському співі виявляється глибока душевність і висока духовність народу, пов'язана з прадавньою культурною традицією. Живий чистий звук є одним із основ життя людини і потреба музики та пісні завжди залишається актуальною» [10, 32–33].

Відомо, що вплив музики та пісні на людину не завжди піддається науковому осмисленню. Інколи вони торкаються особливих пластів психіки, які прийнято відносити до несвідомих рівнів внутрішнього світу людини. Г. Верьовка, О. Кошиць, М. Лисенко, К. Станіславський висловлювалися про явище мистецької психічної енергії і її вплив на слухачів, явище випромінювання від виконавця, про енергетичний візерунок золотистої енергії, яку іноді бачать слухачі, обмін енергіями (виконавець–слухач). Віками сформоване уявлення про магічну дію голосу, його тембру, особливих вібрацій, які доносять до сердець слухачів смисл мовленого слова [1, 38].

Низька музична культура не дозволяє особистості проявити потенційні можливості її духовного розвитку, звужує кордони емоційного світу. Це, в першу чергу, стосується тієї частини молоді, яка зневажає класичну музику і народну пісню, віддає перевагу сумнівним зразкам сучасної розважальної музики, неглибокої за змістом та бідної за формою. Таке мистецтво принижує людину, розпалює в ній суто тваринні інстинкти, тримає її в обіймах світу матеріального.

«Якість і стиль розвитку життя, мислення та стосунків багато в чому

залежить від базових цінностей культурної людини. Чим вищий культурний рівень життя людини, тим вищий її людський портрет» [6, 192]. Тому, як кажуть, виховувати дитину потрібно за дев'ять місяців до народження її матері, щоб навчити бути самодостатньою та самобутньою в умовах загальної уніфікації та маскультури, не розчинитися в інших субетносах, думати, як залишитись собою і відчувати потребу вплинути на світ, працюючи на теренах духовності. Сучасні педагогічна та українознавча науки на перший план висувають духовний розвиток особистості засобами народного мистецтва, її інтерес до народних джерел. Це не ностальгія чи модна ретроспектива, а усвідомлення і шана до колосальних зусиль попередніх поколінь, які зумовили теперішній рівень культури нашого суспільства. Етнічні цінності, які треба прищеплювати молоді, – це рідна мова, рідна природа, рідний народ, рідна країна, її історія з видатними діячами та знаменними подіями, рідна пісня, сім'я, родина, любов до праці, повага до релігії, звичаїв свого народу.

Людина має пізнати і збагнути навколишній світ у його цілісності та різноманітності на українознавчих засадах рідної культури, закоріненої в буття українського народу, трансформуючись у сучасному суспільстві, зберігаючи ментальність, світогляд, естетичні ідеали та критерії родинності.

Система українознавчих інтегративних знань – філософських, образно-символічних, релігійних, валеологічних, народної мудрості – як феномен внутрішнього стану людини формує світогляд особистості, стає спадковим взірцем життєвого шляху. Всім нам варто

заглянути в глибину віків («потойбічну сестру висоти» (Л. Костенко)) і знайти там себе.

Надзвичайно впливовими на духовну сферу особистості є рідна мова, українська народна пісня, звичай, традиція. Поєднання цих засобів у навчально-виховному процесі сприяє вихованню в молоді національної свідомості й самосвідомості, гуманістичної культури сучасної людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк В. Звукове мовлення в народно-побутовому вжиткові українців. Нариси з етнології. – К.: Обрії, 1996. – С. 38.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Т.1. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – С.151.
3. Ващенко Г. Твори. – Том 4: Праці з педагогіки та психології. – К.: Школяр, 2000. – С. 222.
4. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Олександр Потебня. Фольклористична концепція. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/folklorystyka1.htm>
5. Добжанський Е.І. Дивовижний звичай. – К.: НДЕІ, 2005. – С. 69.
6. Коротя-Ковальська В.П. Національна культура в українознавстві // Українознавство. – 2009. – №2. – С. 192.
7. Саннікова Л. Од Коляди до Коляди: календар – невід'ємна частка звичаєвої культури (Узгодження життя людини на Землі). – Режим доступу: <http://www.yatran.com.ua/articles/233.html>
8. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К.: Перун, 1996. – С. 6.
9. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стило, 2004. – С. 82.
10. Шупта М. Р. Рідна мова – чинник здоров'я людини // Український світ. – 2005. – Число 10–12. – С. 32–33.

REFERENCES

1. Antoniuk V. Zvukove movlennia v narodno-pobutovomu vzhlytkovi ukrainsiv. Narysy z etnologii. – K., 1996. – S. 38.
2. Vashchenko H. Vykhovnyi ideal. – T.1. – Poltava, 1994. – S.151.
3. Vashchenko H. Tvory. – Tom 4: Pratsi z pedahohiky ta psykhologii. – K.: Shkoliar, 2000. – S. 222.
4. Dmytrenko M. Ukrainska folklorystyka: istoriia, teoriia, praktyka. Oleksandr Potebnia. Folklorystychna kontseptsiiia. – <http://www.ukrlife.org/main/evshan/folklorystyka1.htm>
5. Dobzhanskyi E.I. Dyvovyzhnyi zvychai. – K., 2005. – S. 69.
6. Korotia-Kovalska V.P. Natsionalna kultura v ukrainoznavstvi // Ukrainoznavstvo. – 2009. – №2. – S. 192.
7. Sannikova L. Od Koliady do Koliady: kalendar – nevidiemna chastka zvychaievoi kultury (Uzhodzhennia zhyttia liudyny na Zemli). – <http://www.yatran.com.ua/articles/233.html>
8. Tereshchenko Yu. I. Ukraina i yevropeyskyi svit. Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st. – K.: Perun, 1996. – S. 6.
9. Fihurnyi Yu. Istorychni vytoky ukrainskoho lytsarstva. – K.: Stylos, 2004. – S. 82.
10. Shupta M. R. Ridna mova – chynnyk zdorovia liudyny // Ukrainskyi svit. – 2005. – Chyso 10 –12. – S. 32– 33.

V. Korotia-Kovalska

Aesthetic and Ideological Formation of Cultural Personality

Abstract

A man should learn and comprehend the world in its integrity and diversity and take roots into life of the Ukrainian people, its interests, mentality, ideology, aesthetic ideals and criteria of domesticity. Thus in the process of formation of cultural personality the most effective way of knowing begins in the childhood: family – village (town, city) – region – nation – planet.

Roots of the Ukrainian culture are of the same age as ancient cultures of the world and our nation in its noble spirituality was able to combine Christianity and traditions of the past millennia that today is represented in our traditions, life philosophy, mythology, and songs, especially old and authentic ones. The older song and manner of its singing is the higher its potential becomes. Origin of holidays goes back to ancient times. It is connected with state of nature and therefore special stage in man's life. To speak about Ukrainian traditions means to deep into distinguished world of emotionality, holiness, artistic fantasy and love of life. Continuity of folk traditions began with learning of folk songs, perception of the world through imaginative code system, engaging to its rites, customs, beliefs, comfort of natural verbal environment from the childhood, from lullabies, children's songs, family popular songs etc. Poetic vision of the universe creation and ancient magic rituals by our ancestors found its display in songs of ritual calendar cycle: Christmas carols (koliadky, shchedrivky), spring songs (vesnianky), songs of Kupalo festival (kupalski), songs of harvest celebration (zhnyvni), and autumn songs. They came back from the ancient times as message to future generations, example of family and social well-being throughout the year, genuine respect to the outward things. Over the period of historical development the best songs are considered as value achievement of the Ukrainian humanity, in some sense it appears as creative entity of the nation, display of its ancient nature and spiritual existence.

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Оксана САЛАТА

доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу всесвітньої історії ННДІУВІ

Анотація. Розглядаються праці зарубіжних науковців-істориків, у яких здійснено спробу дослідити та проаналізувати інформаційну політику нацистської Німеччини і Радянського Союзу періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн щодо сутності пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії у Німеччині та більшовицької партії в СРСР; процесу формування суспільної думки серед населення Німеччини; механізмів та засобів впливу на населення європейських країн, територія яких була окупована військами противника; окремих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного життя у СРСР, населення якого перебувало під німецькою окупацією; характеру та значущості партизанського руху періоду Другої світової війни.

Ключові слова: інформаційна політика, пропаганда, органи нацистської пропаганди, інформаційно-психологічний вплив, війна, інформаційне протистояння.

ПРОБЛЕМА ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ И СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Оксана САЛАТА

доктор исторических наук, доцент,
заведующая отделом всемирной истории ННИИУВИ

Аннотация. Рассматриваются труды зарубежных историков, в которых осуществлена попытка исследовать и проанализировать информационную политику нацистской Германии и Советского Союза в период Второй мировой и Великой Отечественной войн, а именно: сущность пропагандистской деятельности Национал-социалистической партии в Германии и большевистской партии в СССР; процесс формирования общественного мнения среди населения Германии; механизмы и средства влияния на население европейских стран, территория которых была оккупирована войсками противника; отдельные аспекты общественно-политической, социально-экономической жизни населения СССР, находившегося под немецкой оккупацией; характер и значимость партизанского движения в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: информационная политика, пропаганда, органы нацистской пропаганды, информационно-психологическое влияние, война, информационное противостояние.

PROBLEM OF INFORMATIONAL CONFRONTATION OF NAZI GERMANY AND SOVIET UNION IN THE FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Oksana SALATA

*Doctor of Science in History, associated professor,
Head of Department of World History of NRIUSWH*

Annotation. *The paper considers works of foreign historians devoted to research and analysis of information policy of Nazi German and Soviet Union during World War II and Great Patriotic War in the matter of 1) essence of propaganda of National and Socialist party in Germany and Bolshevik Party in the USSR; 2) process of formation of public opinion of population of Germany; 3) mechanisms and means of influence on population of European nations which territories were occupied by enemy forces; 4) some aspects of social-political and social-economical life in the USSR which population was occupied by German troops; 5) character and significance of partisan movement during World War II.*

Key words: *information policy, propaganda, agencies of Nazi propaganda, informational and psychological influence, war, informational confrontation.*

Друга світова і Велика Вітчизняна війни стали важливим фактором зміни цивілізаційних цінностей та орієнтирів не лише для народів, які зазнали катастрофічних втрат та руйнувань, але й для усього світу, увійшли в історію як ключові події ХХ ст. Саме тому інтерес громадськості до них з кожним роком зростає, а така наука, як історія, потребує глибших досліджень окремих проблем. Діапазон тем з дослідження цього періоду є найбільш широким, окремі аспекти подій стали об'єктом жвавої дискусії у вітчизняній історіографії, що сприяло введенню до наукового обігу певної кількості нових документів, матеріалів; з'явилося багато досліджень, у яких більш об'єктивно висвітлюються пропагандистська діяльність та інформаційна політика Німеччини і Радянського Союзу. Втім картина подій 1939–1945 рр. не стане повною, якщо не враховувати досліджень, проведених російськими, англійськими, французькими, німецькими, американськими та іншими вченими. Отже, аналіз малодоступних для вітчизняних істориків документів та

матеріалів надасть можливість глибшого вивчення найактуальнішої проблеми досліджуваного періоду.

Розвідки російських, німецьких, англійських, американських учених, істориків та публіцистів, присвячені тематиці Другої світової війни, заслуговують на увагу ще й тому, що уводять до наукового обігу цінні документи, публікації бібліографічних досліджень та мемуарної літератури.

Поряд з працями, присвяченими збройній боротьбі, можна виокремити дослідження, в яких автори намагаються відобразити одну з найбільш актуальних проблем сьогодення – інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу у 1939–1945 рр., зокрема інформаційні технології, що були застосовані урядами обох країн для впливу на свідомість та морально-психологічний стан власного населення і населення противника, а звідси – й на результати самої війни.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій у роки Другої світової війни

практично не студіювалася у період існування Радянського Союзу, оскільки такі поняття, як «інформаційні технології», «німецький інформаційний простір», засоби та механізми формування інформаційного простору науковцями не досліджувалися. Незважаючи на те, що в СРСР механізми й засоби впливу на населення вивчалися досконало фахівцями спеціальних служб та управлінь, істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком «Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя» та лише частково методи, механізми агітації та пропаганди, коли мова велася про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу.

У Німеччині склалася дещо інша ситуація: з приходом до влади Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) активно й досить відкрито працювали міністерства, управління пропаганди та просвіти, які розробляли механізми і засоби впливу на населення та особовий склад армії. Така велика увага до засобів інформаційного впливу була спричинена жакливою поразкою у Першій світовій війні. Перші дослідження інформаційної політики Третього рейху починають з'являтися в 60–70-х роках ХХ ст.

У цей період історіографію війни поповнюють праці радянських істориків, у яких аналізується політика Третього рейху, зокрема, що проводилася на окупованих нацистською армією територіях. Праці радянських публіцистів Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної висвітлюють негативні наслідки пропаганди гітлерівської Німеччини. Так, у своїй праці «Потусторонние встречи» Л. Гінзбург наголошує на особистій

відповідальності керівників Третього рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та СРСР. Автор виявляє політичні пріоритети нацистської Німеччини та наслідки пропаганди, що проводилася на окупованих територіях [4]. Л. Чорна, досліджуючи апарат нацистської диктатури та його пропагандистську діяльність, показала нацистську Німеччину як державу, де тоталітаризм набув особливої форми і контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя й був установлений єдиною соціал-демократичною партією. Її праця – одна з перших, де розкриваються механізми впливу особи чи групи осіб на ціле суспільство, зокрема німецьке [9]. Важливим кроком у вивченні інформаційної політики нацистської Німеччини постали питання військово-політичної діяльності нацистського уряду, спроби встановити інформаційну блокаду для населення Німеччини. У цьому контексті період військового підйому Третього рейху знайшов висвітлення у монографіях відомого російського історика Л. Безименського. У праці «Третий фронт. Секретная дипломатия Второй мировой войны. Особый архив» [2] автор розкриває справжні наміри великих європейських держав та США ще на початку 30-х років ХХ ст. У дослідженні він намагався розкрити інформаційну політику західних держав, які прагнули за допомогою нацистської Німеччини вирішити проблеми на Сході Європи.

У загальних роботах з історії націонал-соціалізму досить широко висвітлювалася ідеологія німецького фашизму та його ідейні витоки, а, наприклад, у монографії О. Галкіна «Германский фашизм» націонал-соціалістична ідеологія та її втілення в інформаційній політиці на-

цистської Німеччини розглянуті більш детально. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії у Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР; аналізує соціально-психологічні основи та соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології [3].

Питання інформаційної політики у працях радянських та сучасних істориків розглядалося лише дотично, в основному як ідеологічна пропаганда населення власної країни та війська й населення противника. На жаль, як уже зазначалося вище, поняття «інформаційний простір» у 80–90-х роках ХХ ст. ще не стало об'єктом уваги науковців-істориків, які вивчали проблеми Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Пропагандистська діяльність СРСР та Німеччини не розглядалася вітчизняними істориками як повноцінна інформаційна політика, спрямована на населення та війська противника.

У кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. питання інформаційного протистояння, механізмів та засобів впливу постає предметом дослідження зарубіжних істориків. Отже, метою даного дослідження є визначення кола робіт зарубіжних учених, у яких розглядалася нацистська та радянська пропаганда як інформаційне протистояння в Другій світовій війні. Відповідно завдання – виявити в зарубіжній історіографії Другої світової війни тенденції до вивчення інформаційної політики Німеччини, її інформаційної війни проти СРСР та впливу нацистської пропаганди на морально-психологічний стан населення окупованих територій СРСР.

Перші дослідження, в яких аналізувалася інформаційна політика Третього

рейху, були здійснені безпосередніми учасниками Другої світової війни: членами нацистського уряду, чиновниками Міністерства пропаганди та освіти Німеччини. Лише у 50-х роках ХХ ст. західноєвропейські історики та публіцисти, використовуючи матеріал, зібраний та збережений сучасниками подій 1939–1945 рр., починають досліджувати факти Другої світової війни.

Вивчаючи твори зарубіжних істориків з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння Німеччини і Радянського Союзу, необхідно зазначити, що більшість із дослідників мала доступ до матеріалів, які були невідомі радянським історикам і давали можливість показати події Другої світової війни з позицій спостерігача. Водночас європейським історикам невідомі були матеріали про справжнє становище на фронтах і в тилу як Червоної Армії, так і Вермахту. Незважаючи на це, зазначений період займає у зарубіжній історіографії надзвичайно важливе місце: німецькі, англійські та американські історики навіть у загальних працях більш глибоко досліджують інформаційну політику, її взаємовпливи та протидію у Німеччині та СРСР. З'явилися праці, де пріоритетним стало дослідження окремих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного життя населення СРСР, що піддалося німецькій окупації. Проте узагальнюючого дослідження, яке б продемонструвало історіографічну спадщину з питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми, в сучасній Україні немає, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в

СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури, що була опублікована у Німеччині, Англії та США, показав, що ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкриваються у працях німецьких істориків та публіцистів Е. Хадамовські [14], Н. Мюллера [7], П. Лонгеріха [6], Р. Коела [16] та ін. Важливою підсумковою працею німецьких істориків про Другу світову війну стало 10-томне видання серії «Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg» [18] («Германський Рейх і Друга світова війна». – Переклад авт.).

Найбільш активними у дослідженні нацистської пропаганди й інформаційної політики Третього рейху загалом виявилися саме німецькі історики. Цінність їхніх праць полягає у висвітленні процесу створення протягом 1933–1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією безпрецедентної у світовій історії системи державного маніпулювання масами та повністю підконтрольного фашистському керівництву інформаційного простору. Відповідно особливу увагу було приділено показу підготовки Німеччини до нападу на Радянський Союз, зокрема засобами ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної Армії й цивільного населення СРСР. На думку істориків, нацистська пропаганда мала послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу, забезпечити покірність та роботу місцевого населення. Щоб реалізувати такі плани, нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні настанови радянських громадян і сформувані нові стереотипи та уявлення.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України і Білорусії, її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики: Д. Армстронг [1, 10], Г. Джоуett [15], Я. Кершоу [5], П. Лонгеріх [6], Г. Ферстерч [8], М. Балфор [11], В. Соесман [19], В. Віпперман [20] та ін. Характерними рисами їхніх робіт є досить широке використання документів Нюрнберзького процесу, архівних матеріалів європейських країн, спогадів учасників радянського партизанського та українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим на захоплених німецькою армією територіях не став пріоритетним або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Першим кроком у вивченні пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії Німеччини як самостійної проблеми стала праця сучасника Геббельса Е. Хадамовські. Будучи безпосереднім учасником та свідком діяльності Третього рейху, позиціонуючи себе фахівцем-експертом із формування суспільної думки, він досліджував механізми і технології впливу засобів пропаганди на населення Німеччини. Діяльність у такому напрямку змушувала

його самого здійснювати дослідження у цій галузі з метою визначення її ефективності. Важливим для історичної науки є те, що, досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він дійшов висновків, що пропаганда і диференційоване застосування сили мають доповнювати один одного в особливо продуманій формі й ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські, ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади у Німеччині [14]. Праці німецького автора надали наступникам велику кількість матеріалів з вивчення згаданої теми й відкрили шлях до дослідження такої глобальної сучасної зброї, як інформаційна політика.

Багато досліджень здійснено на основі архівних матеріалів, документів та щоденників безпосередніх учасників подій Другої світової війни. Надзвичайно важливою в цьому контексті є праця Д. Армстронга «Радянські партизани в Другій світовій війні» [10], яка базується на документальних матеріалах: звітах і повідомленнях нацистських політичних та військових діячів і посадових осіб окупаційної адміністрації та Вермахту. Автор аналізує роботу пропагандистських відділів Вермахту проти радянських партизанів на окупованих територіях, діяльність яких, на думку історика, дуже послаблювала вплив пропаганди на населення й змушувала окупаційну владу застосовувати все нові методи впливу. Д. Армстронг доводить, що про характер та військову значущість партизанського руху в період Другої світової війни істориками Німеччини та СРСР виголошувалися прямо протилежні заяви, а офіційні радянські оцінки часто

розходилися в тлумаченні важливості «спонтанної» патріотичної реакції населення, мужності й організаторських здібностей місцевих партійних керівників, які скеровували діяльність центральних партійних та військових органів. Його праця є першою спробою внести ясність щодо озвучених питань шляхом системного дослідження великої кількості документів, здебільшого німецьких, але також і радянських, захоплених у кінці Другої світової війни [1].

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися також відомим німецьким істориком Н. Мюллером. Зосередивши увагу на головному – з'ясуванні ролі Вермахту та його органів у здійсненні фашистського окупаційного режиму на радянській території, – автор розкриває причини зриву планів німецької окупаційної адміністрації і, як наслідок, краху окупаційного режиму. Важливе місце в праці займає питання про провальні спроби фашистського командування та окупаційної влади посилити свій режим шляхом політичної й соціальної демагогії та інформаційної політики. Автор зумів розкрити справжню роль фашистського Вермахту в плануванні здійснення окупаційної політики на захопленій території СРСР у роки Другої світової війни.

Аналізуючи окремі аспекти інформаційної політики нацистської Німеччини, історик дійшов висновків про те, що політична ціль його країни полягала в тому, аби назавжди покінути з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього рейху, нацисти планували перетворити захоплені території

Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток «великонімецької економічної сфери» та у важливий ринок збуту її промислової продукції [7].

Діяльність закладів нацистського пропагандистського апарату, створених з приходом НСДАП до влади, викликала зацікавленість у німецьких дослідників. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства закордонних справ; використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він проаналізував структуру Міністерства закордонних справ, визначивши місце і роль Закордонного відділу в інформаційній політиці Третього рейху; розкрив методи та технології впливу на населення країн Європи через засоби радіомовлення та періодичних видань; показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього рейху з метою психологічної обробки населення й стало одним із головних методів нацистської інформаційної політики [17].

Важливим аспектом досліджень П. Лонгеріха є вивчення діяльності каральної машини фашистської Німеччини, розкриття ролі Г. Гімmlера у вищій партійній ієрархії, організації націонал-соціалістичного терору та знищенні євреїв. Реалізація жажливих установок про знищення населення окупованих країн, що не мали відношення до «нордичної раси», уповні розвернулася після початку Другої світової війни. Науковець показує етапи формування свідомості Гімmlера в умовах розвитку та закріплення націонал-соціалістичних ідей. Він надає переконливі докази у «перетворенні» Гімmlера в цинічного холоднокровного творця й виконавця репресивної політики Рейху. Масові каральні

акції на території Польщі, Радянського Союзу та інших країн, створення величезної мережі концентраційних таборів, депортації населення для рабської праці у Німеччині стали свідченням його політики. Найстрашнішим злочином Гімmlера, на думку П. Лонгеріха, є Голокост, результатом якого стало знищення більше 6 мільйонів осіб єврейської національності [6]. На жаль, у контексті зазначених досліджень учений не розглядає інформаційну політику Німеччини як одну з глобальних причин втрати її політичного авторитету в Європі.

Європейський дослідник Р. Коел вивчав декрети нацистського уряду щодо становлення нових німецьких колоній на окупованих східних територіях та створення нового селянства – фольксдойче. Вивчення цих документів допомогло визначити роль німецьких селян на окупованій території. Один із таких декретів поклав початок жорстоким директивам та наказам, виконання яких стало змістом німецької політики на окупованих територіях України. Р. Коел дійшов висновку: внаслідок таких декретів створювалися умови протиставлення різних народів на окупованій території. Важливим відкриттям Коела був також показ пропаганди, яку проводила окупаційна влада серед сільського населення, та її впливу на свідомість і поведінку селян у перші місяці окупації [16].

Структуру пропагандистського апарату Вермахту та його діяльність серед військ противника досліджував військовий історик О. Бухбендер. Його праці присвячені дослідженню нацистських листівок, які розповсюджувалися в роки Другої світової війни на фронтах бойових дій [12]. Він відзначає, що на першому етапі війни пропаганда проти

Червоної Армії мала виразний відбиток ейфорії від наступу, що поширювався; прагнучи психологічно роздавити й без того приголомшених червоноармійців та звести нанівець морально-психологічний стан бійців, вона більше використовувала словесний натиск. Керівництво Німеччини, на думку О. Бухбендера, безумовно, розуміло, що пропаганда – це могутній інструмент для проведення бажаної політики. Саме тому приділялася пильна увага пропагандистській діяльності на фронті. Суттєвими є висновки про те, що підготовка війни проти Радянського Союзу одночасно означала й підготовку пропагандистської війни, а вона почалася задовго до військових дій. 1 квітня 1939 р. при Вищому командуванні збройних сил – ОКВ (*Oberkommando der Wehrmacht* – ОКВ) – був створений підрозділ «Вермахт-пропаганда». Перед нападом на Радянський Союз при Міністерстві пропаганди був організований «генеральний реферат Східний простір» (*Generalreferat Ostraum*) на чолі з Еберхардом Таубертом, часто іменований також «організацією Вінета», у 1943 р. перетворений у «відділ Схід» («*Abteilung Ost*»). Саме ці установи й стали основними центрами ведення пропагандистської роботи на передовій лінії фронту та серед «східних добровольців» [13].

Німецькі історики Г. Ферстерч і Г. Шніттер досліджували діяльність прусько-німецького генерального штабу в 1940–1965 рр., зокрема його роботу в умовах Другої світової війни. У контексті цієї проблеми вони розглядали діяльність керівництва Вермахту та його концепцію пропагандистської війни. Г. Шніттер визначив роль пропагандистської діяльності в умовах німецької діючої армії серед бійців Вермахту та військ

противника [8]. Цінними є дослідження науковця щодо діяльності відділу пропаганди Вермахту, де висвітлюється його структура, органи управління й основні функції. Він також робить висновок про те, що відділ займався організацією всіх заходів, які мали впливати на суспільство в самому Рейху та за кордоном; зосереджує увагу на трьох основних напрямках інформаційної політики Вермахту: пропаганді серед німецького населення та військовослужбовців, пропаганді в діючій армії та «пропаганді на ворога» – на його збройні сили й цивільне населення.

Деякі роботи австралійського вченого М. Балфора присвячені дослідженню пропагандистської діяльності нацистської Німеччини на Східному фронті [11]. Зокрема, автор розкрив схему, за якою будувалася пропагандистська діяльність Міністерства східних окупованих територій та Вермахту на окупованих територіях СРСР. Важливим для висвітлення зовнішньої інформаційної політики нацистської Німеччини у 1939–1945 рр. є також аналіз пропаганди, спрямованої на країни Західної та Східної Європи.

Американський дослідник Г. Джоуетт вивчав ідеологічну концепцію А. Гітлера та Націонал-соціалістичної партії щодо пропагандистської діяльності серед населення Німеччини. Він виокремив основні принципи та положення, рекомендовані Гітлером, яких необхідно було дотримуватися під час пропаганди ідей та психологічного впливу на суспільство. Г. Джоуетт зазначає, що така пропагандистська діяльність допомогла НСДАП у короткий термін захопити владу й контролювати практично всі сфери життя німецького суспільства [15].

Комплексно інформаційну політику нацистської Німеччини досліджував англійський вчений Я. Кершоу. Вивчаючи діяльність А. Гітлера, автор розглядає нацистську пропаганду як систему, створену й керовану Й. Геббельсом. На думку Я. Кершоу, ідея та образ нової держави наполегливо впроваджувалися в життя суспільства та свідомість кожного німецького громадянина. Досить ефективним виявився метод психологічної обробки населення: досліджуючи документальні джерела, історик наводить факти, які підтверджують ефективність психологічної обробки значної частини суспільства, особливо середнього класу та селянства. У своїй праці він акцентує увагу на тому, що під впливом інформаційної політики Міністерства пропаганди значна кількість селян об'єдналася й створила організацію «Селянський союз», який брав на себе зобов'язання виробництва сільськогосподарської продукції для Третього рейху [5].

В агітаційно-пропагандистській діяльності керівництво Націонал-соціалістичної партії робило ставку на робітничий клас. Досліджуючи це питання, американський історик В. Соесман показав, що А. Гітлер і керівництво нацистської Німеччини зрозуміли: робітники – це основна рушійна сила у здійсненні загарбницьких колонізаційних планів Третього рейху. Саме тому керівництво країни розпочало кампанію з ідеологічно-психологічної обробки цієї частини німецького суспільства та проголошення поліпшення соціального становища й власне статусу робітника. На думку В. Соесмана, ораторський хист А. Гітлера та Й. Геббельса у присутності величезної аудиторії діяв буквально шокуюче, що підтверджує активний розвиток

радіомовлення не лише на території самої Німеччини, а й на території інших країн, зокрема окупованих [19].

Важливе місце у суспільній думці післявоєнної Німеччини також посідала німецька національна ідея. Тому, як зазначає німецький дослідник В. Віпперман, націоналізм зображувався як рух за відродження німецької національної ідеї та широко використовувався А. Гітлером у його промовах перед робітниками та іншими верствами населення Німеччини. На думку В. Віппермана, такий пропагандистський прийом у післявоєнній Німеччині був надзвичайно актуальним, здатним підняти маси на будь-яку справу [20].

Розглядаючи окремі праці зарубіжних істориків, необхідно зазначити, що інформаційна політика нацистської Німеччини та її спроби створити у Європі й на окупованих територіях особливий інформаційний простір не залишилися поза увагою вчених-істориків та публіцистів Англії, США та Німеччини. Сучасне бачення та розуміння інформаційної політики, інформаційного простору допомагає науковцям комплексно вивчати події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Інформаційне протистояння між СРСР та нацистською Німеччиною все більше привертає увагу сучасних дослідників, а його вивчення дає можливість відтворити повноцінну картину подій 1939–1945 рр.

Загалом необхідно відзначити, що для істориків Німеччини, США та Великобританії характерною є пильна увага до діяльності нацистської пропаганди на території Третього рейху, тоді як вплив на Червону Армію та населення окупованих територій СРСР вивчався в основному в контексті політики Німеччини на Сході.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Армстронг Джон*. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Джон Армстронг. – М.: Центрполиграф, 2007. – 496 с.
2. *Безыменский Л.А.* Разгаданные загадки Третьего Рейха, 1933–1941: Книга не только о прошлом / Л.А. Безыменский. – М.: Изд-во агентства печати «Новости», 1981. – 279 с.; *Його ж.* Третий фронт. Секретная дипломатия Второй мировой войны. Особый архив. – М.: Вече, 2003. – 441 с.
3. *Галкин А.А.* Германский фашизм / А.А. Галкин. – М.: Наука, 1967. – 399 с.
4. *Гинзбург Л.* Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.
5. *Кершоу Я.* Гитлер / Я. Кершоу. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 320 с.
6. *Лонгерих Петер*. Генрих Гиммлер. Биография / Петер Лонгерих. – Мюнхен: Сидлер, 2008. – С. 120.
7. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер; [пер. с нем. А.Артемова, А.Долгорукова, И.Карабутенко, Ю. Чупрова, Г.Шевченко]; под редакцией А.Юденкова. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
8. *Ферстерч Г.* Прусско-германский генеральный штаб 1640–1965. К его политической роли в истории / Г. Ферстерч, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер; [перевод с немецкого Рудого Г.]. – М.: Мысль, 1966. – 572 с.
9. *Черная Л.Б.* Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп / Л.Б. Черная. – М.: Республика, 1992. – 384 с.
10. *Armstrong J. A.* (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Мадисон / J. Armstrong A. – 1964. – 361 p.
11. *Balfour Michael.* Propaganda in War 1939–1945. Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany. – London, Boston and Henley / Michael Balfour. – 1979. – 520 p.
12. *Buchbender O.* Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stuttgart, 1974. – 274 p.
13. *Buchbender O.* Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stuttgart, 1974. – 274 p.
14. *Hadamowsky E.* Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky. – Oldenburg, 1933. – 128 s.
15. *Jowett G.S.* Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc. / G.S. Jowett, V. O'Donell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
16. *Koehl R. L.* RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945 / L. Koehl R. – Cambridge, 1957. – 352 p.
17. *Longerich P.* Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.
18. *Müller R.-D.* Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 10/1 u. Bd. 10/2. – Stuttgart, 2008. – S.732.
19. *Soeseman B.* Propaganda und Oeffentlichkeit in der «Volksgemeinschaft» // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick / Hrsg. von Soeseman B. Deutsche Verlags-Anstalt. – Stuttgart-Muenchen, 2002. – 416 s.
20. *Wipperman W.* Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers. / W. Wipperman. – Muenchen, 1989. – 620 s.

REFERENCES

1. *Armstrong Dzhon.* Sovetskie partizany. Legenda i deystvitelnost.1941–1944 / Dzhon Armstrong. – М.: Tsentrpoligraf, 2007. – 496 s.
2. *Bezymenskiy L.A.* Razgadannnye zagadki Tretego Reykha, 1933–1941: Kniga ne tolko o proshlom / L.A. Bezymenskiy. – М.: Izd-vo agentstva pechati «Novosti», 1981. – 279 s.; *Bezymenskiy L.A.* Tretyi front. Sekretnaya diplomatiya Vtoroy mirovoy voyny. Osobyi arkhiv. – М.: Veche, 2003. – 441 s.
3. *Galkin A.A.* Germanskiy fashizm / A.A. Galkin. – М., 1967. – 399 s.
4. *Ginzburg L.* Potustoronnie vstrechi / L. Ginzburg. – М., 1990. – 312 s.
5. *Kershov Ya.* Gitle / Ya. Kershov. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1997. – 320 s.
6. *Longerikh Peter.* Genrikh Gimmler. Biografiya / Peter Longerikh. – Myunkhen: Sidler, 2008. – S. 120.
7. *Myuller N.* Vermakht i okkupatsiya (1941–1944) / N. Myuller; [per. s nem. A.Artemova, A.Dolgorukova, I.Karabutenko, Yu. Chuprova, G.Shevchenko]; pod redaktsiye A.Yudenkova. – М.: Voениzdat, 1974. – 387 s.

8. *Fersterch G.* Prussko-germanskiy generalnyy shtab 1640–1965. K ego politicheskoy roli v istorii / G. Fersterch, G. Gelmert, G. Otto, G. Shnitter; [perevod s nemetskogo Rudogo G.]. – M.: Mysl, 1966. – 572 s.

9. *Chernaya L.B.* Korichnevye diktatory: Gitler, Gering, Gimler, Gebbels, Borman, Ribbentrop / L.B.Chernaya – M.: Respublika, 1992. – 384 s.

10. *Armstrong J.A.* (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Madison / J. Armstrong A. – 1964. – 361 p.

11. *Balfour Michael.* Propaganda in War 1939–1945. Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany. – London, Boston and Henley / Michael Balfour. – 1979. – 520 p.

12. *Buchbender O.* Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stuttgart, 1974. – 274 p.

13. *Buchbender O.* Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stuttgart, 1974. – 274 p.

14. *Hadamowsky E.* Propaganda und nationale Macht. Die Organisation der oeffentlichen Meinung fuer die nationale Politik / E. Hadamowsky. – Oldenburg, 1933. – 128 s.

15. *Jowett G.S. V.* Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc. / G.S. Jowett, V. O'Donell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.

16. *Koehl R. L.* RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945 / L. Koehl R. – Cambridge, 1957. – 352 p.

17. *Longerich P.* Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.

18. *Mülle R.-D.* Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 10/1 u. Bd. 10/2. – Stuttgart, 2008. – S.732.

19. *Soeseman B.* Propaganda und Oeffentlichkeit in der «Volksgemeinschaft» // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick / Hrsg. von Soeseman B. Deutsche Verlags-Anstalt. – Stuttgart-Muenchen, 2002. – 416 s.

20. *Wipperman W.* Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers. / W. Wipperman. – Muenchen, 1989. – 620 s.

O. Salata

Problem of Informational Confrontation of Nazi Germany and Soviet Union in the Foreign Historiography

Abstract

Information policy of Nazi Germany on occupied territories of the USSR during World War II and Great Patriotic War were poorly researched in the Soviet Union. Principle directions of researches of German, English, American and Russian scientists concerning problem of formation of information policy for occupied by Nazi Germany territories of the USSR are examined. Different thinking of the process of creation of the unprecedented in the world history system of state manipulation by masses and information space completely subordinated to Nazi authorities that was held in Germany in 1933 – 1945 by National and Socialist Party is analyzed. It is proved that information policy of Nazi Germany and its attempts to create special information space in Europe and occupied territories attracted the attention of historians and publicists from England, the USA and Germany. The works devoted to research some aspects of social-political and social-economical life in the USSR under the German occupation are described. It is established that majority of German scientists had critical attitude towards steady implement of idea and image of the new form of the world domination to life and consciousness of the German people. It is outlined that German, American and British historians paid special attention to Nazi propaganda on the territory of the Third Reich while its influence on Red Army and population of occupied territories of the USSR was researched in the context of German policy in the East. It is obvious that modern understanding of information policy and information space promote complex research of events of the World War II and Great Patriotic War. Informational confrontation between the USSR and Nazi German attracts increasingly greater attention of contemporary researchers and its investigation promotes reconstruction of faithful situation in 1939 – 1945.

УДК 327

УКРАЇНА В ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ ПЛАНАХ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ: ВИТОКИ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУТНІСТЬ

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу військової історії ННДІУВІ

Анотація. У статті розкриваються основні причини наступу середньовічних рицарів на Схід з метою завоювати багаті східнослов'янські землі шляхом закріпачення місцевого населення, його окатоличення, впровадження своїх законів, мови, культури і релігії. В багатьох битвах шведські, німецькі та інші рицарі-завойовники, яким активно допомагали сильні західноєвропейські держави, потерпіли поразку, але експансіоністські плани захоплення нових територій на Сході, зокрема Прибалтики, України й Кавказу, розвивала Пруссія, об'єднавши німецькі землі. Вона прагнула перетворити свою державу у велику потужну Німецьку імперію. Таку політику «натиску на Схід» пропитували лідери Пангерманського союзу та III рейху. Керівництво нацистської Німеччини висувало ідею відторгнення України від Радянського Союзу і перетворення її в німецьку колонію.

Ключові слова: Русь, Україна, Росія, Німеччина, Пангерманський союз, нацизм.

УКРАИНА В ЭКСПАНСИОНИСТСКИХ ПЛАНАХ ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ: ИСТОКИ, ТРАНСФОРМАЦИЯ, СУЩНОСТЬ

Александр УТКИН

доктор исторических наук, профессор,
заведующий отделом военной истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье раскрываются основные причины наступления средневековых рыцарей на Восток с целью завоевать богатые восточнославянские земли, укрепостить местное население путем внедрения своих законов, языка, культуры и религии. Во многих битвах шведские, немецкие и другие рыцари-завоеватели, которым активно помогли сильные западноевропейские государства, потерпели поражение, но экспансионистские планы захвата новых территорий на Востоке, в частности Прибалтики, Украины и Кавказа, развивала Пруссия, объединив немецкие земли. Она стремилась превратить свое государство в большую мощную Немецкую империю. Таковую политику «натиска на Восток» пропагандировали лидеры Пангерманского союза и III рейха. Руководство нацистской Германии выдвигало идею отторжения Украины от Советского Союза и преобразования ее в немецкую колонию.

Ключевые слова: Русь, Украина, Россия, Германия, Пангерманский союз, нацизм.

UKRAINE IN EXPANSIONISTIC PLANS OF FASCIST GERMANY: SOURCES, TRANSFORMATION, ESSENCE

Oleksandr UTKIN

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of Department of Military History of NRIUSWH

Annotation. *In the article author examined main reasons of attacks of medieval knights on the East with the purpose to conquer rich Eastern-Slavic lands through enslavement of local population, its conversion into Catholicism, implement of their laws, language, culture and religion. In many battles Swedish, German and other knights-conquerors supported by strong West European countries were defeated, however Prussia developed expansionistic plans of conquest of new territories on the East, in particular Baltic countries, Ukraine and Caucasus through union of German lands. It aimed to turn itself into the big and strong German Empire. The policy of «East attack» was propagated by leaders of the Pan-Germanic Union and the Third Reich. Nazi German's leadership promoted idea of rejection of Ukraine from the USSR and its transformation into German colony.*

Key words: Rus, Ukraine, Russia, Germany, Pan-German union, Nazism.

Питання експансіоністської політики Німеччини, військових походів західноєвропейських рицарів на землі слов'ян, які мешкали на сучасних територіях України, Білорусії, ряду областей Росії, багатопланове, недостатньо вивчене й актуальне. Його важливі аспекти розкрито в роботах українських, російських та інших дослідників. Ранній період агресивних війн проти східних слов'ян вивчали російські науковці В.Хвостов, А.Шишов, які аналізували мету військових походів рицарів на схід, форми і методи їх боротьби, залучення до неї католицького духовенства, що благословляло на загарбання слов'янських територій, окатоличення місцевого населення та його закріпачення. Період пізнього середньовіччя частково висвітлюється в працях українських дослідників І.Кулініча, М.Грушевського, Н.Швагуляка, а також російських виданнях «История дипломатии» та «Военная история России». Ця група науковців вивчила великий фактичний матеріал і зробила обґрунтований висновок, що «політика натиску на Схід» продовжувалась і зводилась до економічного закабалення України.

Значно більше уваги дослідники приділяють аналізу експансіоністських концепцій вчених і політиків Пруссії та Німеччини щодо вирішення

«українського питання» у XVIII – XX ст. Роботи А.Гуральського, Г.Заставенко, В.Дашичева, І.Кулініча, І.Файнгара, Н.Швагуляка присвячені критичному висвітленню таких питань, як формування німецького націоналізму, монополістичного капіталу та його впливу на розвиток економіки України, поширення загарбницьких планів фашистів про колонізацію українських територій як житниці III рейху. Науковці зазначають, що співпраця українських націоналістичних формувань з нацистськими лідерами загалом не передбачала утворення самостійної України. В цілому названа проблема потребує дальшого глибокого вивчення.

Слов'янські землі з давніх часів привертати увагу різних завойовників, які добре знали багатства природи, тваринний і рослинний світ цих територій, наявність тут хутрового звіра, значної кількості риби в місцевих річках. Слов'яни, проживаючи на величезному лісостеповому просторі Східної Європи, займалися землеробством, скотарством, різними промислами, торгівлею. Економічний розвиток слов'ян, нові відносини між людьми знайшли концентроване відображення в містах – центрах жвавої торгівлі, ремісництва, які мали ряд захисних споруд у разі ворожого нападу. Разом з тим ці міста як

важливі військово-стратегічні позиції, зосереджуючи релігійне життя на чолі з церковними ієрархами, уособлювали культурні досягнення, розквіт мистецтва, літописання і грамотності людей, що сприяло зростанню економіки східнослов'янських земель та становленню їх державності.

Східні слов'яни Русі і народи Східної Прибалтики, що підтримували між собою торгово-економічні зв'язки, в кінці XII – першій половині XIII ст. зазнали нападу рицарів-хрестоносців, які передбачали захоплення цих територій. Німецькі та скандинавські держави (шведи, данці), підтримувані католицькою церквою, під приводом хрещення місцевих язичників займалися експансіоністською політикою, втілюючи її в життя жорстокими методами насильства над людьми. Зміцнення загарбницьких позицій здійснювалося шляхом будівництва опорних пунктів – фортець і замків, знищення та закріпачення населення, впровадження своїх законів, мови і культури. Такі плани і дії агресорів отримали назву політики «натиску на Схід». Знарядям реалізації цієї політики в боротьбі з прибалтійськими народами став рицарський Орден мечоносців, утворений 1202 р. Члени ордену носили білі плащі з нашитими на них зображеннями меча і хреста.

На прибалтійських землях загарбницьку політику вели рицарі Тевтонського ордену, що прийшли із Західної Європи в Східну Пруссію (1226 р.) і частково знищили та вигнали до Литви і Новгородської землі пруссів. Виступаючи проти агресорів, прибалтійським народам допомагали російські дружини (у 1209, 1210, 1212, 1216, 1217, 1221 роках). Політична і військова роздробленість

Русі, обмежені можливості окремих князівств сформувати потужні сили протидії наступу хрестоносців розвивали у них віру в можливість успішного підкорення східнослов'янського населення і панування на їхніх землях. Незважаючи на героїзм і мужність російсько-естонської дружини на чолі з князем В'ячко, що захищала м. Юр'єв, хрестоносці взяли місто і спалили його, що означало реальну можливість загрози російським містам Пскову і Новгороду. Знаючи про прагнення рицарів захопити слов'янські землі, новгородський князь Ярослав Всеволодович розбив мечоносців поблизу Юр'єва 1234 р. Через два роки великої поразки рицарям завдав об'єднаний загін литовців і земгалів у битві при Саулі, повністю знищивши його військові формування. Мечоносці, що залишилися в живих, увійшли до складу Тевтонського ордену, який розташовувався в Східній Прибалтиці і отримав назву Лівонський орден (1237–1562 рр.) [3, 87].

Рицарів, вірних політиці «натиску на Схід», відчутно підтримував Папа Римський Інокентій IV, який намагався створити могутню військову коаліцію із членів ордену, феодалів Швеції та Данії, воїнів єпископів Риги і Дерпта для інтервенції на новгородські та псковські землі, не розорені монголо-татарськими завойовниками. Німецьким хрестоносцям допомагали шведські війська, плануючи захопити Неву і фортецю Ладугу з метою закрити вихід новгородців у Балтійське море. У складній обстановці новгородський князь Олександр Ярославович діяв сміливо і рішуче. Його дружина таємно підійшла до табору шведів на Неві і завдала потужного удару противнику. Російське військо здобуло

повну перемогу. Розгром шведів на Неві мав важливе військово-політичне значення, оскільки з об'єднаних німецько-шведських військ випали добре озброєні шведські формування. Це послабило сили агресії і свідчило про можливість успішного відбиття наступу хрестоносців, хоча останні за допомогою групи бояр-зрадників захопили Псков і встановили в ньому владу ордену.

Підбадьорені таким успіхом хрестоносці, знаючи про те, що новгородський князь Олександр Ярославович, посварившись з боярами, виїхав до Переславля-Заліського, захопили частину новгородських земель і на узбережжі Фінської затоки створили свій опорний пункт, почали грабувати села, підійшли до Новгороду. На прохання новгородців князь повернувся на князювання. Зібране ним військо вирушило до м. Копор'є і штурмом взяло його, що забезпечувало тил і фланг росіян і не давало можливості об'єднати в єдине угруповання німецькі та шведські формування. Однак головні сили хрестоносців не були розбиті. Тому Олександр Невський закликав на допомогу володимиро-суздальську дружину на чолі зі своїм братом Андрієм. Взимку 1241–1242 рр. новгородсько-володимирське військо здійснило швидкий перехід, перекрило всі дороги з Лівонії на Псков і в результаті штурму звільнило російське місто. У подальші роки для Пскова найбільш жорстокими облогами були 1269, 1274, 1299, 1363, 1407 і 1408 роки, коли до російської фортеці підступали німецькі рицарі Лівонії [21, 21]. Отримавши гідну відсіч від росіян, ордені почали об'єднувати всі свої сили для боротьби з Новгородом, залучили рицарів із Данії, єпископств, їх васалів, загопи естів, лівів та інших

етнічних утворень – всього до 20 тис. осіб. Основу їх військової сили становили важкоозброєні воїни-рицарі на конях. Рицарські формування служили бойовим аргументом східної політики лівонців, хоча їхня піхота особливої військової виучки не мала.

Битва між російськими полками і військами Лівонського ордену – найбільша в період феодалної роздробленості – відбулася 5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера. Бойові порядки росіян, створені Олександром Невським, давали змогу вирішувати самостійні тактичні завдання, маневрувати силами в ході битви, впливати на його результати шляхом нанесення ударів по флангах і тилу противника, реальної можливості його оточення і знищення. Під час бою оточені важкоозброєні рицарі, що зібралися на невеликому льодовому просторі, почали провалюватися під крихкий лід. Виникла паніка, і вони кинулися тікати з поля бою. У короткому запеклому бою війська Лівонського ордену були повністю розгромлені, загинуло близько 500 рицарів, у тому числі 50 з них потрапили в полон. Такі втрати в ті роки вважалися величезними, а перемога російського воїнства ліквідувала небезпеку завоювання північно-західної Русі, призупинила наступ хрестоносців на Схід. Тут успішно захищала російські землі Новгородська республіка. За період з 1242 р. до 1446 р. (своєї державної самостійності) Новгород 26 разів воював зі Швецією, 11 разів – із Лівонським орденом, 14 разів – з Литвою і 5 разів – з Норвегією. Протягом цього часу Новгород жодного разу не знав ворога у своїх стінах і майже не бачив його під ними. Але Псков, Изборськ, Копор'є, Ладога, Корела, Ямгород та ін. десятки разів

знавали ворожих нападів, витримували запеклі облоги і піддавалися руйнуванню [21, 18].

Захист своїх територій мав важливе значення для подальшого розвитку російської державності, оскільки здійснювана рицарями політика «Дранг нах Остен» передбачала повне панування на захоплених слов'янських землях за допомогою жорстокої системи морального і фізичного знищення і поневолення, зокрема окатоличення, населення, втрати національної самостійності, роз'єднання великих князівств на дрібні і слабкі утворення. Східній політиці шведських та німецьких феодалів Олександр Невський протиставив ідею об'єднання російських земель із зростаючим військово-економічним потенціалом, припинення князівських протистоянь, а у військово-мистецтві він використовував широкі стратегічні задуми і високий бойовий дух воїнів, активність, наступальність і стрімкість бойових ударів.

Німецькі експансіоністські формування хрестоносців та інших завойовників хоча і отримали сильну відсіч із боку слов'ян у XIII ст., проте не відмовилися від захоплення східних земель і в наступні періоди, їхні послідовники вбачали в політиці «Дранг нах Остен» реальні можливості розширити свою територію і багатства [4, 580]. Чергову невдачу хрестоносці зазнали в битві під Грюнвальдом (1410 р.), де їм протистояли об'єднані сили поляків, литовців, українців, білорусів, росіян і чехів. Значення битви полягало в демонстрації сили слов'янських народів, здатних спільними зусиллями зупинити агресора, завдавши Тевтонському ордену важкої поразки, яка згодом привела до його розпаду. Протягом тривалого періоду в XVI ст. Росія вела

напружену війну з Лівонським орденом за вихід до Балтійського моря. Хоча цієї мети вона не досягла через втручання в боротьбу сильних західноєвропейських країн і ведення бойових дій на кількох напрямках. Важливим результатом війни було знищення Лівонського ордену, що постійно погрожував російським землям [3, 134].

Наприкінці XVIII ст. пруські феодали мріяли про захоплення польських і українських земель, вважаючи Україну найбагатшою частиною Російської імперії. Цю мрію вони вирішили здійснити в роки, коли Росія вела війну з Туреччиною (1787–1791 рр.) і Швецією (1789–1790 рр.), і росіяни не змогли б захистити відторгнення Польщі і включення її до складу Пруссії. Честолюбивий канцлер Герцберг, який вигадував складні і заплутані прийоми територіальних приєднань і обмінів за рахунок інших держав, слухняна йому прусська дипломатія шукали прихильників своїх планів у польському середовищі, і в 1790 р. пруський король Фрідріх Вільгельм II підписав прусько-польський оборонний союз [10, 422]. Пруські політичні діячі вели переговори з частиною українського дворянства, незадоволеного колонізаторською політикою Катерини II, її прагненням посилити кріпосницьку систему і ліквідувати пільги українських поміщиків, а також знищити Запорозьку Січ та секуляризувати монастирські землеволодіння. Ліберально налаштований граф В.Капніст під час зустрічі з канцлером Герцбергом у Берліні (1791 р.) говорив про можливу підтримку Пруссією боротьби українського дворянства проти Росії за відновлення в Україні старого козацького ладу [6, 482–483].

Пруссія, поступово посилюючись, почала об'єднувати німецькі землі, розвивала анексіоністські плани захоплення нових територій на Сході, обґрунтовуючи це теоріями, розробленими німецьким економістом Ф. Лістом, бароном А. Гакстгаузенем, філософом Е. Гартманом та ін. Ф. Ліст, розвиваючи свою потаємну мрію про переростання Пруссії в світову державу, вважав за доцільне створити потужну територіально-економічну базу у формі «Серединної Європи» під егідою Німеччини. До її складу могли увійти землі у напрямі Балкан, Малої Азії, району Чорного моря, України та Кавказу [8, 8]. Про необхідність захоплення України і Прибалтики говорив барон А. Гакстгаузен, що здійснив у 1843 р. подорож по Росії. На його думку, Україна більше відноситься до Західної Європи, ніж до Росії. Оскільки українцям властиві особливості економічного життя, культури і наявність величезних багатств, український плацдарм надалі можна використовувати для протидії Росії. Пропаганда цих положень в роки становлення сильної Пруссії впливала на розвиток мілітаристських планів буржуазії, формування громадської думки та політики щодо України. Ці ідеї, підходи до обґрунтування захоплення нових земель панували в суспільно-політичному житті Німеччини, популяризувалися в роботах А. Шумана, К. Франца напередодні і в роки франко-пруської війни (1870–1871 рр.). У них розвивався дух расизму та людиноне-нависництва, поставала необхідність витіснити Росію за Двіну і Дністер. Поступово формувалося гасло «Німеччина понад усе»!

Основу міфу німецької обраності, всесвітньої німецької місії становив

принцип спільності походження німців. Новаліс у книзі «Європа чи християнство» (1799 р.) говорив про те, що призначення Німеччини полягає у відновленні релігії, яка об'єднає всі нації, і в поверненні християнству його колишньої слави. Він вважав, що Європа вижила з допомогою т.зв. «німецької впадоби», а Німеччина йде попереду інших народів, має великі культурні досягнення і з часом отримає величезні переваги. Інший вчений, зокрема Ф. Шлегель, у роботі «Дослідження мови і мудрість індіців» (1808 р.) здійснив антропологічний поворот про спільність мови до спорідненості раси. Він надихнув молоду Німеччину на міф про арійську расу, хоча сам не дотримувався «германоманії» [16, 357]. Протягом XIX ст. поступово змикалися, з одного боку, націоналізм, консерватизм, мілітаризм, расизм, а з другого – інтернаціоналізм, лібералізм, демократизм, пацифізм і антирасизм [16, 93].

Поширення і зміцнення націоналізму, расизму у суспільній свідомості зовсім не розглядалися політиками як небезпечні омани, здатні в разі їх реалізації привести країну до національної катастрофи. Ті політичні діячі, які повністю або частково підтримували теоретичні висновки вчених, сприяли їх втіленню в життя, використовуючи при цьому різні міжнародні події, зокрема російсько-німецькі зв'язки. Відносини Росії з Німеччиною ускладнилися в 1880–1890 рр., коли канцлер О. Бісмарк, виконуючи волю прусського юнкерства, ввів високі тарифи на імпортований з Росії хліб, закриття доступу на німецький грошовий ринок. Росія, у свою чергу, підвищила тарифи на німецькі вироби, бойкотувала німецькі порти, шукала вихід із такої ситуації шляхом зближення

з Францією. В унісон німецькій політиці О. Бісмарка його однодумець воєнничий філософ Е. Гартман розвивав ідеї повного знищення слов'ян у межах Німеччини, ведення війни проти Росії і розчленування її на три частини: західну – по Віслу і Німан – з литовсько-польським і німецьким населенням; південну – між Дністром і Двіною, з одного боку, і Доном та Волгою – з українським населенням; східну – за Доном і Волгою – з російським населенням [11, 33]. На цих планах вони не зупинялися і пропонували ліквідувати російський тиск на Захід і Південь шляхом відторгнення від Росії Фінляндії з передачею фінських земель Швеції; передачі Бессарабії Румунії, а на прибалтійських територіях створити незалежне Балтійське королівство.

На думку Е. Гартмана, з південних регіонів можна утворити незалежне Київське королівство в межах кордонів по лінії Вітебськ–Дніпро–Курськ–Саратов–Волга–Астрахань. Таку територію держави він пояснив географічними, етнографічними та історичними критеріями [11, 33]. Про залежність Київського королівства від Німеччини свідчать подальші аргументи Е. Гартмана, що випливають з його міркування про можливість німецько-російської війни. Якщо німецькі війська прийдуть на територію України як визволителі, то місцеве населення буде радісно зустрічати їх, підтримуючи Німеччину [8, 4–5]. Політика «натиску на Схід» в роки правління канцлера О. Бісмарка характеризувалася поширенням серед громадськості думки про створення незалежної України під німецьким заступництвом. Наявність таких проєктів показувала політикам форми вирішення «українського питання»,

яке спрямовувалось на залякування російського уряду складними проблемами, що об'єктивно існували в країні.

Теоретичні постулати расово-націоналістичної орієнтації в Німеччині значно посилили свої позиції у зв'язку із зростанням політичного, економічного і військового потенціалу країни, прагненням її керівництва до захоплення колоній, провідної ролі в Європі та світі. Ці вкрай реакційні націоналістичні положення стали своєрідною програмою діяльності правлячих кіл Німеччини, яку пропагував Пангерманський союз, одними з ініціаторів та організаторів якого стали К. Петерс – імперський комісар у Східній Африці – і майбутній міністр першого гітлерівського уряду 1933 р. Гутенберг. Керівні посади в союзі займали відомі політичні діячі, колишні військові, вчені, юристи, літератори, підприємці та поміщики, дрібні чиновники. У 1907 р. він об'єднував близько 140 тис. осіб [6, 24–26].

Будучи начебто самостійною позапартійною організацією, союз проводив майже однакові з партіями акції, кампанії, підтримував тісні ідейно-політичні зв'язки з такими націоналістичними формуваннями, як Німецьке колоніальне товариство, Центральний союз комерційної географії та захоплення німецьких інтересів за кордоном, Німецький союз для будівництва флоту, Імперський союз для боротьби проти соціал-демократів, Німецький католицький союз святого Рафаїла, Німецький союз на східних околицях, різними евангелістськими спілками німецьких емігрантів.

Як націоналістичне, расистське та шовіністичне об'єднання німецької буржуазії і юнкерства Пангерманський

союз вважав своїми основними цілями підняття національної самосвідомості та всесвітньої боротьби з ворогами нації, виховання людини, мислячої геополітичними категоріями і прагнучої досягти висот розвитку людського духу, суспільства і держави. Істотну характеристику діяльності спілки дають такі його наступні цілі, як встановлення світового панування Німеччини, створення колоніальної імперії в Африці та Латинській Америці, розробка планів боротьби проти Великобританії, підпорядкування слов'янських народів, обґрунтування шовіністичних і расистських теорій про неповноцінність слов'ян та інших націй, про нібито культурну перевагу німців. Інші важливі цілі союзу передбачали заперечення міжнародного права і зведення в культ «політики сили», втручання у внутрішні справи інших країн, пропаганду філософії Ф. Ніцше, зокрема культу «надлюдини», якій нібито дозволено все – насильство, війни як засіб очищення культури.

Ідеї пангерманістів імпонували правлячим колам Німеччини, її прагненню витіснити Англію з Близького і Середнього Сходу, Африки шляхом встановлення панування на морях і будівництва великого торгового і військово-морського флоту, гонки озброєнь. Поеднання цих та інших факторів сприяло тому, що наприкінці XIX – на початку XX ст. загострилися не тільки німецько-англійські суперечності, але й німецько-французькі, німецько-російські, російсько-австрійські. За таких умов у міністерстві закордонних справ Німеччини (1897 р.) був створений спеціальний відділ з українських справ. Його співробітники, пангерманісти, керуючись пангерманським положенням про необхідність

розчленування Росії, ретельно стежили за розвитком українського національно-демократичного руху в Галичині. Послані ними люди вивчали в Росії характер міжнародних відносин, підкреслюючи протиріччя між росіянами і українцями. Зокрема, колишній прусський офіцер Г. Клайнов, що спеціалізувався на вивченні історії та економіки слов'ян, здійснив на початку XX ст. подорож по Росії, пропагував положення А. Гакстгаузена про розчленування Росії на три частини – Великоросію, Україну і північно-західну територію. Пангерманський журналіст П. Рорбах, що подорожував по Україні в 1897 р., популяризував ідею відторгнення України від Росії і перетворення її в німецьку колонію, зазначаючи про наявність на українських землях величезних запасів вугілля, залізної руди та хліба [11, 49–50].

Німецькі вчені посилено вивчали історію, географію, релігію, економіку, право Росії та України, вважаючи, що можлива війна відбуватиметься на російських, польських і українських територіях. Тези про приєднання України до Німеччини у вигляді колонії поширювалися і в роки Першої світової війни. Німецький проект вирішення «українського питання» передбачав:

- розгром Росії та Франції і підпорядкування всієї континентальної Європи з наступним затвердженням меж Європи як кордонів Німеччини. Говорилося про виселення всіх слов'ян за Урал, а французів – за Vogези і Сомму;

- встановлення німецького протекторату над усією Передньою Азією, Південним Китаєм, Індокитаєм та Сіамом;

- створення німецької африканської імперії у складі німецьких, французьких, португальських і бельгійських колоній;

– утворення німецької тихоокеанської острівної імперії з центром у голландській Індії;

– створення німецького протекторату в Південній Африці з територій, на яких існувала німецька культура [11, 54].

Пропагувалося положення про те, що якщо німецьким планам заважатимуть США й Англія, то останні можуть позбутися своїх колоніальних володінь.

Оскільки пангерманісти, правлячі кола Німеччини називали Україну економічним серцем Російської імперії, їх підтримувала угорська та австрійська буржуазія, що теж вбачала можливість німецького панування на Чорному морі через Босфор і Дарданелли з виходом на українські землі, приєднанням Бессарабії, Криму та Кавказу. Німеччина надавала великого значення Україні, відзначала її економічний потенціал і стратегічний плацдарм для наступу на Схід і підпорядкування Кавказу, Туреччини, Персії, Афганістану та Індії. Ці погляди відкрито виклав у своїй доповіді «Україна – міст у східні країни» активний пангерманіст Ф. Шупп в Лейпцигу (1916 р.). У присутності найбільших підприємців країни він підкреслив, що шлях через Україну найкоротший для наступу на Схід [18, 48].

Підтримку своїх загарбницьких планів в Україні Німеччина вбачала в діяльності деяких представників українського національно-визвольного руху, що керувався ідеологією українського націоналізму з його світоглядною теорією, цінностями і символами, включеними в програмні документи різних політичних утворень. Ці ідеали вони розвивали в XIX і XX ст., підтримуючи зв'язки з німецькими політиками, вченими, промисловцями. Про духовні, матеріальні і

фінансові зв'язки західноукраїнської буржуазії з німецьким посольством у Відні писала в 1912 р. варшавська газета «Слово». А німецьке консульство у Львові займалося переважно українськими проблемами в Росії. Секретар німецького консульства Фаутертаємно систематично інформував Берлін про діяльність русофілів у Галичині, буржуазних формувань в Україні, що входила до складу Російської імперії [11, 66].

У роки Першої світової війни Союз визволення України фінансувався німецькими та австрійськими грошима, – свідчив один із його керівників Скоропис-Полтуховський. Галицький депутат австрійського парламенту Е. Левицький, поширюючи пангерманські ідеали, говорив, що інтереси України і центральних держав збігаються, а Україну необхідно включити до складу Німеччини, витіснивши Росію за Урал. Частина української буржуазії орієнтувалася на Росію, інша – на Німеччину і Австро-Угорщину [12, 296–311]. Німеччина для досягнення власних інтересів в Україні та Росії активно використовувала свій промисловий потенціал, обігнавши в кінці XIX ст. Англію. За рівнем промислового розвитку вона зайняла перше місце в Європі, а напередодні Першої світової війни німецький експорт машин, електротехнічних виробів, заліза і фарб вийшов на перше місце у світі [17, 5]. Розширювався експорт німецького капіталу за кордон, де значну роль відіграли великі німецькі банки – Німецький банк, Дрезденський банк та ін. Ці капітали, як і фінансові кошти інших країн, вкладалися в економічний розвиток Росії і України.

У найважливіших галузях економіки України сильні позиції займали

німецькі монополії. Це стосується видобутку кам'яного вугілля, залізної і марганцевої руд, машинобудування, металургії, металообробки, торгівлі та транспорту, електричної, хімічної і газової промисловості. Проникали німецькі капітали і в харчову промисловість, зокрема в цукрову. Україна перед Першою світовою війною посідала друге місце в світі з виробництва цукру, а в 1913 р. на її підприємствах випускали 81,5 % загальноросійського цукру [9, 30]. Іноземний капітал панував у нафтовій і лісопереробній промисловості Західної України, де вели непримиренну боротьбу німецькі, англійські, американські та французькі монополії. Характерною рисою інших галузей західноукраїнської економіки було засилля німецького та австро-угорського капіталу.

Німецькі землевласники в Україні, отримуючи фінансову допомогу з Німеччини, купували багато нових земель, збільшували свої маєтки. З 2070000 німців, що населяли Росію в 1908 р., понад 800 тис. припадало на Україну. Німців налічувалося 5–6 % від загальної чисельності населення південних районів України. Вони зосереджували у своїх руках більше однієї третини всього земельного фонду. Німецькі колоністи в Україні прагнули купити землі і оселитися поблизу великих міст, фортець, залізничних вузлів, які мали важливе стратегічне значення. Так виникали великі німецькі поселення біля Одеси, Очакова, Житомира, Новоград-Волинського. Велика кількість німецьких колоній з'явилась уздовж шосейної магістралі Київ–Брест і біля найважливіших залізничних станцій у містах Ковель, Луцьк, Дубно, Рівне. Колонізаційний німецький потік спрямувався на

українське узбережжя Чорного моря. В Одесі був створений центр колонізації – Союз німецьких колоністів на чолі з центральним комітетом і ряд політичних організацій [19].

Фактично діючи в Україні підлеглі закордонним господарям підприємства та організації, керовані іноземцями, зосереджували величезні кошти і в роки Першої світової війни, переправляли їх до Німеччини. Активно протидіяти таким процесам російський уряд не міг, послаючись на те, що різні заборони порушували громадянські права зарубіжних інвесторів і призвели б до масового невдоволення. Таку ситуацію використовували правлячі кола Німеччини, розраховуючи на можливу допомогу з боку німецьких прихильників у російському тилу, особливо в період підготовки війни з Росією. Службовці німецьких організацій вивчали обстановку в країні, шпигували на користь німецького генштабу. Ряд таких фірм та торгових підприємств були викриті російською контррозвідкою під час Першої світової війни. Серед них виявилися Петроградська контора англо-російського товариства з установки домашніх телефонів, фірма «Реббетте і Гізене» та ін. [11, 205]. Об'єднаний німецький промисловий, торговельний і банківський капітал направлявся на економічне закабалення України, підпорядкування її німецьким геополітичним інтересам.

Реалізація цих інтересів Німеччини, прагнення її правлячих кіл щодо територіальних претензій до Росії посилювалися після Лютневої революції 1917 р. і чітко проявилися у вимогах кайзера Вільгельма II. Вони зводилися до розчленування Росії, анексії Польщі, Курляндії та Литви, надання автономії Україні й

Естляндії. Хоча німці і програвали війну, їхнє керівництво, не сприймаючи ідеали соціалістичної революції, що розгорнулася в Росії, прагнуло змінити свою зовнішню політику, надати їй контрреволюційного характеру і ліквідувати нову владу, використовуючи для цього окупацію України і спекулятивні заяви про підтримку української незалежності, проголошеної Центральною Радою. За умовами підписаного в лютому 1918 р. Брест-Литовського миру між Центральною Радою та представниками Четвертого союзу Україна отримувала військову допомогу для боротьби з більшовиками і мала постачати до 31 липня 1918 р. Німеччині та Австро-Угорщині 1 млн. т хліба, 400 млн. штук яєць, до 50 тис. т живої ваги рогатої худоби, сало, цукор, льон, прядиво та багато іншого [10, 87–88]. Німецькі та австро-угорські війська, що окупували українські землі, грабували промисловість і сільське господарство, знищували мирне населення, створювали нестерпні правові та матеріальні умови життєдіяльності людей. Підтримували окупанти і уряд гетьмана П. Скоропадського. Однак незабаром повсталі народні маси, частини Червоної армії вигнали окупантів з українських земель, що означало провал німецької політики колонізації України.

З перемогою соціалістичної революції в Росії, утворенням СРСР Німеччина, програвши війну, міняла акценти у своїй «східній політиці», передбачаючи поліпшення радянсько-німецьких відносин, розвиток торгівлі та науково-технічних зв'язків, що в підсумку сприяло зміцненню міжнародних позицій і ліквідації Версальського мирного договору. Крайні праві сили, незадоволені поразкою своєї країни у світовій війні, пропагували ідеї

реваншизму, агресії, антирадянщини, «мирного проникнення», зокрема в економіку і культуру Української РСР. Ці положення розвивала Націонал-соціалістична робоча партія Німеччини на чолі з А. Гітлером, яку підтримували фінансово-промислові монополії, мілітаристські формування – Об'єднані вітчизняні союзи, Сталевий шолом, Младонімецький орден та ін. Витоки їхніх людиноненавистницьких концепцій мали спільні корені з антикомунізмом, расизмом та положенням «життєвого простору».

Ці компоненти, будучи сукупністю філософських, соціологічних, юридичних, моральних та інших поглядів і теорій, формували фашистську ідеологію, що виражала інтереси реакційних, агресивних сил монополістичної буржуазії, яка боролася за масову соціальну базу. Ідеології нацизму властива така особливість, як обов'язковість цієї системи поглядів для всіх громадян країни, а ігнорування або ж відступ від цих положень вважалися злочином. Нацистські лідери посилено експлуатували найважливіші елементи ідеології – консерватизм, націоналізм, радикалізм, расову перевагу арійців. Представляючи націоналізм консервативного спрямування, пропагуючи примат національного над класовим у політиці, вороже ставлення до марксизму, прихильність до авторитарних цінностей (воля, дисципліна, порядок та ін.), А. Гітлер отримав величезну підтримку на виборах у Німеччині.

Нацистська партія хоча і керувалася реакційними принципами в політиці і культурі, виступала за технічний прогрес, що розглядався у фашистській ідеології як романтизовані ірраціональні цінності, які виражали «арійську волю». Порівняно з іншими правими

організаціями особливістю нацизму, нацистської партії була незвичайність політичного стилю роботи націонал-соціалістів. Вони відкидали снобізм і пишність, використовували відкритість у спілкуванні з людьми для довіри до них і отримання максимальної підтримки з боку трудящих, а це наближало реалізацію гітлерівської «національної» програми. В ідеології німецького фашизму (нацизму) расизм не превалював над націоналізмом, хоча цей зловісний симбіоз поступово посилював вплив на німецьку східну політику. Вермахт, окупувавши великі території, не афішував расистських теорій А. Гітлера в практичній діяльності. Керівництво рейху, дотримуючись однакових з фюрером поглядів щодо ідеї «життєвого простору» у вигляді німецької імперії на Сході, говорило про необхідність знищення місцевого населення і заселення цих земель німцями [15, 405–424].

Саме в «політиці східного простору» потужна Німецька імперія, вважали нацисти, вирішить усі соціальні проблеми, перетворить німців у расу панів, принесе їм моральні та матеріальні блага. Створення імперії як кінцевої мети нацистської революції передбачало й інструмент реалізації расистських ідеалів – формування СС. Расистська теорія А. Гітлера – крайнє вираження політики німецького націоналізму – сприймалася частиною військових і цивільного населення як нормальне явище, що служило звеличенню «тисячолітньої імперії», а введення расизму в закон виправдовувало масове знищення людей. Порівняно з іншими вченими і політиками, що пропагували расизм, А. Гітлер пішов значно далі і прагнув впровадити свої теоретичні установки в практику.

Випинаючи націоналістичну спрямованість нацизму, він не відмовлявся від расистських поглядів і їх сутності – поневолення і знищення інших націй і народностей. Це само по собі стало уособленням великого зла нацизму, а також нацистської партії, члени якої втілювали його в життя. Легкі перемоги 1930-х років започаткували «період національного підйому і тріумфу, історія країни такого не знала. Збулася мрія націоналістів про Велику Німеччину: Європа була у владі рейху, Франція капітулювала, Британія зломлена і ізольована, Росія нейтралізована» [1, 587].

Викладаючи істотні положення фашизму, А. Гітлер у своїй програмній книзі «Моя боротьба» зазначав, що Німеччина на шляху до світового панування повинна завоювати Європу, збільшити свою територію за рахунок Радянського Союзу, в тому числі й України. Характеризуючи континентальні та глобальні плани своєї країни, 11 серпня 1939 р. він заявив: «Все, що задумую, спрямоване проти Росії... Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни» [20, 38]. Для реалізації таких авантюристських планів Німеччина створила потужний військово-промисловий комплекс [14, 57–89], масову армію, організувала виховання народу в дусі мілітаризму й агресії, пристосувала до своїх цілей дипломатію (договори, пакти, переговори). Не маючи ніяких принципів, крім одного, А. Гітлер систематично користувався ним: мета завжди виправдовує засоби. Його безпринципність не раз увергала західний світ в шоківий стан [2, 90–92]. Зовнішньополітичні концепції німецького фашизму пропагував А. Розенберг у своїй роботі «Майбутній шлях

німецької зовнішньої політики», виступаючи за розчленування СРСР і перетворення «багатого українського півдня» на сировинний придаток Німеччини, який постачав би їй хліб і служив ринком збуту німецьких товарів [7, 215–216]. Він же пропонував створити буферну українську державу й укласти з нею союз, використовуючи для боротьби з радянською владою формування українських політичних емігрантів, зокрема гетьманців, членів Української військової організації (УВО). Остання співпрацювала з німецькою військовою розвідкою [20, 44].

Створена в 1929 р. Організація українських націоналістів (далі – ОУН) активізувала свою діяльність серед українських емігрантів у багатьох країнах світу на основі антикомунізму і створення незалежної України. Керівництво ОУН призначило Р. Ярого своїм офіційним представником при штаб-квартирі нацистської партії [20, 45]. Нова воєнно-політична обстановка в Німеччині, найважливіші програмні цілі ОУН характеризували діяльність емігрантських формувань українців, їхні прагнення підвищити роль церков у національно-визвольному русі, пошук взаємодії політичних і релігійних утворень. До подальшого зближення цих організацій вели спільність соціальних інтересів їхнього керівництва, спорідненість ідеологічних основ, переплетення організаційних структур церкви і політичних формувань, загальна політична мета щодо створення самостійної України.

Політичні організації знайшли в греко-католицькому і православному духовенстві свого ідейно-політичного союзника, відводячи йому найважливішу роль у пропаганді української

національної ідеї, посилення впливу на спосіб життя трудящих, ролі церкви у політичній, суспільній, духовній та культурній діяльності української діаспори. Для цього вони використовували церковний апарат, засоби масової інформації, систему освіти, політичні партії, що співробітничали з ними. Під сильним впливом церкви знаходилися жіночі, молодіжні, культурні та інші товариства. Ці та інші об'єднання, будучи своєрідними «бастіонами національної самосвідомості», виховували своїх членів у дусі відданості ідеям соборності, незалежності України, християнства та українського патріотизму. Керівництво політичних, суспільно-політичних формувань, тісно пов'язуючи здійснення своїх цілей з діяльністю молодіжних товариств, заявляло, що тільки в цих виховних позапартійних організаціях захищаються інтереси підростаючого покоління, сім'ї та нації. Тому багато об'єднань хоча і були створені як громадські, сильно політизовані, діяли не як організації молоді, а як «організації для молоді», керівниками та вихователями яких працювали колишні військовики періоду Української народної республіки, греко-католицьке і православне духовенство.

Суспільні утворення українського зарубіжжя, які формувалися добровільно на основі самоврядування і самодіяльності громадян, власного статуту і членства, співпрацювали з політичними об'єднаннями та церквами, а ставлення до держави характеризувало політичну роль їх діяльності та обсяг політичного аспекту в діях таких формувань. Пропагандистські акції та кампанії громадських організацій і церков демонстрували непримиренність до соціалізму під прапором захисту релігії, боротьби за

права віруючих і церкви в СРСР, обґрунтовували лояльне ставлення ієрархів православ'я і уніатства до націоналізму і фашизму. ОУН, яка виступала за «тісну співпрацю між українськими церквами та визвольним національним рухом, зміцнення всенародної соборної єдності у Христі» [22], у своїх післявоєнних виданнях відзначала, що спільні дії українських зарубіжних політичних формувань та українських церков почалися ще в 1940-х роках з метою створення незалежної держави Україна.

Вивчення України та інших країн Східної Європи, збір та аналіз різної інформації про європейські держави, які узагальнювались в Інституті Східної Європи (Бреслау), Економічному інституті Росії і східних країн, Інституті східноєвропейської політики (Кенігсберг), Берлінському університеті, спрямовувались нацистами на обґрунтування експансії і агресії, антикомунізму, расизму і шовінізму, особливої ненависті до євреїв, слов'ян та інших нібито «неповноцінних народів». Співпраця німецьких наукових центрів з українськими емігрантськими організаціями розглядалася як турбота про культуру та духовне зростання українців і німців, виховання та освіти студентів в умовах особливих німецько-українських інтересів [20, 66]. Сутність цих загарбницьких інтересів розкривали нацистські політики і «вчені», зокрема, Г. Кох в лекції характеризував українські землі як природне і політичне доповнення Німеччини [20, 73]. Подібні погляди розвивали багато «наукових» центрів, пропагандистські утворення, що підтримували фашистську ідеологію й практику і формували перекручене уявлення німців про Україну та її історію.

Німецьке вирішення «українського питання», будучи засобом і методом нацистської політики, сприяло зближенню позицій Німеччини, Італії та Японії. У цьому проекті німецьке керівництво не вважало українські об'єднання рівноправним партнером і не передбачало можливості відродження національної буржуазії, її участі у вищих ешелонах управління окупованої України [18, 147–148]. За умов відсутності системи колективної безпеки в Європі, потурання країн Заходу агресивним планам Антиконтинентального пакту, захоплення Чехословаччини і анексії Австрії обговорення «українського питання» в німецьких засобах масової інформації свідчило про марні надії українських емігрантських формувань на створення незалежної України.

Фашистська Німеччина, не відмовляючись від захоплення Західної України, спочатку надавала технічну та фінансову допомогу проголошеній Карпатській Україні, а передача Угорщині найважливіших економічних районів, що знаходилися на території Закарпаття, з містами Ужгород та Мукачево (населення 173 тис. чол.) робила Карпатську Україну нежиттєздатною державою і руйнувала плани українських закордонних політиків. «Українське питання» вирішувалося в душі загарбницької політики фашизму, зміцнення його позицій у Центральній і Південно-Східній Європі в ході Віденського арбітражу міністром закордонних справ Німеччини І. Ріббентропом та міністром закордонних справ Італії Г. Чіано у присутності делегації Угорщини та Чехословаччини. Підтримана керівництвом Німеччини та Італії Угорщина окупувала Закарпаття та ліквідувала Чехословацьку державу.

Знищення Польщі в результаті німецької агресії 1939 р. і возз'єднання Західної України з Радянською Україною, встановлення нового радянського кордону по «лінії Керзона», визнаної А. Гітлером, сприяло заявам МЗС Німеччини про припинення пропаганди німецьких варіантів вирішення «українського питання». Возз'єднання українських земель виражало волю західних українців до єдності нації, перекреслювало плани гітлерівців щодо створення на території Західної України нового плацдарму агресії на Схід, просувало в західному напрямку радянські оборонні позиції і створювало не вигідні стратегічні рубежі для можливого наступу противника. Возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР свідчило про нереальність планів українських буржуазних формувань створити в тих умовах свою незалежну державу. На територіях, що увійшли до складу України, люди отримали нові можливості політичного, соціального, економічного і культурного розвитку.

Таким чином, ідея захоплення слов'янських земель, властива німецьким рицарям XII ст., зусиллями військових, політиків, деяких учених, що доповнювали її новими положеннями націоналізму, расизму, «життєвого простору на Сході», пройшла тривалий шлях розвитку. Свого апогею вона досягла в період фашистської диктатури в Німеччині. Зростаючий у країні нацистський рух, його ідейно-політичні концепції представлялися в містико-героїчному і мілітаристському світлі і, незалежно від превалювання в ньому містичного осяння чи соціально-економічних положень, передбачали досягнення значних цілей. Нацисти зуміли

завоювати серця багатьох німців, які переживали депресію від поразки у війні, принизливі умови Версальського договору, розчарування в революції, ненависть до винуватців усіх цих негараздів. Народні маси мріяли про краще життя, появу своєрідного рятівника нації.

А. Гітлер, керуючись «принципом фюрера», своїми харизматичними якостями, не визнаючи ні ієрархічно-бюрократичної, ні демократичної концепції влади, відчуваючи бажання багатьох людей, спрямував їх у потрібне йому русло, добре знаючи, що треба обіцяти. Націоналістам він обіцяв повернути німецьку велич. Соціалістам – скасування влади фінансового капіталізму. Колишнім солдатам – повернення до духу окопного товариства і нового бою з ворогами вітчизни. Робітникам – стійкість заробітків і захист від махінацій роботодавців. Окультистам – надію на те, що їхні плани з перебудови світу в езотеричному дусі будуть реалізовані [13, 299]. Однак втілення в життя всіляких програм націонал-соціалістів, часто створених при ігноруванні наукових поглядів на природу і суспільство, що керувалися окультистськими теоріями розташування зірок на небі, зіткнулися з непереможними гуманістичними цивілізаціями, які боролися за торжество людського розуму і його ідеалів, соціальний прогрес, мир, справедливість, рівність і наукове пізнання дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буллок А. Гітлер и Сталин: жизнь великих диктаторов: в 2 т. / А. Буллок. – Смоленск: Русич, 2000. – Т. 1. – 656 с.
2. Выдающиеся политики. XX век / Автор-составитель И. С. Филинкова. – Минск: Современный литератор, 1999. – 496 с.

3. Военная история России / В. А. Золотарев, О. В. Саксонов, С. А. Тюшкевич. – М.: Кучково Поле, 2001. – 736 с.

4. *Гареев М. А.* Сражения на военно-историческом фронте / М. А. Гареев. – М.: Инсан, 2008. – 896 с.

5. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Київ – Львів, 1913. – 524 с.

6. *Гуральский А.* Из истории пангерманизма / А. Гуральский // Исторический журнал. – 1945. – № 5. – С. 22–33.

7. *Дашичев В. И.* Европа в захватнических планах германского фашизма / В. И. Дашичев // Ежегодник германской истории. – 1970. – М.: Наука, 1971. – С. 215–233.

8. *Заставенко Г.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Заставенко. – К.: Держполітвидав, 1959. – 155 с.

9. *Жилкин С.* Украина в цифрах 1913–1920 гг. / С. Жилкин. – Харьков: Редакционно-издательский отдел Харьковского Губсоюза, 1922. – 43 с.

10. История дипломатии: в 5 т. / Под редакцией А. А. Громько, И. М. Земского, В. А. Зорина. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 4. – 752 с.

11. *Кулініч І. М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.) / І. М. Кулініч. – К.: Вид. Акад. наук УРСР, 1963. – 216 с.

12. Очерки истории Украины / Под редакцией П. П. Толочко. – К.: Киевская Русь, 2010. – 375 с.

13. *Первушин А.* Окультные тайны НКВД и СС / А. Первушин. – Санкт-Петербург, Москва: Нева, Олма-Пресс, 2000. – 416 с.

14. Покушение на Великую Победу / Ответственный редактор Л. Елисева. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2005. – 384 с.

15. *Пыхалов И., Дюков А.* Великая обогнанная война – 2. Нам не за что каяться! / И. Пыхалов, А. Дюков. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 432 с.

16. *Сидорина Т. Ю., Полянников Т. Л.* Национализм. Теории и политическая история. – М.: РУ ВШЭ, 2006. – 356 с.

17. *Файнгар И. М.* Очерк развития германского монополистического капитала / И. М. Файнгар. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 436 с.

18. *Хвостов В. М.* Германская экспансия на Востоке, её история и идеологические корни / В. М. Хвостов // Новая и новейшая история. – 1961. – № 3. – С. 46–57.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 247, арк. 152–153.

20. *Швагуляк М. Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939) / М. Н. Швагуляк. – К.: Наук. думка, 1983. – 246 с.

21. *Шишов А. В.* Твердыни России: от Новгорода до Порт-Артура / А. В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с.

22. Газета «Шлях перемоги». – Мюнхен. – 1988. – 17 січня.

REFERENCES

1. *Bullok A.* Gitler i Stalin: zhizn velikikh diktatorov: v 2 t. / A. Bullok. – Smolensk: Rusich, 2000. – Т. 1. – 656 s.

2. *Vydayushchiesya politiki. XX vek / Avtor-sostavitel I. S. Filinkova.* – Minsk: Sovremennyy literator, 1999. – 496 s.

3. *Voennaya istoriya Rossii / V. A. Zolotarev, O. V. Saksonov, S. A. Tyushkevich.* – М.: Kuchkovo Pole, 2001. – 736 s.

4. *Gareev M. A.* Srazheniya na voenno-istoricheskom fronte / M. A. Gareev. – М.: Insan, 2008. – 896 s.

5. *Hrushevskiy M. S.* Iliustrovana istoriia Ukrainy / M. S. Hrushevskiy. – Kyiv – Lviv, 1913. – 524 s.

6. *Guralskiy A.* Iz istorii pangermanizma / A. Guralskiy // Istoricheskiy zhurnal. – 1945. – № 5. – С. 22–33.

7. *Dashichev V. I.* Evropa v zakhvatnicheskikh planakh germanskogo fashizma / V. I. Dashichev // Ezhegodnik germanskoy istorii. – 1970. – М.: Nauka, 1971. – С. 215–233.

8. *Zastavenko H.* Krakh nimetskoj interventsii na Ukraini v 1918 r. / H. Zastavenko. – К.: Derpolitvydav, 1959. – 155 s.

9. *Zhilkin S.* Ukraina v tsifrah 1913–1920 gg. / S. Zhilkin. – Kharkov: Redaktsionno-

- izdatelskiy otdel Khar'kovskogo Gubsoyuza, 1922. – 43 s.
10. Istoriya diplomatii: v 5 t. / Pod redaktsiye A. A. Gromyko, I. M. Zemskogo, V. A. Zorina. – M.: Gospolitizdat, 1959. – T. 4. – 752 s.
11. Kulinich I. M. Ukraina v zaharbnyskykh planakh nimetskoho imperializmu (1900–1914 rr.) / I. M. Kulinich. – K.: Vyd. Akad. nauk URSR, 1963. – 216 s.
12. Ocherki istorii Ukrainy / Pod redaktsiye P. P. Tolochko. – K.: Kievskaya Rus, 2010. – 375 s.
13. Pervushin A. Okkultnye tayny NKVD i SS / A. Pervushin. – Sankt-Peterburg, Moskva: Neva, Olma-Press, 2000. – 416 s.
14. Pokushenie na Velikuyu Pobedu / Otvetstvennyy redaktor L. Eliseeva. – M.: Algoritm, Eksmo, 2005. – 384 s.
15. Pykhalov I., Dyukov A. Velikaya obolgannaya voyna – 2. Nam ne za chto kayatsya! / I. Pykhalov, A. Dyukov. – M.: Yauza, Eksmo, 2008. – 432 s.
16. Sidorina T. Yu., Polyannikov T. L. Natsionalizm. Teorii i politicheskaya istoriya. – M.: RU VShE, 2006. – 356 s.
17. Fayngar I. M. Ocherk razvitiya germanskogo monopolisticheskogo kapitala / I. M. Fayngar. – M.: Sotsekgiz, 1958. – 436 s.
18. Khvostov V. M. Germanskaya ekspansiya na Vostoke, eye istoriya i ideologicheskie korni / V. M. Khvostov // Novaya i noveyshaya istoriya. – 1961. – № 3. – S. 46–57.
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.
20. Shvagulyak M. N. Ukraina v ekspansionistskikh planakh germanskogo fashizma (1933–1939) / M. N. Shvagulyak. – K.: Nauk. dumka, 1983. – 246 s.
21. Shishov A. V. Tverdnyi Rossii: ot Novgoroda do Port-Artura / A. V. Shishov. – M.: Veche, 2005. – 416 s.
22. Hazeta «Shliakh peremohy». – Miunkhen. – 1988. – 17 sichnia.

O. Utkin

Ukraine in Expansionistic Plans of Fascist Germany: Sources, Transformation, Essence

Abstract

Eastern Slavs lived on the territories of modern Ukraine, Byelorussia, some parts of Russia at the end of the XII – first half of the XIII centuries. They countered attacks of Red Cross knights which aimed to conquer those lands and to implement their laws, language, culture and Catholicism. After the defeat the knights of Order of the Brothers of the Sword, Teutonic Order, and later Livonian Order have not rejected from conquering of eastern lands. Oleksandr Nevskyi and other princes opposed eastern policy of German and Swedish conquerors to idea of union of Rus lands and termination of internal war of princes.

Strengthening of Prussia in XVIII – XIX centuries provided appearance of new theories of substantiation of dream of transformation of Prussia into the world state with the annexing of the Balkans, Asia Minor, some regions of the Black Sea, Ukraine and Caucasus. Propaganda of those statements took considerable place in formation of public opinion and policy towards Ukraine. Spirit of nationalism, racism and antihumanism became more popular and necessity of division of Russia into separate parts and creation of independent Ukraine under the aegis of Germany has appeared. Pan-German union and other nationalistic organizations of the period of World War I propagated idea of annexing of Ukraine as colony to Germany and great economic potential and strategic importance of Ukraine for attack on the East. German monopolies took strong positions in the most important industries of Ukraine; they transferred their earnings to Germany. With establishing Nazi regime their plans towards Ukraine haven't been changed. But in the struggle against the Soviet government their secret services worked together with Organization of Ukrainian Nationalists. Aggressive plans of A. Hitler proved irreality of dreams of the Ukrainian foreign organizations to create their own independent state in those conditions.

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
директор ННДІУВІ

Анотація. На основі різноманітних документальних джерел та широкого кола наукових розвідок у статті розглядаються радянсько-польські міждержавні відносини напередодні та в умовах Другої світової війни. Основна увага зосереджена на причинах та наслідках радянсько-польського протистояння, подіях міжвоєнного та воєнного періодів. Одними з головних їхніх аспектів виступають доля військовополонених обох сторін, міждержавні військово-політичні контакти та співпраця у боротьбі зі спільним ворогом, зокрема, у сфері формування частин і з'єднань Війська Польського та його участь у протистоянні з фашизмом.

Порушуються також історичні та морально-психологічні питання взаємовідносин східних та західних слов'ян.

Ключові слова: взаємини, слов'янська спорідненість, Катинська трагедія, військовополонені, табори полонених, міждержавні стосунки, договір, Польща, СРСР, Третій рейх, союзники, агресія, Вермахт, армія Андерса, Армія Крайова, Червона армія.

СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИЕ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НАКАНУНЕ И В УСЛОВИЯХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Анатолій ЧАЙКОВСКИЙ

доктор исторических наук, профессор,
директор ННИИУВИ

Аннотация. На основе различных документальных источников и широкого круга научных исследований в статье рассматриваются советско-польские межгосударственные отношения накануне и в условиях Второй мировой войны. Основное внимание сосредоточено на причинах и последствиях советско-польского противостояния, событиях межвоенного и военного периодов. Одними из главных их аспектов выступают судьба военнопленных обеих сторон, межгосударственные военно-политические контакты и сотрудничество в борьбе с общим врагом, в частности, в сфере формирования частей и соединений Войска Польского и его участие в противостоянии с фашизмом.

Затрагиваются также исторические и морально-психологические вопросы взаимоотношений восточных и западных славян.

Ключевые слова: взаимоотношения, славянское родство, Катинская трагедия, военнопленные, лагеря пленных, межгосударственные отношения, договор, Польша, СССР, Третий рейх, союзники, агрессия, Вермахт, армия Андерса, Армия Крайова, Красная армия.

SOVIET-POLISH MILITARY AND POLITICAL RELATIONS BEFORE AND DURING WORLD WAR II

Anatoliy CHAIKOVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of NRIUSWH

Annotation. On the base of documented sources and scientific researches Soviet-Polish interstate relations before and during World War II are examined. The main emphasis is on causes and consequences of Soviet-Polish confrontation and events of interbellum and war periods. Special attention is given to the fate of prisoners of war of the both sides, interstate military and political contacts and cooperation in the struggle against mutual enemy.

Also author touched upon historical, psychological and moral problems of relations between East and West Slavs.

Key words: relations, Slavic kinship, Katyn tragedy, prisoner of war, prisoner of war camp, interstate relations, agreement, Poland, the USSR, the Third Reich, allies, aggression, Wehrmacht, Anders army, Kraiov army.

В історії взаємин сусідніх народів: російського, українського, білоруського і польського, з одного боку, переплелися слов'янська спорідненість, сумісна боротьба проти спільного ворога, взаємодопомога, з другого – релігійні суперечності, територіальні претензії, а нерідко запеклі криваві сутички, в цілому ж – взаємне тяжіння і разом з тим відчуження. Польський публіцист Б. Скродзінський, зокрема, писав, що «в тисячолітньому минулому сусідстві росіян і поляків достатньо випадків, коли так і кортить вилаяти сусіда «в маму». Хвала тим, хто від цього утримується. Чим більше їх буде з обох боків, тим швидше ми почнемо полемізувати як люди, у чиему досвіді та долі чимало подібного, тобто як справжні сусіди» [17, 47].

Однією з гірких сторінок спільної історії стала Катинська трагедія – розстріл польських офіцерів і чиновників державного апарату та інтернованих після переходу 17 вересня 1939 р. Червоною армією радянсько-польського кордону. Відбувалися ці події як на території Росії, так і України. Безперечно, їхні причини мають глибоке історичне коріння.

Виникає питання: у чому криється головний мотив розв'язання навесні 1940 р. «проблеми» польських громадян? Найбільш проста і поширена відповідь, яку можна почути і яка ґрунтується на глибокому несприйнятті передусім сутності радянської влади, що в основі її зародження та існування лежало насильство. Це правильно лише частково, тим паче, що всі держави, навіть найдемократичніші, застосовували і застосовують насильство до своїх і чужих підданців тією чи іншою мірою, залежно від певних інтересів і потреб. Переконали підтвердження тому – друга половина і особливо кінець ХХ «цивілізованого» сторіччя, перше десятиліття вже нинішнього.

Але, як виявляється, є й інша, ледь помітна інтерпретація розглядуваних подій. Перш за все, якщо чесно і об'єктивно подивитися правді у вічі, то слід визнати: багатівкове сусідство поляків, з одного боку, росіян, а особливо українців і білорусів – з другого, перетворилося для останніх, у багатьох випадках за провиною перших, у нескінченне випробування в релігійному, культурному, економічному і соціальному плані. Більше

того, ледь досягнувши на початку ХХ ст. національної незалежності та воз'єднання своїх земель після багатьох років пригнічення з боку Російської та Австро-Угорської імперій, Друга Річ Посполита сама вступила на шлях захоплення чужих територій, утиску інших національностей, що мешкали на її теренах. Причини цього явища вимагають окремого розгляду. У цьому разі можна лише сказати, що політика Ю. Пілсудського, який очолив відроджену Польщу, пов'язується з так званою Ягеллонською ідеєю, сутність якої полягає в тому, що майбутнє Польщі багато в чому вбачалося у її експансії на схід, від того, чи зможе вона затвердитися на білоруських та українських землях¹. Відомий польський історик Е. Кірхмаер підкреслював, що сама ідея не була новою, «вона послугувала воскресінням дуже старої політичної лінії, яка лежала в основі Люблінської унії» [15, 14–15].

Складовою і невід'ємною частиною цієї доктрини стала неоголошена польсько-радянська війна 1919–1920 рр. У доповіді президенту США американський представник при місії Антанти у Польщі Д. Кернан так охарактеризував її початок: «Хоча в Польщі в усіх повідомленнях і розмовах постійно йдеться про агресію більшовиків, я не міг помітити нічого подібного. Навпаки, я із задоволенням відзначав, що навіть незначні сутички на східних кордонах

¹ Як приклад: Волинь, Правобережну Україну, Галичину, Берестейщину західні сусіди вважали виключно своєю територією – східними кресами (окраїнами) Польщі. Після укладення Ризького мирного договору та тиску Ради Антанти на Україну та Росію упродовж 1921–1923 рр. до складу Польщі відійшли 56% території колишньої Волинської губернії та Східна Галичина. Чималий шмат поляки відхопили і в Білорусії. Тоді ж на цих землях почали розселятися осадники – вчорашні переможці у польсько-радянській війні [9, 178–179].

Польщі свідчили скорше про агресивні дії поляків і про намір якомога швидше захопити російські землі та просунутися наскільки можливо вперед. Легкість, з якою у них це вийшло, доводить, що полякам не протистояли добре організовані та озброєні сили» [8, 319].

Просування польського війська по українських і білоруських землях супроводжувалося жорстоким терором проти цивільного населення, масовими розстрілами, невинуватими бомбардуваннями й артилерійськими обстрілами, грубо нехтувалися і міжнародні правові норми щодо захоплених у полон червоноармійців. У щоденнику графа М. Коссаковського (прибічника Ю. Пілсудського) збереглися рядки про цинічні свідчення одного з офіцерів: «...десятьками стріляв людей лише за те, що були бідно одягнені та виглядали як більшовики». Там само можна знайти: «Колишній начальник штабу генерала Лістовського, коли при ньому розповідали, як троцили голови і виламували кінцівки полоненим, з неохотою відповідав: «Дрібниці. Я бачив такий дослід: комусь у розпоротий живіт зашивали живого kota і бились об заклад, хто перший подохне, людина чи кіт» [12, 65].

Жорстоке ставлення до військово-полонених спостерігалося в польських таборах Тухола, Стшалково, Вадовіце, Пікуличі, Щипьорно, Домб'є, Рембертове та ін. Голод, холод, розруха, хвороби були тут відчутніші, ніж будь-де. І не лише тому, що територія молодого незалежної держави нещодавно була театром бойових дій, але насамперед, що переможна ейфорія в польському суспільстві сприяла переростанню національних почуттів у русо- та українофобію, антисемітизм. Особливо гостро це відчувалося

в колишній російській частині Польщі і найчастіше виявлялося на побутовому рівні.

Основна маса радянських полонених розміщувалася в двох великих таборах – Тухола та Стшалково. Перший уже в 1920 р. отримав назву «табір смерті». Його матеріально-технічний стан (існував ще в роки Першої світової війни) був жахливим. Розрахований на кілька тисяч осіб, у ньому утримувалися десятки тисяч. Житла-землянки без вікон і дверей, бараки з тонкого рифленого заліза, майже повна відсутність опалення, перебої з їжею і водою, нестача медикаментів та перев'язочних матеріалів, а згодом згубне для напівроздягнених людей зниження температури повітря і як наслідок – спалахи епідемій тифу, холери і дизентерії косили людей сотнями. У звіті Дольського бюро при ЦК РКП(б) від 16 листопада 1920 р. про ситуацію у таборі повідомлялося: «Смертність... така велика, що за підрахунками, зробленими на місці разом з представником адміністрації, за умови прийняття смертності в жовтні за нормальну, увесь табір вимре до останньої людини впродовж 4 – 5 місяців» [21, 82]. Не краще, ніж у Тухолі, було і в таборі Стжалково.

У полонених переможці відбирали все, що було придатним для носіння, і нерідко вони залишались лише у нижній білизні. У протоколі Змішаної радянсько-польської комісії зі справ військовополонених, біженців і заручників (липень 1921 р.) зазначалося: непоодинокі випадки, коли червоноармійці знаходяться буквально без будь-якого одягу і взуття, навіть без білизни, їжа не придатна для вживання і за калорійністю нижча від будь-якого прожиткового мінімуму. Широко практикувалось

побиття бранців, використання їх як робочої сили тощо. Непокірних кидали до карцеру у вигляді «каморки двух кубических сажень², похожую по виду на хлев для скота... Сажали в карцер от 10 до 17 человек... Смертность пленных, – наголошувалось у документі, – при вышеуказанных условиях была ужасной. – Сколько их умерло ... установить нельзя, так как поляки никакого учета умерших в 1920 году не вели. Самая большая смертность в лагерях была осенью 1920 года» [20, 46–47].

Згадуваний Б. Скродзінський, оцінюючи ситуацію у таборах радянських військовополонених, писав: «Увы, условия были действительно ужасны, велика высокая смертности; и не думаю, чтобы у нас было сделано все, чтобы масштабы трагедии свести к минимуму. Мы легкомысленно хвалились тем, сколько тысяч русских взято в плен, но ни в статистических отчетах, ни в газетах никто и не заикнулся о том, сколько среди них тяжелобольных; а ведь такие и гибнут прежде всего. В польском сознании отсутствует проявление нашей ответственности за этих людей. Мы легко отпускаем себе грех и на том основании, что и наших военнопленных в России, в том числе больных и раненых, тоже в 1920 г. не очень-то жаловали...³ К давно минувшему 1920 г. они предпочитают подходить идилично: как-никак он

² Один сажень – 2,1336 м.

³ Останнє виглядало дещо інакше. Голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф.Дзержинський (етнічний поляк) видав спеціальне розпорядження, яким вимагалось не допускати стосовно полонених «незаконних дій». З метою контролю щодо його дотримання у табори було направлено спеціальних уповноважених. У вересні 1920 р. польських військовополонених за правовим статусом прирівняли до радянських «трудармейцев» [12, 234].

увенчан перемогами на Вислі і Немані і «вечним» Рижським миром. У нас молчать про те, що цей мир і двадцять років не тримався. Ніхто не згадує про те, що для Білорусії і України «Рига» означає анексію їх земель. В Польщі і сьогодні мало когось цікавить, як на практиці виглядає незалежність Білорусії і України. Господи помилуй! А вже, по крайній мірі, з 1920 року в Польщі повинно бути відомо, що поки білоруські і українські справи не повернуться хоча б так само, як литовські, латвійські і естонські, наші шанси на «мир з Востока» і вигідне співробітництво в цьому напрямку вилами по воді писані» [17, 50].

Про те, що «у польських таборах чинилися жахіття», підтверджували їм представники Польського і Російського Червоного Хреста та французької військової місії в Польщі. Про незаконня щодо радянських полонених і жорстоке насильство над ними повідомляли також емігрантські засоби масової інформації і міжнародні організації, зокрема «Свобода» Б. Савінкова, паризька «Спільна справа», берлінське «Кермо», Спілка американської християнської молоді під керівництвом секретаря зі справ військовополонених Д. Вільсона (УМСА), Американська адміністрація допомоги (АРА) та ін.

Перебування в польському полоні не регламентувалося жодними міжнародними правовими нормами, оскільки уряд Пілсудського фактично відмовився підписати угоду, підготовану в 1920 р. делегаціями товариств Червоного Хреста Польщі та Росії. У доповіді співголови Змішаної радянсько-польської комісії Є. Аболтіна (лютий 1923 р.) йдеться: «Мабуть, через історичну ненависть

поляків до росіян чи з інших економічних і політичних причин військовополонені в Польщі не розглядаються як безбройні солдати противника, а як безправні раби» [20, 46].

Додамо: з-поміж 165 тис. полонених бійців та командирів Червоної армії в польських таборах за два роки були знищені, померли від знущань, ран і хвороб 83,5 тис. осіб⁴ [11, 65].

Тому не випадково більшість істориків, які досліджують проблему польсько-російських, українсько-польських та польсько-білоруських взаємин, дійшли до думки: установлений у 1921 р. у Ризі кордон між суміжними державами був несправедливий, а на західноукраїнських і західнобілоруських землях, які відійшли до Польщі, польське населення становило лише незначну меншину.

Наведемо ще один факт: з перших днів отримання державності та до її краху у вересні 1939 р. Польща, м'яко кажучи, проводила щодо СРСР далеко не дружню політику. На її території перебували і без перешкод почувалися численні антирадянські військово-політичні угруповання. Польська спецслужба – 2-й відділ Генерального штабу («двійка») – регулярно засилала до Радянського Союзу терористів, шпигунів та диверсантів⁵. Не спонукало до поліпшення

⁴ За даними II відділу Генштабу польської армії (видрукувані в газеті «Свобода» у 1921 р.), осінню-весною 1920–1921 рр. лише у таборі Тухола померло 22 тис. бранців. Польські дослідники число радянських полонених визнають у кількості 110 тис., з них померли 60 тис. чоловік.

⁵ Зокрема, у доповідних ОДПУ вищому партійному керівництву країни (1926–1936 рр.) неодноразово повідомлялось: «На основани існуючих в нашому розпорядженні матеріалів з невідомістю встановлюється, що польские лімітні прикордонні структурні підрозділи спецслужб. – Авт.)... приступили к проведенню широкой диверсионной работы в отношении нашего Союза и

міждержавних стосунків і вбивство у Варшаві (7 червня 1927 р.) політичного представника СРСР П. Войкова. І хоча терористичний акт здійснив син емігранта з Росії, вже 14 червня з польської місії в Москві у Варшаву надійшло повідомлення, у якому наголошувалось на «взбудженні» у Радянському Союзі. Тут же радник місії А. Понінський, характеризуючи зовнішню політику СРСР, зазначав: «Власти еще больше усилили антианглийскую акцию, называя Великобританию инспиратором всех несчастий (розрив дипломатичних відносин СРСР і Англії стався того ж року. – Авт.), и прежде всего убийства Войкова. В последние полгода Польша представляется как вооруженная рука английского правительства. Сейчас вновь говорится

значительно расширили свою разведывательную сеть на советской территории... Для насаждения разведки и диверсионных групп противник использует прошлые связи, а также действующие в настоящее время резидентуры... и перебежчиков, через которые и идет насаждение пассивной и активной агентуры» [10, 117].

Особливу активність на території СРСР, насамперед України і Білорусії, розгорнули філії Польської організації військової (ПОВ), завдання яких визначалось в «організації повстанських, шпигунських і терористичних груп». Із Польщі через кордон не раз намагалися проникнути й озброєні бандугруппування Петлюри, Булак-Балаховича, Савинкова та ін., загальна чисельність яких сягала 25 тис. осіб [20, 46].

До середини 1933 р. лише в УРСР і БРСР число затриманих польських агентів, диверсантів, бойовиків, інформаторів тощо склало понад 13 тис. осіб [10, 421–422; 13, 419]. Не зменшилося їх число і пізніше, зокрема, у 1937 р. воно становило 12 тисяч [13, 428–429]. Зважаючи на напруженість у цей період у Радянському Союзі суспільно-політичної ситуації, можна припустити, що стосовно певної їх частини мались лише підозри, але факт підвищеної активності польських спецслужб у 20–30-х роках є абсолютно доконаним. Прикметно й інше: після окупації Польщі Третім рейхом певна частина представників її розвідувально-контррозвідувальних органів співпрацювала з Абвером, поліцією безпеки і СД.

о польської опасности для Советов. Вся пропаганда рассуждает о политической ответственности Польши за убийство Войкова, представляя польское правительство протектором контрреволюции. По всей стране – антипольские демонстрации и агитационные выступления...» [13, 49–50].

Стосунки між Польщею і Радянським Союзом вкотре загострилися в умовах загрози виникнення Другої світової війни, зокрема після Мюнхенської змови (29–30 вересня 1938 р.) між Англією і Францією, з одного боку, Третім рейхом та Італією – з другого, щодо передачі Чехословащиною Судетської області Німеччині.

Не досягнувши на першому етапі (березень–вересень 1938 р.) успіху на «дипломатичних» переговорах про добровільне залишення чехами власної території, за участю урядових очільників Великобританії, Франції, Італії (Чемберлена, Даладьє, Муссоліні), опираючись на «право націй щодо самовизначення» (в області проживало близько 50% етнічних німців), Гітлер отримав бажане: піддавшись ультиматуму, чеський президент Е. Бенеш погодився на відторгнення Судетів⁶. До СРСР за військовою

⁶ У заяві урядів Англії і Франції (19 вересня 1938 р.) на адресу уряду Чехословащини зазначалося: «Представители обеих сторон убеждены, что... создалось такое положение, когда сохранение в границах чехословацкого государства районов, населенных главным образом судетскими немцами, фактически не может более продолжаться без того, чтобы не поставит под угрозу интересы самой Чехословакии и интересы европейского мира... Оба правительства вынуждены прийти к заключению, что поддержание мира и безопасности и жизненных интересов Чехословакии не может быть эффективно обеспечено, если эти работы сейчас же не передаст Германской империи» [5, 170].

Мюнхенська змова за участю Німеччини, Англії, Франції і Італії стосовно долі чехословацьких

допомогою Чехословаччина не звернулася. 7 жовтня 1938 р. під тиском Німеччини чехословацький уряд надав автономію Словаччині, а 8 жовтня – Підкарпатській Русі. 2 листопада 1938 р. на підставі рішення Першого Віденського арбітражу Угорщина «прихопила» південні райони Словаччини та Закарпатської України з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове. Опинившись у березні 1939 р. під нацистською окупацією, Чехословаччина втратила незалежність. У складі Третього рейху з'явився «протекторат Богемія і Моравія». 21 вересня 1938 р., у розпал судетської кризи, польський уряд поставив перед чехами вимогу «повернути» Тешинську область, де мешкали 120 тис. чехів і 80 тис. поляків. Другого дня після підписання згаданого документа (1 жовтня) польська армія захопила омріяну територію⁷.

За розрахунками польської сторони вирішення «чеського питання» мало

земель відбувалася без участі зацікавленої сторони. У доповідній МЗС Чехословаччини учасника делегації у Мюнхені, зокрема, зазначалось, що о пів на другу (30 вересня 1938 р.) її запросили у зал конференції, де засідали «високі сторони». За словами підписанта (Г.Масаржика), «атмосфера была угнетающая: ожидали объявления приговора... Нам было объяснено довольно грубым образом и притом французом, что это приговор без права апелляции и без возможности его исправления... Мы простились и ушли. Чехословацкая Республика в границах 1918 года перестала существовать» [5, 235–236].

⁷ У телеграмі повноважного представника СРСР у Чехословаччині С.Александровського на адресу Наркомату іноземних справ зазначалося: «В половине 12-го ночи 30 сентября польский посланник явился к Крофте (министр иноземних справ Чехословаччини. – Авт.) и передал ноту, в которой предъявляются ультимативно следующие требования. Уступит три района в Силезии – Фрейштадт, Тешин, Яблунков...

Намечен еще один участок, в котором должен быть проведен плебисцит, над которым заранее отвергается международный контроль. Ответ требуют завтра, 1 сентября, в 12 часов дня» [5, 242–243].

завершитися утворенням широкої антирадянської коаліції. Союзниками ввачалися Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Греція, Фінляндія, Латвія і Естонія [11, 35]. Проект зазнав невдачі, і вже незабаром за безпосередньою участю Німеччини Польща стала жертвою власних амбіційних планів. Від зазіхань західного сусіда не порятувала навіть їх активна співпраця, зокрема у ході Мюнхенської змови.

Розуміючи реальну небезпеку для світу з боку Третього рейху і його союзників та намагаючись уникнути загрози залишитися віч-на-віч з блоком фашистських держав, Радянський Союз звернувся до європейських країн, а саме Польщі, а також США, щоб заключити військово-політичний союз. 10 травня 1939 р., перебуваючи у Варшаві, заступник наркома іноземних справ СРСР В. Потьомкін від імені уряду запропонував укласти радянсько-польський договір про взаємодопомогу. Переконані у реальності домовленостей з гітлерівською Німеччиною, поляки на пропозицію не погодились [1, 52; 15, 14–15]. Не дали згоди і на можливе просування частин і з'єднань Червоної армії їхньою територією у разі агресії з боку німців. Більше того, на кордоні з СРСР розпочалося прискорене будівництво укріплених районів, встановлення протипіхотних і протитанкових огорож, облаштування злітно-посадкових смуг, зміцнення протиповітряної оборони тощо. Було підтягнуто додаткові війська. Йшла підготовка, щоб не лише завадити можливому просуванню радянських військ, але й до нанесення контрудару. У разі війни з Німеччиною надії покладались виключно на Англію та Францію.

Оцінюючи ситуацію, яка склалася в Європі навесні 1939 р., англійський історик Б. Ліддел Гарт, з одного боку, наголошував на «неправильних действиях Англии» і гарантіях Польщі, «которые носили явно провокационный характер», з другого – що державою, яка здатна надати їй реальну допомогу, була лише Росія, «единственное государство, которое могло оказать...эффективную поддержку» [2, 302].

«Действительно, – писав, у свою чергу (серпень 1939 р.), французький посол у Радянському Союзі П. Наджіар колезі в Польщі, – трудно представить, как можно было надеяться добиться от СССР, чтобы он принял обязательства против Германии, столь старательно обходившейся с ним, если гарантированные нами поляки и румыны продолжали не желать ничего слышать о русской помощи»⁸.

8 31 березня 1939 р. в умовах загострення ситуації навколо Польщі прем'єр-міністр Великобританії Н.Чемберлен заявив у палаті англійського парламенту: «...Правительство Его Величества не имеет официального подтверждения слухов о каком-либо планируемом нападении на Польшу (план нападу на Польшу (план «Вайс») був затверджений Гітлером 11 квітня 1939 р. – Авт.) и поэтому их нельзя принимать за достоверные... Для того, чтобы сделать совершенно ясной позицию правительства..., я должен информировать палату о том, что... в случае любой акции, которая будет явно угрожать независимости Польши..., правительство Его Величества считает себя обязанным немедленно оказать польскому правительству всю поддержку, которая в его силах. Оно дало польскому правительству заверение в этом» [6, 62].

13 квітня з подібною заявою виступив і прем'єр-міністр Франції Е.Даладьє, наголосивши, що «Франция и Польша дают друг другу немедленные и непосредственные гарантии против любой прямой или косвенной угрозы, которая нанесла бы ущерб их жизненно важным интересам» [6, 70]. Боячись агресії Третього рейху, Франція і Англія робили все можливе, щоб обезпечити себе за рахунок східних народів, зокрема поляків. Наприкінці серпня 1939 р. Е.Галіфакс (міністр іноземних справ Великобританії) і Е.Даладьє, віддавши

Гітлер, не колеблясь, вирішив на поступок, который Бек (Юзеф Бек, міністр закордонних справ у 1932–1939 рр. – Авт.), обеспеченный нашей гарантией, отказался совершить» [1, 52].

23 серпня 1939 р. Радянський Союз і Німеччина уклали договір про ненапад. Багато у чому даний крок з боку СРСР був вимушений та диктувався реаліями часу. На жаль, не забарилася і таємна угода про розподіл сфер впливу в Європі, яка стала для Третього рейху сигналом для можливого упокорення світу. 1 вересня Вермахт перетнув німецько-польський кордон. Розпочалася Друга світова війна. Втративши державність, Польща була розчленована. Частина її території (на півночі і північному заході загальною площею близько 90 тис. км² з 10 млн. мешканців, у т.ч. 20% етнічних німців) увійшла до складу Третього рейху. На центральних землях указом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. було утворено Генеральне Губернаторство – різновид колоніальної території. Східні креси (36 млн. населення) возз'єднались з Радянською Україною, намагаючись не дати майже союзникам приводу сумніватися у вірності підписаних угод, водночас не виключена можливість, зловтішаючись ситуацією, в яку потрапили поляки, відмовившись від допомоги, нарком іноземних справ СРСР В.Молотов допустив декілька різких випадів проти Польщі, привітавши, зокрема, німців із посланнях хвалу фюреру, повідомляли про бажання «найти удовлетворительное решение вопросов, вызывающих в настоящее время беспокойство», і «о стремлении к искреннему сотрудничеству» [6, 400].

2 вересня, коли німецькі літаки вже піддали бомбовим ударам польську територію, «вірні» союзники продовжували відбуватись мовчанкою. А, об'явивши війну Німеччині, до практичних дій не приступали. «Дивна війна» закінчилась окупацією Франції та бомбардуваннями Англії.

взяттям Варшави. Він же завізував ноту радянського уряду, в якій зазначалося: «Польско-германская война объявила внутреннюю несостоятельность Польского государства. В течение десяти дней военных операций Польша потеряла все свои промышленные районы и культурные центры... Польское правительство распалось и не проявляет признаков жизни. Это значит, что Польское государство и его правительство фактически перестали существовать. Тем самым прекратили свое действие договоры, заключенные между СССР и Польшей» [7, 178]. Через багато років офіційний орган КПРС газета «Правда» визнав ці дії такими, що «...противоречили нормам международного права».

Загалом у міжвоєнний період уряди Польщі, як і Радянського Союзу, чимало зробили, щоб ускладнити міждержавні стосунки, створити умови, за яких між двома країнами відбувалися якщо не масштабні, то щонайменше локальні конфлікти та сутички.

Історичне протистояння між східними слов'янами та поляками упродовж 20–30-х років ХХ ст. з обох боків підігривалося і класово-ідеологічною ненавистю до супротивника. Пізніше, в умовах нових військово-політичних реалій, і це безперечно, з боку вищого державного і партійного керівництва СРСР даний фактор підсилювався ще й жадобою елементарної помсти за завдані поразки та жорстокість стосовно військовополонених під час польсько-радянської війни. Враховуючи, що помста, як правило, сліпа, вона затьмарила не лише розум, але й здатність адекватного бачення та прогнозування наслідків, перш за все політичних, зокрема і щодо акту вандалізму стосовно поляків, які у 1939 р.

опинилися у радянському полоні. Згодом, коли настало прозріння та повернулася здатність логічно-критичної оцінки вчинків, радянський уряд, судячи з усього, не раз відчував провину за заповідяне попередниками, однак визнати даний факт, а тим паче покаятися, так і не зміг.

Підтвердження тому знаходимо в статті доктора історичних наук А. Сиявського «Поляки в Червоній Армії в 1944 р.: соціально-психологічні проблеми». «Радянським керівництвом поляки (напередодні Другої світової війни. – Авт.), незалежно від місця їхнього мешкання, – зазначає він, – розглядалися як вельми підозріла етнічна група, небезпечна в кількох відношеннях: поширеними націоналістичними поглядами, наявністю родинних зв'язків за кордоном, життєвим досвідом проживання в іншій державі та за іншої суспільної системи, «чужим» світобаченням, у тому числі соціальним тощо. У цьому ряду певну роль відігравав і традиційний стереотип сприйняття поляків, укорінений ще в епісі Російської імперії, як власників незалежної, волелюбної вдачі, вічних бунтівників і паліїв заклоту. Не згадалися ще з пам'яті й події польсько-радянської війни 1920 р., в якій, з одного боку, народилося презирливе прізвисько «білополяки», а з другого, лишився неприємний осад від принизливої поразки. До речі, відхід західних територій України і Білорусі в результаті цієї війни до Польщі виявився міною вповільненої дії та став для радянського керівництва не тільки політичним, але й психологічним стимулом при нагоді взяти реванш, що й відбулося в 1939 р.» [16, 97].

У цьому випадку важливий і такий факт: критика опонентів Сталіна на його адресу за програну полякам війну

пролунала щойно після її завершення. З багатьох причин наприкінці 20-х років вона згасла. Але події, пов'язані з нею, не забулися. Так, комкор А.Тодорський, про якого свого часу в політичному звіті ЦК на XI з'їзді РКП(б) згадував Ленін⁹, відсидівши за волею «вождя народів» 15 років у ГУТАБі, звертаючись як учасник до описуваних перипетій на сторінках спогадів «Маршал Тухачевський» (розділ «Проти маршала Пілсудського»), писав: «Передача цих армій (1-ї Кінної та інших з одного фронту до складу іншого. – Авт.) з провини РВР Південно-Західного фронту (головним чином члена РВР Сталіна) затягнулася до 20-х чисел серпня, тоді як 16 – 17 серпня ворог перейшов у контрнаступ і варшавська операція вже закінчилася для нас трагедією.

Володимир Ілліч (Ленін. – Авт.) персонально не згадав жодної людини як винуватця цієї помилки, а Сталін і апологети культу його особи всі стріли за невдачі під Варшавою спрямували в Тухачевського» [23, 431]. Останній, у свою чергу, також не раз висловлювався з критичною оцінкою ролі Сталіна у подіях 1920 р., що багато в чому вирішило подальшу його долю. За «бонапартизм» маршал заплатив життям¹⁰.

⁹ Йшлося про його книгу «Год с винтовкой и плугом». До неї ж Ленін повернувся у статті «Маленькая картина для выяснения больших вопросов», назвавши «сей труд замечательным», а викладені у ньому думки «превосходными и очень правильными» [23, 408].

¹⁰ Як один із добре обізнаних людей 30–40-х років Павло Судоплатов, розглядаючи різні версії, що призвели до ліквідації «опозиції військових», писав: «Военных (М.Тухачевського, В.Блюхера, О.Егорова та ін. – Авт.) ликвидировали из-за давней вражды между Тухачевским и Сталиным, которые имели разные точки зрения на то, кто несет ответственность за ошибки, допущенные в войне с белополяками в 1920 году. Тухачевский считал, что Красная Армия потерпела поражение на подступах к Варшаве потому, что Сталин и

Щодо каяття, зокрема Сталіна, то така можливість, як нам видається, могла мати місце в грудні 1941 р. під час його зустрічі з В.Сікорським (головою еміграційного лондонського уряду Польщі, який відвідав Кремль у супроводі посла С. Кота і командувача польською армією в СРСР В. Андерса). За свідченням очевидців, перемовини головним чином торкалися двох проблем: долі поляків в СРСР і майбутнього сформованих на території Радянського Союзу польських військових частин і з'єднань. Постало питання і про офіцерів, чиновників, інших осіб, які, за даними польської сторони, не були звільнені й продовжували потерпати в таборах. Перелік їхніх прізвищ Сікорський вручив візаві. Нині зрозуміло, що йшлося й про полонених, які стали жертвою трагедії в Катині і не тільки. Знаючи їхню долю та переконавшись, що і співбесідники про них не забули, навіть пам'ятають поіменно, Сталін, як на нього, досить емоційно відреагував на пропозицію прем'єр-міністра евакуювати із СРСР польські частини, заявивши: «Якщо поляки не хочуть тут воювати, то нехай прямо й скажуть: так чи ні. Я знаю, де військо формується, там воно має й лишатися. Обійдемося без вас. Можемо всіх

Ворошилов якобы отказались перебросить ему в помощь кавалерийские части». Нижче зазначив: «Тухачевский и его группа в борьбе за влияние на Сталина попались на его удочку. Во время частых встреч со Сталиным он критиковал Ворошилова, Сталин поощрял эту критику, называя ее «конструктивной», и любил обсуждать варианты новых назначений и смещений. Нравилось ему и рассматривать различные подходы к военным доктринам. Тухачевский позволял себе свободно обсуждать все это не только за закрытыми дверями, но и распространять слухи о якобы предстоящих изменениях и перестановках в руководстве Наркомата обороны. Словом, он и его коллеги зашли, по мнению Сталина, слишком далеко» [18, 101, 103].

віддати. Самі впораємося. Відвоюємо Польщу і тоді вам її віддамо. Але що на це люди скажуть». В останньому випадку малися на увазі відгуки в світі. За спогадами С. Кота, «...у переговорах настав драматичний момент. Сталін розцінив прохання як результат тиску з боку Англії, яка потребувала польських вояків. Але потім усе з'ясувалось і отримало позитивну розв'язку» [21, 85]. Ситуація розрядилася, більше того, для польської сторони мала сприятливий результат навіть з тих питань, де чекати на позитив було важко. Не виключена можливість, що основною причиною цього стало те, що Сталін зазнав мук совісті за невинно убієнні душі. Але далі він не пішов. Не зробили цього, як відомо, і його послідовники.

Після успішного завершення для Радянського Союзу та союзників Другої світової війни «прикре непорозуміння» з розстрілом польських громадян Сталін, напевно, вважав вичерпаним. Безперечно, основним аргументом, передусім для себе, він визначив факт звільнення радянськими військами Польщі, а головне, зазнані при цьому втрати – понад 600 тис. солдатів і офіцерів Червоної армії. Але, як відомо, рано чи пізно за все доводиться платити.

Доля ж уцілілих у радянських таборах військовополонених та інтернованих поляків склалася по-різному. Напад нацистської Німеччини на СРСР не лише посилив, але й кардинально змінив світову військово-політичну ситуацію. Маючи потребу в союзниках і шукаючи допомоги на стороні, Сталін, не без участі Англії, звернув увагу на польський емігрантський уряд, з яким 30 липня 1941 р. були відновлені дипломатичні стосунки. Тоді ж було досягнуто домовленості про

формування на території Радянського Союзу польських національних військових з'єднань. Їх основою мали стати інтерновані в 1939 р. колишні чиновники, службовці силових відомств, цивільні особи, а головним чином полонені. Командувачем майбутньої польської армії вбачався генерал-лейтенант Владислав Андерс. Зберігши національний суверенітет, після присяги на вірність Польській Республіці та відповідної військової підготовки на час сумісних дій проти спільного ворога формування в оперативному відношенні передбачалося надати в розпорядження Ставки ВГК Червоної армії. У справах щодо особового складу та організації вони мали підпорядковуватись польському вищому військовому командуванню в Лондоні [16, 98].

Формування частин і з'єднань почалося в серпні 1941 р. Цю роботу розгорнули змішані призовні комісії. Призову в першу чергу підлягали колишні солдати і офіцери Війська Польського, які перебували в Грязовецькому, Южському, Суздальському і Старобільському таборах, молодь призовного віку з числа засуджених і засланих в адміністративному порядку в 1939–1941 рр. з районів Західної України і Західної Білорусі, поляки, які евакуювалися в 1941 р., а також перебували в будівничих батальйонах і регулярних радянських частинах. Підрозділи комплектувалися не лише призовниками, але й добровольцями.

Наприкінці жовтня 1941 р. армія налічувала 41,5 тис. солдатів і офіцерів, а на березень 1942 р. – 73,4 тис. осіб. 12 серпня 1941 р. в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про надання амністії польським громадянам, утримуваним в ув'язненні на території СРСР» зазначалося: «Предоставить амнистию всем польским

гражданам, содержащимся ныне в заключении в качестве военнопленных или на других достаточных основаниях»¹¹. У розробленій тоді ж на виконання Указу Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) передбачалося звільнити поляків з тюрем, ВТТ, таборів військовополонених, спецпоселень, а також з місць заслання і вислання. Військовополонені та інтерновані колишньої польської армії звільненню підлягали всі без винятку [21, 86].

До складу трьох змішаних призовних комісій ввійшли представники польського командування, РСЧА, НКВС, а також медичні працівники. 20 серпня 1941 р. у доповіді на ім'я Сталіна, Молотова, Берії, Маленкова і Шапошникова уповноважений ДКО і одночасно Генерального штабу ЧА генерал-майор танкових військ О. Панфілов писав: «Прошу разрешить командировать в призывные комиссии по польским формированиям: От Генштаба – подполковник Дубровский М. Ф., подполковник Коротких Н. М., майор Супрунов М. От НКВД – капитан госбезопасности Петров А., майор Киреев Н. С. От Санитарного/ Управления/ Красной Армии – бригад/врач Певзнер А. М., военврач 1 ранга Ильин С. И., военврач 1 ранга Темкин Н. М. Все кандидатуры согласованы с Управлением особых отделов НКВД. По деловым признакам подходят» [21, 87].

21 серпня Сталін дав згоду. Невдовзі були затверджені і голови комісій. Ними стали представники польського командування: полковник Сулік-Сарновський, підполковники Петроконьський і Вишневський. Комісії розпочали роботу в Южському, Суздальському, 11 Амністія не поширювалась на осіб, що співпрацювали з гітлерівцями і їх союзниками, вихідцями із держав «осі», а також тих, хто відбував покарання за кримінальні злочини.

Грязовецькому і Старобільському таборам НКВС.

Розгорнулася призовна робота і в місцях позбавлення волі. У 1944 р. один із співпрацівників ГУЛАГу Г. Покровський у листі «Про роботу північних таборів у 1941 – 1943 рр.» на ім'я керівництва «архіпелагу» писав: «Не без интереса отметить, как проходило освобождение поляков. Мне лично пришлось участвовать и оформлять освобождение более 1 500 человек, находившихся в Сороковом лагере. Эта категория заключенных содержалась в отдельных подразделениях (колоннах). По получении указа (від 12 серпня 1941 р. – Авт.) по спискам этих колонн были подготовлены личные дела, и я вместе с инспектором группы освобождения и представителем финотдела выехал в эти подразделения. По приезде на колонну была проведена беседа и разъяснение о порядке освобождения. Как только эта категория узнала об их освобождении, сразу изменились отношения между отдельными группами заключенных. Бывшие офицеры, чиновники, торговцы и прочая категория польских верхушек отделилась от крестьян, рабочих и мелких служащих, первые начали повелевать последними, задавать тон. Буквально на следующий же день у отдельных заключенных, бывших офицеров польской армии появились денщики, которые чистили и чинили их одежду, обувь, ходили на кухню за обедом и т. д. Первым занятием освобожденных стало обшивание, восстановление знаков отличия, эмблем и др... Вопросы о войне и сообщениях с фронта мало кого интересовали. Больше всего занимало – куда лучше поехать и где лучше жить. В конце концов, случайно, один изъявил желание поехать в Кустанай, где у него находилась семья. После этого буквально все начали

просить направить их в Кустанай. Такое же положение было и по другим колоннам лагеря...

Необходимо отметить еще одну деталь: польский контингент в большинстве своем оказался слабым, мало приспособленным к условиям лагеря, особенно на Севере. К физическому труду навыков не имел, и производительность по этой категории была исключительно низкая» [4, 525–526].

Наприкінці серпня 1941 р. з військовополонених та інтернованих поляків, утримуваних у чотирьох названих таборах, призовними комісіями було відібрано 20 701 особу, у т.ч. 1 859 офіцерів, 2 533 унтер-офіцери. У подальшому ця кількість збільшилася. 19 вересня в черговій доповідній на ім'я керівництва генерал-майор О. Панфілов зазначав: «Призванные контингенты польской армии из Грязовецкого, Южского, Суздальского и Старобельского лагерей сосредоточены в районах формирования армии... Во всех пунктах формирования находятся 1 322 офицера и 25 127 чел. младшего состава и рядовых. С 17 сентября части армии приступили к нормальным занятиям.

К месту ее формирования выезжал мой заместитель майор госбезопасности тов. Жуков (представник від НКВС. – Авт.), которым установлено следующее: в связи с освобождением из лагерей и тюрем нескольких десятков тысяч поляков в район формирования ежедневно стихийно, в неорганизованном порядке прибывают сотни человек. Эти лица занимают спекуляцией и даже имеют отдельные случаи грабежа и дебоша. С их стороны имеет место ведение анти-советской агитации в окружающих селах. Прибывшие весьма плохо одеты и

не имеют никаких средств к существованию. Не исключена возможность начала эпидемических заболеваний.

По линии НКВД имеются данные, что неорганизованный наплыв поляков будет возрастать, так как призывного контингента – польских подданных – на территории Союза ССР имеется более 100 тыс. чел.» [21, 88].

Відбір особового складу для комплектування армії відбувався досить вимогливо. Зокрема, станом на 7 вересня 1941 р., за даними однієї із призовних комісій, з 11 789 військовополонених, які пройшли різні перевірки та співбесіди, у т.ч. і медичні огляди, в Суздальському і Юзьському таборах, 320 осіб з різних причин (вік, стан здоров'я та ін.) лишилися «за бортом». А вже 12 вересня начальник УПВІ союзного НКВС капітан ДБ П. Сопруненко писав: «Заместителю народного комиссара внутренних дел Союза ССР. Комиссару государственной безопасности 3 ранга т. Меркулову.

После окончания работы призывных комиссий в Старобельском, Южском, Грязовецком и Суздальском лагерях НКВД отправлено в пункты формирования частей польской армии 24 328 чел. бывших польских военнопленных.

В лагерьх осталось 762 чел., из них:

- непризванных лиц немецкой национальности – 273 чел.
- признаны негодными врачебными комиссиями, а также находящих в госпиталях и больницах – 234 чел.
- отказались вступить в польскую армию – 252 чел.
- не призваны в армию как осужденные польскими судами – 3 чел.

Прошу вашего указания, куда направить бывших военнопленных немецкой национальности» [21, 88–89].

На копії документа збереглася позначка П. Сопруненка: «Заместитель наркома тов. Меркулов дал указание сосредоточить всех немцев в одном месте и содержать в лагере».

У листопаді 1941 р., інформуючи польське командування «Про стан здоров'я особового складу і санітарні умови його перебування в таборах», начальник санітарного управління армії зазначав: «Наша армия состоит из бойцов действительной службы 1939 г., запаса и ратников ополчения, мобилизованных в 1939 г., а также из добровольцев».

Бойцы эти в связи с распоряжениями оккупационных властей в период с осени 1939 г. по лето 1941 г. были сосланы в лагерья военнопленных, заключены в тюрьмы или работали в лагерях. Вследствие изменившихся политических условий они были освобождены, однако состояние их здоровья в 60–70% случаев было неудовлетворительно, так как эти люди физически ослаблены из-за плохих условий в лагерях, результатом которых стали разнообразные болезни». За його даними, упродовж медичних оглядів виявили хворих, кількість яких у вересні склала 6% від загальної чисельності армії. Однак, як свідчать далі цифри, власне на хронічні захворювання страждали лише близько 2% особового складу. Решта перехворіли на грип, застуду, лихоманку, авітаміноз, мали шкірні недуги тощо. Тут же зазначалося: «Общее состояние заболеваний сначала было довольно значительно, однако благодаря организованным усилиям оно улучшилось. Заболеваемость теперь составляет около 3%» [21, 89].

Процес формування армії, морально-психологічний стан і політичні настрої її особового складу перебували під

постійним контролем НКВС, передусім другого контррозвідувального управління. Необхідну інформацію зацікавлені особи отримували як із офіційних джерел (представників апарату уповноваженого ДКО і Генерального штабу ЧА, в їх числі і НКВС, очолюваного майором держбезпеки Г. Жуковим), так і від інформаторів, чимала кількість яких свого часу була завербована ще в таборах, тюрмах і на засланні. Опираючись на отримані дані, в одній із доповідних Л. Берії на ім'я Й. Сталіна йшлося: «Всего по состоянию на 1 марта с.г. (1942 р. – Авт.) в составе польской армии в СССР находится 60 тыс. чел., в т. ч. 3 090 офицеров».

Расширение польских формирований в СССР вызвало в рядах польских офицеров и солдат подъем положительных настроений, что нашло свое отражение в высказываниях об усилении уверенности в воссоздании «независимой Польши» и выражениях желания показать себя в борьбе с немецкими оккупантами.

Оценивая это обстоятельство как результат успешных переговоров Сикорского с Советским Правительством, командующий армией генерал Андерс и группа просоветски настроенных старших офицеров высказываются за честное военное сотрудничество с Советским Союзом, за добросовестное и лояльное выполнение принятых на себя обязательств и за установление прочных союзных отношений будущей Польши и СССР».

До останніх, окрім командувача, Берія відніс генерала Шарецького (начальника санітарної служби армії), командний склад кількох підрозділів і частин в особі полковників Берлінга, Кончіца,

підполковників Дудзінського, Тишинського, Горчинського, майора Кіпіані (головного прокурора армії) і деяких інших. «Сам Андерс, – підкреслював нарком внутрішніх справ, він же член ДКО, – в бесідах з польськими офіцерами постійно підчеркиває, що польська армія многим обязана ССРСР, що «нужно поставити крест на старих обидах», і часто в теплих тонах ділиться воспоминаннями о приеме в Кремле и личными впечатлениями о тов. Сталине» [21, 90].

Писав Берія і про речі не зовсім приємні, указуючи, що значно численніший протилежний табір польського офіцераства «из числа пилсудчиков, крайних националистов и антисоветчиков... в последнее время поднимает голову и пропагандирует ту точку зрения, что союз Польши и СССР следует рассматривать как вынужденный шаг на пути восстановления Польши, что невозможно забыть советские тюрьмы, лагеря и ссылки, что рано или поздно польский народ должен предъявить свой счет к СССР, а польская армия должна накапливать свои силы и воевать только на территории Польши».

Серед «виразників цих інтересів» Берія називав генералів Токаржевського, Раковського, Волковіцького, полковників Крогульського, Шмідта, Маршалека, Фелінтейна, Шиманського і багатьох інших. «Все эти люди, – зазначав він, – с открытым недоверием относятся к штабу (армії. – Авт.) и лично к генералу Андерсу и выражают беспокойство, как бы Андерс не продался большевикам. Эти же лица открыто высказываются за необходимость использовать расширение польских формирований для оттягивания выхода частей на фронт с тем, чтобы сохранить без потерь польскую

армию для «решения вопроса о судьбах Польши в будущем».

Інформував Берія і про появу в частинах польської армії «нелегальных группировок, ставящих перед собой конкретные политические цели». Так, зокрема, за його словами, у 6-й дивізії одну з груп очолив її командир генерал Токаржевський, другу, безпосередньо в штабі армії, – начальник оперативного відділу полковник Крогульський. Учасники цих та інших груп вважають, «что правительство Сикорского мало торговалось с СССР о судьбах Польши», ведуть націоналістичну пропаганду, непримиренно налаштовані щодо питання «про принципі 1939 р.» і вдаються до заходів з тим, щоб зайняти командні посади в штабі армії «своїми людьми».

Повідомлялось і про те, що в 5-й піхотній дивізії «определилась пронемецкая группа, которую возглавляет командир 2-го батальона 14-го пехотного полка майор Кривко. Ее участники ведут антисоветскую агитацию, доказывая, что восстановление Польши возможно только с помощью Германии... В некоторых случаях антисоветские элементы идут на активные действия. Например, полковник Берлинг и подполковник Дудзинский, открыто ориентирующиеся на СССР, получили анонимные письма с сообщением, что за просоветскую деятельность они «приговорены к смертной казни» и будут уничтожены. Капитану Розен-Заварскому и поручику Щиперскому, известным своими симпатиями к Советскому Союзу, анонимщики неоднократно угрожали расправой при выходе частей на фронт».

Судячи з обсягу, характеру і різноманітності отримуваних даних, інформатори, а також прорадянськи налаштовані

солдати і офіцери польських частин, що формувалися, без роботи особливі відділи не залишали. Активно «працювали» і «чорні кабінети», в яких ішла перлюстрація листів, інших повідомлень, які отримувались і надсилались особовим складом армії. Результати, за даними Берії, були маловтішні, бо, як зазначалося в тій самій доповіді, «антисоветские реваншистские настроения имеют место также среди солдат, особенно среди той их части, которая прибыла в армию из тюрем и лагерей. Обычная тема их разговоров – воспоминания о лишениях и связанных с ними переживаниях. «Обиды» не забыты. Морально-политический облик прибывающего пополнения – отрицательный. Есть случаи, когда они у своих же товарищей воруют хлеб, продают казенное обмундирование, пьянствуют, занимаются кражами у советских граждан. По данным польского военного прокурора, у него в производстве до 500 следственных дел по кражам, хищениям и дезертирству». Заспокоював Сталіна Берія своєрідно, зазначаючи, що «многие письма, которые солдаты пишут родным, насыщены антисоветским содержанием. Однако для настроений большинства характерной является ярко выражаемая ненависть к немцам» [21, 90–91].

Уже впродовж формування польських військових частин і з'єднань між радянським і лондонським міграційними урядами виникли суперечності. Мали вони перш за все характер політичного протистояння, різних підходів і поглядів на проблеми, які виникли. Як результат, 31 серпня 1942 р. у ході останньої радянсько-польської військової конференції було ухвалено рішення про евакуацію польської армії. На 1 вересня

межі СРСР полишило біля 80 тис. військовослужбовців і більше 37 тис. членів їх родин. З них 12 тис., головним чином моряки, льотчики, танкісти, вирушили до Англії, а більша частина армії – 69 917 осіб – виїхали до Ірану. Невеличка група польських офіцерів на чолі з полковником Зигмундом Берлінгом лишилася у Радянському Союзі. Влітку 1943 р. на підставі постанови ДКО СРСР почалося формування польської піхотної дивізії ім. Тадеуша Костюшка. Очолив її полковник Берлінг. У липні 1944 р. бойовий шлях у складі 1-го Білоруського фронту розпочала 1-ша польська армія, яка в подальшому брала активну участь у звільненні Польщі [16, 98].

У цілому військово-політична угода між СРСР і польським емігрантським урядом очікуваного успіху не досягла. Для обох сторін це мало негативні наслідки: у надзвичайно складний період не вдалося створити міцної воєнної спілки. Як результат, суперечності між СРСР і Польщею ускладнилися ще більше. Останнє, безперечно, у багатьох речах визначило як долю майбутньої Польської держави в цілому, так і конкретних людей, серед них С.Сікорського, В. Андерса, багатьох рядових польських громадян, зокрема військовополонених та інтернованих.

Без оперативної уваги польська армія не лишилась і після передислокації до Ірану. Замість НКВС її стали «опікати» представники щойно створеного Наркомату держбезпеки, зокрема перше його управління. У червні 1944 р. начальник останнього комісар ДБ 3-го рангу Фітін у доповіді ЦК ВКП(б) «Про діяльність представників польської армії на Середньому Сході» детально висвітлював антирадянську діяльність поляків, роботу

польської розвідки в Палестині, загальні відомості про польську армію на Середньому Сході тощо.

Додамо, що після виводу армії до Ірану протистояння між С.Сікорським і В. Андерсом посилилося. У січні 1943 р. останній навіть вимагав відставки прем'єр-міністра. Політичні нуртування почалися і в армії. 4 червня 1943 р. під час інспекційної поїздки по її з'єднаннях і частинах (дислокувалися від Тель-Авіва до Єгипту) літак, на якому летіли Сікорський і його оточення, у тому числі донька, упав у море відразу після злету. Причини катастрофи не з'ясовані і досі.

За наполяганнями У. Черчілля армія була реорганізована у 2-й польський корпус (приблизно 50 тис. осіб). У січні – лютому 1944 р. останній був переміщений до Італії та включений до складу союзних військ. Брав участь у боях проти гітлерівців. Війну закінчив 21 квітня 1945 р. у Болоньї [21, 132].

Ще одним подразником у радянсько-польських стосунках воєнного періоду стали події, пов'язані з повстанням в окупованій німецько-фашистськими військами Варшаві, яке було організоване й розпочате керівниками АК у рамках розробленого еміграційним урядом плану захоплення влади до звільнення польської столиці радянськими військами.

Не вдаючись до подробиць, зауважимо, що у цьому випадку наміри мали виключно політичний підтекст, і в разі успіху передбачалось забезпечити умови для прибуття до столиці Польщі та розгортання діяльності лондонського еміграційного уряду. Останній сподівався стати на перешкоді до владного Олімпу Польському комітету національного визволення (ПКНВ)¹², який співпрацював з СРСР.

¹² У грудні 1943 р. не без участі радянської

Рішення про початок повстання керівництво АК ухвалило без погодження не лише з командуванням радянських військ і ПКНВ, але й з варшавськими антифашистськими підпільними організаціями та АЛ, очільником яких виступала Польська робітничка партія. Не були враховані і реалії, що склалися на радянсько-німецькому фронті. Здолавши влітку 1944 р. з боями 700 кілометрів фронтових доріг, зустрівши на підступах до Варшави шалений опір противника, війська 1-го Українського і 1-го Білоруського фронтів змушені були перейти до тривалої оборони.

Не належним виявилось й військово-технічне забезпечення повстання. Із близько 40 тис. повстанців озброєння мали лише 10%, а боеприпасів вистачило на декілька днів запеклого протистояння [3, 120–121].

В охоплене повстанням місто гітлерівці ввели війська СС, задіяли танки і артилерію. Незважаючи на допомогу радянської авіації (було здійснено понад 5 тис. літако-вильотів, переважно зі зброєю і боеприпасами), 2 жовтня 1944 р. повстанці капітулювали. Жертвами нацистів стали понад 200 тис. поляків. Столицю Польщі в ході запеклих боїв Червона армія змогла звільнити лише 17 січня 1945 р.

На Східному фронті все ще продовжувалися активні бойові дії, а вже у жовтні 1944 р. було покладено початок «великому переселенню народів». Весною і влітку 1944 р. в Москві за участю Сталіна і його найближчого оточення, а також керівників Крайової Ради

сторони постала Крайова Рада Народова (КНР) – Тимчасовий представницький орган національного фронту Польщі. 21 липня 1944 р. нею було сформовано уряд – ПНВ. Збройною силою КРН виступала АЛ.

Народової відбулися інтенсивні переговори з широкого кола питань радянсько-польських стосунків. Одним із них стала проблема національних меншин у Польщі (українців, білорусів, литовців) і в Україні (поляків). Аби надати їй міжнародно-правового характеру, 9 вересня 1944 р. між урядами УРСР і ПКНС було підписано угоду про взаємне переселення українців і поляків відповідно з Польщі до України і навпаки. Переселенню підлягало 100% українського населення. Підписи під документом для історії залишили голова РНК УРСР М. Хрущов і Е. Осубка-Моравський. Згідно із затвердженням обома сторонами планом переселення передбачалось завершити до 15 червня 1946 р. [22, 184–185]. Причини такої поспішності багато у чому пояснювались військово-політичною ситуацією, зокрема різним баченням ролі і місця звільненої від німецької окупації Польщі у європейському співтоваристві, незатухаючою ворожнечею між найбільш радикальними частинами польського і західноукраїнського населення, що породжувало труднощі для дій Червоної армії та правоохоронних органів і особливо для нового польського режиму, бажанням радянської сторони, з одного боку, зміцнити авторитет останнього, з другого – закріпити його у фарватері своєї зовнішньої політики. Дана акція закінчилася у повоєнний період у ході відомої операції «Вісла».

Зазначені кроки у майбутньому послигували одним із каталізаторів до посилення протистояння у міждержавних відносинах між СРСР і Польщею та непорозуміння у їх суспільствах.

Загалом радянсько-польські стосунки 20–40-х років ХХ ст. характеризувалися напруженістю та непослідовністю.

На них впливали різні чинники, зокрема і суб'єктивні. Найбільш важливим із них була міжнародна ситуація, яка склалася в Європі, головним чином прихід до влади у ряді країн, насамперед у Німеччині, фашистських урядів. Не менш подразнюючим фактором, передусім для СРСР, стало і те, що у зовнішній політиці Англія і Франція намагалися вирішити власні проблеми за рахунок інших народів. Польща ж у цих умовах зайняла не лише вичікувальну, але й достатньо агресивну позицію. Не спонукали до порозуміння й заходи Радянського Союзу у частині підписання таємної угоди з Німеччиною, що нехтувала інтересами польської сторони. Далося взнаки й історичне протистояння між східними і західними слов'янами, яке посилювалось неприхованою ворожнечею, зокрема між поляками, з іншого боку – росіянами, українцями і білорусами. Загострення взаємин відбулося і внаслідок наявності протилежних за своїм змістом та спрямованістю суспільно-політичних систем, а також різного віросповідання, а в цілому – грубих помилок у зовнішній політиці, допущених обома сторонами. Все разом не дало належних можливостей для більш активної спільної боротьби з наці-фашизмом та заклало фундамент для непорозуміння й конфліктів у майбутньому.

Список аббревіатур

АА – Армія Андерса
 АК – Армія Крайова
 ВГК – Верховне Головнокомандування
 ВТТ – Виправно-трудоий табір
 ГУТАБ – Головне управління таборів
 ДБ – Державна безпека (СРСР)
 ДКО – Державний комітет оборони
 НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РВА – Революційна військова рада
РКП(б) – Російська комуністична партія
(більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
РСЧА – Робітничо-селянська червона армія
СД – Служба безпеки (Німеччини)
УПВІ – Управління у справах військово-
полонених і інтернованих
ЧА – Червона армія

ЛІТЕРАТУРА

1. Антосяк А.В. Освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии // Военно-исторический журнал. – 1989. – №9. – С. 51–60.
2. Б.Х. Лиддел Гарт. Стратегия не прямых действий: пер. с английского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 302. – 534 с.
3. Великая Отечественная война. 1941–1945: энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 832.
4. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1980. – М.: МФД, 2002. – 888 с. (Россия. XX век. Документы).
5. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. – Т.1: Ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г. / Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1981. – С. 302.
6. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. – Т.2: Январь – август 1939 г. / Министерство иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1981. – С. 415.
7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Наука, 1973. – Т. 7. – С. 178.
8. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 4. – 426 с.
9. Кічий І.І. Українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії: збірник наукових статей. – Випуск 8, частина 1. – К., 2004. – С. 178–186.
10. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД, Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – М.: МФД, 2003. – С. 912 (Документы).
11. Майоров А.М. На пороге войны // Военно-исторический журнал. – 1989. – №5. – С. 35.
12. Михутина И.В. Польско-советская война. – М.: Изд-во Института славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 368 с.
13. Михутина И.В. СССР глазами польских дипломатов (1926 – 1931 гг.) // Вопросы истории. – 1993. – №9. – С. 45 – 58.
14. Мозохин О. ВЧК – ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М.: Яуза; Эксмо, 2004. – С. 444.
15. Прибылов В.И. «Захват» или «воссоединение» (Зарубежные историки о 17 сентября 1939 г.) // Военно-исторический журнал. – 1990. – №10. – С. 13–23.
16. Синявский А. С. Поляки в Красной армии в 1944 г.: Социально-психологические проблемы // Военно-исторический архив. – 2002. – №1. – С. 97–109.
17. Скродзинский Богдан. Красные кацапы и польские паны // Новая Польша (на русском языке). – Варшава, 2000. – №11. – С. 46–68.
18. Судоплатов П.А. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – М.: ТОО «Гей», 1996. – С. 508.
19. Топтыгин А. В. Неизвестный Берия. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 480.
20. Филимошин М.В. «Десятками стрелял людей только за то, что... выглядели как большевики» // Военно-исторический журнал. – 2001. – №2. – С. 43–48.
21. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1945 гг.). – К.: Парламентское изд-во, 2005. – С. 972.
22. Чайковский А.С. Круті стежки на різні землі і переселення українців з Польщі (1944–1946 рр.) // Над Дніпром і Віслою (Nad Wista i Dniemem): матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.». – К., 2004. – С. 184–203.

23. Чернушев Н.С. 1937 год: Элита Красной Армии на голгофе. – М.: Вече, 2003. – 544 с.

REFERENCES

1. Antosyak A.V. Osvobozhdenie Zapadnoy Ukrainy i Zapadnoy Belorussii // Voenno-istoricheskii zhurnal. – 1989. – № 9. – S. 51–60.

2. B.Kh. Liddel Gart. Strategiya nepryamikh deystviy: per. s angliyskogo. – M.: Izd-vo Inostrannoy literatury, 1957. – S. 302. – 534 s.

3. Velikaya Otechestvennaya voyna. 1941–1945. Entsiklopediya. – M.: Entsiklopediya, 1985. – S. 832.

4. GULAG: Glavnoe upravlenie lagerey. 1918–1980. – M.: MFD, 2002 – 888 s. (Rossiya. XX vek. Dokumenty).

5. Dokumenty i materialy kanuna Vtoroy mirovoy voyny. 1937–1939. – T.1: Noyabr 1937g. – dekabr 1938g. / Ministerstvo inostrannykh del SSSR. – M.: Politizdat, 1981. – S. 302.

6. Dokumenty i materialy kanuna Vtoroy mirovoy voyny. 1937–1939. – T.2: Yanvar – avgust 1939g. / Ministerstvo inostrannykh del SSSR. – M.: Politizdat, 1981. – S. 415.

7. Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnosheniy. – M.: Nauka, 1973. – T. 7. – S. 178.

8. Dokumenty vneshney politiki SSSR. – M.: Politizdat, 1960. – T. 4. – 426 s.

9. Kichyi I.I. Ukrainsko-polski vidnosyny v Zakhidnii Ukraini v roky Druhoi svitovoi viiny // Storinky voiennoi istorii: zbirnyk naukovykh statei. – Vypusk 8, chastyna 1. – K., 2004. – S. 178–186.

10. Lubyanka. Stalin i VChK – GPU – OGPU – NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. Yanvar 1922 – dekabr 1936. – M.: MFD, 2003. – S. 912 (Dokumenty).

11. Mayorov A.M. Na poroge voyny // Voenno-istoricheskii zhurnal. – 1989. – №5. – S. 35.

12. Mikhutina I.V. Polsko-sovetskaya

voyna. – M.: Izd-vo Instituta slavyanovedeniya i balkanistiki RAN, 1994. – 368 s.

13. Mikhutina I.V. SSSR glazami polskikh diplomatov (1926 – 1931 gg.) // Voprosy istorii. – 1993. – №9. – S. 45 – 58.

14. Mozokhin O. VChK – OGPU. Karayushchiy mech diktatury proletariata. – M.: Yauza; Eksmo, 2004. – S. 444.

15. Pribylov V.I. «Zakhvat» ili «vossoedinenie» (Zarubezhnye istoriki o 17 sentyabrya 1939 g.) // Voenno-istoricheskii zhurnal. – 1990. – №10. – S. 13–23.

16. Sinyavskiy A. S. Polyaki v Krasnoy armii v 1944 g.: Sotsialno-psikhologicheskie problemy // Voenno-istoricheskii arkhiv. – 2002. – №1. – S. 97–109.

17. Skrodzinskiy Bogdan. Krasnye katsapy i polskie pany // Novaya Polsha (na russkom yazyke). – Varshava, 2000. – №11. – S. 46–68.

18. Sudoplatov P.A. Razvedka i Kreml: Zapiski nezhelatelnogo svidetelya. – M.: TOO «Geya», 1996. – S. 508.

19. Toptygin A. V. Neizvestnyy Beriya. – SPb.: Izdatelskiy Dom «Neva»; M.: OLMA-PRESS, 2002. – S. 480.

20. Filimoshin M.V. «Desyatkami strelyal lyudey tolko za to, chto... vyglyadeli kak bolsheviki» // Voenno-istoricheskii zhurnal. – 2001. – №2. – S. 43–48.

21. Chaykovskiy A. S. Plen. Za chuzhie i svoi grekhi (Voennoplennye i internirovannye v Ukraine 1939–1945 gg.). – K.: Parlamentskoe izd-vo, 2005. – S. 972.

22. Chaikovskiy A.S. Kruti stezhky na rizni zemli i pereseleennia ukraintsiv z Polshchi (1944–1946 rr.) // Nad Dniprom i Visloiu (Nad Wista i Dnieprem): materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Ukraina i Polshcha u vyzvolnykh zmahanniakh XIX – pochatku XX st.». – K., 2004. – S. 184–203.

23. Chernushev N.S. 1937 god: Elita Krasnoy Armii na golgoфе. – M.: Veche, 2003. – 544 s.

A. Chaikovskiy

Soviet-Polish Military and Political Relations Before and During World War II

Abstract

Interstate relations involve diplomatic, political, economic, cultural, military relations. Their development level and state depend on different factors; the most important include certain political regime, economic conditions, religious views etc.

Soviet-Polish military and political relations in 20's – 40's of the 20th century obtained uncertain and conflict features for various reasons; historic opposition, religious cleavage, territorial claims, fierce confrontations and ill-advised acts against population were the main of them. The last was connected with maintenance of Soviet prisoners of war in inhuman living conditions and solving a «problem» of officers and public persons of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth during Katyn tragedy.

Another exacerbation of interstate relations between Poland and the USSR happened to be in the second half of 30's of the 20th century in terms of threat of World War II, in particular after Munich plot (September, 1938) concerning transferring Sudetenland by Czechoslovakia. The conspirators were England and France on the one hand and the Third Reich and Italy on the other hand. In the heat of the Sudeten crisis Polish government presented an ultimatum to the Czechs to give back Teschenland with 120 thousand of Czech and 80 thousand of Polish population.

During that period Hitlerite Germany and Polish-Lithuanian Commonwealth had common interests first of all in opposition to formation of anti-fascist international coalition. England and France also played an unfavorable role in the fate of Poland. British historian B. Liddel Gart emphasized «improper actions» of England concerning security assurances of Poland.

Aggression of Germany against Poland and beginning of World War II appeared as results of double standard policy of European countries as well as the USSR. In those terms Minister of Foreign Affairs of the USSR V. Molotov made some actions against Poland. A few years later «Pravda», an official newspaper of the Communist Party of the Soviet Union, qualified them as those which «contradicted norms of international law».

During World War II the USSR and Poland gradually mended their relations, particularly through the Polish emigration government in London. But for various reasons connected with creation, role and place of military units in struggle against Hitlerite Germany and events of uprising in Poland etc. they have ended up with a break of diplomatic relations. Other important factors were political and military situation and different vision of the future of Poland in European Community in the post-war period.

In general Soviet-Polish relations of 20's – 40's of the 20th century are distinguished by high tension and inconsistency. Both objective and subjective reasons influenced on them.

УДК 821.161.2: 82-343

АРХЕТИП БОЖЕСТВЕННОЇ ДИТИНИ В ПРОЗІ ВІРИ ВОВК

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА

кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу української філології ННДІУВІ

Анотація. У статті розглядається архетип Божественної Дитини в прозі Віри Вовк (Віри Лідії Катерини Селянської, Ріо-де-Жанейро). Відповідно до завдань українознавства зіставляються літературознавчий, філософський, релігієзнавчий, психологічний аспекти. Здійснено екскурс у міфологію різних народів. Окреслено принципи магічного реалізму, у річизці якого створені аналізовані тексти. Специфіка дослідження полягає у розгляді архетипної системи відповідно до завдань швейцарської школи юнгіанства. Також аналіз проведено згідно зі світоглядною системою письменниці. Архетип Божественної Дитини розкрито в основних іпостасях відповідно до текстуального аналізу. Розшифровано імпліцитні мотиви творів Віри Вовк.

Ключові слова: українознавство, Віра Вовк, Карл Густав Юнг, архетип, юнгіанство, Божественна Дитина, філософія, магічний реалізм, християнство.

АРХЕТИП БОЖЕСТВЕННОГО РЕБЕНКА В ПРОЗЕ ВИРЫ ВОВК

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА

кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу української філології ННДІУВІ

Анотація. В статті розглядається архетип Божественного Ребенка в прозі Вири Вовк (Вири Лідії Катерини Селянської, Ріо-де-Жанейро). В соответствии с задачами украиноведения сопоставляются литературоведческий, философский, религиоведческий, психологический аспекты. Осуществлен экскурс в мифологию разных народов. Определены принципы магического реализма, в русле которого созданы анализируемые тексты. Специфика исследования заключается в рассмотрении архетипной системы согласно задачам швейцарской школы юнгианства. Также анализ проведен в соответствии с мировоззренческой системой писательницы. Архетип Божественного Ребенка рассмотрен в основных ипостасях на основе текстуального анализа. Расшифрованы имплицитные мотивы произведений Виры Вовк.

Ключевые слова: украиноведение, Вира Вовк, Карл Густав Юнг, архетип, юнгианство, Божественный Ребенок, философия, магический реализм, христианство.

THE ARCHETYPE OF THE DIVINE CHILD IN THE PROSE OF VIRA VOVK

Olha SMOLNYTSKA

Candidate of Science in Philosophy,
research associate of Department of Ukrainian Philology of NSRIUSWH

Annotation. The archetype of Divine Child in prose of Vira Vovk (Vira Lidia Catherina Selianska, Rio de Janeiro) is examined in the article. In accordance with tasks of Ukrainian studies materials of

literary, philosophical, religious, psychological aspects are compared. The retrospective journey into mythology of different nations was made. Author described principles of magic realism which were taken as a basis of analyzed texts. Specific character of the research consists in consideration of archetypal system in accordance with the tasks of Swiss school of Jungianity. Also author made analysis according to ideological system of the writer. The archetype of Divine Child in basic images according to textual analysis was examined. Implicit reasons of works of Vira Vovk are determined.

Key words: *Ukrainian studies, Vira Vovk, Carl Gustav Yung, archetype, Jungianity, Divine Child, philosophy, magic realism, Christianity.*

Сучасне українознавство залучає до свого апарату здобутки художньої літератури, водночас постійно доповнюючи свою методологію прийомами різних гуманітарних дисциплін – не лише історії чи літературознавства, але й філософії, психології, релігієзнавства, богослов'я та ін. Цей процес невинно розвивається, тому українознавство не являє статичної системи і прагне залучити до свого обігу аналіз усіх творів українських письменників незалежно від їхнього місця проживання. Відповідно до нових проблем система українознавства має використовувати здобутки зарубіжного гуманітарного знання. Зокрема, потреба в залученні нового методологічного апарату постає завдяки появі елітарних художніх творів, розрахованих не лише на загальну культуру, але й на глибоку ерудицію читача. Отже, сприйняття таких текстів вимагає у реципієнта володіння знаннями не тільки з філософії чи релігієзнавства, але й культур різних народів.

Одна з найбільш показових для українознавства постатей – письменниця Віра Вовк (автонім Віра Лідія Катерина Селянська, народилася 1926 р., живе в Ріо-де-Жанейро). Прозаїк, поетеса, драматург, музиколог, літературний критик, перекладач, вона постійно видає свої твори, тому її творчість розвивається в нових аспектах.

Серед досліджень, присвячених творчості Віри Вовк, слід виокремити

статті та відгуки Ю. Григорчук, Л. Залеської Онишкевич, Т. Зарівни, І. Калинця, Н. Костенко, М. Коцюбинської, С. Майданської, Д. Павличка та ін. Як помітно з цього неповного переліку, у першу чергу феноменом Віри Вовк цікавляться літературознавці та письменники, тоді як її творчість, безперечно, являє інтерес для філософії, психології, релігієзнавства. Останнім часом спостерігається позитивна тенденція: від біографічних і довідкових описів звертається увага на сам текст авторки, причому, як у розвідках Л. Залеської Онишкевич, з'являється спроба не виокремити якусь конкретну деталь (і цим самим звузити дослідження), а розглянути твір у цілому.

Незважаючи на те, що твори Віри Вовк уже починають розроблятися в юнгіанському напрямі (у дослідженнях Л. Залеської Онишкевич), багато питань, і серед них вичленування архетипу Божественної Дитини як одного з ключових у прозі письменниці, не з'ясовано. Це зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета передбачає аналіз архетипу Божественної Дитини в прозових творах Віри Вовк. Відповідно до мети ставляться завдання:

1) порівняти класичний юнгіанський розгляд архетипу Божественної Дитини з модифікаціями цього поняття в художній літературі на прикладі творів Віри Вовк;

2) зіставити католицький, православний і язичницький контексти, які наявні в творах письменниці;

3) здійснити компаративний аналіз творів з євангельськими і агіографічними сюжетами.

Слід зазначити, що в даному дослідженні загалом не беруться до уваги тексти апокрифів, оскільки для аналізу залучаються ті головні твори Віри Вовк, які, на нашу думку, найбільш показові з точки зору змалювання архетипу Божественної Дитини в його «чистому» вигляді. Ми звертаємося до класичної, тобто швейцарської, школи юнгіанства, а не до американської. У статті зберігається авторський правопис (за словами Віри Вовк, вона послуговується «скрипниківкою», тобто правописом Голоскевича). Правопис назв архетипів (Божественна Дитина, Самість тощо) подається із заголовних літер, як у правописі Карла Густава Юнга (за винятком цитат).

За К. Г. Юнгом, архетип Божественної Дитини багатогранний: це ельф, карлик як виразники потаємних сил природи; божества, тварини, хлопчик-мізинчик, духи, середньовічні видіння містиків, алхіміків та ін. В образі дитини можуть поставати алхімічні реакції, містичні символи, емблеми, гомункули тощо [12, 355]. Тут ще можна назвати героїв українських казок (наприклад, Котигорошка), солярного Божича, валлійського Талісіна та багатьох інших героїв різних культур. Божественна Дитина постає в міфології, сновидіннях, галюцинаціях, обрядах, фольклорі, образотворчому мистецтві та писемній літературі.

Як зазначає К. Г. Юнг: «У всіх міфах про дитину впадає у вічі один парадокс, тому що, з одного боку, безсила дитина віддана до рук могутнім ворогам і їй

загрожує постійна небезпека, з другого боку, однак, вона має сили, які значно переважають людську міру» [12, 368]. Отже, дитина амбівалентна: а) «непоказна», бо «всього лише дитина», і б) божественна [12, 368]. Риси цього архетипу: чудесне народження (непорочне зачаття, з'ява з квітки тощо), надприродні властивості, неземна мудрість і водночас беззахисність, здатність до перетворень і перевтілень (дитина підміняється в міфах образами перлини, квітки, золотого яйця, четвериці тощо) [12, 356].

Однією з іпостасей Божественної Дитини вважається образ Ісуса Христа. Проте сама Віра Вовк не вважає доречним розгляд Христа в міфологічній системі, тому у даному дослідженні здійснено аналіз розробки образу Ісуса в релігієзнавчому ключі.

Варто окреслити головні особливості творчості Віри Вовк. Її поезія, проза і драматургія характеризуються самостійним стилем. Водночас вони нагадують магічний реалізм, наділений рисами народного католицизму (синтезом тубільних язичницьких вірувань і власне католицького світогляду [8, 105]), хоча переосмислений цілком по-своєму. Авторка звертається переважно до бразильських (індіано-негритянських), гуцульських і бойківських вірувань, як мотивує це в новій повісті «Паломник»: «Тут, у Карпатах, де поселились мавки, аридники й Чугайстри – все можливе. В нас якесь особливе мітичне підсоння...» [4, 61]. («Мітичне» означає «міфічне», а «підсоння» – синонім сфери несвідомого). Тому твори Віри Вовк часто позначені компаративним підходом – зіставленням міфологічних прапервнів української і бразильської культур.

Проте сама письменниця має виразний християнський світогляд, позначений

глибоким знанням і візантійської, і західної традицій. Незважаючи на греко-католицьку конфесію і тривале проживання серед римо-католицької культури, Віра Вовк толерантно ставиться до православ'я, прагне знайти спільні риси в кількох культурах. Тому багато її творів мають не лише католицьке, але й загальнохристиянське забарвлення, водночас зберігаючи національні та побутові риси конкретної країни, яку вони змальовують. Важливо пам'ятати, що авторка тривалий час живе в атмосфері народного католицизму Бразилії, причому тубільні вірування нагадують їй гуцульські. Від синкретизму, опису простонародної, глибинної віри, притаманної неписьменним предкам (у першу чергу українцям і бразильцям – героям прози), у тематиці спостерігається гармонійна еволюція світогляду – піднесення на новий щабель психіки, тобто можливість розрізняти, аналізувати. Отже, проявами синкретизму, описаними в творах Віри Вовк, можна вважати язичництво, шаманізм, народний католицизм, народне православ'я, а проявами аналізу – католицьку систему.

Герої творів Віри Вовк прагнуть досягнення Самості, тому імпліцитно тексти зображають наближення до індивідуалізації, а для цього свідомість має зустрітися з несвідомим, тобто мусить відбутися баланс між цими полюсами. К. Г. Юнг, на чю думку ми спираємося в розумінні цього процесу, пояснював архетип Самості так: «*символи... забезпечують ірраціональне з'єднання протилежностей. Символи спонтанно виробляються несвідомим і ампліфікуються свідомістю. Центральні символи цього процесу маніфестують самість, тобто цілісність людини, яка складається, з*

одного боку, з того, що нею усвідомлюється, а з другого – зі змістів несвідомого» [13, 290]. І далі – головне: «Самість є *teleios anthropos* – здійснена людина, чікими символами є божественне немовля і його синоніми» [13, 290]. Відповідно до цих функцій Самості ми розглядаємо архетип Божественної Дитини.

Найвищою, а відтак і кінцевою метою індивідуалізації стає перехід від примітивної і часто агресивної системи мислення до християнської. Прикладом такого очищення слід назвати розділ «Смерть недоброї людини» (повість «Вітражі»), який, подібно до багатьох творів Віри Вовк, можна вважати самостійною мініатюрою.

Цей твір побудований як легенда і навіть як антижитіє: «Був собі великий безбожник. Він ніколи не ставав навколішки. Перед квітчастими вівтарями він не чіпляв амулетів, не виставляв мальованих обітниць, за які б добрий Ісус мав йому вигоїти хворе серце...» [1, 175]. Будучи блискучим стилістом, Віра Вовк тут передає наратив і навіть подекуди зміст відомих у західноукраїнських джерелах апокрифічних оповідок про грішників. Відтак за сюжетом очікується протистояння героя і антигероя. Героєм тут виступає плачуча дитина, яку антигерой зустрічає після дивного видіння. За текстом, антигерой проводить додому заблуканого хлопчика, а шлях, описаний буденно, насправді імпліцитно нагадує подорож на той світ [1, 177 – 178]. Дитиною виявляється Немовлятко Ісус, і це зрозуміло за натяками (наприклад: «Бабуні Анні не треба грошей» [1, 177] – мається на увазі Анна, Маріїна мати), але антигерой як язичник дізнається про божественну сутність свого малого супутника лише наприкінці подорожі.

Скло, яке потрапило в ногу Ісусові і заважало йти, а також повні відра, які грішник допомагав нести дитині, викликають асоціацію з хрестом, який ніс, допомагаючи знеможеному Спасителю, Симон Кириинеянин. І далі авторка розвиває асоціацію з розп'яттям: «...вони спинялися при Хресній Дорозі, і коли він (грішник. – О. С.) побачив, що малий з зацікавленням дивиться на кольорові фігури, він почав їх йому пояснювати. Він сам не знав, чи говорить правду, а чи ні, але хотів розважити дитину бодай казкою» [1, 178]. Збільшення тягаря віддер нагадує притчу про вибір хреста, а також викликає асоціації зі святою (чи живою) водою, обіцяною Ісусом грішниці-самарянці. Мотив невпізнання язичником Божественної Дитини відомий у фольклорі та міфології різних народів.

Авторка логічно показує, що домівкою Божественної Дитини виступає церква, причому в творі храм змальований у річищі народного католицизму, це знайома бразильцям конкретна споруда, з якою асоціюється Бог: «На холмі забіліла церковця Матері Божої з «О»...» [1, 179]. Віра Вовк пояснює: «Назва нагадує передріздвяні антифони Латинської Церкви, що починаються закликком «O Sapientia», «O Radix Jesse», «O Clavis David» та інші» [1, 179]. Отже, церква у творі конкретно-етнографічна і загальнокатолицька водночас.

Письменниця підкреслює, що в свідомості антигероя Немовля Ісусу лишається профанною (тобто несакральною) істотою. Водночас таке сприйняття зворушливо етнографічне, оскільки язичник мислить зрозумілими йому поняттями: «Зненацька дитина заходилася дрібненько сміятися, наче б хтось розсипував

кульки пацьорок» [1, 179]. Після досягнення кінцевої мети очищений архетип Божественної Дитини – Христос – змальований у народно-бароковому стилі: «Коли він озирнувся, дитина сиділа вже на руках у Матері Божої з «О», вдягнута в золочену сорочину. Рана на скривавленій ніжці затягнулась, і в руках перекочувалось яблуко» [1, 179]. Мотив озирання фольклорний (як і обертання) і означає потрапляння героя до іншого світу. У творі бачимо зміну сприйняття язичника, який нарешті впізнає Христа. Реакція грішника передає язичницьке мислення і водночас пробуджене сумління: «Ага, от тепер Він мені скаже, що я грабував Його церкви, що був я лихий і чорний, що молився до Ешу, Огуна та Ошалья, приношав їм жертви з чорних курей, обкурював хижку чортзна-яким зіллям і впивався горілкою з цукрової трощі. Бо Він усе знає про заборонені забобони, знає про пісні до місяця-молодика й до морської зірки...» [1, 179]. Як пояснює авторка, названі божества – це «африканські чорти. Примітивні люди в Бразилії вірять, що чортів треба піддобрювати гостинцями» [1, 179]. Таким чином, ми бачимо, що прийняття католицизму (як і взагалі християнства) зумовило деградацію агресивних національних архетипів: істоти нижчої міфології стали сприйматись як демони, злі духи. У примітивних релігіях різних країн, у тому числі Африки, звідки походять предки антигероя, існують жіночі аналогі Диви Марії (тому культ Богородиці там популярний через функцію родючості), але жодне божество не відповідає Христу. Таким чином, архетипний образ Спасителя унікальний, тоді як згадані в творі «африканські чорти» означають розсіяну енергію несвідомого. Відтак

спостерігається контраст між язичницьким несвідомим і Христом, який постає в іпостасі Божественної Дитини. Письменниця тонко показує, що саме християнство допомогло носіям іншого типу свідомості сприйняти Сина Божого. Вислів «я був лихий і чорний» у даному разі не означає кольору шкіри. В юнгіанському аспекті чорний колір означає неочищену свідомість, егоцентризм, примітивне мислення (звідси поширений у казках різних народів мотив очищення, омивання чорної істоти до білизни – ритуал, що нагадує хрещення).

Згідно з християнським ученням, авторка показує, що гріх – це хвороба душі. Лейтмотивом твору можна вважати євангельський сюжет про розкаяного розбійника. Також легенда Віри Вовк нагадує казку Оскара Вайлда «Себелюбний велетень». Як і героя О. Вайлда, малий Ісус запрошує бразильського грішника до раю – залишає в церкві: «Лишись-бо. Ми йшли вкупі не через день, а через надення. А ти ж ніс Мій Хрест» [1, 179].

Цикл Віри Вовк «Легенди» (більшість цих творів була видана 1954 р.), з одного боку, пропонує традиційні образи, але з другого – переосмислює сюжети. Цим творчість письменниці нагадує «Легенди про Христа» Сельми Лагерлеф.

«Різдвяна легенда» (1952), якою починається цикл, змальовує Святу Родину матеріально, але не профанно. Буденний опис, пристосований до реалій Другої світової війни, у жодному разі не є блюзнірським. Скоріше за все, можна говорити про шевченківський дух «Марії». Авторка показує нове народження Ісуса в ХХ ст., серед трагедій і голоду: «Зі спаленої оселі зосталося тільки їх двоє» [5, 381]. Герої – Марія і дід Осип. Марія – дочка «небіжки Ганьки», тобто

Анни (матері Богородиці), Осип, звичайно, – Йосип (Йосиф). Марія знаходить у колибі, де вівці та кози, хлопчиканемовля: «Леле! То Захарієвої! Вона його тут сховала!» [5, 381]. Під Захарієвою, певно, розуміється праведна Єлисавета, дружина священика Захарії. Єлисавета і Захарія були батьками Іоанна (Йоанна) Хрестителя, якого Ісус знав з дитинства, і перед розп'яттям сказав Марії, що Іоанн буде її сином. За візантійськими легендами, під час убивства немовлят солдатами Ірода Єлисавета із сином сховалися в пустелі. Захарія відмовився сказати, де його син, і був за це вбитий прямо в святині – «між храмом і жертовником» (Мт., 23:35). Можливо, Віра Вовк свідомо припустила контамінацію мотивів.

Дитину знаходять у колибі на Святвечір. Якщо Марія хоче залишити немовля собі, то дід Осип проти: «Святвечір! Твого тата вбили, твою маму спалили, а тобі свято в голові?» [5, 381]. Дитина тут постає, за юнгіанською термінологією, як *іраціональне третє* (*tertium datur*) [12, 367]. Специфіка іраціонального третього полягає в тому, що воно допомагає розв'язати психологічну проблему, на перший погляд здаючись зайвим (у даному разі: немовля-знайда потребує матері й не може поки що жити самостійно).

Слід зазначити, що письменниця часто змальовує земних праведників, які не підозрюють про свою винятковість, доки не починають виконувати місію через якийсь трагічний випадок. Марія виступає саме такою праведницею. Вітати з Різдом нову Святу Родину до колиби приходять троє чоловіків. Авторка не називає їх, але за натяками стає зрозумілим, що це повстанці: вони давно не були в людей і не чули дитячого сміху. Як

ці троє царів, герої обдаровують дитину. Діду Осипу спадають на думку євангельські порівняння, і, врешті-решт, герой «не міг розібрати, чи він Осип, чи Йосиф, він знав тільки, що нізачо не кине хлопчика в полонку, бо це була Свята Ніч» [5, 382]. Отже, духовне прозріння Осипа відбулося, він усвідомив свій архетип. Адже, за словами К. Г. Юнга, архетип – «душевний орган, який є у кожного» [12, 356]. Архетипи «батька» і «матері» є, за словами дослідника, «міфологічними ірраціональними символами» [12, 358].

У легенді Віри Вовк Божественна Дитина змальовується як така, що з'явилася начебто нізвідки (тобто з несвідомого) і отримує прийомних смертних батьків. Цей мотив наявний у міфах, легендах і казках різних народів. Отже, Марія в даному творі виступає саме як прийомна мати. Цікаво те, що авторка часто наголошує на беззахисності Божественної Дитини: сакральний герой часто потребує допомоги профанних персонажів.

На нашу думку, архетип Божественної Дитини найбільш виразно змальований у «Легенді про Христофора» (1953). Перш ніж проаналізувати, яким чином він реалізується в цьому творі, для чіткішого розуміння змісту твору варто наголосити на головних рисах образу самого Христофора.

У католицькому образотворчому мистецтві цей образ популярний. Треба зазначити, що Христофор – колишній католицький святий великомученик. Як повідомляє Дж. Холл, «він був вилучений з католицького церковного календаря в 1969 році через сумнівність історичних фактів, з ним пов'язаних. (Ще в XVI столітті Тридентський собор намагався знищити його культ, але тоді це не вийшло)» [10, 604]. За легендою, це

був ханаанин величезних розмірів, який хотів служити найсильнішому на землі [10, 604–605]. У мистецтві Христофор (чиє ім'я означає «переносник Христа») зображується як схожий на апостола Петра чоловік, який переносить на плечах через річку Немовля Ісуса. К. Г. Юнг аналізує образ Немовляти Ісуса в цій легенді як «типовий аспект «менше за малого і більше за великого» [12, 353]. Тобто завдяки своїм духовним рисам дитя сильніше, ніж фізично дужий чоловік.

У творі Віри Вовк ця легенда трансформується згідно з гуцульським колоритом і витримана в річищі магічного реалізму: «придуркуватому» і кривому жебраку Христофору, відомому своєю добротою і силою, несподівано являється Мати Божа з Немовлям Ісусом. Ця зустріч описана буденно: побачивши босого Ісуса, Христофор взуває Дитя (тобто здійснює акт милосердя). Реакція героя на видіння змальована так: «Ти змерз, сарака. Тримав ноги так близько свічника, що свічки їх геть обкоптили. Твої ноги – маленькі: з двох волоських горіхів можна б Тобі зробити постולי» [2, 383]. Христофор взуває Ісуса в нові постולי з горіхової лушпини і дарує Йому топірець: «Щоби мав, як будеш ходити по наших верхах» [2, 383]. Цей подарунок символічний, як і масляничка, подарована Христофором Матері Божій. Натомість Ісус дарує герою зелений прутик для сопілки, і це було вперше, щоб дитина дарувала щось Христофору-альтруїсту [2, 384]. Авторку цікавить дитинство Ісуса, і вона описує Його самотність: «Ніхто не грається зі мною. Як упаде сніг, поїдемо разом саньми, добре?» [2, 384]. Сани можна розуміти подвійно: як знак веселощів, розваги – і як похорон. Адже навіть у християнській

Київській Русі зберігався язичницький звичай возити померлих на санях (про що згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха). Таким чином, Немовля Ісус натякає, що візьме Христофора до раю, у безсмертя. Сани виступають як зрозумілий гуцулу національний архетип. Коли герой захворів, Христос на Різдво прийшов за ним, і обидва вирушили на санях (причому подорож описується як весела). Отже, тут, на відміну від загальновідомої легенди, відсутній мотив перенесення Ісуса через річку, але є перевезення. Таким чином, дотримується мотив переходу до іншого світу.

Свій прихід Немовля мотивує тим, що його Мати «в лісі сама замерзає. Тріє Царі принесли срібло-золото, але нам твого кептара треба, бо навіть нема овець і вола, щоб нас нині загрили» [2, 385]. У капличці Христофор укриває Матір і Дитя своїм кептарем. Кінцівка легенди теж витримана за законами магичного реалізму: «І Христофорові зробилося любо й тепло, хоч колядники з зорею, що верталися вдосвіта з другого села, знайшли його замерзлого коло каплички» [2, 385]. Таким чином, Божественна Дитина, прийнявши матеріальний і потрібний дар, віддячує духовними благами, сакральною мудрістю і гармонією. Герой відчуває очищення психіки. В юнганстві це можна назвати поверненням психічної енергії. З Божественною Дитиною Христофора в авторській інтерпретації об'єднує те, що обидва персонажі мають християнську дитинність («Будьте як діти»). Те ж саме стверджував К. Г. Юнг, кажучи про культове повторення і ритуальне поновлення: «Культова необхідність Немовляти-Ісуса, наприклад, зберігається доти, доки більшість людей не буде

здатна психологічно реалізувати вислів: «Якщо не будете як діти» [12, 367].

По-іншому розглянуто архетип Божественної Дитини в легенді «Святий Миколай і пастушок» (1962). Сюжет її простий: святий Миколай обдаровує всіх добрих дітей і нарешті зустрічає сироту – малого пастушка Тарасика (який нагадує Тараса Шевченка). Хлопець не просить у святого матеріальних благ, а благає духовного – материнської ласки. Проте любов матері – «це, власне, єдина річ, якою він не міг нікого обдарувати» [6, 397]. Тарас виступає героєм, який наближається до того, щоб стати Божественною Дитиною (адже сиротами, за віруваннями, опікується Бог). Проте він нещасний у реальному житті та ще не усвідомлює своєї обраності.

Історико-фантастичний роман «Тотем скальних соколів» (2010), створений на гуцульському матеріалі, присвячений проблемам нації, історичної пам'яті, роду, сім'ї та ін. Архетип Божественної Дитини в ньому також змальований досить чітко. Так, у героїв (символічно поданих як пара соколів, тобто творців Всесвіту, за праукраїнською міфологією [9, 107]) народжується син Михайло, якого називають Чудом. У казково-апокрифічній традиції змальовані народження Чуда (із соколиного яйця) та зростання, а також віщунські здібності. У творі наявний мотив андрогінності, пов'язаний з алхімією (яку найкраще дослідив К. Г. Юнг): маленька Мартуся нагадує дорослому Чуду «дівчатко-Україну», яке стане жінкою [9, 108], хоча сам герой «дивувався з такої уяви, ніби то Україна могла втілитися в якесь дитя» [7, 79].

Інший історико-фантастичний роман, «Останній князь Звонимир» (2010), також побудований на архетипах різних

культур [8, 82–90]. Нас цікавить архетип Божественної Дитини, змальований у гуцульському ключі. Герой твору Звонимир бачить вертепників – дітей із сиротинця, серед яких Немовля Ісуса грає маленький хлопчик у станіюловому німбі [3, 495]. Маленький злидар (названий архетипно-анонімно – Хлопчик) просить голубу зірку з ялинки [3, 496], і герой (прикметно, що він син греко-католицького священика) намагається дістати її. Але він не може досягти мети: «Навіть на таку дрібницю не здатний... Не досягнув голубої зірки для Хлопчика...» [3, 497], і Вертеп зникає в зимовій хуртовині. Голубий колір означає софійність, божественність. Тобто герой має допомогти Божественній Дитині віднайти свою сутність – виконати функцію Христофора. Наприкінці твору Звонимиру на полонині являється той самий Хлопчик: «... то був малий пастушок у бурих гачах і грубій льняній сорочці, із сопілкою за поясом» [3, 518]. Образ Немовляти Ісуса змальований у традиціях народного католицизму (аналогічно ацтеки уявляли Богоматір схожою на ацтечку). Далі герой отримує сакральні здібності від Божественної Дитини завдяки своєму бажанню допомогти їй: «Я клякнув перед Ним і мовив:

– Ти кликав мене до себе, Господи? Я тут.

Він сягнув до пазухи й добув з неї голубу зірку.

– Це для тебе – сказав» [3, 518].

Отже, цей епізод змальовує стадію перетворення і Божественної Дитини, і самого героя. В алхімії, найкраще дослідженій К. Г. Юнгом, стадії перетворення описуються алегорично: «Після стількох мук і страждань я воскрес сильним, чистим, бездоганим» [11, 597], тобто «душа

і дух цілком просякнули тіло, батько і син нині одне, смерть і тлін не владні над ними» [11, 597]. Те ж саме можна сказати про героїв проаналізованої прози Віри Вовк. Також авторка часто здійснює ампліфікацію архетипів, тобто, за К. Г. Юнгом, «розширення і поглиблення образу зі сновидіння за допомогою спрямованих асоціацій і паралелей з фактами, узятими з людської історії духа і символів (міфології, містики, фольклору, мистецтва тощо), завдяки чому його значення може бути розтлумаченим» [12, 383]. В ампліфікації полягає один із ключових прийомів магічного реалізму.

Таким чином, проведений аналіз показує, що архетип Божественної Дитини чітко представлений у прозовій творчості Віри Вовк. Поряд із традиційним католицьким забарвленням авторка пропонує асиміляцію цього архетипу завдяки візантійській і західній іконографії, первісному українському мисленню на матеріалі гуцульської міфології, а також на основі бразильських святкувань і вірувань. Цей синтез дає можливість стверджувати про оригінальність розробки архетипу Божественної Дитини Вірою Вовк. На основі цього архетипу письменниця створює архетипні образи-символи – іпостасі Божественної Дитини: 1) Немовля Ісус; 2) янголя; 3) звичайна дитина, яка завдяки невинності близька до образу Божого. Цікаво, що за традицією магічного реалізму Божественна Дитина у прозі Віри Вовк часто сприймається іншими героями як звичайна людина, і лише потім відкриваються її неземні чесноти.

Дослідження має перспективу продовження, оскільки до аналізу залучені не всі твори Віри Вовк, цікаві з архетипної точки зору.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вовк В. Вітражі / Віра Вовк // Вовк В. Знамено: повісті і романи. – Львів: БАК, 2011. – С. 175, 177 – 179.*
2. *Вовк В. Легенда про Христофора / Легенди / Віра Вовк // Вовк В. Проза. – К.: Родовід, 2001. – С. 383 – 385.*
3. *Вовк В. Останній князь Звонимир / Віра Вовк // Вовк В. Знамено: повісті і романи. – Львів: БАК, 2011. – С. 495 – 497, 518.*
4. *Вовк В. Паломник / Віра Вовк. – 2013. – 83 с. – Автор. комп. набір (З особистого архіву О. Смольницької).*
5. *Вовк В. Різдва легенда / Легенди / Віра Вовк // Вовк В. Проза. – К.: Родовід, 2001. – С. 381 – 382.*
6. *Вовк В. Святий Микола і пастушок / Віра Вовк // Там само. – С. 397.*
7. *Вовк В. Тотем скальних соколів / Віра Вовк. – Ріо-де-Жанейро – Львів: БАК, 2010. – 116 с.*
8. *Смольницька О. Архетипна основа роману Віри Вовк «Останній князь Звонимир» / Ольга Смольницька // Слово і час. – 2011. – № 9. – С. 82 – 90. – Бібліогр. в кінці ст.*
9. *Смольницька О. «Тотем скальних соколів» Віри Вовк як приклад українського магічного реалізму [Віра Вовк. Тотем скальних соколів] / Рецензії / Ольга Смольницька // Слово і час. – № 12 (600). – Грудень 2010. – С. 105, 107 – 108.*
10. *Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Джеймс Холл / James Hall. Dictionary of subjects and symbols in art. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – 656 с.*
11. *Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 608 с.: ил.*
12. *Юнг К. Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание: сб. / Карл Густав Юнг. – М.: ОЛИМП; ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1997. – 400 с.*
13. *Юнг К. Г. Ответ Иову / Карл Густав Юнг: пер. с нем. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», Канон+, 1998. – 384 с. – (Классики зарубежной психологии).*

REFERENCES

1. *Vovk V. Vitrazhi / Vira Vovk // Vovk V. Znameno: povisti i romany. – Lviv: BaK, 2011. – P. 175, 177 – 179.*
2. *Vovk V. Legenda pro Khrystofora / Legendy / Vira Vovk // Vovk V. Proza. – K.: Rodovid, 2001. – Pp. 383 – 385.*
3. *Vovk V. Ostannii kniaz Zvonymyr / Vira Vovk // Vovk V. Znameno: povisti i romany. – Lviv: BaK, 2011. – Pp. 495 – 497, 518.*
4. *Vovk V. Palomnyk / Vira Vovk. – 2013. – 83 p. – Avtor. komp. nabir (Z osobystoho arkhivu O. Smolnytskoi).*
5. *Vovk V. Rizdviana legenda / Legendy / Vira Vovk // Vovk V. Proza. – K.: Rodovid, 2001. – Pp. 381 – 382.*
6. *Vovk V. Sviaty Mykola i pastushok / Vira Vovk // Tam samo. – P. 397.*
7. *Vovk V. Totem skalnykh sokoliv / Vira Vovk. – Rio-de-Zhaneiro – Lviv: Bak, 2010. – 116 p.*
8. *Smolnytska O. Arkhetypna osnova romanu Viry Vovk «Ostannii kniaz Zvonymyr» / Olha Smolnytska // Slovo i chas. – 2011. – № 9. – Pp. 82 – 90. – Bibliohr. v kintsi st.*
9. *Smolnytska O. «Totem skalnykh sokoliv» Viry Vovk yak pryklad ukrainskoho mahichnoho realizmu [Vira Vovk. Totem skalnykh sokoliv] / Retsenzii / Olha Smolnytska // Slovo i chas. – № 12 (600). – Hruden 2010. – P. 105, 107 – 108.*
10. *Hall J. Dictionary of subjects and symbols in art. – M.: KRON-PRESS, 1999. – 656 p.*
11. *Entsyklopediya simvolov, znakov, emblem. – M.: Eksmo; SPb.: Midgard, 2007. – 608 p.: il.*
12. *Yung K. G. Bozhestvennyj rebenok: Analiticheskaya psihologiya i vospitaniye: Sb. / Karl Gustav Yung. – M.: OLIMP; ООО «Izd-vo AST-LTD», 1997. – 400 p.*
13. *Yung K. G. Otvet Iovu / Karl Gustav Yung: per. s nem. – M.: ООО «Firma «Izdatelstvo AST», Kanon+, 1998. – 384 p. – (Klassiki zarubezhnoy psihologii).*

O. Smolnytska

The Archetype of the Divine Child in the Prose of Vira Vovk

Abstract

Ukrainian culture (also verbal) is very interesting material for study of national archetypes and symbolism. In foreign humanitarian studies Jungian sphere of unconscious is successfully researched, but Ukrainian science is only starting analysis of this aspect. Hence many problems are still not researched. In particular, the archetype of Divine Child as important component of national unconscious is presented in the Ukrainian culture. This phenomenon concerns not only psychology but also philosophy, literary criticism and other branches of humanitarian sphere. Especially clearly this archetype is presented in creative work of Ukrainian writer Vira Vovk (Rio de Janeiro). However this archetype was not analyzed up to the present day. Therefore this research appears as attempt to examine this problem. To narrow the range of problems we focus on prosaic works of Vira Vovk, although mentioned archetype is presented her in poetic and dramatic heritage as well. The sources of concrete archetype, in particular in fairy-tales, mythic and religious materials are examined. Author analyzed examples presented in works of Vira Vovk. The analysis is based on achievements of classic Jungian school that is motivated by clarity and rich source materials. The attention is turned to theological and philosophical questions, and also to motives of fine art. In particular, to understand specific features of magic realism author made comparative analysis and compared Hutsul, Brazilian and other contexts. As the writer for a long time has been living in Brazil her works present intertwining of Ukrainian and foreign materials. However her aim is not to descript exotic things. Appealing to archetypes of different cultures Vira Vovk presents values common for the all mankind. The style of her works is simple, aphoristic and terse. It reminds folklore and biblical styles. The writer sees a mystic context in daily life. On the basis of textual and contextual analysis it was established that the archetype of Divine Child in prosaic works of Vira Vovk appears in both sacral and profane hypostases. It is worthy of note that profane character often changes into sacral. For example divine essence of simple child as mystic messenger appears in a borderline situation.

Сучасне українознавство залучає до свого апарату здобутки художньої літератури, водночас постійно доповнюючи свою методологію прийомами різних гуманітарних дисциплін - не лише історії чи літературознавства, але й філософії, психології, релігієзнавства, богослов'я та ін. Цей процес невинно розвивається, тому українознавство не являє статичної системи і прагне залучити до свого обігу аналіз усіх творів українських письменників незалежно від їхнього місця проживання. Відповідно до нових проблем система українознавства має використовувати здобутки зарубіжного гуманітарного знання. Зокрема, потреба в залученні нового методологічного апарату постає завдяки появі елітарних художніх творів, розрахованих не лише на загальну культуру, але й на глибоку ерудицію читача. Отже, сприйняття таких текстів вимагає у реципієнта володіння знаннями не тільки з філософії чи релігієзнавства, але й культур різних народів.

УДК 94(438+477):[27-72/ 37.07:005.5;37.09«15/16»]

**ОСВІТА ЄПАРХІАЛЬНИХ СВЯЩЕНИКІВ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ:
ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ
ТА ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД (ЧАСТИНА 1)**

Тетяна ШЕВЧЕНКО

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії ННДІУВІ

Анотація. У статті з'ясовуються динаміка та причини створення в Речі Посполитій духовних семінарій для єпархіального кліру, керованих єзуїтами, робиться порівняльний аналіз моделей адміністративного управління семінаріями, характеризуються їх навчальна та виховна програми. На українських землях замість семінарій діяли курси морального та полемічного богослов'я, керовані єзуїтами. Встановлено перелік цих курсів, час тривалості, висвітлено їх навчальну програму та проаналізовано викладацький склад. Спростовано усталену в польській історіографії точку зору щодо приділення єзуїтами незначної уваги семінаріям і курсам для єпархіального кліру та високо оцінено рівень викладання на курсах. Стаття містить додаток – перелік викладачів та предметів на курсах для єпархіального кліру на українських землях.

Ключові слова: Католицька церква, Товариство Ісуса (єзуїти), духовні семінарії, Річ Посполита, моральне богослов'я (казуїстика), полемічне богослов'я (контрверсії).

**ОБРАЗОВАНИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫХ СВЯЩЕННИКОВ
КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ
РАННЕМОДЕРНОГО ВРЕМЕНИ: ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ
И ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКИЙ СОСТАВ (ЧАСТЬ 1)**

Татьяна ШЕВЧЕНКО

кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела всемирной истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье выясняются динамика и причины создания в Речи Посполитой духовных семинарий для епархиального клира, которыми руководили иезуиты, делается сравнительный анализ моделей административного управления семинариями, характеризуются их учебная и воспитательная программы. На украинских землях место семинарий занимали курсы нравственного и полемического богословия, проводившиеся иезуитами. Установлен перечень этих курсов, время их проведения, освещена учебная программа и проанализирован преподавательский состав. Опровергнута устоявшаяся в польской историографии точка зрения относительно уделения иезуитами незначительного внимания семинариям и курсам для епархиального клира и высоко оценен уровень преподавания на курсах. Статья содержит приложение – список преподавателей и предметов на курсах для епархиального клира на украинских землях.

Ключевые слова: Католическая церковь, Общество Иисуса (иезуиты), духовные семинарии, Речь Посполитая, нравственное богословие (казуистика), полемическое богословие (контрверсии).

EDUCATION OF DIOCESAN PRIESTS OF THE CATHOLIC CHURCH IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE EARLY MODERN PERIOD: THE ORGANISATION OF LEARNING AND ACADEMIC STAFF (PART 1)

Tetiana SHEVCHENKO

Candidate of Science (History),

senior research associate of the Department of World History of the NRIUSWH

Annotation. *The article explains the causes and the dynamics of creation in the Polish-Lithuanian Commonwealth seminaries for the diocesan clergy led by the Jesuits. It deals with a comparative analysis of the models of the seminaries' administration management and features of their educational program. The courses of moral and polemical theology, led by the Jesuits, ousted the seminaries in the Ukrainian lands. We established a list of those courses, their duration and curriculum. The author analyzed seminaries' teaching staff. The article refuted established in the Polish historiography opinion that the Jesuits have paid little attention to the seminaries and courses for the diocesan clergy. The article highly appreciated the level of the Jesuit courses. It contains a list of the professors and their courses for the diocesan clergy in the Ukrainian lands as a supplement.*

Key words: *Catholic Church, Society of Jesus (the Jesuits), seminaries, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, moral theology (casuistry), polemical theology (controversy).*

Інституційне оформлення духовної освіти в Католицькій церкві припадає на ранньомодерну добу, епоху Католицької Реформи, започатковану Тридентським собором (1545–1563). На XXIII сесії Тридентського собору 15 липня 1563 р. був прийнятий декрет «Cum adolescentium aetas», який зобов'язав єпископів створити у своїх єпархіях щонайменше одну духовну семінарію для навчання та виховання майбутніх священників. Декрет базувався на статуті Лондонського синоду англійського єпископату 1556 р., який започаткував діяльність духовних семінарій, окресливши засади їх організації та навчальний план [9, 69–70]. Декрет передбачав прийняття до семінарій закононароджених юнаків щонайменше дванадцяти років, які вміли читати і писати та щиро прагнули прийняти свячення. Після церемонії постригу та отримання священницького одягу кандидат був зобов'язаний вивчати латинську

граматику, церковний спів, церковний календар, Святе Письмо, церковні книги, проповіді, відправу таїнств та обряди. Кандидат у священство мав щодня брати участь у літургії, церковних службах під час свят, щонайменше раз на місяць сповідатись, приймати причастя за рішенням сповідника. Семінарію мав закінчити кожен, хто бажав стати священником. Таким чином, було покладено початок створення духовних семінарій, де кандидати до духовного стану здобували богословську, моральну та наукову освіту. Семінарії стали одним із найважливіших чинників відновлення Католицької церкви, ослабленої внутрішньою кризою та Реформацією. Припис Собору про поділ семінаристів на два курси – гуманітарних наук та філософії і богослов'я – був реалізований лише у XIX і XX ст. [9, 70].

Проте концепція семінарської освіти та виховання була представлена

Собором лише загально, без детально-го окреслення правил роботи семінарій. Єпископи на власний розсуд могли доручити провадження семінарій різним особам та чернечим згромадженням, внаслідок чого повстали різні типи духовних семінарій [32, 7–10]. У Речі Посполитій до кінця XVI ст. духовні семінарії було засновано лише у п'яти єпархіях, за півстоліття у десяти єпархіях було тринадцять семінарій. На середину XVII ст. дев'ять із тринадцяти семінарій організували і провадили єзуїти.

Історія діяльності єзуїтських духовних семінарій для єпархіального кліру ранньомодерної доби та, зокрема, курсів філософії і богослов'я на українських землях залишається в українській історіографії «білою плямою». У польській історіографії найвагоміший вклад у вивчення історії семінарій, керованих єзуїтами у Речі Посполитій, зробив Людвік Пехнік [26–34], автор найповнішої монографії на дану тему – «*Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*» (Краків, 2001). Монографія охоплює діяльність одинадцяти єзуїтських семінарій: у Каліші, Вільні, Сандомирі, Познані, Браневі, Гданську, Красноставі, Люблінні, Пултуську, Крожах і Ворне. Історію окремих семінарій охоплюють розвідки переважно польських істориків: Познанської семінарії – М. Банашака (він же є автором статті про генезу семінарій у Польщі) [1–3]; Браневської – Я. Корєви [13, 14], Я. Облонка [25], Х. Гульбінювича [10], А. Шорца [37], Е. Брахофгеля [4]; Віленської – Т. Длугоша [24] і Я. Курчевського [16, 17]; Крожської і Ворненської – М. Волончевського [38]; Пултуської – Ф. Кацпшицького [11] і Т. Жебровського [40]; Люблінської і

Красноставської – С. Млинарчика [21, 22]; Гданської – С. Ходинського [5], С. Косьцеляка [15] і С. Щеблевського [36]. Початковий етап історії семінарій у Речі Посполитій висвітлив Я. Гренжльковський [9].

Кілька фактів про існування курсів філософії та богослов'я для єпархіального кліру при єзуїтських домах Польської і Литовської єзуїтських провінцій подано в «*Encyklopedii wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564–1995*» (Краків, 1996) під редакцією Людвіка Гжебеня. Оновлені дані щодо років проведення цих курсів та предметів, які на них викладались, містяться у монографії автора «Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст.» (дані стосуються українських земель) [41]. Побіжно історія семінарій та курсів для єпархіального кліру як частина історії єзуїтських домів висвітлена у монографії Станіслава Заленського «*Jezuici w Polsce*» [39]. Історія католицьких семінарій у світі з переліком міст та єпархій була видана 1963 р. у Римі [35].

Джерелами для вивчення духовної освіти, провадженої Товариством Ісуса в Речі Посполитій, є: нормативно-регламентаційні; актові і майнові; епістолярні; наративні; спеціальні. До нормативно-регламентаційних джерел відносяться: єзуїтський статут «Конституції Товариства Ісуса» та Правила Товариства; статuti єзуїтських духовних семінарій; декрети Генеральних Конгрегацій – найвищого органу влади в Товаристві; розпорядження (ординації) генералів, шкільні статuti «*Ratio studiorum*» 1586, 1591 і 1599 років, листи і приписи генералів єзуїтам Польської провінції, які регулюють педагогічну діяльність Товариства; уривки з актів Провінційних

Конгрегацій різних асистенцій щодо питань навчального і виховного процесу, діяльності шкільного персоналу. До актових і майнових документів належать фундаційні документи, листи про надання, листи і привілеї, заповіти, інвентарі, книги прибутків і видатків єзуїтських домів та семінарій. Епістолярні документи включають насамперед листування між єзуїтами і фундаторами та жертводавцями їх домів і семінарій, а також між єзуїтами та папськими нунціями, вищими достойниками Товариства і ректорами шкіл, візитаторами провінцій, провінціалами. Також до епістолярних документів належать реляції, звіти, донесення папських нунціїв, звіти місцевих єпископів до Риму про стан єпархій. До наративних джерел належать історії єзуїтських домів – історії (*historiae*) та щорічні акти (*litterae annuae*), які описували заснування та діяльність домів у повчальній формі. Нами були використані історії з фондів Польської провінції Римського архіву Товариства Ісуса (т. 50, 51, 52). Спеціальними джерелами є персональні каталоги Товариства. Т. зв. перші із трирічних каталогів (складались щотри роки) містили імена єзуїтів, коротку інформацію про їх місце народження, вік, стан здоров'я, дату вступу до Товариства, освіту, функції, вид і дату останніх обітниць. Т. зв. короткі каталоги подавали імена і прізвища єзуїтів кожного дому провінції із зазначенням їх тогорічних занять. Саме короткі каталоги стали для нас головним джерелом для встановлення факту існування богословських курсів для єпархіального кліру на українських землях Польської провінції Товариства. Ми використали перші трирічні каталоги (фонд Польської провінції Римського

архіву Товариства Ісуса, томи 6–12 (каталоги за 1584, 1587, 1590, 1593, 1597, 1599, 1603, 1606, 1611, 1614, 1619, 1622, 1625, 1628, 1633, 1636, 1639, 1642, 1645, 1649, 1651 pp.)), а також короткі каталоги із фонду Польської провінції Товариства Ісуса (томи 7, 43, 44 (каталоги за 1601/02, 1591–1599, 1602–1624, 1626–1639, 1641–1650 pp.)).

Зупинимось на розгляді, по-перше, питання організації єзуїтами семінарій для єпархіального кліру у Речі Посполитій та, по-друге, з'ясуємо наявність курсів морального та полемічного богослов'я для єпархіального кліру на українських землях (де у цей період не було семінарій). При цьому оминемо увагою дві папські семінарії (у Браневі (Браунсберзі) та Вільні) як невідповідні статусу єпархіальних. З огляду на широке висвітлення в польській історіографії першої частини нашого завдання, спираючись на існуючі здобутки історіографії та використовуючи метод порівняльного аналізу, виявимо спільне та відмінне в моделях адміністрування та стосунків між єзуїтами-керівниками та єпископами-фундаторами семінарій і капітулами, охарактеризуємо зміст навчального і виховного плану семінарій. Зважаючи на відсутність як у польській, так і в українській історіографії зацікавлення богословськими курсами при єзуїтських домах на українських землях, уточнимо виявлені нами раніше дані про існування цих курсів, вивчимо програму викладів, встановимо їх педагогічний склад. Порівняльний контекст діяльності єзуїтських шкіл для світських учнів та їх викладацького складу допоможе з'ясувати значення, яке надавало Товариство духовній освіті єпархіального кліру.

Духовні семінарії єзуїтів у Речі Посполитій

До появи духовних семінарій кандидати у священство лише звертались до єпископа з проханням висвячення, яке невдовзі отримували. Парафіяльний священник представляв єпископові молодого кандидата, якого по висвяченні утримував як свого вікарія. Такою була ситуація як у Польському Королівстві, так і в Західній Європі. Проте інтелектуальні та церковні еліти усвідомлювали, що освітній рівень духовенства є досить низький. Свідченням цього є порада Краківського єпископа Яна Конарського 1509 р. надавати парафіяльні бенефіції насамперед тим кандидатам, які вже вивчали чи хотіли би вивчати по отриманні бенефіції в університеті богослов'я чи канонічне право. Ленчицький синод 1523 р. вимагав від кандидатів у священство закінчення трирічних університетських студій [18, 350–351]. Адже кандидати, які мали за плечима досвід навчання на богословському факультеті якогось університету, були винятком. У кращому разі вони навчалися у кафедральній школі, доповнивши свої знання азами богослов'я і душпастирства у місцевого парафіяльного священника. У гіршому разі парафіяльних священників призначали колятори, світські патрони церков [30, 68] (у цей період близько 80–90 % парафіяльних церков у Короні Польській та Великому князівстві Литовському належали шляхті). Шляхта, мало турбуючись про остаточне схвалення єпископом пропонованого кандидата, нерідко роздавала посади настоятелів парафії випадковим священникам. Інколи ці посади колятори надавали своїм неповнолітнім синам, вважаючи посаду керівника парафії суто

адміністративною та дуже доходною. Багато хто з духовенства жив із жінками, мав дітей і провадив світський спосіб життя, носив світський одяг, зловживав алкоголем і палив [18, 369–374]. Відповідно наслідки відсутності доброї або нерідко елементарної богословської підготовки, сумнівних моральних якостей католицького кліру далися взнаки за часів Реформації.

Іншою проблемою було суттєве зменшення внаслідок реформаційних процесів кількості духовенства, зайнятого парафіяльним душпастирством. Під час Реформації Католицька церква на землях Польського Королівства втратила значну кількість парафій. Наприклад, близько 1580 р. у Краківській єпархії (охоплювала всю Малопольщу) у руках протестантів опинилось 20–30% парафій, у Познанській – майже 50%. Відносно великих втрат зазнали Гнезненська, Хелмінська і Куявська єпархії. Остання була сильно протестантизована. Значно скоротилась територія Вармінської єпархії – до меж Вармінського князівства, яке було власністю вармінських єпископів. У Вармінській єпархії 100 парафій зазнали секуляризації. Внаслідок секуляризації Лівонського ордену (1561) і прийняття ним лютеранства зникла Ризька митрополія. Священники, які залишились католиками, не проявляли надмірної ініціативи у своїй праці, багато парафіяльних бенефіціїв перейшло до рук світських осіб [19, 189–251].

Про усвідомлення вищими церковними ієрархами серйозності становища свідчила ухвала Варшавського синоду 1561 р., яка випередила відповідний декрет Тридентського собору. Ухвала приписувала реформувати насамперед уже існуючі навчальні заклади, які стали б

місцем навчання та виховання кліру. Також єпископам пропонувалось заснувати колегію для юнаків-кандидатів у священники, найздібнішим і найстараннішим із них – платити стипендію. Пропозиція про запрошення єзуїтів та доручення їм керівництва цими закладами не була прийнята, оскільки її реалізація вимагала значних коштів [9, 72–74]. Проте вже за кілька років єзуїти взяли на себе розв'язання проблеми освіти парафіяльного духовенства через керівництво духовними семінаріями.

Спочатку Товариство Ісуса не мало наміру займатись освітою ані світських, ані духовних осіб. Перші єзуїтські колегії при університетах у Парижі, Коїмбрі, Падуї, Льовені, Алкалі, Кьольні та Валенсії у 1540-х роках виконували виключно роль помешкань для членів Товариства, які вивчали у цих університетах філософію і богослов'я. Жодних викладів тут не проводилось [24, 307; 23, 309; 29, 299; 26, 6]. Згодом у колегіях розпочалося навчання єзуїтів та учнів з-поза Товариства [20; 6, 338]. Від того часу єзуїти організували в Європі найрозгалуженішу мережу шкіл для світських учнів, здобувши славу «вчителів Європи». Так само єзуїти спочатку не мали наміру керувати духовними семінаріями. Першою причиною був брак відповідних кадрів та, зокрема, кадрів для проведення широкомасштабної акції як навчання єпархіяльного кліру. Другою причиною була небезпека опинитися у залежності від місцевих єпископів [32, 12–13]. Тому II Генеральна конгрегація 1565 р. дозволила єзуїтам брати під своє керівництво єпархіяльні семінарії лише з дозволу генерала у виняткових випадках [16, 532; 19, 241. Порівняй: 8, 323]. Проте у Речі Посполитій траплялися порушення

цього припису. Попри явний брак кадрів, протягом XVI ст. місцеві єзуїти не відмовляли єпископам у керівництві семінаріями. Так, уже за три роки після прибуття єзуїтів до Польського Королівства та заснування у Браневі першого дому, 1567 р., при ньому постала перша духовна семінарія, керована єзуїтами. Окрім Браневської семінарії у Вармінській єпархії, єзуїти керували семінаріями у Старих Шкотах/Гданську (Куявська єпархія), Каліші (Гнезненська єпархія), Кроже (Жмудська єпархія), Сандомірі (Краківська єпархія), Познані (Познанська єпархія), Пултуську (Плоцька єпархія), Вільні (Віленська єпархія). (Див. Табл. 1).

З Таблиці 1 видно, що мережею єзуїтських духовних семінарій покрита та частина Речі Посполитої, де переважало католицьке населення, і, відповідно, мережа Католицької церкви, незважаючи на реформаційні потрясіння, була щільнішою, ніж на землях, заселених переважно православними. Попри нагальну потребу в організації духовних навчальних закладів та необхідність виконувати рішення Тридентського собору, в середньому нові семінарії відкривались лише кожні 8,4 року. Єпископи не поспішали їх фундувати, оскільки фундація вимагала від них значних фінансових витрат (у подальшому ж саме фінансові труднощі стали одним із головних предметів суперечок єпископів та капітул із єзуїтами). Остання семінарія у цей період розпочала діяльність 1637 р. – за 81 рік після відповідного рішення Тридентського собору. На цей момент єзуїти вже або встигли відмовитись від керівництва, або були усунуті від нього у трьох заснованих раніше семінаріях: 1614 р. – у Познанській, 1621 р. – у Каліській,

Таблиця 1

Духовні семінарії для єпархіального кліру, проваджені єзуїтами
в Речі Посполитій (до середини XVII ст.)*

Місто	Єпархія	Фундатор	Період діяльності	Кількість семінаристів
Бранево	Вармінська	Вармінський князь-єпископ, кардинал Станіслав Гозій	1567–1780	1567 – 10, 1568 – 24, 1571 – 17, 1575 – 18, 1585 – 20, 1641 – 10
Познань	Познанська	Познанські єпископи Адам Конарський та Лукаш Косьцелецький	1581–1614	1581 – 12, 1593 – 18, 1596 – 11
Вільно	Віленська	Віленський єпископ Юрій Радзивілл	1582–1652	1585 – 12, 1587 – 14, 1637 – 6
Вільно	Віленська і Жмудська	Жмудський єпископ Юрій Петкевич	1582–1652	Дані відсутні
Каліш	Гнезненська	Примас Польщі, Гнезненський архієпископ Станіслав Карнковський	1593–1621	1621 – 7
Пултуськ	Плоцька	Плоцький єпископ Войцех Барановський	1595–1723	1595 – 12
Старе Шко-ти/ Гданьск	Куявська	Куявський єпископ Єронім Роздражевський, Влоцлавський єпископ Павло Волицький	1620–1773	Дані відсутні
Кроже (перенесена до Ворне (Варняй))	Жмудська	Жмудський єпископ Миколай Пац	1620–1741 (Кроже) 1762–1773 (Ворне)	1621 – 7
Сандомир	Краківська	Канонік Сандомирської колегіати Миколай Леопольдович	1637–1773	Близько 10 до кінця XVII ст.

1635 р. – у Крозькій. В останній семінарії Товариство відмовилось від адміністративних функцій, обмеживши себе викладанням казуїстики. На східних же землях, де превалювало православне українське і білоруське населення, а структура Католицької церкви була нерозвиненою, не існувало жодної семінарії для єпархіальних священників. Навіть у Львові, де католики чисельно переважали, а місцеві єпископи відрізнялись особливою прихильністю до Товариства, не було засновано семінарії.

Адміністративне управління семінаріями

Декрет Тридентського собору «Cum adolescentium aetas» визначав спосіб організації семінарій, статuti яких мали розробити місцеві єпископи та делегати від кафедральної капітули. Єпископ, якому підпорядковувалась семінарія, мав забезпечити семінарію ректором і викладачами, опікуватись її утриманням та утриманням викладачів і студентів, разом із капітулою контролювати бюджет та майно семінарії. Єпископ також

* Таблиця складена на основі даних, які містяться в [32].

мусив відвідувати семінарію, опікуватись духовним життям кліриків та приймати рішення про їх допуск до священства. Канонікам належало допомагати єпископові у справі організації навчання, утримання дисципліни і карності. Студенти мали носити тонзуру і сутану. У семінарії вони мали вивчати гуманітарні та богословські науки, опановувати практичні та теоретичні знання про відправлення богослужінь та звершення Таїнств. Обов'язково мали сповідатися та причащатися, брати участь у кафедральних богослужіннях [9, 70–71].

У Речі Посполитій всі семінарії, керовані єзуїтами, створювались при єзуїтських домах, щоби семінаристи могли відвідувати проваджені єзуїтами школи для світських учнів. Проте залежно від єпархії між семінаріями були розбіжності у сфері умов фундацій, внутрішньої організації, віку кандидатів і навіть у навчальній програмі.

Статут першої єзуїтської духовної семінарії, Браневської, був складений її фундатором – кардиналом Станіславом Гозієм – і називався «Конституції Браневської духовної семінарії, заснованої найяснішим і найвелебнішим Станіславом Гозієм, кардиналом і єпископом Вармінським, а також гідною поваги капітулою тієї ж церкви: оголошені 1566 р.» [12]. «Конституції...» були взяті іншими єзуїтськими семінаріями за основу статутів. Розділи Браневських «Конституцій...» називались: «Про доходи семінарії», «Про кураторів семінарії», «Про кількість і якість осіб, які приймаються, та про спосіб прийняття до семінарії», «Про життя, навчання і виховання студентів семінарії», «Про виключення із семінарії». У першому розділі було описано обов'язки єпископа і капітули

щодо фінансування семінарії. У другому – механізм адміністративного керування семінарією. Згідно з ним у справах навчання, дисципліни і духовного життя семінарією керував ректор Браневської єзуїтської колегії, якому допомагали 1–2 «модератори»-єзуїти. Останні весь час мали перебувати у семінарії зі студентами та опікуватись їх дисципліною в поведінці, побожності та навчанні. «Модератори» мали право карати семінаристів за менші провини, а про більші – інформувати ректора. З боку єпископа семінарією керували «консерватори» – два каноніки кафедральної церкви, призначені єпископом. Без їх відома не можна було нікого приймати та виключати із семінарії. «Консерватори» мали право візитації семінарії з метою з'ясування ситуації у навчальному процесі та поведінці семінаристів. Єпископ призначав для семінарії двох «провізорів» – світську і духовну осіб, які йому підпорядковувалися та займались економічними справами семінарії. Безпосереднім виконавцем доручень «провізорів» був «керуючий». Він закуповував необхідні матеріали і продукти, завідував чищенням та пранням одягу і т. п. [12, 53–54].

«Конституції» передбачали прийняття до семінарії 24 студентів, з яких 16 мав призначити єпископ, 8 – капітула. Майбутні семінаристи повинні були походити із Вармінської єпархії чи сусідньої, бути дітьми бідних батьків. Від них вимагалось у подальшому перебувати у католицькій вірі, стати священниками та служити пожиттєво Церкві та Вармінській єпархії. Кожен майбутній семінарист мав бути проєкзаменований ректором єзуїтської колегії чи «модераторами» семінарії. Потім – скласти католицьке визнання віри, зректись ересей,

скласти присягу поваги і послуху єпископові, капітулі і ректорові єзуїтської колегії, а також зобов'язувався не залишати семінарії без дозволу єпископа і капітули. У розділі обговорювались механізм та умови залишення семінарії [12, 55–56].

Розділ «Про життя, навчання і виховання студентів семінарії» містив приписи щодо розміщення семінаристів у приміщенні семінарії, розпорядку дня і молитов, дотримання чистоти і порядку, щоденної участі у літургії, щомісячної сповіді і причастя, прислугування під час богослужінь у Браневській парафіяльній церкві для кращого пізнання церковного співу та обрядів. Семінаристам приписувалось просити благословення і дякувати до їжі і після, під час їжі – слухати читання духовної літератури, молитись, зокрема за Церкву, єпископа, короля і благодійників. Між собою студенти мали підтримувати мир і любов, не залишати будинок без дозволу керівництва семінарії. Розмовляти семінаристи мали латиною і лише у духовних справах могли використовувати рідну мову. Навчатись гуманітарним, філософським і богословським наукам семінаристам радилось «довше і детальніше», якщо дозволяв вік і здібності. Мінімум вони мали навчитись граматиці, церковному співу, вивчити церковний календар, належне зі Св. Письма, церковних книг і проповідей, усього, що стосувалось відправи Таїнств, особливо сповіді [12, 56–59].

Розділ «Про виключення із семінарії» передбачав відрахування семінаристів через нездібність до навчання, погані звички і слабе здоров'я. Студентам, які після закінчення семінарії не виявили бажання прийняти рукопокладення чи під час навчання захотіли б залишити семінарію, приписувалось знайти якусь

роботу в єпархії. В разі ж відмови від такої роботи студент мав повернути кошти за своє навчання та утримання в семінарії [12, 59–60].

Окрему інструкцію про умови прийняття до духовних семінарій 1570 р. склав візитатор Польської єзуїтської провінції Лаурентіо Маджіо у документі «Officium Praefecti Seminarum Episcopalis Brunsbergensis». Маджіо передбачав керування духовною семінарією ректором/суперіором місцевого єзуїтського дому. Безпосереднє ж керівництво семінарією здійснював від імені настоятеля призначений ним із числа священників-єзуїтів його дому префект (регент). Префектові мав допомагати один із кліриків-єзуїтів. Префект відповідав за освіту і виховання семінаристів, детальне вивчення ними церковних звичаїв, за їхні успіхи у науці. Префектові підпорядковувалися семінаристи, його помічник (соцій) та прислуга семінарії. Соцій мав допомагати префектові в усіх справах, які стосувалися успіхів семінаристів у духовному житті та навчанні, в опіці над їхнім здоров'ям. Префект стежив за дотриманням умов прийняття кандидатів до семінарії, мав право усунути семінаристів із семінарії, але йому не радилось це робити, за винятком надзвичайних випадків, коли зволікання могло завдати великої шкоди. Також префект мав турбуватися, щоб ніхто не заохочував семінаристів вступати до Товариства Ісуса. Опіці префекта підлягало духовне життя прислуги семінарії. Він мав її навчити ранішніх і вечірніх молитов, складання іспиту совісті, турбуватись, аби прислуга щодня брала участь у літургії, сповідалась і причащалась [28, 85–86]. Керування матеріальними справами семінарії Л. Маджіо не доручав безпосередньо

префектові. Ці обов'язки мав виконувати призначений настоятелем єзуїтського дому економ, який підпорядковувався префектові семінарії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Banaszak M.* Geneza seminariów duchownych w Polsce / M. Banaszak // *Collectanea Theologica*. – 1967. – Т. 37, з. 3. – С. 123–136.
2. *Banaszak M.* Początki kolegium jezuitckiego i seminarium diecezjalnego w Poznaniu / M. Banaszak // *Sacrum Poloniae Millennium*. – Rzym, 1964. – Т. 10. – С. 505–518.
3. *Banaszak M.* Starania bpa Kościeleckiego o seminarium duchowne w Poznaniu / M. Banaszak // *Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej*. – 1964. – Т. 15. – С. 107–112.
4. *Brachvogel E.* Das Priesterseminar in Braunsberg. Festschrift zur Weihe des neuen Priesterseminars am 23. April 1932 / E. Brachvogel E. – Braunsberg: Ermländische Zeitungs- und Verlagsdruckerei, 1932. – 55 S.
5. *Chodyński S.* Seminarium Włocławskie: szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych / S. Chodyński. – Włocławek: Druk H. Neumana, 1905. – 413, [1] s., [13] k. tabl.
6. *Constitutiones Societatis Iesu a Congregatione Generali XXXIV annotatae et Normae complementariae ab eadem Congregatione approbatae*. – Romae: Apud Curiam Praepositi Generalis Societatis Iesu, 1995. – 674 p.
7. *Długosz T.* Seminaria duchowne w wschodniej Polsce do 1800 r. / T. Długosz // *Collectanea Theologica*. – 1935. – Т. 16, з. 4. – С. 23–37.
8. *Grendler P. F.* Schools, Seminaries, and Catechetical Instruction // *Catholicism in Early Modern History. A Guide to Research* / Ed. by J. W. O'Malley. – Michigan: St. Louis: Foundation for Reformation Research, 1988. – Vol. 2 of *Reformation Guides of Research*. – P. 315–330.
9. *Gręźlikowski J.* Pierwsze seminaria duchowne w Polsce – recepcja dekretu Soboru Trydenckiego o seminariach / J. Gręźlikowski // *Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK*. – 2013. – Т. 22, з. 2. – С. 63–84.
10. *Gulbinowicz H.* Geneza Konstyucji Hozjańskich seminarium duchownego w Braniewie / H. Gulbinowicz // *Studia Warmińskie*. – 1968. – Т. 5. – С. 43–65.
11. *Kacprzycki F.* Założenie Seminarium duchownego w Płocku / F. Kacprzycki // *Studia Płockie*. – 1974. – Т. 2. – С. 139–154.
12. *Konstytucje Braniewskiego seminarium duchownego założonego przez najjaśn. i najprzew. Stanisława Hozjusza kardynała s.k.r. i biskupa Warmińskiego oraz czcigodną kapitułę tegoż kościoła: ogłoszone w 1566 r.* // *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku* / L. Piechnik. – Kraków: WAM, 2001. – С. 53–68.
13. *Korewa J.* Sprowadzenie jezuitów do Polski / J. Korewa // *Nasza Przeszłość*. – 1964. – N 20. – С. 13–49.
14. *Korewa J.* Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI w. Geneza braniewskiego Hosianum. Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą / J. Korewa. – Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1965. – 242 s.
15. *Kościelak S.* Jezuitci w Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku / S. Kościelak. – Gdańsk: WAM, 2000. – 368 s.
16. *Kurczewski J.* Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych / J. Kurczewski. – Wilno: Nakł. i druk. Józefa Zawadzkiego, 1912. – 614 s.
17. *Kurczewski J.* Kościół zamkowy, czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju / J. Kurczewski. – Wilno: Nakł. i druk. Józefa Zawadzkiego, 1908. – Т. 1. – 329 s.
18. *Litak S.* Struktura i funkcje parafii w Polsce / S. Litak // *Kościół w Polsce*. – Т. 2: *Wiek XVI-XVIII* / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy «Znak», 1969. – С. 261–484.
19. *Litak S.* W dobie reform i polemik religijnych / S. Litak // *Chrześcijaństwo w*

Polsce: Zarys przemian (1966–1979) / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Lublin, 1992. – S. 180–251.

20. Lukács L. De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis / L. Lukács // Archivum Historicum Societatis Iesu. – 1960. – Vol. 29. – P. 189–245, 1961. – Vol. 29. – P. 1–89.

21. Młynarczyk S. Seminarium diecezjalne Lubelskie / S. Młynarczyk // Wiadomości Diecezjalne Lubelskie. – 1963. – S. 194–196.

22. Młynarczyk S. Z dziejów seminarium duchownego łacińskiej diecezji chełmskiej w Krasnymstawie / S. Młynarczyk // Roczniki Humanistyczne. – Towarzystwo Naukowe KUL, Wydział Humanistyczno-Filologiczny. – Lublin, 1953. – T. 4, z. 3. – S. 67–79.

23. Natoński B. Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji / B. Natoński // Wiek XVII: Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury / Red. J. Pelc. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – T. XXIX. – S. 309–337.

24. O'Malley J. W. Pierwsi jezuita / J.W. O'Malley; [przekł. P. Samerek SJ]. – Kraków: WAM, 1999. – 580 s.

25. Obłąk J. O początkach kolegium jezuickiego i seminarium duchownego w Braniewie / J. Obłąk // Studia Warmińskie. – 1968. – T. 5. – S. 5–41.

26. Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce / L. Piechnik // Nasza Przeszłość. – T. 7. – Kraków, 1958. – S. 5–72.

27. Piechnik L. Jezuita a seminarium diecezjalne w Kaliszu / L. Piechnik // Nasza Przeszłość. – 1964. – T. 20. – S. 119–125.

28. Piechnik L. Jezuita seminaria diecezjalne w Polsce / L. Piechnik // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów / Wstęp, wybór i opracowanie, mapki, wykaz szkół, bibliografia, indeks J. Paszenda. – Kraków: WAM, 1994. – S. 70–91.

29. Piechnik L. Model średniej szkoły jezuickiej w Polsce i na Litwie przed wydaniem *Ratio studiorum* / L. Piechnik // Nasza Przeszłość. – 2000. – T. 94. – S. 299–332.

30. Piechnik L. Powstanie i rozwój jezuickiej *Ratio studiorum* (1548–1599) / L. Piechnik. – Kraków: WAM, 2003. – 264 s.

31. Piechnik L. Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655 / L. Piechnik. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1983. – 315 s.: il.

32. Piechnik L. Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku / L. Piechnik. – Kraków: WAM, 2001. – 304 s.

33. Piechnik L. Seminarium diecezjalne w Poznaniu w latach 1564–1614 / L. Piechnik // Nasza Przeszłość. – 1984. – T. 61. – S. 93–109.

34. Piechnik L. Seminarium diecezjalne w Sandomierzu (1635–1773) / L. Piechnik // Studia Theologica Varsaviensia. – 1970. – T. 8, N 2. – S. 159–229.

35. Seminarium Ecclesiae Catholicae / Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus. – Romae: Typis Polyglottis Vaticanae, 1963. – 1757 p.

36. Szczebblewski S. Seminarium duchowne diecezji wrocławskiej / S. Szczebblewski // Ateneum Kapłańskie. – 1969. – T. 72, z. 2. – S. 237–258.

37. Szorc A. Kolegium jezuickie w Baraniewie i jego księgozbiór, 1565–1626 / A. Szorc. – Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej «Hosianum», 1998.

38. Wołoncewski M. Biskupstwo Żmudzkie / M. Wołoncewski; [tłum. z pol. M. Hryszkiewicz]. – Kraków: Nakł. księgarni Gebethnera i Spółki, 1898. – 247 s.

39. Załęski S. Jezuita w Polsce / S. Załęski. – Lwów–Kraków: Druk. i nakł. drukarni ludowej, 1900–1906. – T. I–V.

40. Żebrowski T. Początki seminarium klerycznego w Pułtusk i jego dzieje do połowy XVII w. / T. Żebrowski // Studia Płockie. – 1994. – T. 22. – S. 11–27.

41. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів: Свічудо, 2005. – 337 с.

REFERENCES

1. *Banaszak M.* Geneza seminariów duchownych w Polsce / M. Banaszak // *Collectanea Theologica*. – 1967. – T. 37, z. 3. – S. 123–136.
2. *Banaszak M.* Początki kolegium jezuitckiego i seminarium diecezjalnego w Poznaniu / M. Banaszak // *Sacrum Poloniae Millenium*. – Rzym, 1964. – T. 10. – S. 505–518.
3. *Banaszak M.* Starania bpa Kościeleckiego o seminarium duchowne w Poznaniu / M. Banaszak // *Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej*. – 1964. – T. 15. – S. 107–112.
4. *Brachvogel E.* Das Priesterseminar in Braunsberg. Festschrift zur Weihe des neuen Priesterseminars am 23. April 1932 / E. Brachvogel E. – Braunsberg: Ermländische Zeitungs- und Verlagsdruckerei, 1932. – 55 S.
5. *Chodyński S.* Seminarium Włocławskie: szkic historyczny na podstawie akt i dokumentów miejscowych / S. Chodyński. – Włocławek: Druk H. Neumana, 1905. – 413, [1] s., [13] k. tabl.
6. *Constitutiones Societatis Iesu a Congregatione Generali XXXIV annotatae et Normae complementariae ab eadem Congregatione approbatae*. – Romae: Apud Curiam Praepositi Generalis Societatis Iesu, 1995. – 674 p.
7. *Długosz T.* Seminaria duchowne we wschodniej Polsce do 1800 r. / T. Długosz // *Collectanea Theologica*. – 1935. – T. 16, z. 4. – S. 23–37.
8. *Grendler P. F.* Schools, Seminaries, and Catechetical Instruction // *Catholicism in Early Modern History. A Guide to Research* / Ed. by J. W. O'Malley. – Michigan: St. Louis: Foundation for Reformation Research, 1988. – Vol. 2 of *Reformation Guides of Research*. – P. 315–330.
9. *Gręźlikowski J.* Pierwsze seminaria duchowne w Polsce – recepcja dekretu Soboru Trydenckiego o seminariach / J. Gręźlikowski // *Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału Teologicznego UMK*. – 2013. – T. 22, z. 2. – S. 63–84.
10. *Gulbinowicz H.* Geneza Konstytucji Hozjańskich seminarium duchownego w Braniewie / H. Gulbinowicz // *Studia Warmińskie*. – 1968. – T. 5. – S. 43–65.
11. *Kacprzycki F.* Założenie Seminarium duchownego w Płocku / F. Kacprzycki // *Studia Płockie*. – 1974. – T. 2. – S. 139–154.
12. *Konstytucje Braniewskiego seminarium duchownego założonego przez najjaśn. i najprzew. Stanisława Hozjusza kardynała s.k.r. i biskupa Warmińskiego oraz czcigodną kapitułę tegoż kościoła: ogłoszone w 1566 r.* // *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku* / L. Piechnik. – Kraków: WAM, 2001. – S. 53–68.
13. *Korewa J.* Sprowadzenie jezuitów do Polski / J. Korewa // *Nasza Przeszość*. – 1964. – N 20. – S. 13–49.
14. *Korewa J.* Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI w. Geneza braniewskiego Hosianum. Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą / J. Korewa. – Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1965. – 242 s.
15. *Kościelak S.* Jezuici w Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku / S. Kościelak. – Gdańsk: WAM, 2000. – 368 s.
16. *Kurczewski J.* Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych / J. Kurczewski. – Wilno: Nakł. i druk. Józefa Zawadzkiego, 1912. – 614 s.
17. *Kurczewski J.* Kościół zamkowy, czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju / J. Kurczewski. – Wilno: Nakł. i druk. Józefa Zawadzkiego, 1908. – T. 1. – 329 s.
18. *Litak S.* Struktura i funkcje parafii w Polsce / S. Litak // *Kościół w Polsce*. – T. 2: *Wiek XVI–XVIII* / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy «Znak», 1969. – S. 261–484.
19. *Litak S.* W dobie reform i polemik religijnych / S. Litak // *Chrześcijaństwo w Polsce: Zarys przemian (966–1979)* / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Lublin, 1992. – S. 180–251.
20. *Lukács L.* De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis / L. Lukács // *Archivum*

Historicum Societatis Iesu. – 1960. – Vol. 29. – P. 189–245, 1961. – Vol. 29. – P. 1–89.

21. *Młynarczyk S.* Seminarium diecezjalne Lubelskie / S. Młynarczyk // *Wiadomości Diecezjalne Lubelskie*. – 1963. – S.194–196.

22. *Młynarczyk S.* Z dziejów seminarium duchownego łacińskiej diecezji chełmskiej w Krasnymstawie / S. Młynarczyk // *Roczniki Humanistyczne*. – Towarzystwo Naukowe KUL, Wydział Humanistyczno-Filologiczny. – Lublin, 1953. – T. 4, z. 3. – S. 67–79.

23. *Natoński B.* Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji / B. Natoński // *Wiek XVII: Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury* / Red. J. Pelc. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – T. XXIX. – S. 309–337.

24. *O'Malley J. W.* Pierwsi jezuita / J.W. O'Malley; [przekł. P. Samerek SJ]. – Kraków: WAM, 1999. – 580 s.

25. *Obłąk J.* O początkach kolegium jezuickiego i seminarium duchownego w Braniewie / J. Obłąk // *Studia Warmińskie*. – 1968. – T. 5. – S. 5–41.

26. *Piechnik L.* Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce / L. Piechnik // *Nasza Przeszłość*. – T. 7. – Kraków, 1958. – S. 5–72.

27. *Piechnik L.* Jezuita a seminarium diecezjalne w Kaliszu / L. Piechnik // *Nasza Przeszłość*. – 1964. – T. 20. – S. 119–125;

28. *Piechnik L.* Jezuita seminaria diecezjalne w Polsce / L. Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów / Wstęp, wybór i opracowanie, mapki, wykaz szkół, bibliografia, indeks J. Paszenda*. – Kraków: WAM, 1994. – S. 70–91.

29. *Piechnik L.* Model średniej szkoły jezuickiej w Polsce i na Litwie przed wydaniem *Ratio studiorum* / L. Piechnik // *Nasza Przeszłość*. – 2000. – T. 94. – S. 299–332.

30. *Piechnik L.* Powstanie i rozwój jezuickiej *Ratio studiorum* (1548–1599) / L. Piechnik. –

Kraków: WAM, 2003. – 264 s.

31. *Piechnik L.* Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655 / L. Piechnik. – Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Iesu», 1983. – 315 s.: il.

32. *Piechnik L.* Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku / L. Piechnik. – Kraków: WAM, 2001. – 304 s.

33. *Piechnik L.* Seminarium diecezjalne w Poznaniu w latach 1564–1614 / L. Piechnik // *Nasza Przeszłość*. – 1984. – T. 61. – S. 93–109.

34. *Piechnik L.* Seminarium diecezjalne w Sandomierzu (1635–1773) / L. Piechnik // *Studia Theologica Varsaviensia*. – 1970. – T. 8, N 2. – S. 159–229.

35. *Seminaria Ecclesiae Catholicae / Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*. – Romae: Typis Polyglottis Vaticanae, 1963. – 1757 p.

36. *Szczeblewski S.* Seminaria duchowne diecezji wrocławskiej / S. Szczeblewski // *Ateneum Kapłańskie*. – 1969. – T. 72, z. 2. – S. 237–258.

37. *Szorc A.* Kolegium jezuickie w Baraniewie i jego księgozbiór, 1565–1626 / A. Szorc. – Olsztyn: Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej «Hosianum», 1998.

38. *Wołoncewski M.* Biskupstwo Żmudzkie / M. Wołoncewski; [tłum. z pol. M. Hryszkiewicz]. – Kraków: Nakł. księgarni Gebethnera i Spółki, 1898. – 247 s.

39. *Załęski S.* Jezuita w Polsce / S. Załęski. – Lwów–Kraków: Druk. i nakł. drukarni ludowej, 1900–1906. – T. I–V.

40. *Żebrowski T.* Początki seminarium kleryckiego w Pułtusku i jego dzieje do połowy XVII w. / T. Żebrowski // *Studia Płockie*. – 1994. – T. 22. – S. 11–27.

41. *Shevchenko T.* Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverty XVI – seredy ny XVII st. / T. Shevchenko. – Lviv: Svichado, 2005. – 337 s.

T. Shevchenko

Education of Diocesan Priests of the Catholic Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the Early Modern Period: The Organization of Learning and Academic Staff

Abstract

The Council of Trent began with the development of theological education in the Catholic Church in 1563 by the ordering to the bishops to create seminaries for the training and education of future priests in their dioceses. In the Polish-Lithuanian Commonwealth, despite the apparent lack of the personnel during the 16th century, the Jesuits agreed with the bishops to manage the seminaries. The Jesuits managed the seminaries in Braniewo, Stare Szkoty/Gdańsk, Kalisz, Kroże, Sandomierz, Poznań, Pultusk, Wilno. New seminaries arose on an average every 8.4 years. Duration and curriculum of the seminaries corresponded to the duration and curriculum for incapable Jesuits (1 year of philosophy and 2 years of casuistry). Conflicts of the dioceses and the Jesuits caused the Jesuits resignation from the management of the seminaries. In the Ukrainian lands, where the Orthodox population dominated, there was no Jesuit seminary. Here the Jesuits carried out at their homes the courses of moral (casuistry) and polemical theology (controversies) for diocesan priests. There were the courses at all 14 Jesuit houses where they managed the schools for secular boys (in Yaroslav, Lviv, Lutsk, Kamyanets, Ostroh, Brest, Fastiv, Vinnytsia, Krosno, Bar, Novhorod-Siverskyi, Pereyaslav, Ksaveriv, Kyiv). Jesuit legal documents provided weekly debates on casuistry between the Jesuit students and one or two or times a week between the Jesuits themselves. Every Jesuit priest was obliged to take part in the debate. A number of the casuistry courses was five times greater than the controversies courses. It follows from the comparative analysis of the content of composed by us the supplement A (a list of lecturers and their subjects in the courses for the diocesan clergy in Ukraine) that more than half of the Jesuits-lecturers for the diocesan clergy have belonged to the elite of the Society (they have been professes of four vows) and to the ablest Jesuit intellectuals. It refuted opinion of the Polish historiography that the Jesuits have paid little attention to the seminaries and courses for the diocesan clergy.

Інституційне оформлення духовної освіти в Католицькій церкві припадає на ранньомодерну добу, епоху Католицької Реформи, започатковану Тридентським собором (1545-1563). На XXIII сесії Тридентського собору 15 липня 1563 р. був прийнятий декрет «Cum adolescentium aetas», який зобов'язав єпископів створити у своїх єпархіях щонайменше одну духовну семінарію для навчання та виховання майбутніх священиків. Декрет базувався на статуті Лондонського синоду англійського єпископату 1556 р., який започаткував діяльність духовних семінарій, окресливши засади їх організації та навчальний план.

---

*Редакція журналу
«Україна у світовій історії»
оголошує конкурс «Автор року – 2014»*

Мета і завдання конкурсу:

- ◆ Популяризація наукового доробку
- ◆ Стимулювання науковців до співпраці з фаховою пресою
- ◆ Залучення молодих дослідників до єдиного науково-інформаційного простору

Запрошуємо до участі в конкурсі

*За результатами конкурсу переможці
будуть нагороджені дипломами*

УДК 792 (477)

СЛІДАМИ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО КІНОФІЛЬМУ «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»

Іван ЗЕЛЕНЧУК

кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник
відділення «Філія Гуцульщина» ННДІУВІ

Анотація. У статті розглянуто історію знімання на Гуцульщині Київською кіностудією ім. О. Довженка художнього кінофільму «Тіні забутих предків». Показано, що творча знімальна група цього кінофільму, яка складалась із плеяди видатних кіномитців колишнього СРСР, згуртованих кінорежисером Сергієм Параджановим, протягом 1963–64 рр. проживала в етнографічному центрі Гуцульщини – селищі Верховина на Прикарпатті. Досліджена участь талановитих народних митців Гуцульщини у зйомках багатьох епізодів кінофільму, які допомогли його творцям правдиво передати високу духовність і автентичну народну культуру давніх гуцулів та майстерно відтворити на екрані основну ідею і зміст повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Ключові слова: Україна, Гуцульщина, Михайло Коцюбинський, Сергій Параджанов, «Тіні забутих предків», кінофільм, народна культура, актори, епізоди.

СЛЕДАМИ УКРАИНСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО КИНОФИЛЬМА «ТЕНИ ЗАБЫТЫХ ПРЕДКОВ»

Іван ЗЕЛЕНЧУК

кандидат физико-математических наук,
старший научный сотрудник
отделения «Филия Гуцульщина» ННИИУВІ

Аннотация. В статье рассмотрена история съемок на Гуцульщине Киевской киностудией им. А. Довженко художественного кинофильма «Тени забытых предков». Показано, что творческая съемочная группа этого фильма, которая состояла из плеяды выдающихся кинематографистов бывшего СССР, сплоченных кинорежиссером Сергеем Параджановым, в течение 1963–64 гг. проживала в этнографическом центре Гуцульщины – поселке Верховина на Прикарпатье. Исследовано участие талантливых народных художников Гуцульщины в съемках многих эпизодов кинофильма, которые помогли его создателям правдиво передать высокую духовность и аутентичную народную культуру древних гуцулов, мастерски воспроизвести на экране основную идею и содержание повести Михаила Коцюбинского «Тени забытых предков».

Ключевые слова: Украина, Гуцульщина, Михаил Коцюбинский, Сергей Параджанов, «Тени забытых предков», кинофильм, народная культура, актеры, эпизоды.

IN THE WAKE OF FILM «SHADOWS OF THE FORGOTTEN ANCESTORS»

Ivan ZELENCHUCK

*Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
senior research associate of branch «Hutsulshchyna» of NRIUSWH*

Annotation. *In the article author examined history of making of film «Shadows of the Forgotten Ancestors» by O. Dovzhenko Kyiv Film Studio in Hutsul region. It is shown that the creative team consisted of prominent screen actors called together by director Serhiy Paradzhanov. During 1963–1964 they lived in ethnographic center of Hutsul region – the village of Verkhovyna of Carpathian region. Author examined participation of talented hutsul artists in many episodes of the filmmaking that helped its creators to show high spirituality and authentic folk culture of ancient hutsuls and to get the main idea and content of Mykhailo Kotsiubynskyi's novel «Shadows of the Forgotten Ancestors» across the audience.*

Key words: *Ukraine, Hutsul region, Mykhailo Kotsiubynskyi, Serhiy Paradzhanov, «Shadows of the Forgotten Ancestors», film, folk culture, actors, episodes.*

Кожна країна світу має свої найкращі кінофільми, що ввійшли до золоті скарбниці її духовно-культурної спадщини. Найкращим художнім кінофільмом України справедливо вважають «Тіні забутих предків», який був створений протягом 1963–64 рр. на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка. Таким чином, у 2014 р. минає 50 літ із часу виходу на екрани Союзу РСР цього унікального українського етнокінофільму про духовну культуру і мистецтво Гуцульщини. Крім того, в цьому році відзначатиметься 150-річний ювілей українського письменника-імпресіоніста Михайла Коцюбинського, автора повісті «Тіні забутих предків», та 90-річний ювілей вірменського кіномитця Сергія Параджанова, режисера-постановника однойменного фільму. Рівно півстоліття тому Європа і світ дізнались про високу духовну культуру Гуцульського регіону України завдяки перегляду кінофільму «Тіні забутих предків», що демонструвався під назвою «Вогненні Коні».

Все, що бачите на екрані, було насправді.

С. Параджанов

Для кращого розуміння феномену кінофільму «Тіні ...» варто зробити короткий екскурс в історію кіномистецтва Гуцульщини і України загалом. Традиція знімання фільмів про Гуцульщину була започаткована 1933 р., коли в Жаб'юму та сусідніх селах кіномитці Польщі зняли перший художній кінофільм «Приблуда». У цьому фільмі знімалися актори Інна Беніта та Фелікс Жуковський, він демонструвався на екранах США. Про це ми вперше дізнались від дослідника давніх гуцульських етнофотографій Ігоря Дроздовського.

Потім восени 1939 р., після возз'єднання Західної України з Українською РСР, видатний український кінорежисер Олександр Довженко, перебуваючи у Жаб'юму, висловив ідею створення кінофільму про легендарного ватажка гуцульських опришків Олексу Довбуша. Але задуманий тут фільм був знятий тільки через 20 років. Весною і на початку літа 1941 р. в Жаб'юму знімався кінофільм «Пісня про Довбуша», його

Творці фільму «Тіні...» із кіноакторами-аматорами Верховинщини
I ряд (зліва направо сидять): Іван Ігнатюк, Василь Демидюк, Катерина Демидюк, Марія Ілійчук, Георгій Якутович, Лідія Байкова
II ряд (зліва направо стоять): Микола Сливчук, Світлана Сергієнко, Петро Сорюк, Спартак Багашвілі, Євдокія Сорюк, Сергій Параджанов, Дмитро Харук, Ганна Ласкурійчук

режисером був Іван Каварелідзе, а сценаристом – Любомир Дмитерко. В фільмі знімалась талановита українська акторка Стефанія Стадниківна (Дзвінка), а також місцевий гуцул Ярослав Чуперчук (Варцаба). На жаль, початок Великої Вітчизняної війни перервав його зйомки. Спогади про зйомки цього фільму записані нами від жительки Верховини Ірини Малиновської-Банах.

І тільки вже після війни (1959 р.) кіномитці Української РСР зняли на Жаб'ївщині перший кольоровий художній кінофільм «Олекса Довбуш» за сценарієм того ж Л. Дмитерка. Фільм знімав відомий кінорежисер Віктор Іванов, головні ролі зіграли кіноактори Афанасій Кочетков (Довбуш) і Наталія Наум (Дзвінка), у фільмі знімались також

актори-аматори Ярослав Чуперчук (Весельчак), Гафія Гараджук та багато ін.

Щодо історії створення справді культового українського кінофільму «Тіні...» відомо, що епічна повість «Тіні забутих предків» була написана Михайлом Коцюбинським у 1911 р. на основі його особистих вражень від дослідження повсякденного життя гуцулів у гармонії із Карпатськими горами, їхніх давніх звичаїв, обрядів і вірувань, побачених письменником у Криворівні та сусідніх селах Жаб'ївщини. Тому цілком логічно, що саме Гуцульський край Українських Карпат став місцем зйомок цього епічного фільму, а акторськи обдаровані гуцули – його акторами-аматорами.

Після ознайомлення із Гуцульщиною Сергій Параджанов з допомогою

художника-графіка Георгія Якутовича, який багато літ дружив із дзембрінським газдою Дмитром Ілюком (Федусюком), вибрав саме Верховинщину як етнокультурний центр цього самобутнього краю основним місцем зйомок кінофільму «Тіні забутих предків».

Під час знімання кінофільму «Тіні забутих предків» С. Параджанову вдалося зібрати унікальний творчий колектив із найталановитіших митців колишнього Союзу РСР. Варто нагадати, що спільними творцями цієї прекрасної кінолегенди про кохання Івана Палійчука і Марії Гутенюк – гуцульських «Ромео і Джульєтти» – стали: автори сценарію Іван Чендей та Сергій Параджанов, режисери Сергій Параджанов та Володимир Луговський, оператор Юрій Ілленко, художники Георгій Якутович та Микола

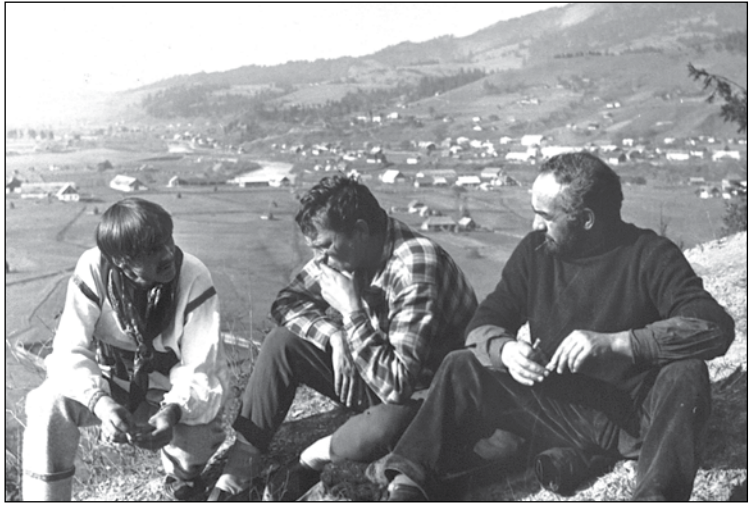
Раковський, композитор Мирослав Скорик, звукооператор Світлана Сергієнко, поет Іван Драч, фотограф Олександр Антипенко, костюмер Лідія Байкова, консультант Федір Манайло. Головні ролі виконували талановиті кіноактори: Іван Миколайчук (Іван Палійчук), Лариса Кадочникова (Марічка Гутенюк), Тетяна Бестаєва (Палагна), Спартак Багашвілі (мольфар), Микола Гринько (ватаг), Леонід Єнгібаров (спузар), Ніна Алісова і Олександр Гай (батьки Івана), Неоніла Гнеповська і Олександр Райданов (батьки Марічки), Ігор Дзюра (малий Іванко), Валентина Глинько (мала Марічка) [1, 385].

Протягом 1963–64 рр., коли проводились зйомки фільму, творча знімальна група проживала у Верховинському готелі та гуцульських садибах місцевих

Творці фільму «Тіні...» біля млина в Криворівні на присілку Грушівка (в центрі зліва направо сидять: Лариса Кадочникова, Іван Марусяк (мельник), Сергій Параджанов)

жителів. У старовинному дерев'яному будинку подружжя Петра і Євдокії Сорюків, що розташований у присілку Жаб'ївський Потік, поблизу живописної гори Глифа, проживали режисер-постановник фільму Сергій Параджанов, художник Георгій Якутович та композитор Мирослав Скорик. Оператор Юрій Ілленко і його дружина, акторка Лариса Кадоч-

Творці фільму «Тіні...» на горі Глифа у Верховині (зліва направо): Іван Миколайчук, Георгій Якутович, Сергій Параджанов

никова, проживали поблизу, в хаті Марії Кімейчук, а другий режисер Володимир Луговський жив у хаті акторки-аматорки Марії Ілійчук. Таким чином, упродовж всього періоду зйомок гуцульська садиба Сорюків стала своєрідною творчою кінолабораторією, де гаряче обговорювалися усі етапи роботи над фільмом. Господар цього дому Петро Сорюк (Юроччін), поважний гуцульський ґазда і колядницький «Береза», раніше особисто зустрічався із самим Олександром Довженком і був одним із консультантів фільму [4].

До участі у зйомках окремих епізодів, сцен і кадрів фільму С.Параджанов запросив кілька десятків обдарованих гуцулів, які зуміли правдиво відтворити автентичну матеріальну і духовну культуру Гуцульщини. Вони відкрили С. Параджанову етнокультурне і сакральне значення гуцульської народної музики, пісень і танців, які були своєрідними молитвами давніх гуцулів до язичницьких богів Сіди, Ріди і Дани. Серед обдарованих від природи акторів-аматорів цього

фільму були: Петро Сорук із дружиною Євдокією і дочкою Марією Хімчак, Гафія Гараджук (Керничук), Марія Ілійчук, Іван Ігнатюк, Ганна Чабанюк, Ганна Бойчук, Василь Коржук, Ганна Ласкурійчук із Верховини; Гаврило Костюк, Кузьма Прокоп'юк, старенька гуцулка Ґуниха, діти Марія Зеленчук, Василь Минайлюк і брати Потяки із Криворівні; подружжя Василь і Катерина Демидюки із Чорної Річки [6].

Автентичну гуцульську музику виконувала відома музична капела Василя Грималюка (Могура), до якої входили скрипаль Микола Готич (Коцьо), цимбаліст Іван Сорич (Тюдик). Для озвучення фільму були запрошені найкращі народні музиканти – виконавці на давніх гуцульських інструментах: лірник Дмитро Генцар, дудар Микола Сливчук, флоераш Вагіль, трембітар Гаврило Костюк, дрибар Іван Вережак. Гуцульські пісні виконував співак Микола Шатрук, а гуцульські танці – ансамбль Василя Шинкарука з Верховини та багато ін. Особливо варто відзначити талановиту гру старенької

гуцулки Гафії Гараджук (Хімки) з-під Магурки у Верховині [7].

На Міжнародному кінофестивалі 1965 р. в Аргентині (м. Мар-дель-Плата) ця кінострічка одержала найвищу премію – «Південний Хрест». Український кінотвір про світле кохання Івана і Марічки справедливо був визнаний видатними італійськими кінорежисерами Мікеланджело Антоніоні і Федеріко Фелліні шедевром світового кіномистецтва. Завдяки «Тіням забутих предків» світ відкрив для себе високу духовну культуру Гуцульщини і України. Сучасні кінокритики визнали фільм одним із найтитулованіших у світі: він має найбільшу кількість почесних нагород та відзнак (близько 170 призів, медалей та інших нагород) і справедливо вважається культовим українським фільмом. Видатний сучасний сербський кінорежисер Емір Кустуриця вважає кінофільм «Тіні ...» найкращим кінофільмом світу.

Кінофільм привертав і привертає увагу відомих критиків та науковців, йому присвячено багато досліджень та публікацій Лариси Брюховецької в журналі «Кіно і театр». Другий режисер фільму Володимир Луговський пізніше створив документальний фільм про історію знімання кінофільму «Тіні ...». Навесні 2000 р. телеканал «1+1» під керівництвом Валентини Руденко та Сергія Тримбача зняли на Верховинщині цікавий телефільм про історію створення кінофільму «Тіні забутих предків».

У Верховині збереглася старовинна дерев'яна хата Петра і Євдокії Соруків. У цій хаті Марія Хімчак із сином Василем за допомогою Верховинської РДА, відділення «Філія Гуцульщина» ННДІУВІ та

Всеукраїнського товариства «Гуцульщина» створили **Хагу-музей кінофільму «Тіні забутих предків»**. Урочисте відкриття музею відбулося 9 вересня 2001 р. під час XI Міжнародного Гуцульського фестивалю. Потім у 2004 р. до 40-річчя кінофільму «Тіні забутих предків» було започатковано проведення у Верховині **Кінофестивалю фільмів, знятих на Гуцульщині**. У проведенні другого кінофестивалю (2005 р.) взяв участь видатний український кіномитець Юрій Ілленко із своїм братом Михайлом Ілленком та відповідальні працівники Міністерства культури і мистецтв України [5].

Українознавчі дослідження стосуються «гуцульської частини» історії фільму «Тіні забутих предків», зокрема участі акторів-аматорів Гуцульщини у його створенні. Адже саме безпосередня участь гуцулів у підготовці до зйомок, у самих зйомках, в озвученні відзнятого матеріалу, запису музики, пісень гуцульським діалектом допомогли творчому колективу фільму під керівництвом С. Параджанова створити автентичний, справді національний кінотвір про давню Гуцульщину [3, 351].

Під час українознавчих експедицій нами досліджено основні місця на Гуцульщині, де знімалися епізоди, сцени і кадри кінофільму «Тіні...». Більшість зйомок цього фільму проходили у мальовничому гуцульському селі Криворівня, яке є своєрідним музеєм під відкритим небом в Українських Карпатах.

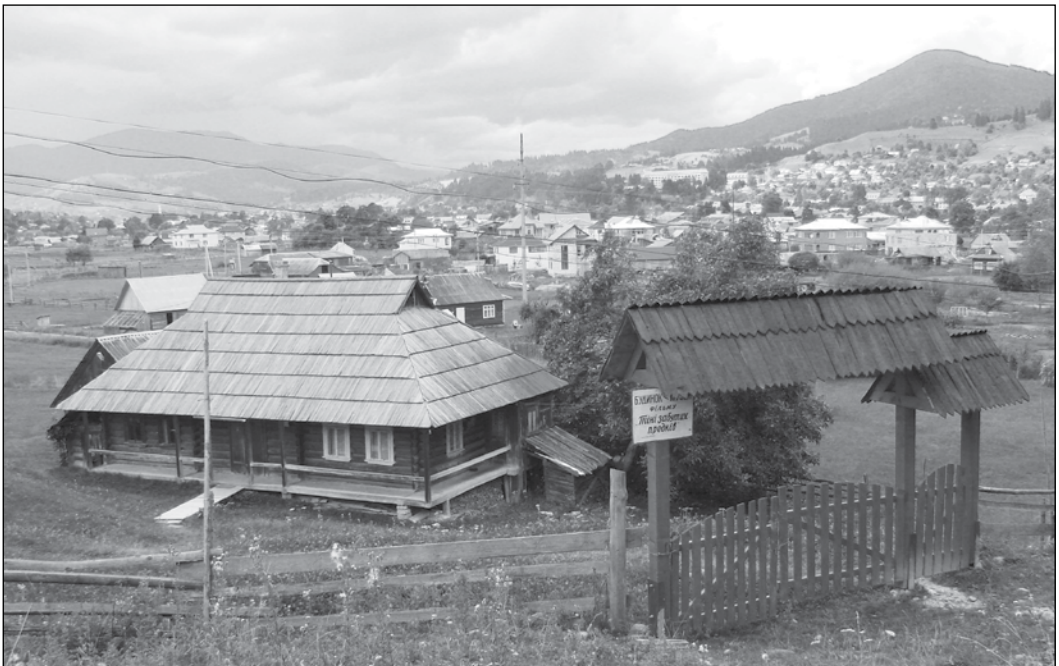
Зйомки основних епізодів, сцен і кадрів цього фільму проводились у таких населених пунктах Гуцульського регіону України: Верховина, Криворівня, Верхній Ясенів, Вигода, Буковець,

Красник, Бистрець, Дземброня, Косів, Соколівка, Яворів [2]. За українознавчими дослідженнями, найкращі живописні краєвиди та мальовничі гірські пейзажі Верховинської Гуцульщини ввійшли до кінофільму «Тіні забутих предків» і стали кіномистецькими «Визначними місцями Гуцульщини». На цій основі для Верховинської РДА нами розроблено окремий кіномистецький туристичний маршрут «Слідами кінофільму «Тіні забутих предків» на Гуцульщині» [7].

На завершення необхідно звернути увагу на складність сприймання і розуміння глядачами самого кінофільму «Тіні ...». На нашу думку, щоб зрозуміти його суть, потрібно повторно прочитати повість М.Коцюбинського «Тіні забутих предків» та ознайомитись із гуцульським діалектом української мови. Потім бажано кілька разів подивитись сам

кінофільм, щоб зрозуміти його художню ідею (оскільки він не є звичною екранізацією літературного твору, а самостійним твором українського поетичного кіно). Бажано також знати мову художніх образів українського поетичного кіно, яка дасть можливість одержати естетичне задоволення від перегляду цього непростого фільму. Адже загальновідомо, що кожен геніальний твір мистецтва вимагає від людини відповідних зусиль для його сприймання, зате допомагає їй «просвітитись», «покращитись» і «випрямитись» у власному житті [6].

Глибоко символічно, що спочатку прем'єра цього фільму відбулася у Верховині **24 серпня 1965 р.** за участю режисера С.Параджанова, який запросив на свято всіх кіноакторів-аматорів та місцевих жителів краю. Краса і велич природи Карпатських гір й автентична духовна

Хата-музей кінофільму «Тіні забутих предків»

культура Гуцульщини були увіковічені у фільмі «Тіні забутих предків». У Літературно-меморіальному музеї Івана Франка (Криворівня) у Книзі почесних відвідувачів зберігся цікавий запис від 1963 р., зроблений творчою групою цього фільму: «З глибокою любов'ю до землі гуцульської – краю незрівнянної краси, де так яскраво і непересічно засіяла душа нашого народу, з пошануванням глибоким до людей, що ковтонули гуцульського повітря та збагнули українську культуру – Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Володимира Гнатюка, Гната Хоткевича та інших «гуцулів» нашої культури, з синівськими почуттями і творчими зобов'язаннями, від щирого серця розпросторювати «гуцульські плаї» в широкий гостинець нашого мистецтва» [4, 70].

За минулих 50 років фільм «Тіні забутих предків» став справжнім кіномистецьким символом України, який варто вивчати у закладах освіти і культури нашої країни як прекрасний зразок найкращого українського художнього кінофільму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анотований каталог фільмів 1928–1998 / [автор-упорядник Р. Прокопенко]. – К.: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, 1998. – 500 с.
2. Верховинщина. Загальні описи та історичні нариси про населені пункти Верховинського району / [упоряд. І. Зеленчук]. – Верховина: Гуцульщина, 2004. – 331 с.
3. Поетичне кіно: заборонена школа / [автор ідеї й упорядник Л. Брюховецька]. – К.: Вид. «АртЕк». Редакція журналу «КіноТеатр», 2001. – 462 с.

4. Зеленчук І.М. «Я знімаю геніальний фільм» / І. М. Зеленчук // Гуцульський календар. – 2001. – Вип. 6. – С. 69 – 70.

5. Зеленчук І.М. Будинок-музей кінофільму «Тіні забутих предків» / І. М. Зеленчук // Гуцульський календар. – 2003. – Вип. 8. – С. 25 – 27.

6. Зеленчук І.М. Творці «Тіней забутих предків» / І. М. Зеленчук, Я. І. Зеленчук // Гуцульський календар. – 2004. – Вип. 9. – С. 42 – 44.

7. Зеленчук І.М. Слідами «Тіней забутих предків» / І. М. Зеленчук // Гуцульський календар. – 2014. – Вип. 19. – С. 66 – 69.

REFERENCES

1. Anotovanyi kataloh filmiv 1928–1998 / [avtor-uporiadnyk R. Prokopenko]. – K.: Natsionalna kinostudiia khudozhnikh filmiv im. O. Dovzhenka, 1998. – 500 s.
2. Verkhovynshchyna. Zahalni opysy ta istorychni narisy pro naseleni punkty Verkhovynskoho raionu / [uporiad. I. Zelenchuk]. – Verkhovyna: Hutsulshchyna, 2004. – 331 s.
3. Poetychne kino: zaboronena shkola / [avtor idei y uporiadnyk L. Briukhovetska]. – K.: Vyd. «ArtEk». Redaktsiia zhurnalu «Kino-Teatr», 2001. – 462 s.
4. Zelenchuk I.M. «Ya znimaiu henialnyi film» / I. M. Zelenchuk // Hutsulskiy kalendar. – 2001. – Vyp. 6. – S. 69 – 70.
5. Zelenchuk I.M. Budynok-muzei kino-filmu «Tinei zabutykh predkiv» / I. M. Zelenchuk // Hutsulskiy kalendar. – 2003. – Vyp. 8. – S. 25 – 27.
6. Zelenchuk I.M. Tvortsii «Tinei zabutykh predkiv» / I. M. Zelenchuk, Ya. I. Zelenchuk // Hutsulskiy kalendar. – 2004. – Vyp. 9. – S. 42 – 44.
7. Zelenchuk I.M. Slidamy «Tinei zabutykh predkiv» / I. M. Zelenchuk // Hutsulskiy kalendar. – 2014. – Vyp. 19. – S. 66 – 69.

I. Zelenchuck

In the Wake of Film «Shadows of the Forgotten Ancestors»

Abstract

Film «Shadows of the Forgotten Ancestors» was shot during 1963 – 64 by O. Dovzhenko Kyiv Film Studio. It holds a prominent place in the history of the Ukrainian cinema arts. Serhiy Paradzhanov, a director-producer of the film, has called together creative team that included the most talented artists of the former USSR.

The larger part of the film «Shadows of the Forgotten Ancestors» was shot on the territory of populated localities of modern Verkhovyna district of Ivano-Frankivsk region as ethnographic center of Hutsul region of Ukraine. S. Paradzhanov involved many local artists who helped to reconstruct authentic material and spiritual culture of the region. Among gifted actors-amateurs we can mention Petro Soruk with his wife Yevdokiia and daughter Mariia Khimchak, Hafiiia Haradzhuik (Kernychuk), Mariia Iliichuk, Ivan Ihnatiuk, Hanna Chabaniuk, Hanna Boichuk, Vasyl Korzhuk, Hanna Laskuriichuk from Verkhovyna; Havrylo Kostiuk, Kuzma Prokopiuk, old hutsul woman Gunykha, children Mariia Zelenchuk, Vasyl Mynailiuk and brothers Potiak from Kryvorivnia; Vasyl and Kateryna Demydiuk from Chorna Richka.

Authentic hutsul music was played by famous music chapel of Vasyl Hrymaliuk (Mogur) which consisted of violinist Mykola Hotych (Kotso) and cembalist Ivan Sorych (Tiudyk). The film was sounded by talented folk musicians: lyrist Gentsar, piper Mykola Slyvchuk, floyara-player Vagil, trembita-player Havrylo Kostiuk, drymba-player Ivan Verezhak. Hutul songs were performed by singer Mykola Shatruck, dancing group of Vasyl Shynkaruk from Verkhovyna and many other performance companies executed folk hutsul dances. Special attention must be paid to talented play of actress-amateur Hafiiia Haradzhuik (Khimka) from Mahurka. In Verkhovyna of Ivano-Frankivsk region old wooden house of Petro and Yevdokiia Soruk still remains. The memorial house of the film «Shadows of the Forgotten Ancestors» was created there.

Кожна країна світу має свої найкращі кінофільми, що ввійшли до золоті скарбниці її духовно-культурної спадщини. Найкращим художнім кінофільмом України справедливо вважають «Тіні забутих предків», який був створений протягом 1963-64 рр. на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка. Таким чином, у 2014 р. минає 50 літ із часу виходу на екрани Союзу РСР цього унікального українського етнокінофільму про духовну культуру і мистецтво Гуцульщини. Крім того, в цьому році відзначатиметься 150-річний ювілей українського письменника-імпресіоніста Михайла Коцюбинського, автора повісті «Тіні забутих предків», та 90-річний ювілей вірменського кіномитця Сергія Параджанова, режисера-постановника однойменного фільму.

УДК 93 (477)

ГУЦУЛЬЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ярослав ЗЕЛЕНЧУК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділення «Філія Гуцульщина» ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджено стан соціально-економічного та культурно-духовного життя Гуцульщини під час Першої світової війни. Наведено основні військові події на теренах Гуцульщини цього періоду, порушено проблему упорядкування військових поховань періоду Першої світової війни у віддалених гірських урочищах та населених пунктах. Проаналізовано стан трансформації одного з основних торговельних шляхів Гуцульщини на дорогу, яку використовували у військових цілях обидві воюючі сторони. Стаття написана на основі літературних джерел та матеріалів, інтерв'ю респондентів, зібраних під час багаторічних експедицій співробітниками відділення «Філія Гуцульщина» на теренах етнографічного регіону Гуцульщини.

Ключові слова: Гуцульщина, Перша світова війна, Карпати, Австро-Угорщина, російські війська, військові поховання, Брусиловський прорив, позиційна війна.

ГУЦУЛЬЩИНА В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ярослав ЗЕЛЕНЧУК

кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник
отделения «Филия Гуцульщина» ННИИУВИ

Аннотация. В статье исследовано состояние социально-экономической и культурно-духовной жизни Гуцульщины во время Первой мировой войны. Освещены основные военные события на Гуцульщине этого периода, затронута проблема упорядочения воинских захоронений периода Первой мировой войны в отдаленных горных урочищах и населенных пунктах. Проанализировано состояние трансформации одного из основных торговых путей Гуцульщины на дорогу, которую использовали в военных целях обе воюющие стороны. Статья написана на основе литературных источников и материалов, интервью респондентов, собранных во время многолетних экспедиций сотрудниками отделения «Филия Гуцульщина» на территории этнографического региона Гуцульщины.

Ключевые слова: Гуцульщина, Первая мировая война, Карпаты, Австро-Венгрия, российские войска, воинские захоронения, Брусиловский прорыв, позиционная война.

HUTSUL REGION DURING THE WORLD WAR I

Yaroslav ZELENCHUK

Candidate of Science in History,
senior research associate of branch «Hutsulshchyna» of NRIUSWH

Annotation. In the article socio-economic, cultural and spiritual life conditions of Hutsul region during the World War I are analyzed. The main military events and the problem of arrangement of war graves of the mentioned period in remote mountainous regions and populated areas are examined. Transformation of one of the most important highways into the road used by both sides for military purposes is researched. The paper is written on the base of literary sources, materials and interview with respondents gathered during long-term expeditions in ethnographic Hutsul region by workers of the branch «Hutsulshchyna».

Key words: Hutsul region, World War I, the Carpathian Mountains, Austro-Hungary, Russian troops, war graves, Brusyliv breakthrough, position warfare.

Гуцульщина – один із небагатьох етнографічних регіонів України, на теренах якого пройшли масові жорстокі і криваві бойові дії під час Першої світової війни. Війни, участь у якій взяли 38 держав світу, мобілізувавши до своїх армій 73,5 мільйона солдатів, 10 мільйонів з яких загинули, а 20 мільйонів були поранені [7, 473]. На нашу думку, саме Перша світова війна з масовими жертвами, жахливими потрясіннями істотно вплинула та докорінно змінила стан соціально-економічного та культурно-духовного життя Гуцульщини, який досяг свого найбільшого рівня розвитку саме перед її початком.

Причиною Першої світової війни стала боротьба за економічні та політичні сфери впливу в світі між двома коаліціями держав: Антантою (Англія, Франція і Росія) та Німецько-Австрійським блоком.

Приводом до початку війни стало вбивство 28 червня (11 липня) 1914 р. в столиці Боснії м. Сараєво сербом, членом партії «Млада Босна» Гаврилом Принципом ерцгерцога Франца-Фердинанда, сина цісаря Франца-Йосифа, наступника австро-угорського престолу.

Вся багатонаціональна Гуцульщина з великим жахом зустріла звістку про «сараєвське вбивство» та початок війни. Значна частина чоловічого населення

Гуцульщини була мобілізована до війська (так звана «липнева офензива»). Солдати, мобілізовані з територій Гуцульщини, воювали як на Західному, так і Східному фронтах. Біль та туга гуцульських жінок за своїми чоловіками і синами, які пішли на війну, знайшли своє відображення у багатьох тогочасних співанках-хроніках.

Поховання в горах під час Першої світової війни

*Окопи в горах
під час Першої світової війни*

Початок війни був дуже вдалим для російської армії. В ході Галицької битви, що тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р., австро-угорська армія була розгромлена [7, 473]. Саме внаслідок цієї битви значна територія Гуцульщини опинилася під російською окупацією. Оскільки у тогочасній військовій стратегії важливе місце приділялося захопленню висот, російські війська робили чималі спроби штурмувати Карпатські перевали, де надійно окопалися та вели відчайдушну оборону австро-угорські солдати [9, 413]. Одними із таких місць бойових дій та тимчасовою домівкою для тисяч солдат взимку 1914–1915 рр. стали Чорногірський хребет, Чивчинські та Гринявські гори, де з настанням зими збройна боротьба переросла в позиційну боротьбу, а згодом – у боротьбу з холодом і голодом. Цілу зиму передові частини російських та австро-угорських військ проживали на висотах

1500–2000 метрів над рівнем моря і зазнавали великих втрат у живій силі в нерівній боротьбі зі стихіями природи. Саме в цей період на цих територіях було споруджено цілий ряд інженерних військово-технічних об'єктів, які тією чи іншою мірою збереглися до наших днів і є німими свідками тих жахливих подій. За спогадами старожилів, *«Бог так дав, що тота зима була досит мніков. Бо як би було так, як завше, то тоти бідні солдати всі повимерзали би у горах як пруси»*.

З приходом на Гуцульщину російських військ тут встановлюється окупаційна влада. Генерал-губернатором Галичини був призначений граф Георгій Бобринський. У містах і селах також назначаються та вибираються керівники громад, часто з числа місцевих жителів – москвофілів. Ці керівники всіма силами намагалися уладнати відносини між російськими військовими та мирним населенням. Значна кількість військових на окупованих гірських територіях Гуцульщини, які в основному вкриті лісовими масивами, потребували постійного провіанту, а також великих запасів корму для їхніх численних коней, що важко було знайти в горах, на відміну від рівнинних територій. Військові коні випасали і без того невеликі земельні ділянки гуцулів, пасовиська, сінокоси і ріллю, перед загрозою постало навіть саме *«веснованє»* [2, 54]. У людей *«зреквітовували»* (забирали для потреб війська) велику рогату худобу, сіно, сир, бринзу, молоко, яйця й інші харчові продукти, що ще більш ускладнило і без того непростий соціально-економічний стан Гуцульщини. Натомість, за спогадами старожилів краю, *«царське войско було добре забезпечене хлібом. Любий гуцул з*

села миг прийти на польову кухню і попоїсти каші. А єкшо казав, шо у него дома малі і голодні діти, то ше давали из собов каші тхаті».

Інтенсивні військові дії на території Гуцульщини відновились у квітні 1915 р., коли на допомогу виснаженим австро-угорським військам прийшла німецька армія генерала Августа фон Макензена. Переважаючи противника в технічному оснащенні та живій силі, армія Макензена витіснила російські війська з території Гуцульщини та Галичини загалом. Відступ російської армії тривав до середини вересня 1915 р. З поверненням австро-угорської влади на територію Гуцульщини в 1915 р. до місцевих жителів почали застосовуватися масові репресії та арешти. Це було зумовлено проведеним аналізом австро-угорського військового командування своїх поразок на початку війни. Вони вважали,

що причиною таких невдач стала «зрада українців», їхня неприхована підтримка росіян [7, 475].

Це посяло в душах гуцулів деяке нерозуміння та внутрішній спротив. Слід зазначити, що, за спогадами більшості старожилів, які пережили не один окупаційний період на території Гуцульщини, про Австро-Угорську імперію та її цісаря Франца-Йосифа ширилися позитивні відгуки. Портрети цісаря та його родини були майже в кожній гуцульській хаті (поряд з іконами). Австро-угорська влада до населення ставилася добре, не забороняла української мови, відповідного рівня досягли і громадянське самоврядування, правові відносини та соціально-економічна стабільність у краї.

З початком травня 1916 р. російськими військами Південно-Західного фронту під керівництвом генерала Олексія Брусилова було здійснено масований

Залишки окопів на горі Лостун

наступ, у ході якого лінія фронту просулася вглиб Австро-Угорської імперії на 80–120 кілометрів [6, 130]. Наслідком цієї військової операції, в подальшому відомої в історії як «Брусилівський прорив», стали понад 1 мільйон пораненими та убитими з боку австро-угорських військ та повторна окупація російськими військами території Гуцульщини [7, 476]. Так, 15 червня 1916 р. були зайняті «ворота Гуцульщини» – місто Коломия, 24 червня російські війська окупували Делятин, а 30 червня було захоплено Жаб'є [8, 333; 2, 53].

Крім численних військових артефактів, залишків захисних редутив, окопів, бліндажів та дзотів Першої світової війни, на Гуцульщині залишилась військова дорога, яка до війни з'єднувала між собою буковинських, галицьких та закарпатських гуцулів і слугувала одним із основних торгових шляхів протягом багатьох сотень років, у народі її називають «Руський Діл». Саме цією гірською дорогою йшов наступ німецьких та австро-угорських частин у квітні 1915 р. генерала Августа фон Макензена під час масованого Горлицького прориву. Тому

на післявоєнних топографічних картах вона отримала назву «Дорога Макензена». Цією ж дорогою на територію Гуцульщини відбувся і наступ російських військ під керівництвом О. Брусилова у травні 1916 р., за що в радянський період її називали «Брусилівкою». Обидві воюючі сторони використовували для наступу дорогу, прокладену гуцулами ще декілька сотень років тому, яка була не «возовою», а «кінною» – «Гуцульським Плаєм», призначеним для подорожування верхи на конях та транспортування кіньми «терхів» за Гору. Для можливого пересування нею зброї та великих військових формувань дорога була значно трансформована, зокрема розширена та частково викладена бруківкою, солдатами та військовополоненими австро-угорської та російської армій. На допомогу в наступі 9-ї армії під керівництвом О. Брусилова командуванням російських військ було надіслано 79-ту піхотну дивізію під керівництвом генерала М. Гаврилова та Уссурійську кінну дивізію під керівництвом генерала О. Кримова.

Г. Семенов, який воював у складі уссурійців, пізніше згадував: «Операції

Артефакти Першої світової війни

в Карпатах були вдвойне трудні для конниці, як по отсутствию каких-либо путей сообщения, так и по полной безкормице для лошадей. Девственные леса; заоблачная высь гор; неимоверная узость долин, превращающихся в ущелья, настолько затрудняли наше продвижение, что, прорубая лес для прохода пулеметных выюков и горной артиллерии, мы иногда за сутки проходили не больше семи-восьми верст» [10, 44].

Зима 1916–1917 рр. на Гуцульщині знову стала ареною бойових дій. Обидві армії, виснажені війною, та місцеве населення, доведене до суцільного зубожіння, зазнали великих втрат. Невчасна доставка провізії та медикаментів до передових частин, спроби військового керівництва контратакувати, штурми та утримання карпатських висот призвели до погіршення морально-духовного стану воюючих сторін. На Гуцульщині

почалися найгірші процеси, які притаманні війні: свавілля, насилля, мародерство та масові погроми. Війна стає для України та Гуцульщини страшним випробуванням. За спогадами старожилів Гуцульщини, цей період ознаменувався тут свавіллям Черкеського кінного полку, так званої «Дикої дивізії».

З початком 1917 р. на Гуцульщині активізуються військові дії, зразу з перемінним успіхом, а згодом, за підтримкою 3-го елітного німецького егерського полку Альпійського корпусу, який був направлений сюди та увійшов до складу 200-ї піхотної дивізії і до цього часу відзначився обороною та контрнаступами на перевалах Магура й Яблуниця, австро-угорським військам вдається змусити російські війська відступити [5, 11]. Цей відступ став наслідком також тих суспільно-політичних подій, які мали місце у царській Росії. За спогадами

Поховання в Татарові

старожиливі краю, *«у москалів наступила свобода і вони опустили фронти»*.

Під час відступу, як і в ході всієї війни, на Гуцульщині були спалені сотні найбільших житлових будинків, мостів, зірвані залізничні колії. Зокрема, в селі Криворівня відступаючими військами спалено віллу тоді ще професора Львівського університету, а згодом голови Центральної Ради України Михайла Грушевського. Поряд з цим дехто з місцевих жителів виявив бажання покинути свій рідний край і відступати разом з російськими військами. Так, деякі жінки для цього затребували від в'їтів видати їм перепустки до Росії. У селі Верхній Ясенів російський козак забрав із собою маленького хлопчика Федора Максим'юка, вісті від якого надійшли в село аж у 1939 р.

У складних умовах Першої світової війни гостро поставало питання військових поховань. Велика частина загиблих за допомогою місцевих жителів звозилася на сільські кладовища, де хоронилася. Такі поховання, за нашими даними, є в селах Косів, Жаб'є, Ільці, Кути, Ясіня, Микуличин, Зелена, Татарів та ін.

Інша частина загиблих солдатів похована за допомогою військових капеланів у гірських урочищах неподалік від ліній фронту на військових кладовищах. Такі поховання були організовані найчастіше під час позиційної війни, де велика частина похованих стали жертвами хвороб та природних стихій. Вони часто були облаштовані, прибрані, огорожені, з добротними кам'яними або дерев'яними хрестами. Ці кладовища виявлені нами в таких місцях: під Великою Козмескою, під Кукулом, на Чуфровій, на Панській, під Хітанкою, під Шурдином, на Шешорській, на Луковицях, біля Буркутця,

у Буркуті, в Чимірному. На жаль, місця колишніх військових поховань часто невідомі ні сільській громаді, ні служителям церкви.

Найскладнішими з точки зору виявлення, картографування та відсутності інформації є так звані «санітарні поховання», які проводилися місцевими жителями та наступаючими військами для запобігання поширенню можливих інфекційних хвороб. Ці поховання найчастіше являли собою масові «братські могили» і не містили ніякої інформації про похованих та їх кількість. Найбільше солдатів, які загинули в тій страшній війні, поховані саме в таких «санітарних могилах».

Тіла деяких вищих чинів військового командування були вивезені для поховання на батьківщину або похоронені в окремих облаштованих могилах. Так, за спогадами старожила Верховинщини Михайла Сусака, на території села Буркут похований один із командувачів німецької армії, який загинув на Гуцульщині. Його прах з почестями було перепохоронено в часи Другої світової війни німецькими військами.

В польський період на Гуцульщині за належним станом утримання таких військових поховань слідкувало місцеве населення (за що навіть отримувало певну плату від родичів загиблих та спілки військових ветеранів). Деякі з місцевих жителів, а саме учасники та інваліди Першої світової війни, отримували військову пенсію за часів влади Польщі.

За радянських часів багато таких військових поховань було знищено. Так, в урочищі Перкалаба на місці кладовища було створено лісництво, в селі Буркут на військовому цвинтарі побудовано гуртожитки, та що говорити про такі

віддалені місця, якщо будинок райкому комуністичної партії в Жаб'їному був побудований на людських кістках.

На сучасному етапі розбудови України, на нашу думку, необхідно відкинути будь-які суперечки та політичні амбіції, згуртуватися всім разом і до річниці трагічної події – 100-річчя початку Першої світової війни – вшанувати пам'ять всіх загиблих воїнів на місцях їхнього вічного спочинку. Під керівництвом Асоціації органів місцевого самоврядування Гуцульщини потрібно створити оргкомітет із виявлення таких меморіальних місць, оскільки саме Гуцульщина була одним із небагатьох етнографічних регіонів України, на теренах якого пройшли найбільш масові, жорстокі і криваві бойові дії під час Першої світової війни.

Загальновідомо, що війна закінчується тоді, коли похоронений останній загиблий воїн. У такий спосіб ми зможемо віддати гідну шану всім загиблим і зробити ще один крок до дальшого міжнародного примирення в Європі і світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ардашев А.Н. Великая Окопная война. Позиционная бойня Первой мировой / Алексей Ардашев. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 480 с.
2. Юрій Гулюк. Жаб'є. – Верховина: Гуцульщина, 2004. – 176 с.
3. Зайончковский А.М. Первая мировая война / Зайончковский А.М. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. – 878 с.
4. Лазарович М.В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М.В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.: іл.
5. Летопись войны 1914 года / [ред. изд. Дм. Дубенский]. – 1914. – № 9. – 19 с.
6. Наукові записки Буковинського товариства природодослідників / Ред. В.П.-Коржик. – Чернівці: ДрукАрт, 2011. – Т.1, вип. 1–2. – 216 с.
7. Новий довідник: Історія України [відп. ред. І.Сілакова]. – К.: ТОВ «Казка», 2005. – 736 с.
8. Оськин М.В. Брусиловский прорыв / Максим Оськин. – М.: Яуза; Эксмо, 2010. – 416 с. (Великая забытая война).
9. Перша світова війна на Буковині: проблеми музейного забезпечення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції до 150-ї річниці заснування крайового музею в Чернівцях (Чернівці, 15–16 травня 2013 р.) / ред. кол.: Затуловська О.П. та ін. – Чернівці: Букрек, 2013. – 492 с.
10. Семенов Г.М. О себе. Воспоминания, мысли и выводы. 1904–1921. – М., 2007. – С. 44–45.
11. Україна: хронологія розвитку. Імперська доба. 1800–1917 pp. – К.: КРІОН, 2011. – 560 с.: іл.

REFERENCES

1. Ardashev A.N. Velikaya Okopnaya voyna. Pozitsionnaya boynya Pervoy mirovoy / Aleksey Ardashev. – M.: Yauza; Eksmo, 2009. – 480 s.
2. Yurii Huliuk. – Verkhovyna: Hutsulschy-na, 2004. – 176 s.
3. Zayonchkovskiy A.M. Pervaya mirovaya voyna / Zayonchkovskiy A.M. – SPb.: ООО «Iz-datelstvo «Poligon», 2002. – 878 s.
4. Lazarovych M.V. Lehion Ukrainskykh sichovykh striltsiv: formuvannia, ideia, borotba / M.V. Lazarovych. – Ternopil: Dzhura, 2005. – 592 s.: il.
5. Letopis voyny 1914 goda. / [red. izd. Dm. Dubenskiy]. – 1914. – № 9. – 19 s.
6. Naukovi zapysky Bukovynskoho tovarystva pryrododoslidnykiv / Red. V.P. Korzhuk. – Chernivtsi: DrukArt, 2011. – T.1, vyp. 1–2. – 216 s.
7. Novyi dovidnyk: Istoriia Ukrainy [vidp. red. I.Silakova]. – K.: TOV «Kazka», 2005. – 736 s.
8. Oskin M.V. Brusilovskiy proriv / Maksim Oskin. – M.: Yauza; Eksmo, 2010. – 416 s. (Velikaya zabytaya voyna).

9. Persha svitova viina na Bukovyni: problemy muzeinoho zabezpechennia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 150-yi richnyi zasnovannia kraiovoho muzeiu v Chernivtsiakh (Chernivtsi, 15 – 16 travnia 2013 r.) / Red. kol.: Zatulovska O.P. ta in. –

Chernivtsi: Bukrek, 2013. – 492 s.

10. *Semenov G.M.* O sebe. Vospominaniya, mysl i vyvody. 1904–1921. – M., 2007. – S. 44–45.

11. Ukraina: khronolohiia rozvytku. Imperaska doba. 1800 – 1917 rr. – K.: KRION, 2011. – 560 s.: il.

Ya. Zelenchuk
Hutsul Region During the World War I
Abstract

Hutsul region is ethnographic area of Ukraine where during the World War I severe bloody fights took place. During the war Hutsul region from time to time was under different occupation regimes. A great number of inhabitants of Hutsul region took part in the battles and died at the front of the World War I. Combat operations as well as position warfare, the war against cold weather and hunger, the war at conditions of high altitude (up to 2000 meters above sea level) took place in the region. The war swallowed up many military men and civilian population.

To provide speed attacks and counterattacks and troops transfer in the mountainous areas the problem of construction of new roads and adaptation of old mountain roads has appeared. A mountain road that connected hutsuls from Bukovyna, Halych and Transcarpathian regions for hundred years (popularly called «Ruthenian Dale») was one of the transformed roads. It was used with military purpose both by Austro-Hungarian troops of Field-Marshal August fon Mackenzen and Russian troops during Brusyliv breakthrough.

In the conditions of the World War I the problem of war graves was of great importance. The part of dead soldiers was buried in the village cemetery, another – in military cemeteries in high-mountain districts and other sanitary burials.

Nowadays some of those cemeteries are partly destroyed, another are completely abandoned. We consider that they must be arranged to the 100th anniversary of start of the World War I. We should pay the tribute to the memory of the dead soldiers.

World War I completely changed socio-economic, cultural and spiritual life conditions of Hutsul region which has reached its zenith right before the start of the war.

На сучасному етапі розбудови України, на нашу думку, необхідно відкинути будь-які суперечки та політичні амбіції, згуртуватися всім разом і до річниці трагічної події - 100-річчя початку Першої світової війни - вшанувати пам'ять всіх загиблих воїнів на місцях їхнього вічного спочинку. Під керівництвом Асоціації органів місцевого самоврядування Гуцульщини потрібно створити оргкомітет із виявлення таких меморіальних місць, оскільки саме Гуцульщина була одним із небагатьох етнографічних регіонів України, на теренах якого пройшли найбільш масові, жорстокі і криваві бойові дії під час Першої світової війни.

**НОВИЙ ЗДОБУТОК ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ**

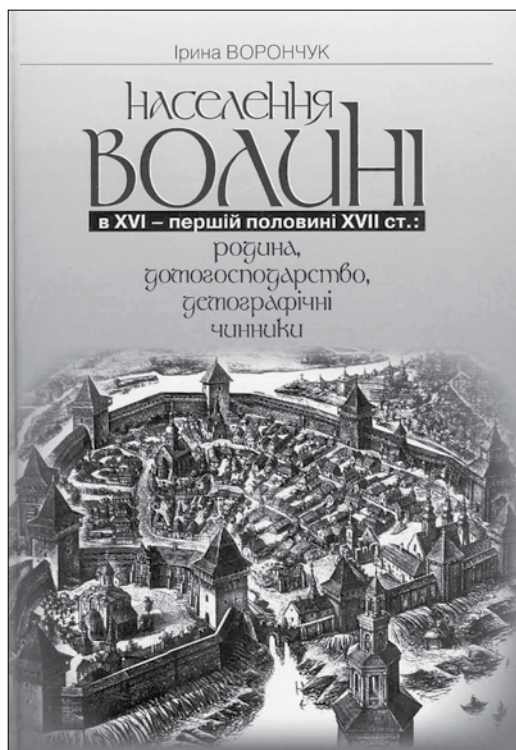
(Рецензія на монографію І. Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники». – Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії МОНМС України. – К., 2012. – 712 с.: іл.)

Починаючи з кінця 60-х років XX ст., у світовій науковій практиці відбувався критичний перегляд концептуальних засад соціогуманітарного знання, який призвів до кардинальних змін пізнавальних орієнтацій та дослідницьких стратегій. Нова парадигма соціальної історії висунула завдання дослідження всіх сфер, у тому числі й повсякденної, і приватної, життя людей минулих часів в їх структурній єдності та фокусі перехрещення соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій. Її головною настановою є намагання зрозуміти людські зв'язки і стосунки в межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп і соціальних спільнот. Описова історія народонаселення перетворилася в аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології, або соціальної історії, в широкому розумінні слова. Завдяки розробці нових методик були з'ясовані такі складні питання, як модель шлюбу, структура родини, сімейні взаємовідносини, становище жінки в родині та суспільстві, її права і обов'язки, стосунки батьків і дітей тощо. На тлі цих досягнень особливо гострим є відставання вітчизняних досліджень у даній галузі. Проте останнім часом історіографічна ситуація змінюється, з'являються розвідки з малодосліджених проблем соціальної історії та історичної демографії (як її складової),

особливо так званої достатистичної ери, тобто до XVIII ст., методологічні засади яких орієнтуються на принципи і підходи історичної антропології.

Праця Ірини Ворончук під назвою «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники» вже отримала схвальні відгуки не тільки рецензентів, а й ширшого кола науковців [1; 7].

Як об'єкт свого дослідження І. Ворончук виділяє функціонування народонаселення XVI – першої половини XVII ст. на території Волинського воєводства у тогочасних його межах. Щодо вибору для вивчення такого регіону, як Волинь, авторка зазначає, що, по-перше, з'ясування усіх запланованих аспектів одночасно у масштабі цілої України є неможливим, по-друге, Волинь, крім свого географічного розміщення, мала особливості певної «культурної автономії» у складі Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої зі своєю правовою системою, усталеними традиціями та звичаями, які мали великий вплив на побут, манеру поведінки, спосіб мислення тогочасних мешканців, а тому дослідження цих особливостей становить самостійну наукову проблему. Поняття ж «народонаселення» дослідниця тлумачить не як механічну сукупність людей, об'єднаних лише спільною територією, а як структурне утворення зі сталими і впорядкованими зв'язками

та стосунками людей всередині нього, які перетворюють сукупність людей з простої популяції на народонаселення. Внаслідок цього трактування народонаселення виступає як складне соціальне явище, що охоплює нерозривно пов'язані процеси фізичного відновлення людських поколінь (відтворення населення), їх соціалізацію, передання від покоління до покоління накопиченого досвіду. Разом з цим у вивченні тогочасних соціальних стосунків авторка бачить перспективу глибшого висвітлення не в конструюванні історичної картини про абстрактно взяте суспільство, а в поглибленні знань про людину в суспільстві, вияви її життєдіяльності у різних сферах – економіці, політиці, релігії, найближчому соціальному середовищі (родині). Саме вивчення конкретної людини (людей) як конкретного носія

національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має дати, на думку І. Ворончук, нові знання про тогочасне суспільство в цілому, допомогти зрозуміти «ментальність» епохи раннього нового часу. Такий підхід суттєво сприяє розвитку окремого напрямку сучасної української історіографії, що спрямований на вивчення історії повсякдення на основі принципів французької школи «Анналів», представники якої наполягали на існуванні тісного зв'язку між буттям людей, побутом, умовами, в яких вони живуть, та їхньою ментальністю. Комплексні полідисциплінарні методи вивчення, що застосовуються за такого підходу, використовуються з метою дослідження усєї системи тогочасного суспільства і груп, що його утворюють, починаючи з вивчення конкретних вчинків людей, їхньої поведінки, внутрішніх мотивацій представників різних соціальних верств у вирішенні проблем приватного життя, сприйняття ними світу на рівні конкретного індивіда, мікрогрупи, до якої він належить, його соціальної верстви.

Монографію присвячено висвітленню широкого спектра проблем повсякденного життя населення Волині XVI – першої половини XVII ст., проте в ній чітко простежуються дві магістральні взаємопов'язані проблеми: 1) історія родини (шляхетської, селянської, міщанської) у конкретних проявах тогочасної моделі поведінки людей різних соціальних груп та їх господарської діяльності; 2) демографічна ситуація на Волині як наслідок цілого комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Відповідно родинні структури та їх історія розглядаються в праці через призму практики укладання шлюбів, характеру шлюбної моделі, типології шлюбно-сімейних форм, взаємозв'язку зі шлюбною моделлю, структурою і типом родини, кореляції сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від системи їхньої господарської діяльності та соціального статусу тощо.

Демографічна ж ситуація з'ясовується шляхом вивчення стереотипів і практики повсякденної демографічної поведінки різних соціальних верств волинського суспільства, реальної історичної ситуації з народжуваністю й смертністю населення, впливу на неї природних, економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних факторів, підрахунку чисельних параметрів населення Волині на середину XVII ст. на основі обчислення коефіцієнтів родинних та домогосподарських структур.

Варто зауважити, що авторка цілком свідома усієї складності поставленої перед собою мети такого широкого історико-демографічного дослідження. Вона зазначає, що багатолітнє вивчення збережених наративних пам'яток (літописів, хронік, мемуарів), документальних джерел масового характеру, зокрема комплексу актових книг ґродських і земських судів Волині XVI – першої половини XVII ст., що містять численні матеріали, пов'язані з господарською діяльністю (люстрації королівських маєтків, інвентар приватних володінь, дільчі, купчі, дарчі, орендні угоди, шлюбні контракти, тестаменти тощо), сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови, тогочасні рукописні збірки повчального моралізаторського характеру, з великою історичною достовірністю

дають змогу з'ясувати склад і дослідити структуру тогочасних родин різних соціальних страт населення, описати демографічну поведінку людей минулої епохи, робити висновки про чисельність населення. Однак розкриття внутрішніх мотивацій, внутрішнього механізму поведінки людей тогочасної культури, ментальних стереотипів, демографічних уявлень та інших аспектів, пов'язаних із суб'єктивним осмисленням членами соціуму об'єктивної реальності (яке до того ж було не однаковим у представників різних страт населення: шляхетства, міщанства, селянства), на основі обмеженого числа прямих рефлексій, опосередкованих даних та лаконічності джерел наштовхується на значні труднощі. «Зокрема, – слушно зауважує І. Ворончук, – в тогочасних джерелах бракує експліцитного виявлення масового умонастрою, не розкриваються мотивації тої чи тої демографічної поведінки, не порушуються питання регуляції чисельності населення тощо» [2, 17]. Ще одною перешкодою, яку мала подолати авторка на шляху до правильного розуміння поведінки людей минулого, було сучасне сприйняття дослідником минулого. Щоб відсторонитися від цього «вірусу сучасності» та не переносити на тогочасну епоху стереотипи і поняття, характерні для мислення нашої доби, І. Ворончук багато часу присвятила копіткій пошуковій роботі в архівах.

На нашу думку, всі задуми авторки реалізувалися в розглядуваній книзі повною мірою. Разом із солідними додатками у вигляді таблиць та ілюстрацій праця вражає своєю фундаментальністю, пильною увагою до нових документальних матеріалів, якісним поліграфічним виконанням та заслуговує найвищої оцінки фахівців.

Зупинимось на окремих здобутих даних та висновках, що уточнюють відому історичну інформацію й спростовують деякі історіографічні стереотипи, що не відповідають тодішнім життєвим реаліям. Йтиметься, по-перше, про характер української родини XVI – першої половини XVII ст., по-друге – про демографічну ситуацію на Волині на середину XVII ст.

Родина як соціальний інститут

Висвітлюючи комплекс питань, пов'язаних із демографічною ментальністю різних верств населення Волині, І. Ворончук спочатку вивчає історію родини як соціального інституту, при цьому зупиняється на відмінностях між сучасним розумінням поняття «родина» та розумінням слова «родина» в українському соціумі за пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Якщо нині моногамну родину розуміють як групу осіб, яка складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей, тобто доволі обмеженої спільності людей, пов'язаних кровною спорідненістю та які проживають разом, то для розглядуваних часів притаманне диференційоване уявлення про родину з огляду на походження людини: шляхетське, міщанське чи селянське.

На підставі аналізу правових норм та документальних матеріалів І. Ворончук стверджує, що для шляхетських родинних структур було характерним ширше розуміння родини, до якої могла належати не одна подружня пара, й ступеневість споріднення: кровна (нащадки від спільного предка) з розрізненням по прямій та бічній лініях та за шлюбом (свояцтво). Кровні й свояцькі зв'язки, з огляду на господарчі стосунки, у минулому важили набагато більше, ніж тепер. Інструментом закріплення вигідних

економічних і політичних зв'язків було родичання за допомогою шлюбу. Ще однією функцією шлюбу в шляхетському середовищі ранньомодерного часу була функція продовження потомства. Але найголовнішим було поширене в соціумі поважне ставлення до самого інституту шлюбу та його сприйняття як необхідної соціальної норми. Шлюб розглядали як найважливішу умову добродійності людини, її матеріального стану та соціального значення. Майже все доросле населення перебувало у шлюбі, а життя поза шлюбом вважалося відхиленням від норми. Тому питанням укладання шлюбів надавалося великої ваги. Попри встановлені Литовським статутом 1529 р. норми шлюбного віку: для жінок – 15, а для чоловіків – 18 років, на практиці ці норми не дотримувалися. Часто дочок віддавали заміж ще до виповнення 15-річного віку. Рання шлюбна модель мала своїм завданням, по-перше, задовольнити сексуальні потреби молоді, по-друге, за тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити необхідний рівень відтворення населення та була певною запорукою продовження роду. Щодо різниці у віці між подружжям, то подекуди вона була значною, проте до цього ставилися без упередження, і це не ставало перешкодою для укладання шлюбів. Велику роль відігравала престижність шлюбного партнера, його матеріальний стан і статус у соціумі. Авторка припускає, що подібні шлюби укладалися доволі часто з огляду на велику смертність шлюбних партнерів та бажання чоловіків залишити нащадків для продовження роду. Батьки дуже уважно ставилися до шлюбів своїх дітей, намагаючись заздалегідь підшукати шлюбну партію для

них, особливо ж – вчасно видати заміж своїх дочок. У разі передчасної смерті батьків обов'язок видати дівчат заміж покладався на опікунів та кровних родичів (братів, дядьків).

Щодо міри свободи, яку мала жінка в момент укладання шлюбу, І. Ворончук не погодилася із висновком О. Левицького (як і решти сучасних дослідників, які солідаризувалися з його висновками), який вважав, що вже на зламі XVI–XVII ст. шлюби укладалися на основі кохання, а виявлення власної волі та згоди нареченої вважалось такою ж необхідною умовою, як і вільний вибір нареченого. На думку авторки, міркування О. Левицького не відповідали тогочасній дійсності, адже законодавство – Литовський статут, на який посилався учений, – містило двозначні формулювання щодо прав жінок: за одним положенням, жінкам ніби надавалося право вільного волевиявлення, а в наступних пунктах це право не просто заперечувалось, а й абсолютно виключало таку можливість під загрозою втрати посагу та права успадкування майна. Крім того, Статут 1566 р. під загрозою втрати права на нерухомість застерігав також проти шлюбу шляхтянок з представниками нешляхетського походження. Насправді статутіві приписи щодо заборони примусового видання жінок і дівчат заміж не мали реального значення і жодного впливу на можливість волевиявлення під час укладання шлюбу. Як свідчать документальні записи того часу, примусове видання заміж батьками, братами, опікунами та іншими родичами беззахисних жінок було поширеною практикою. За умови абсолютної батьківської влади, зазначає І. Ворончук, наївно припускати, що хтось став би цікавитись

думкою 13–15-річної дівчини щодо майбутнього чоловіка або питати її згоди на шлюб. А записи про добровільну згоду вносилися до книг тоді, коли виникали конфлікти між родичами, які захищали інтереси підтримуваних ними претендентів на руку своїх підопічних родичок, і в такому разі потрібно було дотриматися «букви закону», тобто формально прописаного у Статуті порядку, аби не дати іншій стороні жодних аргументів для опротестування їхніх дій.

Документи засвідчують, що не лише дівчата та жінки, а й молоді чоловіки (сини) брали шлюб із дозволу батьків та інших родичів. Причому вирішальною була саме роль батька (якщо він був живий) у виборі шлюбної партії. Це пояснюється не лише його абсолютною владою в родині та силою звичаю – у батька були й матеріальні важелі, адже саме він забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений мав, за статутними вимогами, записати дружині частину свого майна (віно) за принесений нею посаг.

Таким чином, авторка доводить, що тогочасний шлюб розглядався як угода між батьками молодих або батьками (опікунами) дівчини та її майбутнім чоловіком, коли він уже був самостійним господарем у своєму маєтку, але аж ніяк не між майбутнім подружжям. Почуття та уподобання молодих не мали значення під час укладання шлюбу, адже й сама тогочасна концепція подружнього життя не передбачала великих любовних почуттів. До уваги бралися не почуття, а матеріальні розрахунки та інтереси. За допомогою шлюбу прагнули зміцнити економічні позиції або підняти свій соціальний статус. Вважалося, що, вибираючи пару, слід мати на увазі передусім матеріальний добробут,

станову рівність, соціальне становище майбутнього партнера. Зазвичай шлюби укладалися між рівними за майновим і соціальним статусом партнерами в колі звичних для батьків соціальних контактів. За внесений дружиною посаг чоловік зобов'язувався записати на неї подвійне віно на третині своїх маєтків. Зрозуміло, що майнові можливості чоловіка мали бути відповідними. На думку І. Ворончук, дівчина (жінка) не бралася до уваги як рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, і це наперед визначало її нижче становище в родині порівняно з чоловіком. Шлюб нерідко поєднував зовсім різних, несумісних за вдачею людей, і цей казус мав нівелюватися попереднім вихованням жінки, яку заздалегідь готували до повної покірливості і послужливості чоловікові. Відповідно до церковних приписів жінку було створено як партнерку для чоловіка, яка мала народжувати йому дітей, бути завжди слухняною і коритися беззаперечно. Від народження до виходу з батьківського дому дівчина перебувала в абсолютній владі свого батька, а виходячи заміж, переходила з-під влади батька під владу чоловіка. Авторка вважає, що не слід ідеалізувати тогочасну дійсність, як це роблять деякі дослідники, адже, як свідчать джерела, в патріархальному суспільстві того часу не було місця для власної волі індивіда поза волею глави родини. Цілий суспільний лад спирався на цю засаду: король був батьком свого народу, кожний шляхтич – батьком своїх підданих, а глава сім'ї – батьком своєї родини. За таких умов жінка не могла мати власної сильної позиції, тож у реальному повсякденному житті ставлення чоловіків до дружин було досить суворим. Про межі влади чоловіка свідчить хоча б і

такий приклад: дружина без дозволу чоловіка не мала права самостійно покинути маєток навіть для побачення зі своїми батьками. На сімейний клімат впливали чинники емоційно-психологічного стану тодішньої людини, що жила в атмосфері загальної небезпеки. Брутальність і жорстокість були нормою не тільки стосовно чужих людей, а й до рідних і близьких. Від брутальної вдачі чоловіка не рятували ні обсяг її посагу, ні величина впливу та авторитету батьківського дому, з якого вона походила. Наведені авторкою джерельні матеріали спростовують тезу О. Левицького про рівноправне з чоловіком становище жінки. Більшість жінок мусили миритися з грубим ставленням чоловіків і не зверталися до судових інстанцій ще й тому, що боялися розправи, шукаючи захисту хіба що у своїх найближчих родичів. Система жіночої залежності посилювалась і внаслідок різниці у віці між подружжям. Видані заміж 14 – 15-річні дівчата легко підкорялися значно старшим чоловікам і звалилися жити в покорі та слухняності. Щоправда, джерела фіксують і випадки намагань жінок позбутися цієї залежності, відомо кілька справ про розлучення і навіть вбивство жінками своїх чоловіків. Проте це не було нормою життя, радше рідкісним випадком.

На думку І. Ворончук, рання шлюбна модель, всезагальність шлюбу, бажання залишити нащадків, а також ментальні настановлення щодо проведення життя у подружньому союзі зумовлювали багатощлюбність. В основному вона була пов'язана з високою смертністю населення. Високий показник смертності (за підрахунками авторки – 40–43 %) спонукав шлюбні пари до народження якомога більшої кількості дітей (коефіцієнт

дітності волинської шляхетської родини становив щонайменше 5,78 осіб). Оперуючи великим документальним матеріалом, авторка стверджує, що лише поодинокі чоловіки і жінки не поновлювали шлюбів після смерті своїх партнерів. На її думку, швидкі повторні шлюби жінок пояснюються також складністю для них самостійного ведення домогосподарства і боязню за безпеку дітей і свою власну.

Важливим є висновок І. Ворончук про те, що реальні шлюбні практики в шляхетському середовищі польських і українських земель, зокрема й Волині, незважаючи на певні відмінності у законодавствах, майже не відрізнялися.

Характеризуючи селянську родину, І. Ворончук відзначає відсутність писемних джерел, аналогічних тим, які відкриті у шляхетських судах та архівах, насамперед тому, що селяни приватних володінь підлягали суду власника маєтку, процедура якого на письмі не фіксувалася. Хоча певну інформацію із документації гродських і земських судів все ж таки авторці вдалося добути. Так, за спостереженнями І. Ворончук, протягом першої половини XVII ст. переважною формою селянського господарства залишалося дворище. На дворищі мешкали великі нерозділені селянські родини кровних родичів, що склалися з кількох менших не індивідуальних сімей (родинних груп). Переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну, на її думку, не означало автоматичного розриву великої селянської родини, адже для обробітки значних земельних площ потрібно було й багато робочої сили. Цей економічний чинник спонукав до багатодітності, а отже, й до порівняно великого числа членів селянської родини. До складу

пересічної селянської родини з двопоколінною структурою належали батько, мати, два дорослих сини, дві дорослі дочки, двоє недорослих дітей, інколи дід та баба. Головою кожної родової групи був батько. Нерідко родинні структури розширювалися за рахунок одружених синів, бічних родичів. Таким чином, селянська родина-домогосподарство становила доволі велику родинну спільноту, що об'єднувала кілька менших сімей. Серед актових документів дослідниці вперше віднайшла матеріали про наявність наймитів та челяді в селянських і міщанських господарствах, які засвідчують, що це було звичним побутовим явищем. Складність проблеми встановлення пересічного числа членів селянської родини полягає в тому, що в джерелах не фіксуються готові дані про цю кількість. З-поміж усіх попередніх кількісних коефіцієнтів виведення числа селянської родини (диму), запропонованими іншими дослідниками питання (4 – 6,5 осіб), а також переглянувши результати своїх попередніх підрахунків (8 осіб), авторка наполягає на висновку про чисельність пересічного селянського домогосподарства в 10,4 осіб (помноживши 8 на 1,3 родини). Додавши до цього числа двох можливих помічників у господарстві (челядників, коморників або підсусідків), І. Ворончук висловила припущення про коефіцієнт пересічної домогосподарської структури в 11,5 – 12,5 осіб.

На думку І. Ворончук, шлюб був категоричним імперативом для всіх верств населення, в тому числі й селянства. Нежонаті чоловіки не сприймалися сільським середовищем серйозно: лише одружені могли брати участь у зборах сільської громади, самотня людина не була здатна вести трудомісткі сільсько-

господарські роботи. До обов'язкової шлюбності підштовхували й висока тогочасна смертність, небезпечність самотнього проживання, незабезпечена старість тощо. Дослідниця припускає, що більшість селянських шлюбів відбувалися в межах одного села або розташованих поблизу. Шлюби укладалися на засадах майнової рівності. Цілком можливо припустити про подібну до шляхетської практику ранньої шлюбної моделі в селянському середовищі. Селянські дочки отримували посаг рухомістю: худобою, домашнім начинням, одягом, постіллю. Авторка заперечила гіпотези інших дослідників про рівність чоловіка й дружини в подружньому житті селянської родини, обумовленої відносною майновою рівністю подружніх пар. На її думку, молода людина мусила підкорятися родинним планам і потребам, які вимагали значного числа робочих рук, а це, у свою чергу, обумовлювало основну функцію жінки у сім'ї – народити якнайбільше дітей, виконувати хатню роботу тощо.

І. Ворончук здійснила велику пошукову роботу й щодо встановлення структури і типології міщанської родини. На відміну від інших вітчизняних дослідників, вона не згодна з отожднюванням поняття «дим» як житлового приміщення у місті з поняттям «родина». На підставі аналізу волинських документальних матеріалів авторка висловила припущення, що поняття «родина» не збігалось з поняттям «дим», яке було значно ширшим, і що правильніше буде ідентифікувати його з поняттям «домогосподарство». Незважаючи на те, що частина міщанських сімей вже мала нуклеарний характер, складаючись з найближчих родичів – батьків і недорослих дітей, більшість родин все ж таки зберігали ще

складну структуру, складаючись з 2–3 і більше сімей, що проживали в одному домі. І хоча порівняно із селом у містах розширені і складні родинні структури траплялися рідше, проте випадків спільного проживання дорослих одружених синів із батьком, який очолював спільну велику родину, було досить багато. Крім того, у міських житлових будівлях часто на рівних правах проживали не тільки споріднені родини, а й просто сусіди. Чималу групу міського населення становили підсусідки і коморники, які, не маючи власного житла, винаймали його у домогосподарів-власників. Найзаможніша група міської людності могла дозволити собі утримувати учнів, підмайстрів, слуг і челядь. Тобто за кількістю й складом мешканців родинні спільноти могли вести просте, розширене та складне сімейне домогосподарство. Це дало підстави І. Ворончук для висновків про величину міських родинних структур, що мешкали в міському димі. На її думку, на міський дим припадала не одна сім'я, а в середньому 1,2 родини. Помноживши це число на виведений нею ж коефіцієнт біологічної міщанської родини (6,3 особи), авторка суттєво збільшує верхню межу відомих на сьогодні коефіцієнтів міщанських родин Волині (5 – 6,5 особи) до 7,5 осіб. Додавши до цього числа 1 – 1,5 особи (в ролі товаришів-помічників, коморників, підсусідків, слуг, челяді, підмайстрів, учнів), І. Ворончук встановила, на її погляд, науково обґрунтований коефіцієнт волинської міської домогосподарської структури в 8,5 – 9 осіб, який вона у жодному разі не вважає завищеним.

Виховані на основі уславлення давніх традицій, сучасні читачі, безперечно, звернуть увагу на досить незвичні і

часом некомпліментарні висновки І. Ворончук (підкріплені, проте, вагомими джерельними аргументами) щодо взаємовідносин у подружжях різних станів тогочасного суспільства. Годі й говорити, що вони суперечать ідеалізованій і романтизованій моделі традиційної української родини, в якій з «давніх часів панували любов, злагода, особливо лагідне ставлення чоловіків до жінок», а жінка була «дійсно главою родини, оскільки мала привілейоване положення» [3; 4; 5]. І. Ворончук не побоялася «піти проти авторитетів», зокрема проти О. Левицького, уважно вивчивши великий комплекс документів, заперечити деякі поширені трактування становища жінок у XVI – XVII ст. Це стосується насамперед головного постулату: у шляхетському соціумі тих часів жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. І. Ворончук натомість звертає увагу на ті численні приклади тогочасного життя, які свідчать про обмеження волевиявлення жінок під постійною владою родичів чоловічої статі. Ретельне вивчення документальних джерел, які віддзеркалювали реальне життя тогочасних шляхтянок, призводить до руйнування ідеалізованого уявлення про їхнє становище в сім'ї. Виявляється, що хоча чоловік і був зобов'язаний, і записував дружині віно, та, як правило, дружина тут же віддаровувала йому все на неї записане, а також додатково обдаровувала його власними грошовими сумами, рухомістю і нерухомістю. Тобто чоловікові все подароване миттєво поверталось навіть із лишком. Далеко не завжди жінки робили це з доброї волі: надання дарчих записів через обман або примус було нерідким явищем. І. Ворончук наводить

вражаючі документальні свідчення про випадки жорстоких катувань дружин, аби вони відмовилися від свого майна на користь чоловіка. Траплялося, що їх після цього або ув'язнювали, або виганяли з дому, або ж побоями доводили до могили. Насильство по відношенню до жінки вважалося нормальним, а отже, типовим для патріархального суспільства, де агресія чоловіків у подружніх стосунках та родинному колі нічим не обмежувалася, а більшість жінок були виховані в канонах покірності, слухняності, підлеглості чоловікам і десятиліттями терпіли своє становище. Не кращим, на думку авторки, було становище жінки й у інших верств населення [6, 241–242]. Таким чином, І. Ворончук вдалося якщо не повністю спростувати такий привабливий, але мало чим обґрунтований історіографічний стереотип про те, що «на українських землях у XVI–XVII ст. жінка володіла значно більшою свободою, ніж будь-де в глибокій корінній Європі ... Незалежності української жінки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни: вона була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права та особисту незалежність, як й її чоловік ... вільно вибирала собі нареченого, сама розпоряджалася та управляла своїм майном, мала право розірвати шлюб» [8, 110–111], то принаймні «відвоювати» у нього Волинь.

Демографічна ситуація на Волині на середину XVII ст.

Встановлення названих вище коефіцієнтів волинської шляхетської родини, пересічної селянської та міської домогосподарської структур є надто важливим для наступних висновків І. Ворончук про чисельність населення Волині на середину XVII ст. Складність

даного питання полягає у відсутності на той час даних переписів населення, адже перший перепис населення в Польщі, а отже, й Волині, було проведено тільки в 1789 р. Джерела не дають прямих свідчень про чисельність тогочасного люду, оскільки ні власники маєтків, ні загальнодержавні органи не робили підрахунків усієї людності (осіб різної статі, дорослих і дітей тощо). Тому дослідники змушені звертатися до вивчення об'єктів, які можуть дати лише непрямі відомості щодо чисельності населення. Досі відомі підрахунки волинського населення робилися на основі обчислення певних господарських одиниць, що обкладалися податком, аналізу інвентарів маєтків та люстрацій (описів) королівщин, поборових, подимних реєстрів та списків поголовних реєстрів. Однак ці документи як джерела обчислення населення мають певні недоліки, зокрема, їх збереглося небагато, відповідно вони охоплюють незначну територію і до того ж не завжди є прозорими, тобто в них був присутнім елемент приховування від податків. Існуючі на сьогодні обрахунки українського населення на середину XVII ст., здійснені в основному на основі подимних тарифів Волинського воєводства 1629 р. О. Барановичем (655 тис.), М. Крикуном (770 тис.), авторка вважає не відповідними історичним реаліям. Як відомо, останній дослідник цього питання М. Крикун у кінці 80-х років минулого століття оприлюднив результати підрахунків, згідно з якими у 2375 населених пунктах воєводства (115 міст, 2260 сіл) нараховувалося 113296 димів, де могло мешкати 736424 людини (дослідник застосовував коефіцієнт 6,5 особи на дим). Додавши до цього числа 33265 осіб неоподаткованої людності дворів і фільварків

та 288 осіб католицьких плебаній, він визначив загальну чисельність волинського населення – 769978 людей. І. Ворончук спробувала обрахувати волинську людність середини XVII ст. на підставі іншого підходу, засадничим принципом якого було обчислення чисельності найголовніших страт населення – шляхти, селянства і міщанства – по-окремо шляхом залучення встановлених авторкою за документальними матеріалами нових коефіцієнтів домогосподарських структур, які мали охоплювати не лише біологічну родину, а всіх домогосподарців.

Таким чином, не заперечуючи проти встановленого М. Крикуном загального числа сіл і димів Волинського воєводства (2260 сіл і 79392 димів), але не погоджуючись із запропонованим ним коефіцієнтом 6,5, І. Ворончук висновує іншу кількість селянства. Застосувавши найменший показник із виведеного нею коефіцієнта (11,5 – 12,5) – 11,5, авторка обраховує волинське селянство у щонайменше 913000 осіб (на 396951 більше, ніж нарахував М. Крикун).

Так само, спираючись на кількість міських димів, уточнених М. Крикуном (33904), але застосовуючи виведений нею коефіцієнт 8,5 на міський дим (як домогосподарську структуру), І. Ворончук нарахувала 288184 осіб міського люду, що майже на 68 тис. більше обрахунків М. Крикуна.

Населення шляхетських дворів І. Ворончук підрахувала, помноживши 6910 (кількість волинських шляхетських родин) на максимальне значення виведеного нею коефіцієнта шляхетського двору (19–20) – 20 людей. Отже, за її підрахунками, разом із шляхетською родиною та її службою населення шляхетських

дворів Волині могло становити не менше 138200 осіб.

Духовенство 471 церкви православного і римського обрядів (за неповними даними) з розрахунку 10 осіб на одну священицьку родину, за підрахунками авторки, становило 4710 осіб (зі слугами – щонайменше 5652). Разом з насельниками 70 монастирів (2100 настоятелів, їхніх слуг та ченців) число духовенства на Волині могло сягати, на думку І. Ворончук, 7752 особи.

Ще 12800 осіб І. Ворончук порахувала як обслугу у 640 фільваркових господарствах (урядники, двірники, пастухи, парубки, наймити тощо).

Склавши разом обраховану чисельність різних категорій волинського населення, вона отримала 1359936 осіб (913000+288184+138200+7752+12800). У зв'язку з цим дослідниця стверджує, що на середину XVII ст. на Волині проживало щонайменше 1 млн. 300 тис. людей. З розрахунку на загальну площу Волинського воєводства (41637,44 кв. км), на думку авторки, залюдненість воєводства становила близько 31 особи на кв. км (за підрахунками О. Барановича – 15,7, М. Крикуна – 19,35 осіб на кв. км) і була менш заселеною, ніж Франція (45 осіб на кв. км), Віртемберг (40) і Англія (36), майже однаковою, як Саксонія (30,8), і щільніше залюдненою за Померанію, Пруссію, Данію та Шотландію.

Такі досить сміливі висновки авторки щодо загальної кількості населення Волині першої половини XVII ст. мають повне право на уведення до наукового обігу. Однак перегляд відомих досі кількісних параметрів в бік їх зростання більш ніж на 530 тис. осіб потребує, на нашу думку, додаткових аргументів, у тому числі й відповіді на питання відповідності цих

розрахунків із піднятою самою ж І. Ворончук у 4 розділі розглядуваної монографії проблемою демографічних втрат Волині внаслідок негоди, неврожайів, голоду, хвороб, пожеж, і найголовніше – від руйнівного впливу татарських нападів, прямі втрати від вивезення в неволю та вбивств, не рахуючи втраченого потомства, за підрахунками дослідниці, могли сягати 500 і більше тисяч людей. А в тому, що наведені результати підрахунків населення аж ніяк не є утилітарними за своїм характером, немає жодного сумніву, адже саме від того, якими будуть остаточні дані про чисельність населення Волині в переддень великих змін у середині XVII ст., залежать наступні висновки про масштаби демографічного спаду на українських землях, спричинені політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст. До речі, під час аналізу демографічних наслідків подій української національної революції 1648–1659 рр. на Волині ми свого часу спиралися на результати підрахунків, зроблені М. Крикуном [9, 227–237]. Тож цілком слушним є прикінцеве зауваження І. Ворончук про те, що «ця проблема ще чекає на свого дослідника» [2, 569].

Ми зупинилися тільки на окремих моментах розлогої монографії І. Ворончук. Чи є у книжці прогалини? Якщо такі й знайдуться, то вони свідчать лише про виокремлення авторкою нових цікавих історичних дилем, до яких можна буде повернутися у майбутньому. Для прикладу, відзначивши, що зміна кількості населення в країні є також чинником усіх змін економічного ладу, «індикатором» успіхів і невдач у сфері виробництва, авторка вповні не розвинула цю думку, як і питання динаміки чисельності населення в XVI – першій

половині XVII ст., яке могло б підтвердити або спростувати попередню тезу. Вочевидь у опонентів можуть виникати питання й щодо запропонованих нових коефіцієнтів та загальної оцінки населення Волині, які дуже відрізняються від попередніх, тож дослідниця має бути готовою до дискусії та захисту своїх підходів, методів і висновків. Також дещо сильнішими на загальному фоні виглядають у праці сюжети, пов'язані із привілейованими верствами населення. Однак це свідчить тільки про особливості стану документальної бази досліджуваного періоду, яку науковець опрацювала досконало. Безперечно, самі історичні джерела ще не дають готової відповіді на поставлені в монографії питання, проте їх фахове студіювання за допомогою методів наукової критики, що демонструє авторка, дало можливість їй повною мірою розкрити інформаційний потенціал документів.

Насамкінець хочемо висловити впевненість у тому, що порушені в монографії різноманітні дискусійні й контрверсійні питання привернуть увагу вдумливих дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бездрабко В. В.* [Рец. на:] Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с. / В. В. Бездрабко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 200 – 208.
2. *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І.О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.: іл.

3. *Козуля О.* Жінки в історії України / О. Козуля. – К.: Укр. центр духовної культури, 1993. – 255 с.

4. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки доби / О. П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 1998. – 68 с.: іл.

5. *Кривоший О. П.* Роль жінок у суспільному житті України козацької доби / О. П. Кривоший // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.

6. *Орлова Т. В.* Насильство по відношенню до жінок в Україні: історіографія проблеми / Т. В. Орлова // Наукові записки / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – Вип. LXXXVIII (88). – С. 237 – 247.

7. *Потапенко С. П.* [Рец. на:] Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с. / С. П. Потапенко // Генеалогічні записки. – Львів, 2013. – Вип. XI (нової серії V). – С. 105 – 106.

8. *Сайгакова Л. О.* Статус жінки в правових традиціях запорозького козацтва / Л. О. Сайгакова, А. В. Володівщук // Науковий вісник / Одеський національний економічний університет; Всеукраїнська асоціація молодих науковців: Економіка. Політологія. Історія. – Одеса, 2013. – № 4 (183). – С. 106 – 111.

9. *Ярошинський О. Б.* Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. / О. Б. Ярошинський. – К.: Вид. дім «Стилос», 2005. – 460 с.

Олег ЯРОШИНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історичних пам'яток ННДІУВІ

ЗАРУЧНИЦЯ ВЕЛИКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

(Рецензія на монографію Веденеєва Д., Будкова Д. «Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни» (1945–1991 рр.)». –

К.: Дорадо – Друк, 2013. – 232 с.)

У різні історичні періоди голод на Русі-Україні не вважався винятковою подією. Повторюючись щонайменше раз на десять років, він став майже звичним явищем. Практично ніколи голод не мав і політичного підґрунтя. Ситуація кардинально змінилася з другої половини минулого століття, коли суспільно-економічне становище народів СРСР стало однією із складових запеклого протистояння між Заходом і Сходом.

Серед чималої кількості наукових і псевдонаукових досліджень про трагічні події початку 30-х років ХХ ст. праця відомих українських дослідників Дмитра Веденеєва і Дмитра Будкова посіла особливе місце. Це видно вже з її назви, а головне – за останніх два десятиліття авторський доробок став чи не першою спробою без облуд і зайвої політизації підійти до оцінки подій, які досі залишаються пекучим болем для українського суспільства.

Монографія підготовлена на основі раніше утаємничених архівно-документальних джерел, що надає їй особливої ваги. Доповнена широкою палітрою наукової та спеціальної літератури, вона не лише комплексно розглядає перебіг і результати інформаційно-психологічної боротьби в період «холодної війни», а головним чином дає відповідь на питання щодо природи концепції «голодомору – геноциду» 1932–1933 рр. в Україні. Причини її появи та змістове навантаження дослідники зуміли подати на широкому тлі запеклого протистояння між двома

воєнно-політичними блоками, зусиль органів ідеологічної та інформаційної боротьби в особі спецслужб західних держав та закордонних націоналістичних центрів, з іншого боку, радянологів, офіційної радянської історіографії у використанні теми Великого Голоду у протисторстві з противником.

У контексті розглядуваної теми варто згадати думку політолога Юрія Шевцова, який аргументовано стверджує, що сьогодні багато хто наше непросте минуле намагається бачити виключно через призму згадуваної доктрини. Запозичена з часів глобальних суперечностей між двома ідеологічно протилежними політичними системами, набувши характеру міфологічності, вона перетворилася на один із головних елементів «антирадянського ядра» нової української ідентичності. Як результат, політизовані постулати Великого Голоду стали чи не головною складовою твердження про тоталітарну за своєю суттю ідеологічну конструкцію радянського суспільно-політичного ладу.

Доцільно сказати й таке: багато у чому «повитухою» сучасного підходу до сприйняття питання голоду в українській і зарубіжній історіографії, а головним чином у політиці, свого часу виступала Організація українських націоналістів. Розпочавши у 30-х роках диверсійно-підривну та терористичну роботу проти СРСР, в арсеналі її діяльності чільне місце посіли й ідеологічні настанови, прийоми та методи

інформаційно-психологічного тиску на тогочасне українське суспільство. Особливо яскраво це проявилось в умовах Великої Вітчизняної війни, коли нацистська Німеччина надала у розпорядження ОУН можливості надпотужного державного агітаційно-пропагандистського механізму. Поряд з «героїчною» постаттю Мазепи, «жертвами Крутів», «мужністю й відвагою» сірожупанників тощо голод 1932–1933 рр. став одним із основних жупелів пропагандистських кроків Третього рейху і його поплічників в Україні¹.

За участю нових господарів в особі спецслужб США і їх союзників у повоєнні роки закордонні центри ОУН разом з підривними органами західних «демократій» розпочали не менш масштабну пропагандистську кампанію. В умовах «холодної війни» пам'ять про жертви епохальної трагедії початку 30-х років набула не лише ритуального й штучного

¹ Першими на весь світ про голодомор в Україні стали кричати нацисти. Тоді ж поширення набули і чутки про його нечувані людські жертви, які з часом зросли майже до 20 млн. чоловік. Гітлерівці та українські націоналісти продовжили і кампанію фальшування «документальних» доказів «голоду – голодомору», яку в середині 30-х років розпочав «відомий журналіст, мандрівник і дослідник Росії, що провів декілька років у поїздах по Союзу Радянської Росії», Тім Уолкер. Його статті в американській пресі супроводжувалися світлинами, начебто відзнятими у «наиболее неблагоприятных и опасных обстоятельствах». Завдячуючи кореспонденту журналу «The Nation» Льюїсу Фішеру, стало відомо: репортажі Уолкера були сфальшовані, а його нога ніколи не ступала на українську землю. Ще один американський журналіст Джеймс Кейсі довів, що більшість світлин Уолкера про «геноцид» в Україні зроблено у Західній Європі в період Першої світової війни. Це, зокрема, стосується двох «документальних свідчень» – «дитини-жаби» і «українського селянина», що схилився над своєю здохлою від голоду конячиною. Подібні «документальні» факти широко використовували і нацисти. Не раз вони друкувалися і в наші дні.

характеру, але й свідомого спотворення фактів і реалій створенням міфів про статистику жертв, а в кінцевому підсумку – використання «теми» у відверто аморальному плані.

Моторошна проблема голоду 1932–1933 рр. отримала виразно політизований, інструментально-технічний та ударний характер в інформаційно-пропагандистському й ідеологічному протистоянні двох наддержав і очолюваних ними воєнно-політичних блоків. Головні надії у своїй діяльності західні спецслужби покладали на рух радянських дисидентів та можливість появи на території СРСР «п'ятої колони». Зокрема, автори праці зауважують, що у програмах зарубіжних радіостанцій «значну увагу приділялося поданню спеціально підготовлених матеріалів на історичну тематику, спрямованих на дискредитацію «російського імперіалізму», прямим нащадком якого, мовляв, є радянська федерація». Паралельно ігнорувались такі непривабливі віхи європейської й американської цивілізацій, «як колоніальні війни, винищення корінних народів, жорстоке придушення антиколоніальних повстань і рухів, провокування голодоморів в Індії або Ірландії..., політика неокolonіалізу та експлуатації «третього світу». Провідна роль, як і в більшості світових подій подібного роду ХХ ст., належала США.

Опираючись на широку джерельну базу, дослідники наголошують: у ході психологічної війни між двома воєнно-політичними угрупованнями головні настанови щодо концепції «штучного голоду», насамперед проти селянства України, творилися за кордоном. Поряд із представниками української діаспори, які започаткували її основні риси

(Василь Гришко, Дмитро Соловей, Рафаль Лемкін тощо), за широкої підтримки з боку вищих державних чиновників США, зокрема Джорджа Кеннана та Збігнева Бжезинського, визначальне місце у даному процесі посіли західні спеціалісти ортодоксально-протестантського вчення диспенсаціалізму (від латинського *dispensatio* – «передвизначення») в особі Уїльяма Кейсі, Шона Лінсдейла, Пола Вульфовиця та деяких інших «вчених» від політики.

Започаткувавши пряму, а не символічну інтерпретацію біблійних текстів щодо політичних реальностей, пропагуючи положення про кінець світу, боротьбу сил зла з Богом та проповідуючи культ «біблійного коду» (доктрину глобального протистояння двох суспільно-політичних систем в особі США і СРСР) як останнього бойовища між Всевишнім і Дияволом, протестанти-фундаменталісти поклали початок і появі визначення Радянського Союзу як «імперії зла». На думку авторів монографії, умовною точкою відліку нової наступальної стратегії у психологічній війні проти Радянського Союзу стала доповідь (січень 1981 р.) директора ЦРУ Уїльяма Кейсі новообраному американському президенту Рональду Рейгану. З цього часу «трактування Голоду 1932–1933 рр. як свідомого злочину по відношенню до українського народу» оптимально вкладалося в інформаційно-психологічну технологію демонізованого образу СРСР як зосередження космічного зла («імперії зла»). Останнє визнає й український історик Станіслав Кульчицький. Доклавши чималих зусиль до утвердження в пам'яті українців терміна «голодомор – геноцид», у 1989 р. він писав, що у діяльності «Комісії Конгресу США у справі Голоду

на Україні» явно стала простежуватись спроба закріпити у свідомості американців образ «імперії зла». Для більш переконливого тлумачення «штучного голоду» називались і «космічні» цифри померлих: спочатку 3–4 млн. чоловік, згодом вони зросли до 16 і навіть 18 млн.

Рецензоване дослідження відкривається переднім словом голови правління Українського фонду культури, академіка НАН України Бориса Олійника «Берегти чистий голос Дзвону пам'яті». «Ініціатива вшанування жертв Голодомору, – наголошує він, – йшла з глибин народних... Люди щиро згадували, щиро молилися за упокій душ померлих... Тоді, на межі 1980–1990-х років, справді був шанс трагедію Великого Голоду науковцям – сумлінно вивчати, народу – щиросердечно вшанувати. Тим прикріше, що одразу ж ініціативу у вшануванні жертв Голоду почали перехоплювати ті, хто прагнув здобути на костях загиблих політичні дивіденди, розпалити істерію та ворожнечу, війну з минулим обернути проти опонентів або окремих «винних» народів чи країн. Врешті-решт, нам судилося пережити і роки, коли спекуляції та бездушне адміністрування навколо святої теми народного страждання поставили Україну на межу громадянського протистояння, зіпсували стосунки з сусідами, посіяли цинізм від бездушних «заходів». Пішов навіть гуляти чиновницький канцеляризм – «Свято Голодомору». В історії і не думали вчитися, адже тоді б сьогодні сотнями не зникали українські села з карти «неньки-України», чийм ім'ям святенницькі клялися і клянуться на політмайданах.

Основні прийоми з політичної та пропагандистської експлуатації теми

Голодомору витали саме з арсеналів «психологічної війни»... Прийоми, які спеціально розроблялися для підризу державного ладу супротивника по глобальному протистоянню... Стверджую це як безпосередній свідок кривавого розбрату. Тут немає місця справжній скорботі по померлих наглою смертю – лише цинічний політичний розрахунок та технології спотворення людської свідомості».

У розрізі задекларованих думок авторами запропоновано аргументований зміст праці. Окрім вступу, висновків та додатків, передбачено три структуровані розділи. Особливу увагу привертають другий – «Розробка концепції «штучного голоду 1932–1933 рр.» в Україні у контексті психологічної війни між воєнно-політичними таборами у післявоєнному світі» – та третій – «Проблема голоду 1932–1933 рр. та реагування на неї партійних, державних органів та офіційної науки в СРСР та Українській РСР». Вже у вступі наголошується: як науковці і громадяни вони не ставлять під сумнів факт, масштаби й катастрофічні наслідки Великого Голоду, який викликав величезні жертви серед населення провідних хліборобських районів не лише України, але й Російської Федерації, Казахстану та Білорусії. Ця історична трагедія, з одного боку, сталася внаслідок форсованої політики колективізації, вилучення зерна і продовольства, зламу адміністративно-примусовими методами та репресивного супроводження змін традиційного укладу господарювання на селі. З другого – її причини й перебіг можна зрозуміти лише у контексті загального розвитку доби прискореної модернізації, становлення системи «мобілізаційного соціалізму», з урахуванням

соціально-економічного стану аграрної України, її попереднього розвитку у складі Російської імперії та СРСР, інших важливих чинників, зокрема зовнішньополітичних.

Так, на час приходу більшовиків до влади країна позбулася 80% промислового виробництва. Транспорт втратив більшу частку свого ресурсу. Революція, а потім громадянська війна призвели до зупинки того, що лишилося. Після часткового відновлення економічного зростання у роки непу криза продовжувалася. Модернізація і реформування радянської економіки, у т.ч. військової, диктувалися абсолютними історичними реаліями. Зокрема, у 1928 р. в Червоній армії було лише 92 танки і декілька десятків фанерних аеропланів (у Франції – 6 тис. бойових літаків), військово-морський флот перебував у примітивному стані. Ударною силою виступали піхота і кавалерія.

«Вовчий закон капіталізму – бити відсталіх і слабких, – заявив Й.Сталін 1931 р. на конференції працівників промисловості СРСР. – Ти відсталий, ти слабкий, значить, ти не правий, значить, тебе можна бити... Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми маємо пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть». За таких умов, писав американський посол в СРСР (1937–1938 рр.) Джозеф Девіс, «Сталін запропонував свій план. Для його виконання потрібна була надзвичайна сміливість, безжалісність, затягування пасків буквально у всіх класів суспільства. При цьому уряд зіткнувся з пасивним спротивом сільськогосподарських районів. Спротив було безжалісно придушено».

На жаль, в основу вкрай необхідних економічних реформ на селі насамперед

було покладено переважно адміністративно-командні і силові методи їх втілення.

Водночас вже у 1936 р. Радянський Союз вийшов на перше місце у світі з виробництва комбайнів і збирання цукрової сировини, на друге – із загального обсягу виробництва, на третє – з виплавки сталі і виробництва суперфосфатів, на четверте – з видобутку вугілля. Через чотири роки після початку індустріалізації британська «The Financial Times» зазначала: «Успіхи, досягнуті в машинобудівній промисловості, не підлягають будь-яким сумнівам... СРСР сьогодні виробляє все оснащення, яке необхідне для металургійної і енергетичної промисловості. Він зумів створити свою власну автомобільну галузь».

Згадуваний Джозеф Девіс, у свою чергу, занотував: «Я отримав дозвіл влади на відвідання основних промислових районів, починаючи з Ленінграда... Мені вдалося побувати в Донбасі і Дніпропетровську. З групою американських журналістів відвідав 5 міст, де оглянув найбільші підприємства... В радянській практиці планування найбільше вражає сміливість у прийнятті рішень і впертість у їх виконанні. П'ять років тому в районі Запоріжжя був голий степ, а сьогодні можна побачити великі заводи і місто з населенням у 125 тис. чоловік, з сучасними цегляними житловими будинками, широкими вулицями і площами... У цілому нові промислові райони вражають: росіянам вдалося за 7 років досягнути стільки, скільки Америці за 40 – починаючи з 80-х років минулого століття...»

Без сумніву, колективізація (нічого приховувати, переважно шляхом примусу) і на її основі «космічний» стрибок

важкої індустрії порятували країну в роки нечуваного у світовій історії кровопролиття в битві з наці-фашизмом. Гітлерівський генерал Фрідріх фон Меллентін змушений був визнати: «Індустріалізація Радянського Союзу, проведена вперто й безжалісно, дала Червоній армії нову техніку і велику кількість висококваліфікованих фахівців. Росіяни швидко навчилися використовувати нові види зброї і, як не дивно, показали себе здатними вести бойові дії із застосуванням складної бойової техніки».

Піддавши детальному аналізу хід і наслідки розглядуваних подій, автори монографії, у свою чергу, наголошують, що станом на початок 1980-х років СРСР був другою країною світу за темпами економічного зростання, мав розвинуті системи освіти і науки, соціального захисту, гуманістичну культуру. Займаючи за калорійністю, збалансованістю, якістю продуктів харчування, іншими економічними показниками 7 місце у світі, радянський народ матеріально жив краще, ніж 85% населення земної кулі. Навіть за тих тяжких втрат, яких Радянський Союз зазнав під час німецько-фашистської агресії, несучи непомірне навантаження на економіку внаслідок гонки озброєння, він зумів забезпечити ракетно-ядерний паритет із США, бути гарантовано застрахованим від будь-якої зовнішньої агресії. Україна у цей період займала лідерські позиції в економічному розвитку не лише в СРСР, але й у Європі.

Ставши у 70-ті роки фірмовим знаком, проект «голодомор-геноцид» за конкретних умов і обставин був підхоплений західними дослідниками, зокрема Робертом Конквестом і Джеймсом Мейсом. Джерельну базу для

«фундаментальних» праць «Великий терор» та «Жнива скорботи» перший запозичив із художніх творів та «творчості» колишніх кримінальних злочинців, а також матеріалів гітлерівської пропаганди. Про колективізацію і голод 1932–1933 рр. писав виключно «як про війну проти трудового селянства, що згодом переросла у війну проти всього українського народу». Довершену «наукову» концепцію подав його колега та яскравий виразник політики й інтересів США у слов'янському світі Джеймс Мейс, який очолив спеціально утворену американським Конгресом комісію з дослідження голоду в Україні. Вона дійшла до безальтернативного висновку: жертви голоду були «заморені до смерті рукотворним шляхом; Сталін і його оточення здійснили Геноцид проти українців у 1932–1933 рр.». Мейс започаткував і програму «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.». За даними авторів монографії, «витративши за 4 місяці \$10 тис., він (Мейс. – А. Ч.) з колегами зібрав 60 усних розповідей та видав їх у 3-х томах, при цьому не приховувалось, що метою документування було доведення геноцидного характеру Голодомору». Пізніше з'ясувалося, що близько 80% свідчень, зібраних «творчим колективом», мали анонімний характер («Анонімна жінка», «Анонімне подружжя», «Марія N» та ін.).

«Науковий підхід» Мейса і його команди до вивчення питання «голоду – геноциду» викликав аргументовану критику вчених у багатьох країнах, насамперед у США. Зокрема, відомий дослідник подій в СРСР початку 40-х років професор Марк Таугер наголошував, що під час збору свідчень «Мейс відійшов від усталених в США та в спеціальних

науках критеріїв» та рекомендував колегам, «котрі працюють з матеріалами комісії, бути дуже обережними». За словами керівника комісії, після завершення «холодної війни» у нього «виник серйозний конфлікт з американськими слов'яністами, які фактично публічно звинуватили мене в тому, що я захищаю колаборантів і фашистів... Мої спроби влаштуватися у вузи Сполучених Штатів на постійну роботу закінчувалися невдало – прямо мені говорили, що я не підходжу за віком, а неофіційно – що я вибрав не ту тему, не ту націю, не той народ, позаяк моя докторська... стосувалася історії українського національного комунізму».

Притулок Мейс знайшов в Україні, одержавши у 1993 р. її громадянство. У наукових структурах відповідного спрямування отримав і певні посади. З грубим порушенням статутних вимог посмертно удостоївся ордена Ярослава Мудрого II ступеня².

Життя та наукова діяльність одного із «стовпів» доктрини «голодомор – геноцид» переконує: кон'юнктурний підхід до історичної оцінки трагічних подій будь-якого народу рано чи пізно дає збій. З іншого боку – справа Мейса не померла. З прагматичних, насамперед політизованих, міркувань в Україні вона продовжує жити. Варто лише згадати праці В.Калініченко, Я.Калакури, В.Марочко, О.Влох, С.Кульчицького, деяких інших його послідовників.

У свою чергу, пропрацювавши тривалий час в архівах Росії і України, згадуваний М.Таугер доводить: у 1932 р. в Радянському Союзі мав місце великий 2 Д. Мейс помер у Києві 3 травня 2004 р. Указ про його нагородження В. Ющенко підписав 26 листопада 2005 р., у черговий рік «святування Голодомору».

недорід, який призвів до голоду і який проігнорувала тодішня влада. Неврожай був викликаний незвичним поєднанням комплексу причин, серед яких власне засуха мала опосередковане значення. Головну роль відіграли хвороби рослин та небачене поширення шкідників, як результат – недорід зерна. Ситуацію ускладнила непогода під час посіву та збору урожаю 1931 р., а в проміжку – літня спека. Голод мав місце не лише в Україні, а практично на всій території СРСР, особливо на Північному Кавказі і Поволжі. Поза увагою не можна полишати й такий факт: підривні дії на селі проти чинного політичного режиму у цей період набули системного характеру³. Окрім неадекватних до ситуації дій центральної влади, становище ускладнювалося й заподадливістю та всездозволеністю представників місцевих органів, які у своїх вчинках нерідко керувалися «революційною доцільністю та класовим чуттям».

Під час горбачовської перебудови концепція «голодомору» в Україні набула значного поширення. У багатьох селах і містах розпочалася кампанія з увіковічення жертв голоду. Весною 1990 р. пройшов Всеукраїнський тиждень жертв голоду 1932–1933 рр. та сталінських репресій. Тоді ж ці заходи поступово почали набирати політичних відтінків, а тема голоду була підмінена терміном «голодомор», а згодом «голодомор – геноцид»⁴.

³ Зважаючи, що напередодні і в період колективізації основну масу зерна давали куркульські господарства, їх спротив, зокрема і шляхом знищення хліба, мав масовий характер. Збіжжя спалювали, топили у річках і озерах, закопували у землю тощо. Архівні дані свідчать: на початку 30-х років число засуджених за терористичні акти, диверсії, саботаж, підпали і т. ін. у сільській місцевості становило до 5% від усіх кримінальних справ. З часом це число зросло до 15%.

⁴ Для підтвердження даної доктрини тодішній

її «будівничими» виступали націоналістично орієнтовані організації: Народний Рух України, Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», Українська автокефальна православна церква та ін.

Автори праці зробили і спробу проаналізувати причини невдач радянського ідеологічного механізму на тогочасні виклики опонентів щодо проблем голоду 1932–1933 рр. З одного боку, це обстановка «ідеологічної стерильності» – перетворення офіційної ідеології в догматичний ритуал, замовчування самого факту масштабної катастрофи з численними людськими жертвами, відсутність адекватної новому світобаченню та внутрішнім реаліям гуманітарної науки, поява інших негативних факторів, з другого – «неадекватне та «незграбне» реагування радянської ідеологічної машини на виклики інформаційно-психологічної війни». На їхнє переконання, останнє крилося в особливостях моделі радянського суспільства – суспільства «ідеократичного типу», суть якої зводиться до того,

Український інститут національної пам'яті у 2008 р. підготував та видрукував серію «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Остання нараховувала 19 томів, куди було занесено персональні дані на 882 тис. 510 осіб. «Серед внесених до «Книги...», – зазначають автори монографії, – величезна кількість тих, чия смерть при всьому бажанні не може бути названа голодною... І ці люди були цинічно, на догоду політичній доцільності внесені до реєстру «жертв Голодомору». Серед них – померлі за віком, унаслідок тяжких хвороб, нещасних випадків, виробничих травм, вбиті кримінальним середовищем тощо.

Не бажаючи того, її укладачі самі ж і спростували твердження про «цілеспрямоване винищення українців за етнічною ознакою». Наведені у праці дані свідчать, що в уражених голодом районах кількість померлих представників того чи іншого етносу становила приблизно однакову його частку від загальної кількості населення. Окрім українців, це були росіяни, білоруси, молдовани, поляки, євреї, болгари, німці, греки та ін.

що «державна пропаганда не вдається до маніпулювання свідомістю з її витонченими прийомами впливу на свідомість та підсвідомість (механізмами приховування цілей пропаганди, скритностію, навіюваннями тощо)». На думку радянологів, пропаганда мала вестись відкрито, гучно, з чітким декларуванням цілей, орієнтирів та норм поведінки. Усі вони пов'язувалися з декларованими цінностями радянського суспільства. Являючи собою складну ієрархічну будову, «ідеократичне суспільство» трималося на кількох священних і непохитних ідеях-символах та ставленні до певних авторитетів. Відомий політолог Сергій Кара-Мурза зазначав: якщо противнику вдається вбудувати у ці ідеї віруси – то перемога забезпечена. Достатньо «посягти в масову свідомість сумніви щодо праведності життя..., або праведності влади у державі, як усі підвалини політичного порядку можуть захитатися й рухнути в один момент».

Роблять автори і цілком слушний висновок: впровадження у позбавлену імунітету до маніпулятивних технологій і методик, довірливу до друкованого й публічного слова свідомість радянських людей «правди» про голод мало безпомилковий для ідеологічних противників СРСР результат.

У цьому контексті актуальними виглядають і сьогоденні реалії суспільно-політичного життя українського суспільства. Ті ж самі прийоми і методи маніпулювання свідомістю людей, порушення підвалин моральних устоїв та загальнолюдських цінностей, психологічний тиск щодо переваг євроінтеграційного майбутнього України, на цьому фоні – зростання радикального націоналізму. Останнє

реально загрожує відродженням в Україні неофашизму.

Загалом у рецензованій праці не йдеться, що голоду 1932–1933 рр. не було. Упродовж ХХ ст. всенародне потрясіння подібного типу не оминуло Україну щонайменше тричі. Дослідники детально не зупиняються на логіці вчинків і дій вищого державного та партійного керівництва СРСР, аналізі того, чи були інші шляхи вирішення існуючих суспільно-економічних проблем. Головне, в аргументованому дослідженні переконливо доведено: трагедія українського народу, як це часто трапляється в історії людської цивілізації, стала лише розмінною монетою у запеклому протистоянні двох непримиренних ідеологічних і суспільно-політичних систем.

«Насадження виключно негативного сприйняття соціально-економічної історії радянської доби, – наголошується у книзі, – за гіркою іронією долі відбувалося на фоні стрімкої деградації продуктивних та життєвих сил українського села». На 1991 р. Україна у Європі посідала перше місце з виробництва соняшника й цукрового буряка, картоплі та яєць, друге – зерна та молока, третє – овочів та м'яса. На кожного її мешканця на рік припадало 500 літрів молока, 70 кг м'яса, більш ніж достатня кількість інших продуктів харчування. Вона також займала провідні місця у легкій і важкій промисловості.

Засуджуючи «більшовицькі знущання», «пограбування та колоніальну експлуатацію Москвою» України, обіцяючи після її виходу із складу СРСР «молочні ріки і кисільні береги», націоналістичні та ліберально-демократичні сили довели український народ до повного зубожіння. Не повторюючи авторських

цифр нинішнього «економічного зростання», зазначимо, що щорічний збір збіжжя впав на 17 млн. тонн, кількість великої рогатої худоби, інших домашніх тварин зменшилась у 2, 3 і навіть у 4 рази, видобуток вугілля – більш ніж у два рази, природного газу – майже удвічі, нафти – у 2,5 рази. Небачених втрат зазнало українське селянство, особливо його виробнича, соціальна і культурна сфери. З карти України зникли 5 тис. лікарень і амбулаторій, понад 3 тис. клубів та будинків культури. Насамкінець риторичне запитання: якщо Великий Голод пояснюється виключно ідеологічно-політизованою оцінкою дій тогочасного суспільно-політичного ладу, то чим можна мотивувати сьогоднішній стан речей, коли за два десятиліття чисельність населення України, на відміну від міфічних десятків мільйонів померлих у 1932–1933 рр., скоротилася на реальних 6,5 млн. осіб? Примушуючи до «добровільної» євроінтеграції, свій внесок у «сучасне майбутнє» українського народу намагається зробити і наддемократична Європа. Ми відстали, ми слабкі, а значить, ми не праві і, без сумніву, нас не лише намагаються, а вже реально б'ють...

Слушна авторська думка і щодо спроби системного аналізу історичних наукових праць із проблеми Великого Голоду. Останній засвідчує: чи не най-

менш дослідженим її аспектом поряд з іншими залишається комплексне вивчення формування механізму концепції «голодомору – геноциду» («штучного голоду», «етноциду українців голодом», «упокорення України голодом», «етнічної спрямованості голоду» тощо).

Прикметно й інше: претендуючи на об'єктивність та історизм, чимала кількість нинішніх українських науковців навіть не намагаються відійти від стереотипів, закладених в умовах глобального ідеологічного та інформаційно-психологічного протиборства між СРСР і США, капіталістичним світом і соціалістичним табором. Відмовившись від наукового підходу до дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр., тим самим ними утверджується не лише кон'юнктурне сприйняття історичних подій, але й появи, за образним висловлюванням авторів, «певного різновиду ремесла, на яке є чималий попит». Зважаючи на це, без перебільшення можна сказати, що рецензована праця стала лише першим кроком на непростому і надто політизованому шляху сприйняття тогочасних історичних реальностей, водночас застереженням щодо спроб «об'єктивного» підходу до оцінки нашого непростого минулого.

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ
доктор історичних наук, професор

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОЛІ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ 1914–1918 РОКІВ

(Рецензія на книгу «Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна»: у 2-х кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упорядник О. Реєнт. – НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. – 784 с.)

Напередодні 100-ліття з початку Першої світової війни колектив науковців Інституту історії НАН України, інших наукових та навчальних установ підготував ґрунтовну працю «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (голова ред. колеґії В. Смолій). Вона складається з нарисів про історіографію Першої світової війни, «українську карту» в міжнародних відносинах, політичні сили українства в 1914–1918 рр. та актуалізацію «українського питання», бойові дії на українських землях, соціально-економічні, духовні та повсякденні проблеми тогочасного суспільства. Але зазначені питання стосуються не лише України, а й багатьох інших держав, охоплених Великою війною.

Новостворена праця, не претендуючи на всебічне висвітлення Великої війни та долі України в ній, є важливою у дослідженні процесу формування модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Використовуючи значний фактичний матеріал, дослідники проблем Першої світової війни називають її великим злочином проти людства, який значною мірою визначив основні напрямки його розвитку.

У роботі показано, що з різкою зміною суспільно-політичного ладу в 1990-х роках відбулися певні зрушення у вивченні історії українських земель в роки Першої світової війни. Українські дослідники Великої війни висунули

ряд питань економічного, соціального, політичного характеру, воєнного полону, історії легіону УСС, біженців, громадських організацій, проведених воєнних операцій. «Українське питання» активізувалося під впливом війни і стало об'єктом міжнародної політики. Активно вивчались соціальні наслідки війни на мікро- і макрорівнях, масове біженство в Австро-Угорській та Російських імперіях, утворення організацій, зокрема й церковних, що допомагали біженцям, пораненим військовослужбовцям, сім'ям фронтовиків. Ініціативи новостворених формувань, відзначають українські науковці, австро-угорський та російський уряди намагались тримати під своїм контролем.

У розділах, присвячених вивченню становища українських земель у контексті міжнародних відносин та національної політики Російської імперії, аналізу військового чинника у подіях 1914–1918 рр. і актуалізації «українського питання» в ці роки, значну увагу історики приділяють визначенню сутності Першої світової війни як прояву кризи європейської цивілізації, гуманістичних цінностей та модернізації життєдіяльності нації. Їхні результати відкрили новітню історію людства. Досягнення науково-технічного прогресу істотно вплинули на економічний розвиток ряду держав і в той же час загострили соціальні, міжнаціональні та інші проблеми, що породжували незадоволення

людей і їх переорієнтацію на нові цінності.

Поневолені народи Європи сподівалися, що з початком війни вони зможуть отримати незалежність. Так, С. Петлюра, будучи редактором журналу «Украинская жизнь», у статті-відозві «Війна і українці» заявив, що українці лояльно виконують свої обов'язки перед Російською державою, а в майбутньому ставлення до українців може змінитися, «українське питання» буде поставлене на порядок денний. А українці, що проживали в межах Габсбурзької імперії, через свої політичні сили підтримували австро-німецьку орієнтацію. Поразка Німеччини та її союзників, зафіксована Версальською системою мирних договорів, викликала незадоволення обох сторін. Поза системою післявоєнних мирних відносин опинилася Росія. Не отримали шансу на утворення власної держави українці, які зазнали великих матеріальних і людських втрат в ході бойових дій на своїх землях, воюючи в арміях ворогуючих країн. Україну центральні держави Європи розглядали як важливий фактор послаблення чи розвалу Російської імперії. Російські війська, що добились перемог у перші роки війни, згодом потерпіли поразку.

В роки Першої світової війни перемогли революції в Росії і Україні. Українське суспільство в пошуках власної державності розділяли кордони ворогуючих країн, різні ідеологічні погляди партій на форми і методи боротьби за утворення самостійної України. Складність умов воєнного періоду, сувора цензура обмежували дискусії щодо майбутнього України, але ці процеси не припинялися. Утворення Української Центральної Ради означало, що держава

стала суб'єктом міжнародних відносин і потребувала захисту свого суверенітету від більшовицької Росії. З цією метою на запрошення українського уряду німецькі та австро-угорські війська вступили на українську територію. На іноземні військові сили великі надії покладав гетьман П. Скоропадський, деякі політичні утворення.

Заслугує високої оцінки висвітлення соціально-економічного становища та повсякденного життя українського соціуму. Росія за 40 місяців війни витратила більш ніж 50 млрд. рублів, а щодобові втрати становили близько 42 млн. рублів. Цей тягар покривався за рахунок податків з населення, підвищення промислового, поземельного, квартирного оподаткування, інших оплат. Великі землевласники, дворяни мали певні пільги. Зростання військових бюджетів, масова мобілізація в армію, отримання негативної інформації з фронту в селах і містах, поява військовополонених, поранених змінювали настрої, політичні орієнтації людей і посилювали соціальну напруженість. Поряд із зниженням життєвого рівня населення, розоренням сільського господарства, економіки, маргіналізацією суспільства, поширенням злочинності виникла проблема військовополонених, які прибували в Україну. Вони утримувалися у важких умовах концтаборів, працювали у таборах і поза їх межами. Істотно відрізнялися умови утримання офіцерів і солдатів.

На основі використання архівних матеріалів, повідомлень у засобах масової інформації, свідчень очевидців подій методами мікроісторії глибоко проаналізовано проблему біженства, що мало місце в Прибалтиці, Білорусі, Царстві Польським, Галичині, Буковині, Волині,

Поділлі. Примусове виселення населення з районів бойових дій, втеча від репресій німецьких, австро-угорських окупантів формували численні натовпи голодних і напіводягнених людей, які фактично грабували зустрічні села, сяли жах і паніку серед жителів, кочували в тиллові губернії Росії. Коли ж біженство визнали загальнодержавною проблемою, згідно з прийнятим законом опіку над біженцями доручили головним уповноваженим з улаштування біженців, губернаторам, різним місцевим структурам. Основну масу біженців склали діти, підлітки, жінки та люди похилого віку. Значна кількість населення Галичини, Буковини й Волині примусово або ж добровільно евакуювалася улиб Росії та Австро-Угорщини, частково до Румунії. Встановити точну кількість біженців, відзначають дослідники, зараз неможливо. На місцях поселення вони стикалися з неорганізованими діями органів влади, перенасиченістю деяких територій такими ж біженцями, що ускладнювало їхнє становище. З кінця 1915 р. пересування біженців розпочалося і в західному напрямку.

З проблемою біженців мала справи і Українська Центральна Рада. Справжню кількість біженців встановити неможливо, бо біженська маса нагадувала мінливий організм, що перебував у русі. Етнічний склад біженців залишався строкатим. Це були переважно росіяни, українці, поляки, євреї. Незначний відсоток займали литовці, латиші, білоруси, чехи, словаки, румуни, німці, татари, вірмени та ін. В організації державної допомоги біженцям УЦР, згодом УНР умовно можна виділити 3 етапи. Перший етап (березень – кінець червня 1917 р.) характеризується діяльністю структур

Тимчасового уряду Росії. Губернські і повітові комітети при органах самоврядування допомагали біженцям. Протягом другого етапу (кінець червня 1917 р. – січень 1918 р.) відбувається формування українських нормативно-правових засад соціального захисту біженців. На третьому етапі (січень – квітень 1918 р.) УЦР, проголошена УНР стали самостійно вирішувати проблеми біженців. Українська держава, займаючись цими питаннями, створила структуру із врегулювання цих питань – біженський департамент МВС. Він організував соціальний захист всіх категорій цивільного населення – біженців, заручників, німців-колоністів і виселенців-колоністів. На місцях цим займалися губернські й повітові земства, старости, отамани Києва, Одеси та Миколаєва, громадські та етнічні спілки. Дослідники відзначають всю складність та неоднозначність роботи органів соціальної допомоги біженцям у несприятливих умовах війни, різні труднощі реалізації репатріації українських та реєвакуації іноземних біженців. Угоди України з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами з вирішення проблем біженців свідчили про можливість врегулювання нової гуманітарної проблеми, що стала результатом загарбницьких планів великих держав.

Для всебічного і повного висвітлення Великої війни, її значення у виживанні українського населення в роки лихоліття важливу роль відіграє ґрунтовний аналіз діяльності громадських організацій, які допомагали армії та цивільному населенню. Їх активна громадянська позиція свідчила про посилення тенденцій формування елементів «цивілізованого соціуму». Вступивши влітку 1914 р. у

війну, уряд Росії показав свою неспроможність самостійно переорієнтувати життя країни, економіку на військові потреби. В таких умовах свою активність виявили громадські утворення, земства, міські органи самоврядування, пропагуючи ідеї патріотизму, надаючи допомогу хворим та пораненим військовослужбовцям, родинам мобілізованих в армію, біженцям, жителям прифронтових регіонів. Наведені статистичні дані, їх узагальнення характеризують діяльність губернських та повітових комітетів Всеросійського земського союзу, міських й обласних комітетів Всеросійського союзу міст, які займались повсякденною організацією медико-санітарної допомоги армії. Російське товариство Червоного Хреста, маючи великий бюджет, займалось утриманням лікувальних закладів, придбанням господарчих та медичних предметів, забезпеченням роботи сестер милосердя та ін.

Така діяльність земського союзу та союзу міст не імпонувала царському уряду, придворній аристократії, і вони почали з ними боротися, звуживши їхні дії на фронті та в тилу. За цими організаціями посилили контроль військові командири й армійська розвідка. Після падіння самодержавства ці формування стали опорою Тимчасового уряду, отримали широкі повноваження і права. «Одержавлення» громадських структур буржуазії призвело до того, що вони звертались до населення із закликом підтримувати уряд і вести війну до «переможного кінця». З перемогою Жовтневої революції ці структури були ліквідовані.

Військові дії започаткували хвилю активізації діяльності православного духовенства і віруючих. Проходили хресні ходи, всенародні молебні за дарування

перемоги, організовувались численні благодійницькі акції. Затування війни, її негативні наслідки на фронті і в тилу свідчили про зростання незадоволення населення військовою обстановкою, проявами злочинності, зниженням життєвого рівня. Поряд із соціальною діяльністю православного духовенства меноніти проводили благодійні акції, реалізовували різні гуманітарні проекти в галузі охорони здоров'я, збори грошових пожертв на потреби доброчинності, матеріальної допомоги біженцям і сиротинцям, нужденним категоріям населення півдня України, надання для потреб армії житлових приміщень з числа громадських і промислових споруд. Господарська стагнація економічної системи менонітських конгрегацій позначилась на формах, характері, обсягах допомоги, наданої колоністами різним категоріям біженців. Дослідники, розкриваючи сутність соціального служіння православної й менонітської церков, показують його як багатоплановий комплекс дій, спрямованих на різні соціальні прошарки з метою, зокрема, матеріальної допомоги, патріотичного і духовно-морального виховання. Для його аргументованого висвітлення науковці використали архівні документи, церковну пресу, аналіз системи церковної доброчинності.

Дослідники, аналізуючи ситуацію, розкривають взаємини російського православ'я з греко-католиками та римо-католиками, які ускладнилися після вступу військ Росії в Галичину. В Західноукраїнському регіоні Синод РПЦ, генерал-губернатор Галичини граф Бобринський прагнули різними способами приєднати до російського православ'я уніатів, хоч останні на чолі з митрополитом А. Шептицьким робили спроби

організувати в Росії громади греко-католиків. Однак православні діячі, незважаючи на приєднання 81 громади уніатів до РПЦ, визнавали, що це не великий успіх місіонерів. З різних причин, глибоко проаналізованих дослідниками, плани РПЦ в західноукраїнських землях і плани греко-католицького єпископату в Росії не були реалізовані.

Обґрунтованим логікою подій Першої світової війни на українських землях виступає аналіз завершального етапу протистояння ворожих сторін, визрівання системної кризи в Росії. Науковці справедливо відзначають, що на розвиток суспільно-політичних процесів впливали поразки російських військ на фронті, застарілість політичного ладу, гострі дискусії прихильників авторитаризму і лібералів щодо необхідності істотних реформ, посилення суперечностей між владою та підприємницькою буржуазією, між Думою і правлячою бюрократією. Ігнорувалось вирішення національного питання, в тому числі українського національного розвитку. Правляча бюрократія, захищаючи авторитаризм, протистояла силам демократії до певного часу, хоча цей механізм дискредитації політичних противників поступово ставав неефективним, ведучи до ізоляції всіх владних структур.

Активізація політичних сил, підтриманих селянами, робітниками, солдатами, інші причини призвели до падіння царизму, утворення Тимчасового уряду, а невдовзі і Центральної Ради, яка у IV Універсалі проголосила незалежність України. Формувалась українська армія, вирішувались соціальні та духовні потреби нації, розгорталась масова українізація, хоч зрусифіковане робітництво ставилось до українізації надто

обережно. Центральна Рада, відстоюючи незалежність країни проти наступу більшовиків, закликала на допомогу війська Німеччини та Австро-Угорщини. Вступивши на українські землі, австро-німецькі війська встановили жорстокий окупаційний режим, знищували всіх незадоволених їхніми діями, поділили українські території на зони окупації, вимагали від української сторони повного виконання взятих зобов'язань.

У роботі на основі документів, наукових досліджень показано, що 29 квітня 1918 р. Хліборобський конгрес у Києві за порадою німецького командування обрав генерала П. Скоропадського гетьманом, який проголосив створення Української Держави. Гетьман ставився до австро-німецького командування обережно, бо розумів, що за свій прихід до влади доведеться багато платити Австро-Угорщині й Німеччині, підриваючи економічний потенціал країни, виснаженої війною. Новий уряд, опираючись на великих землевласників, окупаційні війська, намагався навести в Україні порядок, включаючи в нього і репресивні заходи, вирішуючи робітниче питання. Незадоволене життєвими умовами робітництво оголосило всеукраїнський страйк, а проти страйкарів застосовувались жорстокі методи покарання. Після погодження з німецьким командуванням гетьману дозволили сформувати 8 армійських корпусів, найбільш підготовлені кадри для них знаходились серед колишніх офіцерів царського періоду. Відповідно до розпоряджень формувалися загони вільного козацтва, структури військово-санітарної та інтендантської служб, військового судочинства, здійснювались заходи зі збереження військово-морського флоту, частину якого

захопили німецькі війська і формування Антанти, які висадили експедиційний корпус на півдні України. Підтримувались зв'язки з зарубіжними країнами. Прорахунки в політиці, економіці, соціальній сфері, інші фактори викликали масове незадоволення населення, призвели до ліквідації гетьманського уряду.

Дослідники Великої війни не залишили поза увагою утворення Західно-української Народної Республіки, проаналізували ситуацію, що виникла після розвалу Австро-Угорської імперії, військові дії проти Польщі, які показали небувале піднесення національної свідомості краян, зокрема у підтримці ідеї Української незалежної держави, формуванні Української Галицької армії. Їхніми союзниками стала Директорія УНР, яка направила в Галичину частину своїх воєнних сил, 120 гармат різних калібрів. Але цих військовослужбовців, добротного озброєння у війні проти Польщі галичанам було замало, хоча на весну 1919 р. Галицька армія нараховувала до 125 тис. чоловік. Велике значення для національно-визвольного руху мало об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Численні причини внутрішньо-політичного та зовнішньополітичного характеру призвели до втрати незалежності України в той період.

Таким чином, аналіз праці свідчить, що її авторський колектив створив ґрунтовне дослідження про Велику війну 1914–1918 рр., яка істотно впливала на вирішення долі України. Ця війна принесла багато горя, оскільки воєнне протистояння було оплачене життям 10 млн. людей та близько 20 млн. поранених. Вказані жертви стосуються й українців, які воювали в арміях ворогуючих блоків.

У цілому рецензована праця заслуговує на позитивну оцінку. Написана на високому ідейно-теоретичному рівні, вона висвітлює найбільш суттєві аспекти проблеми Великої війни. Логічно визначена послідовність цих аспектів. Переконливий фактичний матеріал книги. Висновки обґрунтовані, чітко сформульовані. Її основні положення показують велике історичне значення розкритих епохальних подій і явищ, аналізують успіхи і невдачі в українському державотворенні, акцентують увагу на питаннях національно-патріотичного виховання українців, закликають до ліквідації війн як способу вирішення міжнародних конфліктів.

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу
військової історії ННДІУВІ

МОДЕРНА ІСТОРИЧНА ПОЕМА ЧИ ЕПОС УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ?

(Рецензія на книгу Моргуна Василя Андрійовича «МАР. «Поема вольного народу»: Вступ до сакральної історії України». – Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь», 2013. – 168 с.)

Побачила світ книга з незвичною назвою: «МАР. «Поема вольного народу»: Вступ до сакральної історії України». Її автор, доктор історичних наук, професор Донецького національного університету, фахівець у галузі кліматичної геополітики Василь Моргун, – яскрава особистість, небайдужа до долі рідної України, людина з активною громадянською позицією. Окрему грань самобутнього таланту Василя Андрійовича склала його поетична творчість.

Видання, про яке йдеться, – не чергова монографія, котрих не бракує в науковому доробку дипломованого професора історії. За визначенням самого автора, його твір – історична поема. На наш погляд, жанрова основа твору – епічний віршований текст – вмонтована в куди складнішу конструкцію. В поетичну структуру (що складається із 47-ми автономних частин) включено науково-популярні історичні коментарі, авторські примітки, фрагменти біблійного тексту. Водночас, як і кожне історичне дослідження, «Поема вольного народу» має ґрунтовну авторську передмову, популяризований науково-довідковий апарат, список використаних джерел і літератури.

Рецензенти не є літераторами і не мають спеціальної філологічної освіти, а відтак не беруться судити про рівень поетичної майстерності професора Моргуна. Проте жанр історичної поеми має свою особливість, що наближає його до історичних праць і робить одним із різновидів, хоч і дуже специфічним, історичного джерела. На нашу думку, глибинний творчий задум автора твору

якраз і полягав у спробі поетичним словом виразити власне бачення історичного шляху українського народу, його історичної місії в минулому і сьогоденні, перспектив майбутнього нації-держави. Текст поеми – це незвичне для раціонального світосприйняття вченого-історика плетиво біблійного сюжету і реальних історичних фактів, філософських інтерпретацій і глибоких та щирих людських відчуттів.

Центральним та інтегруючим елементом твору, його філософським, духовним і сакральним осердям, зв'язком між минулим, сучасним і майбутнім України виступає образ «Божого каменя Мара» – оберега українського народу. Незважаючи на зовні ірраціональну природу, «камінь Мар» цілком реальний унікальний природний об'єкт – скеля, що знаходиться у витоках річки Рось на території Погребищенського району Вінниччини. Камінь здавна був об'єктом всенародного прочанства, яке вдалося припинити радянській владі, лише перетворивши його на кар'єр. Духовність українців знищувалася планомірно і цілеспрямовано. Саме так треба її і відроджувати.

Авторська архітектоніка книги визначає три ключові центри її змісту. Своєрідно інтерпретовані автором біблійні аналогії в тексті поеми органічно поєднуються з сюжетами українського минулого. Образи Ісуса Христа і Матері Божої, апостолів Андрія та Петра, святого Антонія Печерського, старця Володимира Погребищенського, гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи

та Івана Самойловича, козацьких полковників Максима Кривоноса та Івана Богуна, старшин Івана Іскри та Василя Кочубея, пророка України Тараса Шевченка створюють сюжетну канву непересічного історико-поетичного доробку, що наповнюється глибоким конкретно-історичним змістом. У манері письма автора відчувається вправна рука історика-професіонала, який щирозсердно вболіває за долю своєї Батьківщини та її багатостраждального народу.

Центральним сюжетом історичної частини поеми є епізод, в якому описується страта польським князем Яремою Вишневецьким трьох православних священиків, за версією М.Грушевського та автора, – рідних братів наказного гетьмана Максима Кривоноса. Із тексту поеми впливає суперечливий, неоднозначний образ Богдана Хмельницького, непевний Білоцерківський мир якого з поляками не був легітимізований Чорною радою повстанців. Натомість образом першого плану у творі виступає наказний гетьман Максим Кривоніс, котрий послідовно відстоював інтереси козацько-селянської голоти.

У дійстві поеми незримо присутня велична фігура українського пророка Тараса Шевченка. Функціонально автор навантажує образ Кобзаря нездоланим тяжінням до всебічного порівняння переможної козацько-гетьманської України XVII ст. і кріпацької Малоросії XIX ст. Суспільний ідеал поета, за слушної думки автора, неможливо відокремити від «чигиринських дарів», котрі везли гетьману Богдану у 1649 році поляки, турки і росіяни. Підкреслюється, що творчість батька Тараса була тією золотою ланкою, яка пов'язала козацьку минувшину із сьогоденням і майбуттям України.

Особливо зворушливими і навіть пророчими виглядають ті рядки поеми, де йдеться про Народну революцію

2013–2014 рр. У творі вимальовується образ українського Майдану – епіцентру творення модерної політичної системи України. В інтерпретації автора пряме народовладдя має наслідувати традиції чорних рад козацьких часів. Підкреслюється, що існуюча партійно-політична система України не сприяє встановленню справжнього народовладдя. Остання орієнтована на корумповані регіональні еліти і, по суті, становить реальну небезпеку для територіальної цілісності та державного суверенітету України.

Рецензенти переконані, що вітчизняний читач отримає унікальну можливість відчути сакральний зв'язок минулого, сучасного і майбутнього української нації. Авторський текст спонукає до формування свідомого сприйняття українських реалій, пропонує методологічні підходи та конкретні орієнтири для моделювання майбутнього. За своєю синкретичністю, хронологічним і змістовним охопленням поема наближається до історичного епосу.

Олександр СУШКО

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історичної освіти
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін
Інституту історичної освіти
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

Ігор ВЕТРОВ

кандидат історичних наук, професор,
заступник директора
Інституту історичної освіти
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

Номер 1 (50) 2014

науковий,
науково-практичний журнал

Комп'ютерний набір – відділ науково-дослідних комунікацій
Редагування – Лідія Науменко
Коректура – Лариса Ткаченко
Комп'ютерна верстка – Олександр Сцібан
Переклад англійською мовою – Оксана Семенова

Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, кім. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28

Рекомендовано вченою радою Національного науково-дослідного
інституту українознавства та всесвітньої історії
Міністерства освіти і науки України (протокол №3 від 14.03.2014 р.)

Підписано до друку 21.03.2014. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум.-друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 26,56
Тираж 300 прим.
Зам. №2/134

Віддруковано в Українському агентстві інформації та друку «Рада»

Свідоцтво ДК № 2527 від 15.06.2006 р.

Українське агентство інформації та друку «Рада»
03148, м. Київ-48, вул. Сосніних, 3
тел. 273-67-94